

У2
Н59

МИХАЙЛО НЕЧАЙ

СХІДНИЙ
БАСТІОН

МИХАЙЛО НЕЧАЙ

**СХІДНИЙ
БАСТІОН**

РОМАН

**КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1979**

У2
Н59

Роман «Восточный бастион» посвящен судьбе героических руководителей екатеринославского пролетариата и читинского вооруженного восстания 1905 года — А. А. Костюшко-Волужанича, И. В. Бабушкина и В. К. Курна-товского, рассказывает о жизненных дорогах наследников славных революционеров-ленинцев.

ЖИТТЄВА НАПОВНЕНІСТЬ ПРОЗИ

Вважається, що письменники, які пишуть художні твори, не опускаючись до буденного літописання з його неодмінною рисою — документальною вивіреністю кожного факту біографії персонажів, — саме й належать до першорядних діячів красном письменства. На тих же, хто сполучає це нелегке ремесло з не менш складним і турботливим — журналістикою, критика подивляється насторожено, будь-які вади художнього стилю тавруючи газетярством, публіцистикою, неодмінно передбачає поспіх, літературне недбальство й недовіршеність.

Однак саме життя, перебіг літературного процесу в різні часи засвідчує корисність для будь-якого письменника журналістського гарту, жорсткого статусу граничної достовірності кожної фрази в написаному.

Михайло Потапович Нечай свій трудовий шлях почав у 1937 році літпрацівником межівської районної газети «Зірка». Край добре знаний йому, бо тут же, в Межівському районі, в селі Володимирівка, він і народився 8 листопада 1919 року в родині селянина-бідняка, тут же й сільську школу закінчив. З вересня 1938 по 1941 рік навчався на філологічному факультеті Дніпропетровського університету. Перерву в навчанні змусила зробити Велика Вітчизняна війна: у вересні 1941 року Михайла Нечая було призвано до служби на флот. З вересня 1941 року до серпня 1942-го він — курсант зенітно-артилерійських курсів флоту. По закінченні їх — командир кулеметного взводу і роти на Тихоокеанському флоті. Від березня 1944 року — редакційні будні: М. Нечая призначено відповідальним секретарем редакції газети протиповітряної оборони Тихоокеанського флоту «На рубежі». Після демобілізації, з липня 1948 року М. Нечай — завідуючий відділом сільського господарства, згодом відповідальний секретар редакції дніпропетровської обласної газети «Зоря». Там він стає одним з провідних нарисовців, першопрохідців сільської теми. Його журналістські твори й по сьогодні друкуються в обласних і республіканських газетах. «Зустрічі з героями п'ятирічок, — як слушно зазначено в одній із партійно-службових характеристик члена Спілки письменників СРСР М. Нечая, — збагачують не лише нарисовця, але й письменника М. П. Нечая. В результаті поїздок літератора до своїх земляків з'явилися романи «Людина живе любов'ю», «Небо душі твоєї». Як бачимо, в письменницькій характеристиці названо передовсім романи. Але ж перша книга Михайла Нечая «Білі річки Степової» — документально-публіцистична. Вже ставши автором добро-

го десятка романів і повістей, письменник не поривав і з документалістикою, публікує документальні повісті «Вірість», «Третье Анто».

Корисність журналістської школи в художній лабораторії Михайла Нечая особливо яскраво засвідчується його романом «Східний бастион». Є в ньому зворушливий епізод: під час весілля двох політичних засланих — майбутнього організатора й керівника Читинської республіки, що народилася в результаті революційних боїв 1905 року, Антона Костюшка-Волюжанича із зв'язковою комітету РСДРП в Катеринославі Танею — друзі подарували їм алюмінієвий кухлик. Таня, дякуючи за безцінний подарунок, сплякнула і пообіцяла берегти його як зіницю ока до кінця днів своїх. Художньо відтворивши цей епізод, автор виноскою в кінці сторінки пояснює: «Кухлик зберігається тепер у Московському державному історичному музеї». Це — лише один з численних фактів документальності «Східного бастиону» — художнього полотна на історико-революційну тему, в якому оповідається про зародження і розвиток революційного руху в Росії в кінці минулого й на початку нинішнього сторіччя. Створення робітничих марксистських гуртків, що започаткували партію марксистського типу, боротьба з економізмом та опортунізмом різного ґатунку, організація страйків і збройних виступів робітництва у великих промислових центрах, розповсюдження лєнінської «Искры», повсякденний гарт революціонерів-бойовиків, підпільників — ось те документально-історичне тло, на якому діють у переважній більшості історично-достовірні герої роману.

У «Східному бастионі» художньо відтворено галерею історичних постатей: Антон Костюшко-Волюжанич, Іван Бабушкін, Віктор Курнатовський, Юрій Матлахов, Невзорова, сестри Окулови. Перші з перших революціонерів, які, пройшовши гарт під керівництвом Леніна, навіки залишилися в плеяді марксистів-лєнінців, очолюючи пролетаріат, солдатські й бідняцько-селянські маси в першій російській революції. Але це тільки основні персонажі. Поряд і водночас з ними діють Крупська, Федосєєв, Ванін, лейтенант Шмідт, на початку романного часу — Енгельс і Плеханов.

Тридцять років вітчизняної історії промайне для читача, як мить: від перших усвідомлених порухів душі майбутнього революціонера Антося Костюшка до останніх його напутніх слів, звернених до солдатів, яким випала нелегка місія розстрілювати вадатного соціал-демократа й організатора Читинської республіки, задушеної контрреволюцією в 1906 році.

Костюшкові щастило на радників-друзів: у найдраматичніших ситуаціях його життя поряд були такі незламні й талановиті наставники, як Бабушкін і Курнатовський, десятки робітників і солдатів —

Захар Туренко, Леонардо Мікеладзе, Олександр Попов, Іван Крикуносенко, Прокіп Столяр та інші.

Ці люди за збігом історичних обставин опинилися з головним героєм і в зоряний його час — у період Читинського збройного повстання 1905—1906 років. І щоб повірити у це читач, автор зауважує на початку одного з розділів: «Коли б це не було історичним фактом, то важко й повірити, що в Читі сталася ще одна — і не остання — несподівана зустріч». Це зустріч з Курнатовським, а будуть ще зустрічі з Бабушкіним і Туренком, і Поповим...

Пощастило письменникові не лише із збігом обставин і подій. Сама логіка художнього повіствування спонукала до достовірного відтворення вчинків і дій не лише історичних осіб, а й суто літературних персонажів, до змішання граней між історично-реальними й художньо-домисленими авторською уявою постатями.

Цьому прислужилася й оповідна манера та композиція твору. У зачині до роману — слово героя Великої Вітчизняної війни, по-звірячому знищеного фашистами, Стефана Вітра до своєї коханої Ради Туренко, онуки героя революції 1905—1907 років Захара Туренка. Стефан Вітер у листах до дівчини, на яких «тримається» авторська розповідь, та в залишених їй щоденниках, схиляючись перед подвигом своїх попередників, зокрема Антона Костюпка, Івана Бабушкіна й Віктора Курнатовського, викладає факт за фактом, епізод за епізодом їхні героїчні біографії. «Я стояв на твоїх могутніх плечах, Антоне,— думає Стефан.— Я стояв на твоїх плечах і з тієї висоти бачив світ. Прекрасний і неповторний світ. Може, і мої плечі послужать ще одною сходинкою для чийогось нового життя. З плечей на плечі все вгору... Такий закон буття...» Двічі повторено це в романі: в зачині і в епілозі. У цьому — ідейний пафос твору.

В місткому епізоді, що його автор не випадково озглавив — «Спадкості», а за жанром це могла б бути й самостійна частина саме так названого роману, показано життя дітей, племінників і внуків перших більшовицьких революціонерів. До речі, свого часу «Спадкості» були видрукувані окремо як повість. Тут з особливою виразністю проступає майстерність письменника-історіографа типізувати найхарактерніше для зображуваного часу. Мабуть, інтуїтивно збагнув Михайло Нечай цю свою творчу удачу, бо нерідко в розпалі романної оповіді потверджує достовірність відтвореного посиланнями на історичні джерела. Скажімо, про племінника Бабушкіна Героя Радянського Союзу І. Юїна читаємо: «У вестибюлі будинку Дніпропетровської міськради на високій стіні висить Дошка слави. На ній золотом виписані імена героїв битви за Дніпро і визволення Дніпропетровська. Серед них ви знайдете ім'я Героя Радянського Союзу Івана Михайловича Юїна».

Таким чином, у романі «Східний бастіон» давнє минуле висвітлене не лише пам'яттю, а й досвідом сучасника, якому випало відстоювати вимріяне і завойоване старшими поколіннями борців у битві з фашизмом. Написаний у традиційному ключі художньо-історичної белетристики, твір цей маємо всі підстави віднести як до історичного, так і до публіцистичного роману. Шлях письменника до творчого успіху започатковано на журналістських дорогах автора як військкора Великої Вітчизняної війни.

Важливе місце в ідейно-тематичній структурі твору належить образу Володимира Ілліча Леніна, зокрема зображенню окремих сторінок його перебування на засланні в Шушенському, праці над книгою «Розвиток капіталізму в Росії», зв'язків вождя з друзями й соратниками в різних містах Росії.

Документально достовірно показано в романі і представників царського самодержавства — вишколених губернаторів і комендантів, поліцмейстерів і шпиків. Вся ця камарилья всіма фібрами душі протистояла революційному протесту гнобленого народу, топлячи в крові і повстання на революційному крейсері «Очаков», і революційну Читинську республіку, що народилася в барикадних боях як один з прообразів народовладдя. «Велику брилу Ви підняли, талановито Ви піднесли для світу героїчний образ учителя Петровського», — писав у листі до автора «Східного бастіону» відомий письменник Дмитро Бедзик. Не утримався й від побажань: «...Чи слід було так закінчувати роман, чи потрібні для твору родичі Бабушкіна і те все, про що пишете в кінці?..» Але це вже — компетенція автора, як закінчувати твір.

Читачі цінують «Східний бастіон» як історичне художньо-епічне полотно. Галина Олександрівна Комарова написала листа авторові, в якому зазначає: «Великим було моє хвилювання, коли я прочитала в книзі про події і людей, добре мені відомих ще в дитячі роки з розповідей бабусі, персональної пенсіонерки, дружини політкаторжанина Кривоносенка Івана Семеновича... Народилася в Читі, в тому самому будиночку, де збиралися й були заарештовані керівники революційного повстання 1905 р.».

Характерною щодо історичності в зображенні соціального тла є трилогія «Любов і пам'ять». Зібрані в ній крім однойменного роману «Пора царівних снів» та «Шумів суворо океан» писалися й друкувалися в різні роки, а складається враження, ніби написані автором у безперервному творчому процесі, без тривалих творчовидавничих пауз. Тому й читається трилогія як єдине ціле, являючи собою художній літопис значного — з початку 20-х до 1945 року — відрізка вітчизняної історії. Поєднані спільною для всіх трьох творів художньою біографією родини головного героя Михайла Лісняка, вони розкривають біографії кількох поколінь

представників численних родин країни в означений період. Чільне місце в трилогії відведено ратним і трудовим подвигам радянських людей: цьому присвячено другу й третю книги трилогії.

Жодної історичної постаті нема в трилогії, але маємо всі підстави віднести її до історичної романної хроніки. Цього досягає письменник, по-перше, чітким відтворенням історично-соціального тла; по-друге, точним відбором людських характерів життєствердної, будівничої практики персонажів, що є типовою для конкретної епохи; по-третє, адекватністю життєвого матеріалу і засобів зображення: про побачене в буднях, масово звершуване автор розповідає без пафосного педалювання, стримано, як про само собою зрозуміле, буденне, типове для конкретного часу. Нестатки, труднощі, випробування, тимчасові невдачі, в яких жив і з якими стикався народ після Жовтневої революції, творячи нове суспільство й нове життя, показані автором не з точки зору стороннього, адже й сам письменник жив і творив разом з народом. Маса жили високою лєнінською ідеєю комуністичного творення, в ній знаходили мудрість і силу для високих соціальних злетів. Без претензій на узагальнення, просто сказав односелець Михайла Лісняка Гордій Сагайдак про довоєнні часи: «Жили ми тоді бідно, іноді в спеку обідали ріденькою юшкою і солонющою тюлькою. А з поля завжди поверталися з піснями. Бо жила у всіх нас, і в дорослих, і в малечі, велика віра в кращий завтрашній день... Яка то незбагненна сила — неситна віра в краще, в прекрасне, ще не бувале на землі. А ми з дитячих, з піонерських літ жили чистими і високими ідеалами».

Перекопливість цього зізнання одягненого в червоноармійську шинель юного колгоспника — в діяннях мільйонів, покликаних захистити Вітчизну від фашизму. Про їхні подвиги читаємо в підручниках з суспільствознавства, в історичних монографіях, в енциклопедіях. І в художніх творах, до яких прилучилися і романи Михайла Нечая. Картини бойової військової доблесті й самопожертви фронтовиків і партизанів подаються в трилогії впереміш з картинами трудової напруги в тилу, мужнього протистояння фашистському режимові на тимчасово захопленій ворогом території. Тим-то фронтова й партизанська звияга постає як прояв вихованого суспільством характеру радянських людей, як їхня визначальна моральна риса.

Провідною ідеєю усіх трьох романів є ідея інтернаціонального братерства радянських трудівників, їхньої солідарності в боротьбі проти будь-яких проявів соціальної несправедливості. За шкільною партією навчиться Мишко Лісняк сприймати успіхи патріотів республіканської Іспанії у боротьбі з фашистами як особисті успіхи. Дошка українського робітника Ірина Журавська, одягнута в шм-

нель, стає на варту далекосхідних наших кордонів, а перемогу блокованих лєнінградців над гітлерівськими полчищами переживає як найбільшу особисту радість. І скаже, скромно пишаючись з причетності до цієї перемоги: «Подумати тільки, де той Ленінград і де — ми. Отака воістину неосяжна країна».

У романах трилогії нема традиційного поділу на окремі розділи. Автор обмежився групуванням тексту на частини. І все ж розділи вгадуються у позначених пунктуаційно паузах оповідача між численними сюжетними ходами, епізодами, картинами. Лаконічно, яскравими штрихами виділяє автор найістотніше з того, про що поклав розповісти. Але сприймаються вони не фрагментарно, а як органічні компоненти величної панорами соціально-масштабного народного діяння.

Майже історичної достовірності в суто художніх творах Михайло Нечай досягає ще й завдяки єдиному героєві, який згруповує ці твори в одне велике художнє полотно. Так, уже після виходу трилогії «Любов і пам'ять» до читачів прийшов новий роман автора — «Тривожні наші дні» («Радянський письменник», 1987 р.), головним героєм якого виступає знайомий нам уже з названої вище трилогії Михайло Лісняк. Хронологічно роман охоплює тривалий історичний період в житті нашої країни: від 1945 до 70-х років. Закінчилася Велика Вітчизняна війна, визначивши історичний перелом суспільного розвитку. Та людство не встигло натішитись миром — Черчилль у 1946 році, по суті, закликає до підготовки нової світової бійни. В атмосфері холодної війни, що розгорталася в світі, оплотом боротьби за мир, мирне співіснування держав різних соціальних систем завжди був і назавжди залишиться Союз РСР. Барометр мирного протистояння Країни Рад загрозі війни в різні роки не визначався стабільністю показань: траплялося не раз, що стрілка його зміщувалася то ліворуч, то праворуч. Та завжди радянські люди з радістю зустрічали поворот до «Ясно», були чутливі до змін на політичному табло світу і завжди тривожаться за спокій у ньому.

Таким чином, і назва твору цілком вмотивована.

Фабула роману типова для епічного твору, у якому зображується післявоєнний час: воїни-переможці над німецьким фашизмом і японським мілітаризмом, переодягнувшись в трудові спецвіки, виявляють подвижництво у будівничих зверненнях, піднімають економіку й культуру країни, вирощують і виховують молоді покоління радянських людей, вірні пам'яті мільйонів загиблих, пильно відстоюють справу миру.

Головний герой твору — демобілізований офіцер флоту, співробітник військової газети, журналіст. У цьому виборі й ті труднощі, які чигали на автора: адже головне знаряддя літератора —

перо, слово, цим він і утверджує себе, а літературна справа в класичній схемі виражається нібито й просто: «Побачив — написав». Насправді ж надто вона складна. Адже щоб написати, потрібно розглядати визначальне (типове) і нетипове, вивчити (для цього літератор мусить бути методологічно підготовленим і всебічно обізнаним з різними галузями людської діяльності, чітко розрізняючи новину прогресивну від новини — одноденки, тобто безперспективного явища чи факту), нарешті — відтворити все це у слові. Отже, для того, щоб зобразити, автор мусить знати свій предмет. Михайло Нечай знає. Він зарекомендував себе майстровитим і в журналістиці, і в художній літературі, поклавши читачам перед очі низку цікавих повістей і романів. Останні з них — глибоко пізнавальні і соціально гострі, з конфліктами буднів, що часом не менш гострі за драматизмом від конфліктів воєнних часів.

Ось хоча б і повість «Сотвори свою долю». За формою — це монолог сучасника, не виняткового, а одного з мільйонів наших громадян, для кого Велика Вітчизняна війна стала вододілом біографії. Але не тому, що, скажімо, до війни Петро Лубенко був таким же, як усі, а на фронті виокремився і вже по війні досяг нечуваних життєвих злетів. До війни, як мільйони робітничо-селянських дітей, навчався в школі, був призваний в армію, потім мав би працювати техніком-механіком в МТС. Але почалася війна, вчинив, як і мільйони військових, низку героїчних подвигів, відзначених урядовими нагородами. По війні, демобілізувавшись, працював за спеціальністю в землеробстві, став директором радгоспу. Виділявся сумлінністю, працьовитістю, самовідданістю в ставленні до дорученої справи. Міг би спливати кров'ю на Букринському плацдармі, бо не ухилявся від обов'язку, але, підібраний напівмертвим на полі бою, вижив: перемогла молодість. Коли ж кинувся гасити пожежу на дозрілому полі, пославши свого зятя по людей, не зважаючи на те, що молодість давно минула. Люди застали Петра Лубенка, коли він уже помирав.

Лише в кінці повісті до монологу Лубенка долучиться кілька авторських фраз: «До лікарні його не довезли — помер у дорозі... Хто сказав першим — невідомо, але від того пам'ятного літа поле за Тетяниним яром називають Лубенковим полем».

Міг би автор назвати повість — «Лубенкове поле». Це б зняло цікавоти з авторської розповіді наліт патетики: в «Сотвори свою долю» є певна частка винятковості. А, як мовилось вище, доля Петра Лубенка типова для покоління нинішніх 65—70-річних. Їм не судилося помирати своєю смертю, звершивши задумане. Ті, що не полягли на передовій, підірвали здоров'я на відбудові.

Є в долі Лубенка й нетипове. Багатьом воїнам судилося «померти» в інформаційній атрибутіці війни — похоронки і листи одно-

полчан до знайомих і рідних оповіщали про смерть, а вони несподівано поверталися до рідних. Ще й через десятки років по війні один видатний наш сучасний письменник читатиме своє прізвище, ім'я й по батькові над братньою могилою в селі під Кіровоградом, яке визволяв від фашистів у смертельному бою. Отже, й це характерний штрих у біографії наших людей з воєнного покоління.

Петрові Лубенку доля приготувала й ще одне трагічне випробування: фронтові писарі списали як загину його дружину, лейтенанта медслужби Орину Проценко. А через 15 років, народжена на полі бою її і Петрова донька, без матиного відома втече з дому й зустрінеться зі своїм воскреслим батьком, його другою дружиною і двома школярками-дочками.

Що ж, було й таке. Хай і одиничне. Але ж іншим тисячам війна залишила інші болі, інші печалі, інші незагойні рани.

Отже, визначальними чинниками переконливості повісті «Сотвори свою долю» є не фабула, а точність обраного для зображення життєвого матеріалу, художній хист письменника, його глибока ерудиція. А це — від знання народного укладу життя.

Можна було б лише на сюжеті про воскресле перше кохання, що встигло в умовах фронту визріти до подружніх уз, написати великий роман. Михайло Нечай виявився ощадливішим; поставивши названий факт у ряд з іншими, значущішими (віроломство фашистського вторгнення в долі мільйонів спричинилося до безлічі подібних фактів), письменник в невеликій повісті відобразив цілий історичний масив з життя Країни Рад в 40—70-і роки нинішнього сторіччя. Тим-то повість так і приваблює масового читача.

Головний герой видрукуваного в 1970 році роману «Білі лебеді» Богдан Блажко проходить випробування на громадянську зрілість у мирні дні. Його готовність до подвижництва реалізується в буденному факті: рятуючи незнайому жінку з-під коліс автомашини, він стає інвалідом. Стійкість характеру, органічна включеність юнака у кипіння наших буднів простежуються з 27 невідсланих до коханої листів, що структурно й становлять художню тканину роману. Знайти себе, не здрібніти й не знидіти, замкнувшись на власній трагедії, допомагає Богданові пам'ять про героїчне життя попередників, зокрема батька-фронтовика. Тема любові й пам'яті, знайшовши становлення й розвиток у головному для письменника однойменному романі, стає, таким чином, наскрізною в усій його творчості.

На столі в письменника, напевно ж, новий рукопис. Роману чи повісті. І чомусь гадається, що твір цей буде про село. Власне, хотілося б, щоб сільська проблематика не забувалась ніколи письменником. Адже Михайло Нечай — ліричний співець села. Не юнацькі враження спонукають його розробляти цю розорвану століттями

й не розорену досі тематичну цілину. Бо село що не десятиліття, то все по-іншому розкривається в історичному поступі як світу в цілому, так і нашої країни зокрема. Але не притлумлюються в М. Нечая інтерес, любов до нього. А щоб не пропустити бодай чогось суттєвого в соціально-економічних відносинах тут, незмінними на десятки років залишаються маршрути письменницьких поїздок: на село. Тим-то й постає воно в його прозі незмінним об'єктом залюбленості; не приховує письменник своїх радощів з доброї новини, із скрухою оповідає про втрати традиційно красивого, морально чистого, гармонійного, що віками позначало спілкування селян між собою й природою.

Схильність письменника до сільської проблематики з особливою силою проявилася вже в перших романах і повістях Михайла Нечая. Так, в книзі «Небо душі твоєї» художньо досліджуються долі жителів українського села Райполе від кінця двадцятих до шістдесятих років. В центрі розповіді — родина колгоспників Григорія і Катрі Стрепетів, їхнього сина Антона, сільської активістки і бригадира Оксани Корчак, зоотехніки Мирослави Ясинської, агронома Лесі Сап'янової, вчительки Христини Іванівни. Уже після виходу роману «Діти землі» Юрій Бедзик відзначив непересічний хист автора живописати характери. «В образі Стрепета (ідеться про главу родини.— М. І.) вражає лаконічність авторського малюнка, глибоко емоційний внутрішній підтекст. Стрепет чесний. Замкнутий, затятий і чесний. Чесність змушує його по-своєму дивитись і на навколишній світ» («Літературна Україна», 30 серпня 1960 р.).

Повість «Олешко» — також про красу й високу суспільну вартість хліборобської праці. Але це й психологічний, морально-етичний зріз життя сільських трударів. Герої постають перед читачами одухотвореними, насаженими любов'ю до нашого соціалістичного ладу. Це люди з невичерпною силою духу та можливостей, з розмаїтою душевною красою. Але й з одвічно незахищеністю перед прихованою, затаєною слабкістю людською. Такий і Лаврін Олешко. Прославлений комбайнер, хлібороб із золотими руками, все він уміє, все йому під силу. Навіть таїнство пензля — розкрите, на жаль, не в професіональному навчанні, а самотужки. Але є ще одне таїнство, якого не дано збагнути Лаврінові — звичайне людське кохання. Навіки прикипівши душею до зустрінутої в зрілій молодості жінки, він жорстоко обпікається. Міг би й упасти, якби не був людинолюбцем, відтак працелюбом. Ця друга риса органічно виростає в таких, як Олешко, саме з потреби принести користь людям. «Жити, виявляється,— читаємо в сповіді героя,— можна не тільки коханням до жінки. Те, що ти прийшов у цей світ,— уже саме по собі неоціненне щастя. А в мене ж є діти, улюб-

лена робота». З двох дітей, народжених зрадливою Лавріноюю дружиною, одне — від коханця. Але Олешко серцем прочитує моральний заповіт предків, сформульований матір'ю: «...Ось не муч ти, Лавре, ні себе, ні дитину! Хіба не досить того, що дитина своєю матір'ю нещасна? Ким же вона виросте, якщо і ти їй тепла свого пожакуєш?» І знаходить Лаврін Олешко тепло для названого сина.

У цій маленькій повісті розкривається важлива, визначальна для творчості М. Нечая грань: виробниче в людині прочитується через призму морального. Колись мати Лаврінової дружини Анфіси зрадила професію сільського ветеринарного фельдшера й переметнулася в районне містечко, перекваліфікувавшись на кухаря — село в повоєнні роки зазнавало нестатків. Дочку вивчила на бібліотекаря й також оселила в містечку, всіляко оберігаючи її від сільських впливів. Тож не випадково Анфіса уподобала в Лаврінові лише його хист живописця, уявою змалювавши для себе перспективу дружини визнаного й столицями художника. Основного ж у Лаврінові — любові до землі — Анфіса не сприйняла. З духовної убогості й почалося «полювання» на чоловіків, що призвело до втрати родини, до самотньої старості. Повість закінчується символічно: персональна виставка Олешка супроводжується тріумфом його як художника. Правда, пише про нього преса й критика в минулому часі: «був», «працював», «зображував», «змальовував». Доки розгортали експозицію, Олешко трагічно загинув у дорожній аварії. Отже, повість «Олешко» — гостропсихологічна, морально-проблематична, людинознавча, що й привертає до неї увагу читача масового, різнопланового. Історичний фон її конкретний: кінець 50-х — 70-і роки, але читається твір — і читатиметься — як сучасний.

Перебіг часу простежується в письменника від книги до книги. Ось один з ранніх романів — «Людина живе любов'ю» — про наше радянське село 50—60-х років, в якому порушено проблеми духовності сільських трудівників. В ньому М. Нечай висвітлює «вічну» тему батьків і дітей, конфлікти між якими не дріб'язково заземлені в родинну традиційність, а підняті до громадянської значимості. Зокрема, герої твору замислюються над причиною культу особи Сталіна. Правда, не в усьому вдалося авторові глибинно розкрити причини культу, як і протиріччя між традиційним, установленим за попередні роки соціалістичної дійсності, і новітнім підходом, окресленим партією на Двадцятому з'їзді. Але цей недогляд — не від небажання чи невміння письменника доскіпатися до глибинності потворних явищ в період, що передував наступним застійним рокам, а наслідок тогочасної обмеженості соціальної інформації та недостатньої гласності.

Документальність як манера відображення в творчості Михайла Нечая — з життєвої правди. Навіть там, де герої носять літературні імена, читач впізнає в них людей реальних, невигаданих, не бажаючи миритися з фактом письменницького домислу. Ось що пише Михайлові Потаповичу Нечая І. М. Носуля з Ворошиловградщини: «Мені здається, що краще було б, якби в цій книжці (ідеться про «Любов і пам'ять». — М. І.) не було вигаданих (перейменованих) географічних назв, наприклад, Дніпровськ, Дніпровська область, Павлополь, Новосамарськ та інші. Читаєш і забуваєш, що це художній твір. Здається, наче сам бачиш героїв твору, їх героїчні подвиги, описані події, страхіття війни». У відгуку на роман «Шумить океан» мешканці виправно-трудової колонії зазначають: «Наша зацікавленість Вашим романом помножилася після того, як в 3-му номері журналу «Советский воин» ми прочитали нарис капітана третього рангу Садовського під назвою «Командир «чорних дияволів» про двічі Героя Радянського Союзу тов. Леонтьєва В. П. Ми одностайно вирішили, що герой Вашого роману і герой нарису — одна й та ж особа». Колишній воїн Чехословацького корпусу Людвіга Свободи Карол Гашко, зацікавившись творчістю письменника, попросив надіслати кілька книг. «Велике спасибі за Ваш лист і книги, які я від Вас одержав, — пише Гашко. — ...Книги я вже прочитав і тому можу сказати, що вони написані достовірно, так, як все це було. Нічого не знаходиться, що б було написано неправильно».

Один з читачів роману «Любов і пам'ять» запитує автора: «Цікаво, є щось біографічне в образі Лісняка? Мені здається, є. Адже книга так щемно не була б написана». Що ж, читач має рацію. Життєва достовірність творів Михайла Нечая — не лише від художницького хисту, а й від стилю життя письменника. Якщо пишеться не в затишку кабінетному, а у вирі буднів, де автор не споглядальник, а співтворець, то й читається активно й співпереживається. Життєвий і письменницький шлях Михайла Потаповича Нечая засвідчує істинність такого висновку.

МИКОЛА ІЩЕНКО

ЧАСТИНА ПЕРША

Два солдати стягли його з грузовика і кинули на землю. Тіло пройнялось гострим боєм, і настало забуття. Коли повернулася свідомість, він побачив степ, широкий як море, від обрію до обрію вкритий снігами, а над ним — високе блідо-синє небо.

Дивився на білі сніги і дивувався: «Тепер зима? Але чому ж мені так душно?»

Втома важко налягала на повіки. Очі заплющились.

«Ех, Стефане, Стефане, ось як ти кінчаєш!» — зітхнув подумки, а в уяві несподівано сплив далекий безрезневий ранок у Забайкаллі. Он вони, біля підніжжя сопки, на білому снігу, кожен біля чорного стовпа, стоять четверо. Віддалік, у низині, завмер натовп, а тут, ближче, — солдатські шеренги. Гримнув залп. Поволі розповзається дим, і ось крізь нього вже видно, як трое впало на землю, а один стоїть і пильно вдивляється в натовп. Там побивається його дружина...

Знову лунає залп, і знову повільно тане і прозоріє дим, і крізь нього стає видно, що той, четвертий, притримуючись одною рукою за стовп, а другу притискаючи до грудей, опускається на коліно...

То — Антон.

«Я стояв на твоїх могутніх плечах, Антоне, — думає Стефан. — Я стояв на твоїх плечах і з тієї висоти бачив світ. Прекрасний і неповторний світ. Може, і мої плечі послужать ще одною сходинкою для чийогось нового життя. З плечей на плечі, все вгору... Такий закон буття...»

За мить, за одну коротку мить промайнуло перед ним Антонове життя від дитинства до того безрезневого ранку біля підніжжя сопки. Колись йому, Стефану, доводилося читати, що в надзвичайно складні, трагічні хвилини в людській уяві летючими картинами проноситься ціле життя, з найменшими подробицями. Тоді він чомусь не вірив, що це можливе. Тепер переконався: можливе.

Бо наступної миті перед ним пропливло і його власне життя...

Серце нараз стислося, він аж скреготнув зубами, і глухий стогін вирвався з вуст, бо перед ним постало двоє найрідніших: мати і Рада. Матір він бачив неясно, наче крізь туман, а Радине обличчя проступало виразно, ніби вона була перед ним, ніби схилилася оце над ним. Мати — запечалена, а в Радиних очах — ласкавий усміх...

Світить сонце. Лежать сніги, а над ними по-літньому палає сонце, безжально обпікає змучене, геть знівечене Стефанове тіло. Ось сонце заступило хмари. Ні, то напливли людські тіні. Так, над ним схилилися вороги його люті. Беруть за ноги і за плечі, кудись тягнуть. Що це? Метал? Холодний і слизький метал. Збагнув: вони прив'язують його до великого снаряда...

Вони справді прив'язали його до термітного снаряда.

То був кінець. Страшний, мученицький.

Глибоко в душі Стефан не вірив, що це — кінець. Навпаки, в ньому жила неясна, але глибока певність, що от-от станеться щось, що врятує його... Щось мусить статися, обов'язково мусить!..

І водночас він знав, що це кінець. Але як швидко він настав! Ще ж зовсім недавно Стефан мріяв про те, що потрапить на ці вогненні рубежі, ще недавно він там, під Владивостоком, сидючи в землянці, писав про Антона.

Писав для інших, але, як потім зрозумів, — для себе і для Ради. Уже вступом, уже першим рядком звертався до прийдешньої юні: «Зовуть мене Стефаном Вітром...» А закінчив той вступ — підсвідомо — зверненням до Ради. Виходить — писав заради любові. Любов до Антона, до Ради, до людей, до майбутньої юні водила його рукою... І ще він прагнув досягнути: для чого людина живе, для чого народжується на світ білий?

Він лежав серед степу, під блідо-синім небом. Неподалік на землі остогидло гудів ворожий літак, а він в ту страшну мить бачив себе там, далеко, на березі Тихого океану. Сидить у землянці, схилившись над столом, і швидко, швидко пише, наче боячись, що не встигне розповісти про Антона все, що знає. А йому доконче треба розповісти. Доконче!..

Так з'явилися ті записи, що йдуть нижче.

Зовуть мене Стефаном Вітром. Казали мені малому, що то лелеки на своїх крилах принесли мене в Забайкалля, в ту бідну хатину, в якій, коханням поєднані, жили українець з Катеринослава і юна аргунська козачка. Там я і зростав. Потім якось одразу довелося побачити світу: побувати на берегах Неви, пожити в Москві і навіть скупатися в синіх водах Дніпра. Тепер я — на Тихому океані, в тому славнозвісному місті, що починалося з маленького поселення Владей Востоком, а з часом виросло у Владивосток.

Коли за межами рідного закутка траплялося мені цікавитися, що знають мої однолітки про Костюшка, найчастіше я чув: «Ну й дивак! Ім'я Тадеуша Костюшка відоме кожному!» — «Не про Тадеуша вас питають, — гнівився я, — а про Антона». Мало хто з моїх однолітків щось знав про нього.

Хто ж він, Антон Костюшко? Герой східного бастиону, моя провідна зірка, мій дороговказ. О, як хотів би я стати його духовним спадкоємцем! У душі я і вважаю себе його спадкоємцем, але розумію, що це ще треба заслужити. Я рівняюсь по ньому, тягнуся до нього, бо саме він чомусь близький мені безмежно. Ще з свого підліткового віку відомості про нього збираю, де тільки можу.

Мене вважають мовчазним, навіть замкнутим. Справді, я наче оживаю тільки тоді, як розповідаю друзям про Антона. А вони радять: «Напиши ти про нього».

І ось я пишу. Назову свої записи «Східним бастионом». То нічого, що почну здалеку: східний бастион виник не одразу і готували його не тільки в Забайкаллі, а спершу в Пітері, чи, може, навіть у Казані, потім у Москві та Катеринославі, на Чорному морі і в тюрмах Сибіру.

...Живемо в грізний час. Коли не загину, можливо, як додаток до цих записів, напишу дещо про Раду, про себе і наших ровесників.

О Радю, кохання моє тривожне! Пробач, що з цих сторінок звертатимусь до тебе. Мені вкрай потрібна твоя підтримка. Хоч незримо стій за моїми плечима, доки писатиму про Антона: в моїй душі ви живете поруч.

Оце тільки-но сів до столу — в пам'яті зринув той чарівний куточок нашого Забайкалля, де ми вперше зустрілися: під лісом, на березі озера з прозорою водою,

біля сірої кам'яної брили, над якою розкішно цвіли рододендрони.

Там ми вперше говорили з тобою про Антона і тепер мені здається, що він по-справжньому увійшов у мою душу саме тоді, як у ній народжувалося моє кохання. Над нами ярилося літнє сонце, поряд з нами в урочистому мовчанні застиг ліс, мовби чути було, як усе більше розкриваються, наливаючись палаючими барвами, квіти рододендронів.

Антось удруге вибіг на ганок, виглядаючи батька. «Чому його досі нема? Адже знає, що я повернувся»,— нервував хлопець. Він писав із Пскова, коли виїздить, та й Максим, батьків денщик, ще вчора повіз йому записку від мамі.

Звечора Антон пізно ліг спати, а прокинувся ще до світання. Перша думка була: «Я — вдома!» Вона вмить виповнила його радістю, і він уже не міг заснути. Йому хотілося знову побачити матір і особливо меншу сестру Наташу, і найменшеньких — сестричку і братика. Вони, оті малі, такі втішні, з такою милою безпосередністю показують йому свою любов, своє щастя зустрічі з ним. А хіба він не вартий того? Рік не жив удома, і вже кадет, носить мундир, як і тато. Хоч, правду кажучи, той рік, проведений у Пскові, в кадетському корпусі, був для Антося гірше каторги. Боже мій, як він сумував за домівкою!

Але тепер, слава богу, вдома!

Вранці до його кімнати першими ввійшли мати і мала Наталя, а він лежав горілиць із заплющеними очима і нічого не чув, аж доки Наталя не доторкнулася рукою до його лоба. Вона ледь-ледь доторкнулася, а він одразу розплющив очі і спершу побачив маму в легкій голубій хустинці, зустрівся з її очима, котрі дивилися на нього ніжно і замилювано, потім помітив сестру. Через вікно до кімнати вливалася прозора синява світання. Антось звівся на лікоть, узяв у свої руки щойно вмиті, холодні і рожеві, ручки сестри, поцілував їх, далі обійняв Наталю за тендітну шийку і міцно притис до себе. Сестра щасливо засміялася, пригортаючись до нього, а він, легенько погладжуючи її темно-русяву голівку, звернувся до матері:

— Доброго ранку, мамо! Давно не сплю, а не почув, як ви увійшли. Коли б ти знала, який я радий, що вже вдома!

— І ми всі раді. Дуже раді, друже мій! — сказала мати.— Умивайся, мій соколе, і приходь до буфетної. Я напою тебе чаєм, а там незабаром і татусь приїде.

І вмиваючись, і п'ючи чай та розповідаючи матері і Наталі про Псков, про корпус і своїх нових друзів, Антось думав про те, що дома його всі люблять, і що це — велике щастя, якого він, може, і не заслужив. Коли після чаю повернувся до своєї кімнати, то перше, що впало йому у вічі, був образок ангела, який висів біля ліжка. Той добрий ангел-хранитель ще більше розчулив юну душу. Антось, втупивши погляд у стелю, подумки звернувся до всевишнього: «Боже все милостивий і щедрий! Назавжди збережи мені їхню любов! Більшого щастя не прошу в тебе!»

Потім Антось намагався уявити татусів образ. Але в уяві зринули тільки його карі очі, окремо — пишні, закручені вгору вуса, а всього одразу так і не зміг побачити. Тоді хлопцеві подумалося, що для повноти щастя йому не вистачає тільки зустрічі з батьком.

Тепер, удруге вибігши на ганок, Антось вирішив стояти там, доки із-за воріт не з'явиться тато.

Була неділя. З голубого неба світило червнєве сонце, цвіли бузок і біла акація, сліпучо поблискувала посипана жовтим піском стежка, що стрімко бігла між квітником від воріт сюди, в глибину двору, до ганку дерев'яного двоповерхового флігеля. В цьому флігелі Антось живе, відколи пам'ятає себе. Батько наймає флігель у купця Храмова. Великий кам'яний дім Храмова стоїть над вулицею. А вулиця зветься Воскресенською. В горішній частині міста вона — одна з кращих. За кам'яницею Храмова — величезне подвір'я, засаджене садом. Хазяїн називає його англійським парком.

Храмов торгує перським і турецьким крамом. Він має своє пароходство на Волзі і власні крамниці не лише тут, у Казані, а й у Нижньому Новгороді та Самарі.

Дружина Храмова — донька польського дворянина із Варшави. Антосів тато казав, що її діда цар вислав сюди після повстання 1830 року. Храмов високий на зріст, сутулуватий і лисий, у нього довга, з рідкою сивиною борода, чорні, глибоко посаджені очі. Він смішно вимовляє російські слова, бо мати його — татарка, і, напевно, в дитинстві вчила його татарської мови. Доньку його звали Анжелікою. Її гарно вбирають, вона часто гуляє

в тінистих алеях саду з нянею або такою ж високою і худющою, як сам Храмов, бундючною англійкою. Антосева мама не без заздрощів говорить, що Анжела, одиначка і улюблениця багатого купця, одержить чудове виховання: Храмов, не шкодуючи грошей, наймає кращих гувернанток і вчителів. Одягають Анжеліку по-європейськи. У неї по-татарськи заплетені косички і великі чорні очі, а риси обличчя тонкі, як і в матері. Вони завжди іскряться невинною веселістю, ласкавістю і безтурботтям.

У соборах і церквах дзвонять дзвони. Над містом плінуть їхні срібні звуки. Але найсильніше чути дзвони Благовіщенського собору. Антосеві з ганку між верховіттям дерев трохи видно освітлені сонцем золоті бані того собору. Вслухаючись у передзвін, Антось дивився на сліпучу баню, а бачив перед собою ласкаві очі Анжеліки, і думав про те, як вона здивується, коли побачить його у кадетському мундирі. Раптом він почув чийсь кроки. Кинувши погляд на стежку, зовсім близько побачив батька. Татусь ішов розміреною ходою, на ньому поблискували ремені і лаковані халяви чобіт. Він, як і завжди, підтягнутий, ставний, тільки тепер видався Антосеві трохи нижчим на зріст і вужчим у плечах, і вуса були тонші, ніж уявлялося Антосеві. Особливо вразило його те, що татусь, побачивши сина, не прискорив ходу, і на обличчі не засяяла радісна усмішка — воно залишалося заклопотаним, ніби навіть сучорним.

Лише як став підійматися на ганок, усміхнувся привітно і, розводячи руки для обіймів, промовив:

— Прибув, сину? Радий, радий бачити!

Ні, не такою занадто стриманою уявлялася Антосеві його зустріч з батьком! Він із сльозами на очах припав головою до батькових грудей. Тільки то були сльози не лише радості, а й прикrostі та жалю до себе. Син міцно закусив губу, щоб не розридатися.

Батько відступив на крок, окинув Антосю оцінюючим поглядом і схвально хитнув головою:

— Підріс. І мундир тобі до лица.— Потім додав заклопотано: — Вибачай, що я трохи припізнився. Служба. Сам знаєш — тепер я з батальйоном у літньому таборі. Завтра, коли твоя воля, поїдеш зі мною.

Антось пожвавішав:

— Спасибі, татусю! Я збирався просити тебе про це.

— От і гаразд. Тепер ходімо до господи.

У вітальні малеча кинулася до батька цілувати руку, потім батько поцілував маму, спитав, чи всі здорові, і сказав їй:

— Розпорядися, Елен, щоб нам не заважали. Ми з Антосем порозмовляємо часинку.

Знімаючи на ходу кашкета і витираючи хустинкою спітнілого лоба, він попростував до свого кабінету, запросивши жестом і сина.

Батьків кабінет — з малих літ найулюбленіше Антосе-ве місце у всьому домі. Там стоять дві шафи з книгами, широкий стіл, шкіряні чорні крісла і шкіряна канапа. Над канапою на стіні — великий персидський килим, на ньому вгорі — дві схрещені шаблі, під ними — пістолі стародавні, успадковані батьком від своїх предків. Окремо на килимі прилаштована шабля в срібних піхвах — найбільша татусева гордість: ту шаблю він отримав з рук самого генерала Скобелева за хоробрість, виявлену в битві під Шейновим. О, скільки разів тут, у кабінеті, зимовими вечорами слухав Антось захоплюючі татусеві розповіді про визвольний похід російського війська в Болгарію, про запеклі січі з турками на далеких Балканах, про битву на Шипці!

Коли тепер доведеться почути такі розповіді?! Щози-ми Антось буде в Пскові, а влітку тато майже весь час проводить у військовому таборі.

Батько вказав синові на крісло біля столу. Син звично всівся, а батько відкрив маленьку, гарно оздоблену різьбою шкатулку, що стояла на столі, витяг з кишені люльку і почав неквапливо набивати тютюном. Розпаливши люльку, жадібно затягнувся, випустив сизі кільця диму вгору, і промовив роздумливо:

— Ось ти, сину, уже й кадет. Час біжить. Незчуєшся, як станеш юнкером, вийдеш в офіцери. Ти знаєш, Антосю,— у нас маєтків нема. Певно, наш хліб і наша доля — військова служба. Не питаю, які твої успіхи по всіх дисциплінах, скажи мені, що маєш із фехтування.

— Вищий бал, татусю,— вдоволено всміхнувся Антось.

— Це добре,— похвалив батько.— Тадеуш Костюшко, хоч, може, й далекий родич наших предків, але таки родич. Славу свою він здобував у битвах. У громадянській війні в Америці брав участь на боці Вашингтона, був його ад'ютантом. Там і до генерала дослужився. Потім, як ти знаєш, очолив повстання 1794 року. А починав

Тадеуш теж з кадетів, тільки той перший кадетський корпус у Варшаві називався «Рицарською школою». Згадай хоч би такі рядки з «Пана Тадеуша» Міцкевича:

Князевич різні взяв показувати штуки
Ще старопольської фехтарської науки:
І хрест, і колесо, прямий, кривий удар...*

— Я так міркую,— вів далі батько.— Любить кадет фехтування — перша прикмета, що має хист до військової справи. З ким же ти, Антосю, найближче зійшовся в корпусі?

— Може, ти й здивуєшся, татусю, але найближчим своїм другом вважаю дядьку Явтуха Дементійовича,— відповів син.— Ми його зємо просто Дементійовичем. Та ти ж бачив його, коли вперше привіз мене в корпус. І писав я вам про нього.

— Знаю, знаю старого солдата,— попихкуючи люлькою і примруживши очі, сказав батько.

— Я з Дементійовичем ділюся найпотаємнішими думками,— розповідав Антось.— Він хоч і з простих людей, але скільки у нього доброти й терпіння, він стільки знає всього!..

— Той чоловік у багатьох походах бував, набачився на світі всячини,— potwierдив батько.— Це добре, що дядька тобі до вподоби. Він поганому не навчить. А з ким із кадетів дружиш?

— З Глаголевим. З Миколою Глаголевим. Він — своєкоштный, але з нами, казеннокоштными дружить. До нього двічі приїздила його мати. Миколка познайомив і мене з нею. Вона така привітна була зі мною. І, коли приїхала вдруге, при мені сказала Миколці: «Дружи з Антосем Костюшком. Я серцем чую — він хороший...»

— Глаголев? Батько його теж військовий? Прізвище мені не знайоме,— сказав батько.

— Ні, він на якійсь іншій службі,— одказав син.

— Чуєш, Антосю? Під дверима у мене топчється малеча,— сказав, весело посміхнувшись, батько.— Не джидуться, щоб я тебе відпустив. Іди до них, а за обідом продовжимо розмову.

Він провів сина до дверей і зачинився в кабінеті.

* Переклад з польської Максима Рильського.

Про своє життя в корпусі Антось розповідав і за обідом, і після обіду, коли всі перейшли до вітальні. Потім няня, старенька Анфіса Єгорівна, повела малих на прогулянку, батько пішов до свого кабінету перепочити, а син попросив матір щось зіграти.

— Я так давно не слухав твоєї музики, матусю.

Олена Михайлівна вдячно всміхнулася до нього і сіла за фортепіано.

— Що ж тобі зіграти, Антосю? — легенько доторкнувшись пальцями до клавішів, чи питала, чи вголос міркувала вона.

— Ти ж знаєш, мамо, я люблю все, що любиш ти, — відказав Антось, глибше всідаючись у крісло.

— Коли так, почнемо з «Патетичної» Бетховена, — сказала мати.

Олена Михайлівна кохалася в музиці, в своєму колі була визнаною піаністкою, до того ж мала приємний голос, і коли збиралися гості, її завжди прохали щось зіграти або проспівати. Вона охоче робила те й друге.

Ось і зараз, взявши кілька акордів, почала стиха награвати «Патетичну» сонату. Вітальня наповнилася музикою, в Антосевих грудях приємно занило, він мовби аж захмелів від задоволення, якого давно не мав. Заплющивши очі, весь віддався владі небесних звуків, що навівали йому то якісь неясні спогади, то примарливі, але гарні мрії.

Надворі непомітно захмарилося і несподівано пройшов короткий тихий дощ. Вікно в сад було відчинене. З нього до вітальні повіяло прохолодою. Поглянувши у вікно, Антось побачив яскраву зелень мокрих дерев, а обіч них униз — свіжі, щойно вмиті гвоздики і червоні троянди. Йому подумалося, що вся оця краса — чарівні звуки музики, відчинене вікно, звідки долинали разом з приглушеним шелестом дощу тонкі аромати саду, є ніби останнім мазком пензля, яким творець довершив щедрю картину. Такою картиною, таким розкішним святом йому видавався його перший день перебування вдома. Антосю, крім усього, радувало і хвилювало ще й те, що за обідом сповістив татусь. Він сказав, що вечір вони проведуть у полкового командира, що з ним, татусем і мамою, поїде й Антось. А мама додала: «Там будуть танці. Ти, сину, не розучився танцювати? Ах, я й забула,

що вас і в корпусі навчають танцям. Між іншим, я купила тобі лайкові рукавички. Нагадай мені, щоб не забули взяти».

«Які вони уважні, турботливі!» — захоплено подумав тоді Антось про своїх батьків.

А мама грала. Після Бетховена був Гріг, потім Брамс, далі — сповнені легкого смутку «Дунайські легенди», які Антось особливо любив.

До вітальні повернувся батько. Він, напевно, щойно вмився, бо обличчя свіже, вуса тонко закручені. На ньому була старанно накрохмалена голландська сорочка, білосніжна і бездоганно випрасувана. Очі його весело поблискували. Підійшовши до мамі, він сказав:

— Не зміг задрімати. Твоя гра, дорога Елен, здатна і мертвого звести на ноги. Порадуй ще чимось.

Олена Михайлівна вибачливо всміхнулась:

— Гаразд, мій любий, тільки після перепочинку.

Батько перевів погляд на Антося і раптом вигукнув:

— Що ж це наш пап кадет запечалився?! Не може, си-ну. Давай я тебе розвеселю. Гарно грає наша матуся, тільки музика її занадто серйозна. Нам, військовим, не слід забувати, що існують на світі і бравурні марші.

Заступивши матір за фортепіано, він став награвати якісь веселі варіації. Піаніст з нього був слабенький, він часто фальшивив, але намагався все згладити тим, що занадто бив по клавішах і для чогось усе натискував на педаль. Він грав галопи, циганські пісеньки, вальси і марші. Вони й справді підбадьорили Антося.

Обернувшись до матері, батько раптом запропонував:

— Якщо вже давати повний концерт для Антося, то, може, мила Елен, щось і заспіваємо?

Мати підійшла до батька, стала поряд, потім напів-обернувшись до нього, і вони, не змовляючись, під батьків тихий акомпанемент заспівали «Мы сидели с тобой у заснувшей реки». Антось вперше чув романс Чайковського і був заворожений ним. А коли батьки заспівали пісню Даргомижського «Нас венчали не в церкви», у юного кадета по щоках покотилися сльози. Мама першою помітила їх і схвильовано вигукнула:

— На сьогодні досить! Видно, Антосику, ти дуже зголоднів по музиці, що вона, бач, дійняла тебе до сліз.

— Спасибі тобі, матусю, і тобі, татусю! Давно не чув я чогось подібного,

— З'їдиш у татусів табір, потім візьмемося за музику,— сказала Олена Михайлівна.— Ти, мабуть, геть усе забув?

— Добре, мамочко. В корпусі, справді, рідко вдавалося помузичити.

— Пора збиратися в гості,— сказав батько, встаючи від фортепіано.

Почало сутеніти, коли до вітальні ввійшов денщик Максим і повідомив, що фіакр подано.

Полковий фіакр був запряжений парою гнідих. Батько й мати сіли на заднє сидіння, Антось примостився на козлах. Правив кіньми денщик. Батько наказав йому:

— Зроби, голубе, приємне паничу — прокоти з вітерцем. Та поганяй через Миколаївську.

Максим радий старатися: звівся на ноги, енергійно змахнув батогом раз і вдруге. Коні з місця перейшли в галоп так, що Олена Михайлівна зі страху навіть зойкнула. Замиготіли будинки. Максим віртуозно правив кіньми, обминаючи екіпажі і візницькі карети. Фіакр блискавкою пронісся через Миколаївську площу і зупинився перед великим будинком напроти Державінського саду.

Костюшки підіймалися широкими мармуровими сходами до залу. Там уже грав полковий оркестр. Почувши його звуки, Антось розхвилювався, адже він уперше мав бути на такому людному гулянні. Чи захоче хтось танцювати з ним, і чи не осоромиться він під час танцю? Він охоче відсидівся б десь у закутку, але мама сказала, що танцювати треба неодмінно, бо можуть подумати, що її син зовсім невихований.

Біля входу до залу гостей зустрічали сам полковник, невисокий товстий вусань з широким бугристим носом і широкою лисиною, та його дружина — худенька білява дама в білих рукавичках, з вузьким піснуватим обличчям, великим декольте.

Залом походжали офіцери з дамами, в дальньому кутку серед сивих панів сидів огрядний, з рожевими щоками, полковий панотець і щось розповідав своїм слухачкам, коротко і різко жестикулюючи. Старі панії слухали його неуважно, бо погляди їхні більше гуляли по залу, ніж були звернені до батюшки. Час від часу ті панії, схиляючись одна до одної, перешіптувалися.

Тут були панянки Антосевих років, і старші: одні стоя-

ли біля своїх матерів, інші зійшлися в гурток під стіною і трималися вільно, жваво розмовляли і сміялися.

Антось не помітив, як перед ним наче з-під землі виріс гімназист вищий ростом від нього, Антося, на дві голови, чорноокий, з темним пушком на верхній губі, вгодований і з таким же широким, як і в полковника, носом.

— Пан Костюшко, якщо не помиляюся? — незміцнілим басом, крізь який проривалися пискляві нотки, озвався він швидше до Антосевої мами, аніж до нього самого. А коли Олена Михайлівна з привітною посмішкою підтвердила його здогадку, гімназист, чинно вклонившись, назвав себе:

— Вітольд Шаргородський.

То й справді був син полкового командира.

Вітольд запросив Антося пройтися по залу. Він був років на три, а може, й на чотири старший від кадета і тримався вільно, навіть трохи розв'язно.

Витягуючи і без того тонку довгу шию, щоб здаватися вищим, молодий Шаргородський казав:

— Погляньте, пане Костюшко, які орли — офіцери татусевого полку. Он хоча б отой горбоносий майор із шрамом на правій щоці, або ось цей білявий підпоручик... Наш полк — гордість Казані. Мій татусь служить у ньому більше двадцяти років. Уявіть собі: мало не моїх років, безвусим юнкером брав участь у Кримській кампанії. Ні, ви скажіть: можете уявити мого татуса тоненьким безвусим юнкером?

По цих словах Вітольд неприємно захихикав, а юний Костюшко поморщився з досади, подумавши: «І який же ти самовдоволений! Без кінця — мій татусь, наш полк... Чому — «наш полк»? Адже ти не служиш у ньому».

Антось знав історію полку. Повна назва його — Казанський 64-й піхотний його імператорської величності великого князя Михайла Миколайовича полк. Він сформований 1700 року, а теперішню назву отримав 1833 року. Пізніше до нього було приєднано 26-й егерський. Полк мав високі бойові відзнаки: полковий прапор георгіївський з написом «За Севастополь 1854—55 р.р.» і знаки на шапки за битву під Шейновим 28 грудня 1877 року. За участь у тій битві Антосевого татуса нагороджено орденом святого Георгія якогось там ступеня. Тоді Антосеві було, як тепер його найменшій сестричці, лише півтора року. Тепер від думки, що татусь міг

загинути в тому бою десь далеко на Балканах і він так і не знав би його, у нього по спині наче пробігла мурашка.

Тим часом Вітольд питав:

— Що говорять у вас у корпусі про терористів?

— Про яких терористів? — нахмутив брови Антось, прагнучи збагнути, про що йдеться.

— Про тих, що першого березня намагалися вчинити замах на государя,— терпеливо пояснив Шаргородський.— Ви знаєте, пане Антосю, що найбільше мене здивувало? Те, що серед терористів мало не першу скрипку грав Ульянов, волжанин родом. Виявляється, батько його, котрий помер на початку минулого року, свого часу закінчив Казанський університет, між іншим, користувався особливою прихильністю знаменитого професора Лобачевського, і згодом став учителем терориста Каракозова в Пензенському дворянському інституті. На довершення всього мушу вам сказати, що Олександр Ульянов не одно літо провів верств за сорок від Казані, в селі Кокушкіно. Є таке село на річці Ушні. Невже ви про все це нічого не чули?

— Чому не чув? — зніяковівши від думки, що його можуть сприйняти за малолітка, якому ще недоступні подібні історії, він усе ж чесно зізнався: — Під час богослужіння в корпусній церкві панотець Серафим піддав терористів анафемі. А поза тим не веліли нам вести мову про них.

— Мене просто жах проймає,— вів далі Вітольд,— коли подумаю, що царевбивця Ульянов ходив по нашій землі, і можливо, я зустрічав його на вулицях Казані. Так, він бував тут, бо із Симбірська до Кокушкіно інакше не потрапиш, як через Казань...

— Просто неймовірно, щоб людина християнської віри могла підняти руку на самодержця,— сказав Антось.

— Які вони християни, коли запродались чужинцям? — з обуренням вигукнув Шаргородський.— Вони ж — іноземні агенти. Одні кажуть — підкуплені турками, інші — англійцями...

— І як же поступить з ними государ? Коли б помилював — навіки згасьбив би їх своєю царською великодушністю. Це було б страшніше смертної кари,— сказав Антось і тут же пожалкував, бо Вітольд кинув на нього холодний, просто вбивчий погляд, сповнений не лише здивування, але й зверхності, навіть погано прихованого презирства:

— Помилувати! Бог з вами, пане Антосю! Ви відаєте, що кажете? Помилувати змовників, страшних державних злочинців? Невже ви й того не знаєте, що государ схвалив вирок і що вирок мало не два місяці тому виконано. Так, замалим не два місяці тому, ще восьмого травня...

— Який же вирок? — аж зупинився Антось.

— Їх повішено в Шліссельбурзькій фортеці,— низавши плечима, немов само собою все зрозуміле, сказав Вітольд, і раптом звернувся до одної з двох панянок, що проходили мимо під ручку:

— Дорога Нінель! Рекомендую тобі Антося Костюшка, як бачиш, кадета. Це син підполковника папа Костюшка-Валужанича. Ввіряю його під твоє покровительство:— І звернувся до Антося:— Моя кузина Нінель.— І знову до кузини:— Сподіваюся, ти віддаси йому першу мазурку.

Нінель, кругловида панночка приблизно Антосевих років, із сміхотливими ямочками на рожевих щоках і маленькими веселими очима, граційно зробила кніксен і, опутивши вії, соромливо сказала:

— Вважайте, пане кадет, що ви мій кавалер на першу мазурку.

— Дуже вам вдячний! — зічнено, майже розгублено промовив Антось, бо помітив, що Вітольд миттю ретирувався, залишивши його з панночками. А як йому з ними повестися, про що говорити, він не знав. Та виручив оркестр, який саме загравав мазурку.

Нінель, вивільнивши свою руку з руки подруги, з ласкавим докором промовила до Антося:

— Запрошуйте ж до танцю, бо ми запізнимося.

Антось несміливо взяв Нінель за руку, звівся навшпиньки і, плавно перебираючи ногами, повів свою даму за тими кількома парами, що вже були попереду. Він страшенно нервувався. Йому аж в очах на мить темніло від думки, що він може збитися з такту, наступити на ногу Нінель чи посковзнутися на кахляній підлозі. Коли музика зрештою урвалась, Антось полегшено зітхнув і, вклонившись своїй дамі, поспішив до мами, яка сиділа під стіною в кріслі. Непомітно потиснувши синову руку, вона шепнула: «Молодець: мазурка у тебе вийшла чудово».

Танці тривали довго. Окрилений першою удачею, Антось насмілювався танцювати кадрили, запросивши в парт-

нерки подругу Нінелі, біляву панянку з круглими, як два чорних гудзики, очима і коротким носиком. Кадриль теж пройшла гладко. Від того весело, райдужно зробилося на серці в Антося. Стоячи під стіною, слухаючи музику і спостерігаючи за парочками, що кружляли у вихорі якогось навального танцю, він розміявся. У тих мріях уявлявся сам собі вже дорослим, уже офіцером, з блискучим майбутнім: його попереду чекають високі чини і нагороди, він живе вже мовби в такому ж великому, вишукано вмебльованому домі як і полковник Шаргородський, ба, навіть у ще пишнішому, і це вже у нього зібрався цвіт міської громади. Його мама, сидючи на почесному місці господині в позолоченому кріслі, через лорнет дивиться на нього і на очах її — сльози щастя...

Музика стихла, і гості на запрошення розпорядника вечора рушили до іншого залу, де було накрито столи для вечері. За мріями Антон не помітив цього, і все ще стояв під стіною, гордовито піднявши голову. Коли раптом до його слуху долинуло:

— Таке мале і вже таке пихате, — промовляв чоловічий голос по-французьки. — Чий він, отой кирпатий кадетик?

— Нашадок нашого ліберала, підполковника Костюшка, — відповів йому хрипливатий бас теж французькою мовою.

— Тоді все ясно, — озвався перший голос. — Такий же франтовитий, як і батечко.

— От незрозуміло тільки, як уживаються в підполковнику франтовитість з лібералізмом, який межує...

З чим межує батьків лібералізм, Антося недочув, бо голоси віддалилися.

Говорили про нього, Антося, і його тата офіцери, татові однополчани, говорили з іронією, насмішкувато, з відвертою зневагою. Це приголомшило Антося. Його гарний настрій геть розвіявся, натомість зробилося тоскно до сліз.

За вечерею сидів за дитячим столом. Молодь веселилася, жартувала, сміялася, а він з нетерпінням ждав, коли все це скінчиться і можна буде встати від столу.

Зрештою настав кінець вечері.

Мама підійшла до нього, поклала легку руку на плече, співчутливо спитала:

— Втомився, друже? З дороги не відпочив як слід і... одразу стільки вражень. Тато пішов до полковникового

кабінету, там вони засядуть за преферанс. А ми поїдемо додому. Згода?

Боже мій! Яка чуйна, яка уважна мама! Вона вже помітила зміну його настрою, уже занепокоїлась і заради нього відмовляється від розваги, хоч він, Антось, знає, що не так і часто їй випадає їздити по гостях, веселитися. А може, і вона чула бридку розмову тих двох офіцерів? О, то було б занадто жорстоко!

Але ні по дорозі додому, ні вдома мама нічим не захопилася щодо образливої розмови.

Антось поволі заспокоївся і з легким серцем пішов до своєї кімнати. Коли незабаром Олена Михайлівна зайшла туди, щоб перевірити, чи як слід приготували постіль, він, лежачи горілиць, уже спав і його чисте обличчя і високе чоло були освітлені блаженною усмішкою.

«Натомився, бідненький! — подумала Олена Михайлівна. — А може, сниться гарний сон?»

Антосеві справді снився предивний сон, мовби він уже офіцер, ба, навіть генерал, прославлений, як сам Скобелев, і гарцює на баскому білому коні перед військом на Двірцевій площі в Петербурзі, перед самим Зимовим палацом. Яскраво світить ранкове сонце, військо в захопленні кричить Антосеві «ура!», а з вікна палацу сам імператор привітно махає йому рукою в білій рукавичці. Прославився ж Антось тим, що розгромив зовнішніх і внутрішніх ворогів престолу — турків, і англійців, і самого Бонапарта, викрив злих змовників і терористів, наказав закувати в кайдани, і тепер на них чекає тяжка кара. І серед змовників та терористів, які готували тяжкий злочин проти государя, ті два офіцери Казанського полку, що так зле говорили про Антося і його татуся. Там, у домі полковника Шаргородського, Антось бачив лише спини тих офіцерів, а тепер вони он жмуться під стіною... Що ж то за стіна? Так і є, то стіна Шліссельбурзької фортеці. А ті офіцери — один з них товстий і вусатий, інший тонкий, з довгою шиєю і бугристим носом, поглядають з-під лоба, і обличчя їхні жахливо скривлені злобою і страхом. І вони вже не офіцери — Антось своєю рукою зірвав з їхніх плечей погони. Вони просто державні злочинці, змовники, вороги царя і всієї імперії...

Вранці, тільки-но прокинувся Антось, на згадку прийшло нічне сновидіння. Воно не розсмішило, не здивувало його. О ні! Адже те, що привиділося уві сні, було по суті повторенням чи продовженням його мрій. Антось переконаний, що так воно й станеться в житті, як наснилося, треба лише терпеливо ждати.

І добрий нічний відпочинок, і гарний сон повернули йому душевну рівновагу.

Після сніданку Олена Михайлівна заходилася збирати чоловіка і сина в дорогу. Йй жаль було одразу знову розлучатися з Антосем, але батько правду каже, що снові вкрай необхідно зміцнити своє здоров'я. Нелегко йому далися і наука, і перша довга розлука — змарнів, схуд, обличчя бліде, під очима лягли навіть легенькі синці. В сосновому лісі повітря цілюще, татусь поряд, і з солдатами хлопець ладнає.

Наталя зарюмсала:

— Не хочу, щоб Антось їхав до лісу.

— Я, доню, теж не надивилася на нього, не нагостувалася з ним,— умовляла її Олена Михайлівна.— Але так треба.

— Та я ж люблю його, мамочко! — з дивовижним переконанням у голосі, з наївною безпосередністю вигукнула Наталя.— Я його так виглядала!..

— Вона любить Антосю! — в захопленні Олена Михайлівна сплеснула в долоні.— А я хіба не люблю?! Саме тому, що люблю, і погоджуюсь на цю розлуку.

Дівчинка рішуче заявила:

— В такому разі я теж поїду з ними!

— О господи! — глянула на неї мати і, нахмуривши брови, сказала: — Невже ти така маленька, що досі не знаєш військових порядків? Хіба не чула, що дівчаткам, і взагалі жінкам, не дозволено перебувати у війську? Ти хочеш тата і мене з ним виставити на посміховисько?!

Наталя нахмурилася, спідлоба допитливо поглянула на маму, потім на брата. Ясна річ, виставляти на посміховисько ні тата, ні маму у неї немає ані найменшого бажання, тому вона, трохи погамувавши своє нетерпіння, промовила:

— Нехай же Антось пообіцяє, що надовго там не забариться.

— Обіцяю, Наталю, бо й мені ж хочеться бути з вами,— сказав Антось.

Ця, здавалося б, звичайна домашня сцена ще більше звеселила Антося. Він подумав про те, що хоч і далеко їм, Костюшкам, до Шаргородських, хоч у Шаргородських і прекрасний будинок, і в будинку пишнота: коштовні старовинні меблі, бронза і фарфор, усе виблискує, аж сяє, але він і тут, у цьому флігелі, щасливий, бо тут усе дихає милим родинним затишком, широю дружбою і любов'ю...

Виїхали з дому по обіді. Вулиці Казані були залиті сонцем. Будинки, собори, церкви, мінарети... Каспійське адміралтейство, корпуси університету... Зрештою лишилися позаду і стіни Кремля. Візницький фаєтон під білим парасолем швидко спускався вниз, у розлогу долину. Долина — це старе річище Волги. Колись велика ріка, круто вигинаючись, текла під самими стінами Казані, потім обрала собі зручнішу дорогу аж за сім кілометрів від міста. Старе річище перетворилося в зелену долину. Тут, у низині, вистояна тиша, запахи трав і лугових квітів, степове роздолля.

Нескоро забовваніли попереду довгі складські будови пристані.

Пароплава чекали майже годину. Протягом цього часу Антось з великою цікавістю спостерігав, як убого зодягнені люди розвантажували і навантажували пароплави та баржі — носили на плечах дерев'яні ящики і важкі лантухи. Взагалі на пристані багато було бідного люду — чоловіків, жінок, дітей, обірваних, змучених, із засмальцьованими торбами за плечима.

— Куди вони всі їдуть? — спитав Антось батька.

— Шукають кращої долі,— похмуро відповів старший Костюшко і, помовчавши, роздумливо додав: — Утікають від злиднів, від голодної смерті...

Антося вразили не стільки слова, сказані батьком, скільки те, як вони були мовлені: похмуро, сумовито, з явним співчуттям до нещасних, гнаних злою долею невідомо куди.

...До місця прибули, як стемніло. На маленькій пристані на них уже чекав Максим з бричкою, вимощеною свіжим пахучим сіном. Довго їхали лісом. Бричку підкидало на вибоїнах і товстому корінні, що випиналося із землі. На пароплаві, коли звечоріло і повіяло вітром,

Антось аж тремтів від холоду, а тут, у лісі, повітря було тепле, пахло сосною і прілістю.

В батьковому наметі Максим уже поставив ліжко і для Антося, приготував постіль. Татусь пішов кудись у своїх справах, а син ліг спати. Всю ніч спав міцно, без снів. Розбудили його звуки сурми. В наметі було напівтемно. Антось поглянув на батькове ліжко, побачив зім'яту постіль і здогадався, що татусь уже пішов на службу. Хлопець вийшов з намету. Сонце тільки-но сходило і було таке враження, ніби ранок вмить спалахнув, затопив золотавим світлом широку галявину — густу траву, рівні доріжки, посипані жовтим піском, і високі золотаві стовбури сосен, і вдалині — брезентові намети. Десь за деревами пофоркували коні і звідти ж повіяло димком: там стояла польова кухня.

Антось радісно всміхнувся, подумавши про те, як багато приємного чекає на нього тут.

В останні роки він щоліта проводив якийсь час у лісовому таборі. Особливо подобалося йому, коли у солдатів випадала вільна часинка і вони кликали його до свого гурту. У багатьох з них дома лишилися діти і, сумуючи за ними, вони один поперед одного щедро вихлюпували в Антосеве серце свою ласкавість і ніжність. Вони виготовляли для нього з дерева немудрі іграшки, робили гойдалки, збирали ягоди і квіти, учили лазити по деревах, плавати в невеликому лісовому озері, а потім і в річці.

Доки солдати були на навчанні або займалися якоюсь роботою, Антось бродив по лісі з денщиком чи один сидів десь у гушавині, прислухаючись до лісового шелесту і гомону.

Мати іноді говорила батькові занепокоєно:

— Зіпсують мені дитину солдати своїми балощами!

А батько, поблажливо всміхаючись у вуса, заспокоював:

— Не бійся, люба, не зіпсують: у них — святі душі. Вони неосвічені, між собою іноді бувають грубі до жорстокості, а з дитиною — де й береться у них і ніжність, і тактовність, і, як б сказав, навіть шляхетність.

Може, тому вони так раділи Антосевій появі в таборі, що його присутність наче зближувала їх між собою, ріднила, і вони, звільняючись від напускної грубості, яка служила їм тут немовби захисним панциром, не соромилися показати свою щирю людяність.

Ось і цього разу після сніданку, скориставшись часом, що лишався до початку військової муштри, вони оточили його тісним колом і наперебій розпитували, як жилося йому в тому далекому осоружному Пскові.

— Тяжко в чужині без татуса і неньки? — співчутливо питав давній Антонів знайомий чорновусий унтер-офіцер Яким Соколов, котрий був родом з-під Астрахані.

— А ким ви, паничу, станете, як закінчите вчення? — цікавився рядовий Захаров, рудий, з видовженим обличчям, густо покритим лапатим ластовинням. А почувши, що Антось збирається вчитися на офіцера, із зітханням сказав: — Дай боже колись моєму синові відслужити свою солдатчину під вашою рукою.

Унтер Соколов уїдливо зауважив:

— Ти, Захаров, спершу сам відслужи государю, одружися, придбай собі сина, а тоді вже проси господа, щоб сподобив його віддати під паничеву руку...

Гримнув регіт. Під той регіт сипалися дотепи:

— За такого коноплястого і горбата не піде.

— Аби ж тільки рудий та веснянкуватий, так ще ж і ледачий: скільки вб'єш — стільки в'їдеш на ньому.

— Не доведи боже, син у нього вдасться — матиме панич мороку.

Жарту були хоч зовні й грубуваті, але незлобиві, і Захаров на них лише добродушно всміхався.

Раніше бувало Антось проводив свої дні під наглядом татусевого денщика. Тепер його увільнили від такої опіки, бо вже не маленький — йому пішов дванадцятий. Уже не іграшками чи лазанням по деревах він заповнював свої дні, а насамперед читанням. З малых літ Антось полюбив книжки. Ще тоді, як мама вчила його читати по складах, він з її вуст вивчив напам'ять багато віршів Пушкіна і Лермонтова, пізніше солдатам, страшенно дивуючи їх, читав по пам'яті пушкінські казки про рибалку і рибку, про царя Салтана і навіть поему про братів розбійників.

Тепер же Антось привіз сюди, в табір, півскриньки книжок. Там були і Брет-Гарт, і Діккенс, і Достоевський, і Руссо. Сидячи в офіцерській альтанці, збудованій віддалік від табору на невеликій галявині, або й лежачи просто на траві біля озера, він читав годинами. Нерідко за наказом батька Максимові доводилося розшукувати його, щоб нагадати про час обіду або вечері. Проте

встигав Антось і в річці скупатися, і сходити іноді з Максимом за спілими суніцями, чорними ягодами або брусничником.

Табірне життя дарувало Антосеві не тільки розваги і веселощі. Тут він мав над чим і замислитись, і запечалитись. Одного разу і в таборі почув, як молодцюватий капітан, командир роти, картаючи за щось фельдфебеля, не бачачи, що неподалік стояв Антось, з досадою кинув:

— І що з того, що підполковник дізнається? Наш батальйонний — відомий ліберал.

Фельдфебель очима вказав капітанові на Антосю і капітан, непривітно зиркнувши на нього, пішов геть. Того ж дня син спитав батька, що означає слово «ліберал». Старший Костюшко насторожено поцікавився:

— Чому ти про це питаєш? Ти тут від когось почув це слово?

— Ні,— син не відважився сказати правду.— В книжці вичитав.

Батько, напевно, не повірив йому, бо нахмурився і довго мовчав, а потім пояснив:

— У нас це слово розуміють по-різному. Латиною *лібераліс* означає — вільний. Отже дослівно ліберал — той, хто стоїть за демократизм, за дотримання законності. У нас же лібералом часто називають людину, яку хочуть звинуватити в м'якотілості, в потуранні, наприклад, солдатам...

Батькове тлумачення не внесло ясності в Антосеві роздуми над тим, чому те слово, мовлене офіцерами полку на батькову адресу, звучало ганьбливо, дуже ганьбливо.

Йому згадалося, як кількома днями раніше він, гуляючи в лісі, раптом почув ридання. Воно долиняло із-за кущів. Хлопець поспішив туди і побачив рядового Захарова. Він лежав на землі, поклавши голову на руки і від ридання здригалося все його тіло. Антось озвався до нього. Захаров злякано схопився на коліна, рукавом похапливо стираючи з обличчя сльози.

— Що сталося? Чому ти плачеш?

Антосеві вперше довелося бачити, щоб плакала доросла людина та ще солдат. Це дуже схвилювало його.

— Я не знаю, за що він так в'ївся...

— Хто? — спитав хлопець.

— Пан унтер... Пан унтер-офіцер Соколов. Причепився, нібито я погано почистив гвинтівку і... і затопив кулаком в обличчя. Кров так і хлинула з носа. Питаю його: «За віщо?» А він знову мене кулаком. Каже: «Щоб не огризався». І це — не вперше. Стільки я натерпівся від нього...— Раптом, похопившись, припав головою до землі, крізь сльози благав: — Паниченьку рідний! Христом-богом прошу — не кажіть його високоблагородію пану підполковнику... Ой, що ж я наробив?! Навіщо обмовився?! Коли дізнається про це пан унтер — зі світу зживе... Паниченьку! Молю вас Христом-богом...

Антось ледве заспокоїв його. Потім довго мучився від того, що не знав, як вчинити. Адже Захарову дав слово, що нікому про це не скаже. Та непокоїло сумління і те, що хотілося ж заступитися за покrievedженого.

В ті дні батько був чимось невдоволений, ходив похмурий і неговіркий. Син, з тривогою стежачи за ним, зрештою, коли вони на самоті лишилися в наметі, спитав:

— Чи ти не занедужав, татусю?

— Звідки ти взяв?

— Я ж бачу: такий засмучений щодня.

— Минеться,— одказав старий Костюшко неохоче.

Аж тоді, як обляглися спати, батько сказав:

— Ти, сину, питав, чи не занедужав я. Нівроку, здоровий. А чому невеселий — скажу. Думається мені — ти не випадково цікавився, що означає слово «ліберал». У полку охрестили лібералом мене. А чому? Бо не називаю солдатів «сірою скотинкою», не б'ю їх «в зуби». І Кримська кампанія, і Балканський похід всьому світові довели, що наш солдат — не сіра скотинка, а герой. Так, сину,— герой. Скільки їх полягло, і обороняючи рідну землю, і визволяючи братів-болгар. Уже там, на Балканах, я пізнав добру і мудру душу нашого солдата, і там же поклявся завжди бачити в солдаті людину, насамперед людину. В своєму батальйоні я суворо заборонив рукоприкладство. А на тому тижні унтер-офіцер Соколов побив рядового Захарова. Скільки я вже пояснював і офіцерам, і унтерам: побити солдата — значить жорстоко принизити його людську гідність, а відтак і свою, офіцерську. Хочете наказать рядового за якесь недбальство — є хіба мало інших видів кари, не таких образливих? А вони таки іноді б'ють, і все це приховують

від мене. Фельдфебель хотів покарати унтера Соколова, а ротний заступився за нього. Захаров — солдат стараний. Могло статися, що він абияк почистив гвинтівку. Але ж унтер знає, яке горе у того солдата: менше місяця тому померла у нього мати. А він — один син був у неї. І на те зваж: одинак був у старої, але чимось недогодив сільському старості і той запроторив його в солдати. Сусіди поховали матір, забили вікна й двері хатини, і стоїть вона пустою... Ах, Антосю, підростеш — узнаєш, як багато горя на світі. Не захворів я, тільки журно мені... Проте час спати. Викинь з голови все невеселе і спи, сину, набирайся сил.

Схвилюваний син довго не міг заснути за сумними роздумами. Зрештою озвався до батька:

— Правда ж тату: яке це щастя, що я народився не мужиком, а дворянином. Бо коли б мене отак побили, як Захарова, я б не витримав, я, напевно, або унтера порішив би на місці, або з собою покінчив. Захаров же сильніший від унтера Соколова, до того ж і гвинтівка у нього. Чому ж він стерпів таку наругу?

Батько не відповів йому: він уже спав.

Після тієї розмови Антось пройнявся ще більшою довірою і співчуттям до солдатів, до тих простих і терпеливих страдників. Йому хотілося зробити кожному щось особливо приємне, чимось стати в пригоді. Нерідко він і ставав їм у пригоді: читав для них листи, що надходили з їхніх домівок, і під диктовку писав відповіді. Листи були сповнені журби і горя. Одному сповіщали, що за несплату податі урядник забрав корову, іншому — що тяжко захворів батько або градобій знищив посів («прибігли в степ, аж там, де було жито — чорне поле») і тепер сім'ю ждуть страшні нестатки. А котромусь написали, що його кохану силою віддали за нелюба...

Якось Антось підійшов до гурту солдатів з книжкою в руці. Захаров, щиро вдячний кадетові, що той не видав його «таємниці», з особливою шанобливістю звернувся до нього:

— А ви, паничу, все читаете. Он яка товстелезна книжка. Де тільки воно там, у вашій голові, все вміщається?

— Людська голова — чудо з чудес, — відповів Антон. — Вона може вмістити сотні, а може, й тисячі таких

книжок.— І запропонував: — А що, давайте разом прочитаємо. Книжка гарна. Правду кажу. Називається «Життя Девіда Копперфільда».

В гурті почувлися поодинокі голоси:

— А чо? Можна і послухати.

— А не репне твоя голова з великого розуму?

— Вона ж не гарбуз.

— Ще бабка надвоє гадала.

— Облиште жарти! Панич діло кажуть.

Голоси стихли, і Антось почав читати. Спершу слухали всі уважно, декотрі підсунулися навіть ближче до читця. Але згодом почали соватися на місці, позіхати, кашляти, а далі і перешіптуватися.

Антось довго терпів усе те, потім, відірвавшись від книжки, окинув здивованим поглядом гурт. Ніхто його читання вже не слухав.

— Невже вам не цікаво? — вражено спитав він.

— Не те, щоб не цікаво,— чухаючи потилицю, сказав денщик Максим,— але дуже мудро як для наших голів. Книжка — то панська розвага, а наше діло — ори та сій, а тепер, приміром сказати, служба...

— Торік ви нам вірші розказували,— винувато всміхаючись, сказав Захаров.— Воно хоч і там не все докумекаєш, але ж хоч складно написано. Слухаєш, наче пісню...

Інші на знак згоди закивали головами і, зрадівши, що читання урвалося, повели жваву розмову хто про свої сільські новини, хто про службу. Про Антося наче всі забули, і він пік раків, не знаючи, що йому робити: чи знову спробувати читати, чи піти геть.

Виручив Максим, запропонувавши сходити на Волгу.

Антось поділився і цією прикрістю з батьком.

— Не ображайся на них,— заспокоював його Костюшко-старший.— В тому не вина їхня, а лихо. Не те що Діккенса, вони і про своїх великих письменників, напевно, мало що чули. Граф Толстой пише про мужика з любов'ю... Але стій, сину! У мене ж є Некрасов...

Наступної суботи надвечір Антось, ідучи на берег лісового озерця, взяв з собою томик Некрасова. Солдати вже відпочивали на березі. Пробравшись у коло і всівшись на траві, хлопець озвався до них:

— Кажете, вам подобалися вірші, котрі я читав вам раніше. А послухайте-но оці...

І почав читати «Размышления у парадного подъезда»:

Назови мне такую обитель,
Я такого угла не видал,
Где бы сеятель твой и хранитель,
Где бы русский мужик не стонал?..

У багатьох слухачів, навіть в унтера Соколова, на очах заблищали сльози. А низенький сухорлявий солдатик, штовхнувши в плече Захарова, захоплено вигукнув:

— Ти чуєш, Ничипоре? Це ж панич пісню читає. У нас її здавна співають.

— І в нас,— здивовано промовив Захаров.— А як там, паничу, далі? Чи не так,— і він сильним тенором заспівав:

Стонет он по полям, по дорогам,
Стонет он по тюрьмам, по острогам,
В рудниках, на железной цепи...

Пісню підхопило ще кілька голосів, а далі вже співа-ли всі. Солдати збилися в тісний гурт, на обличчі кож-ного — урочистість, в очах — натхнення. Антось раз у раз заглядав у книжку. Так, у пісні слово в слово повто-рювалися рядки вірша:

Волга! Волга! Весной многоводной
Ты не так заливаешь поля,
Как великою скорбью народной
Переполнилась наша земля —
Где народ, там и стон...*

Кінцеві рядки прозвучали з могутньою силою, як безнадійний розпач і відчайдушний заклик одночасно...

Стихли останні звуки пісні, а співаки наче застигли — сиділи в тих же позах, з тим же виразом урочистості на обличчях, з вогнем натхнення в очах. І Антось, не стіль-ки розумом, як чуттям, інтуїцією збагнув, що в серцях цих людей таїться якась велетенська, незвичайної могут-ності сила, котра ось-ось прорветься назовні і все złе, несправедливе знищить, спопелить, зітре з лица землі. Власне, то була ще не думка, а неясне хвилююче перед-чуття...

По довгій мовчанці Захаров промовив:

— Не може бути, щоб якийсь один чоловік це на-писав.

* Незабаром після того, як цей вірш Некрасова з'явився в пре-сі, заключна частина його була покладена А. Г. Рашевською на музику і стала поширеною піснею.

— Некрасов же і написав,— потвердив Антось.

— Хто він? — спитав Максим.

— Росіянин. Народився в Малоросії, учився в ярославській гімназії, потім переїхав до Петербурга...

— Я, бач, про те питаю, якого він буде, приміром, сословія? — уточнив Максим.

— Дворянин.

— Дивина! — аж на коліно звівся унтер Соколов.— Пан, а чисто всю правду про мужика в пісню склав!

Тій події судилося назавжди залишитися в Антосевій пам'яті ще й тому, що по кількох днях на світанні батько, розбудивши його, занадто стримано, навіть сухо, оголосив, що він, Антось, має негайно виїхати додому. Пізніше від Олени Михайлівни син дізнався, що за оте його читання і за співи на березі лісового озера батько мав неприємність по службі, і що віднині Антосеві назавжди наказана дорога в літній табір батальйону.

IV

Батько так поспішав відправити Антося з табору, що наказав Максимові не чекати пароплава, а відвезти сина до Казані кіньми.

Недалеко від міста, виїхавши на пагорбок, Максим звернув коней вбік і зупинив. День був похмурий, на небі клубочилися брудні хмари, висвистував пронизливий вітер. Антось, згорнувшись калачиком, лежав на дні брички, зарившись у сіно. Невдоволено спитав:

— Чому зупинився, Максиме?

— Ондечки каторжників женуть. Ми ж оце саме виїхали на Сибірський тракт.

— Куди женуть? — байдужно поцікавився Антось.

— До Сибіру, звісно. Котрих там і згноять, а котрі, може, ще й виживуть. Прости, господи, їхні грішні душі...

Антось звівся на лікоть і глянув на шлях. По ньому рухалася довга колона, здіймаючи за собою хмару пилу. Тепер вітер доніс до Антосевого слуху і приглушений брязкіт заліза.

— Не відстава-ай! Підтягни-ись! — долинуло звідти хриплувате.

Від голови колони відділилася постать, біжить сюди, до брички, сердито махає руками і щось кричить, а що

саме — не розбереш, бо сильний вітер. Ось уже постать зовсім близько, вже добре видно руді вуса і витріщені очі, сповнені люті. Це — якийсь нижчий жандармський чин.

— Анахтемська душа! Кому кажуть, звертай далі! Відвалюй, псяча морда, бо голову проломлю! На місці прикінчу, сучий сину!

Максим, злякано зиркаючи на жандарма, сіпає віжки і махає батогом. Від'їхавши далі вбік, знову зупиняє коней.

Колона повільно повзе по шляху. Глухо дзвенять важкі ланцюги, в які заковані кайданники. Обличчя бліді, зарослі щетиною, сірою від пилюги, в очах — хворобливий відблиск. За плечима у кожного — торба, лише у декого в руках — валізка.

— Політичні,— тихо, мовби сам до себе, промовляє Максим.

— Звідки ти взяв, що політичні? — питає Антось.

— Авжеж не просто злодії,— говорить денщик.— Я тут набачився їх. Бандита, зломщика, шахрая одразу по мармизі видно. А ці — з благородних. І кайдани. Політичних завжди женуть у кайданах, бо вони для государя гірше злодія.

Антось помічає ще, що в тоні, в голосі Максимовім явно звучить співчуття до «політичних». Їх згноять у Сибіру, отже їм — ще гірше, ніж солдатам, таким, як Захаров. А в кожного з них дома — батьки, діти. Від цієї думки в Антосевім вразливім серці прокидається гостре почуття жалю до цих нещасних. Щоб не показати своїх сліз Максимові, хлопець грубувато наказує:

— Поганая! Чому стоїш?! Отак узбіччям і поганая, бо їх не переждеш.

Максим попустив віжки і коні рушили.

...Наступні три тижні своїх вакацій Антось провів у селі Верхній Услон: туди, найнявши дешеву дачу, на час літньої спеки переїхала Олена Михайлівна з меншими дітьми. Село розкинулося на високих пагорбах і все потопало в садах. Олена Михайлівна варила варення. Антось допомагав їй: ходив з нею купувати фрукти, рубав дрова і в глибині подвір'я розкладав багаття. Він подружив з двома чорноокими хлопчиками-татарчатами і надовго зникав з дому: бігав з ними на услонську пристань, до Волги, добувався аж до Казані в тому місці, де вона, витягнувшись смугою вподовж лівого берега

річки Казанки, сягає підніжжя пагорбів, які називають російською Швейцарією.

Непомітно, день за днем, нагромаджувалися в душі Антося все нові й нові враження. Він упивався мальовничими краєвидами — голубим простором Волги, безмежним привіллям степу, над яким застигло прозоро-синє марево, ніжною блакиттю неба. То хлюпнуться в його душу срібні пташині передзвони, то на повні груди вдихне він запашне, настояне на лугових квітах повітря і аж усміхнеться від насолоди, то раптом зупиниться перед струнким розкішним будяком, який піднявся край дороги, замилується голівками його, що полум'яніють малиново, і йому спливе на згадку вчорашнє, таке ж малинове, світання...

Час не стоїть на місці. Швидко збігли три тижні, і Костюшки повернулися додому. Виявляється, дома вже був татусь, бо йому таки трохи нездужалося.

Дома, після довгої розлуки з рідними, Антося раював. Йому хотілося, щоб цьому блаженству не було кінця. Але літо вже поволі згасало і час від'їзду наближався невблаганно. До того ж неждано-негадано сталася подія, що тяжко вразила його душу.

Якось надвечір він простував через вітальню до батькового кабінету. Звідти саме вийшла Наталя. Обережно зачинила за собою двері і, кумедно наморщивши лобика та насторожено піднявши вгору вказівний палець, пошепки сказала:

— Туди не йди зараз. Татусь і матуся й мене відіслали, бо говорять про тебе. Про тебе і про татуся.

— Що саме вони говорять? — здивувався брат.

— Мама каже татусеві: «Тебе красить твій ніс, він надає твоєму обличчю шляхетності і мужності. І взагалі в тебе правильні риси обличчя, гарна постава, а старший наш у тебе не вдався». Татусь сміється: «Він же, дорога Елен, схожий на тебе. А хіба ж ти не вродлива?» А мама каже: «Очі у нього такі, як у мене, — сірі, а ніс... У кого він уродився, такий кирпатий». — «Переросте», — каже татусь, а мама заперечує: «Боюся, що такий і залишиться».

— Верзеш якусь нісенітницю, — червоніючи до вух, роздратовано кинув сестрі Антося.

— Я верзу? — образилася Наталя, ще більше виморщуючи лобика і хмурячи брови. — То стань ось на моє місце і послухай: сюди все чути.

Антось на мить завагався. Недобре — підслухувати чийось розмову, тим більше розмову батьків. Але цікавість перемогла. Він підступив до дверей. І почув материн голос.

— Ні, ні, Антоне, ти не заперечуй, натура в нього твоя. Твоя безмежна доброта, уважність, чуйність, внятковість і геть у всьому чисто кришталева чесність. Боже ти мій! Хіба ж я кажу, що це погані якості? Але що тобі дали доброта і чесність, та ще при відсутності зв'язків у вищому світі? Згадай своїх товаришів, з якими разом вийшов з училища. Багато хто з них командує полками, декотрі вже стали й генералами. Ти ж досі ходиш у підполковниках, уже відколи застряв на батальйоні. Милий Антошо! Я не докоряю тобі, ти ж знаєш, який ти мені дорогий. Але подумаймо про малого Антосю. З його зовнішністю, з його душевною м'якістю йому важко буде зробити кар'єру.

— Згоден з тобою, Елен,— озвався батько.— Високі мети досягають сильні характери.

— Коли б хто знав, скільки я молилася, просячи у бога твердого характеру, сильної волі для Антосю,— сказала мати.— При нашій бідності лише це могло б зробити його щасливим. Але ось і цього літа я переконала, що в Антосю не вистачає честолюбства. Для хлопчика батько — найвищий взірєць. Ти ж йому честолюбства не прищепив. Звідки ж було взятися Антосевому честолюбству? А без честолюбства — з чого народиться твердий характер?

— Ну, знаєш, Елен, честолюбство буває різне,— заперечив батько.

— Я ж не кажу про надмірне,— сказала мати.— Надмірне честолюбство, та ще при малих здібностях, може привести до згуби.

Далі Антось не слухав. Відірвавшись від дверей, не помічаючи Наталі, яка щось питала у нього, він, мов у тумані, побрів через вітальню назад, до своєї кімнати. Там, безсило упавши на ліжко, лежав горілиць, втупивши безтямні очі в стелю. Згодом неквапливо звівшись на ноги, взяв на столі дзеркало і довго розглядав своє обличчя, то наближаючи дзеркало, то віддаляючи, то відводячи вбік. Ніколи раніше в голову Антосеві не приходило, що у нього неправильної форми ніс, і що взагалі він, Антось, невродливий. І ніхто досі йому не казав про це, ніхто нічим не натякав. Тепер виявляється, що він

невродливий, і не має характеру, бо позбавлений честолюбства. Отже, ті офіцери, що так зле говорили про нього у Шаргородських, мали для того всі підстави. І татусь таки ліберал у гіршому розумінні, бо безхарактерний, м'якотілий, і саме ці, гірші якості його, успадкував він, Антось. А як же його такі милі, такі захоплюючі мрії про високу кар'єру, ті мрії, якими він досі жив, якими снів?

Ні, те, що відкрилося йому сьогодні, було не просто нещастям, то була катастрофа.

Хлопець відчув себе розчавленим.

Поставивши дзеркало на місце, упав ниць на ліжко і, кусаючи губи, невітно заплакав.

V

Останні дні вакацій минали, мовби в тяжкому сні. Антось замкнувся в собі, був мовчазний і засмучений. Він шукав самотності. Олена Михайлівна ту різку зміну синового настрою пояснила собі наближенням від'їзду, тим більше, що нова розлука з Антосем і її все більше печалила. Щоб якось утішити сина, вона стала ще ласкавішою з ним, ще уважнішою, за столом не зводила з нього погляду, підсовувала Антосеві ласіше їство і намагалася то жартами, то якоюсь цікавою історією розвеселити його. І з тривогою помічала, що всі її старання не тільки не досягали мети, а навіть дратували Антосю. Йй найбільше хотілося щоразу добре нагодувати його, наче могла нагодувати на цілий рік їхньої розлуки, а в нього зник апетит: хлопець знову помітно схуд і змарнів.

Вставши від столу, він хапав якусь книжку і зникав у саду, посилаючись на те, що в домі душно.

Колись, кажуть, цю горішню частину міста перетинало безліч ярів, але вже давно більшість їх засипали, і на них пролягли вулиці і провулки. Проте залишався ще не один яр. До одного з них прилягає і сад Храмова. Те глибоке бескеття поросло травою і кущами. По крутих схилах дерлися вгору бузина і калина, і на початку літа, коли вони цвіли, з яру линув густий солодкуватий запах, від якого навіть млоїло. Тепер же з того урвища віяло зволоженним духом осені, бо вже в'яли трави, сріблилося на кущах і деревах листя. Той осінній дух, передвіщаючи

кінець літа і близький Аптосів від'їзд, наповнював його серце ще більшою журбою.

Саме там, у найдальшому закутку, хлопець обрав місце для своєї самоти. Він приходив туди, в Голубу альтанку, що стояла під резкидистою старою липою, і, сівши на лавку, весь поринав у свою журу, так і не розкривши книжку. Через густе листате гілля сюди майже не пробивалося сонце, до того ж навколо альтанки стінами стояли високі кущі агрусу.

Десь посередніні саду, в малиннику, стояла ще одна, велика альтанка, яку звали Рожевою. В ній літніми вечорами купець любив чаювати. Куховарка виносила туди самовар і дорогий посуд. Напевно там не тільки чаювали, бо іноді звідти до пізньої ночі линули п'яні голоси і пісні. В ту альтанку Антосеві заборонялося ходити. Тим краще для нього, бо тут, край саду, він — далі від сторонніх очей. Сюди не доносився шум міста. Лише одного разу по той бік яру хтось заспівав.

Горе горькос мне, сиротинушке,
На свете белом жить...

Голос, кожен звук якого був нестерпним болем і відчаєм, що вихопилися із самого серця, несподівано урвався на найвищій ноті, розітнувши тишу, як передсмертний зойк. В Антосевих грудях занило, защеміло, і з очей полилися сльози, бо йому подумалося, що та пісня про нього, що це він — сирота нещаслива. Що ж його жде на світі білому? Саме тільки страждання...

Одного разу, щоб розвіяти Антосеву журбу, батько запросив його прогулятися в фіякрі по місту. Разом з тим то була і прощальна прогулянка. Вони побували в Адміралтейській слободі, де за часів Петра I будували судна і де тепер зберігалася галера «Тверь», на якій колись Катерина II подорожувала по Волзі. Але, наперекір батьковим сподіванням, це не викликало в Антося ніякої цікавості. Потім вони побували біля озера Кабан, проїхалися берегом притоки Булак і річки Казанки. Батько розповів синові історію взяття Казані військом Івана Грозного. Він добре, до найменших деталей, знав ту історію: і де знаходився намет царя, і де який полк стояв, і як та де саме було висаджено в повітря стіни неприступної фортеці, і яке побоїще зчинилося в самій Казані. Розповідь вийшла цікавою, Антось пожвавився, засипав батька запитаннями. Син не сподівався, що

батько так добре знає історію підкорення Казані, дивувався з цього і заздрих батькові.

На закінчення прогулянки вони поїхали до пам'ятника «убієнних при взятті Казані», що височів на березі Казанки,— пірамідальної форми монумента з хрестом угорі.

Додому поверталися пізно увечері. Коли проїздили повз мечеть і в густій темряві неясно забілів високий мінарет, Антось подумав: «Наче мрець у білому савані». Він аж здригнувся від страху. Йому нараз мовби наяву почувся однотонний скрипучий голос муедзина, який кличе новітців на молитву, і знову гнітюча журба оповила хлопцеву душу.

Так і поїхав Антось нерозраджений, невпокоєний до Пскова. Розлука з рідними ще більше посилила журбу. До неї прилучилася й інша напасть: хлопцеві тепер здавалося, що і викладачі, і командир учбової роти, і фельдфебель, і кадети-однокласники до нього ставляться упереджено, несправедливо, зверхньо. Від цього він ще більше карався, зробився нервовим, нестриманим. Тільки дядька, старий унтер-офіцер Дементійович, ротний вихователь, лишався по-справжньому близькою людиною.

На другому тижні навчання сталася неприємність: Антось грубо не підкорився законовчителю. Після уроків у коридорі підійшов до Антося низенький, трохи сутулий, з широкою бородою старина унтер і, невесело поглядаючи на нього з-під сивих кущистих брів вицвілими голубими очима, журливо похитав головою:

— І як же ви не втрималися?! Тепер дістанеться від капітана і вам, і мені.

Антось тільки плечима знизав і мовчки вийшов на подвір'я. За себе йому байдуже. Жаль було тільки Дементійовича, бо і йому-таки через нього, Антося, влетить. Але ж ніхто, крім дядьки, не розуміє і не хоче розуміти Антося. Йому тоскно за домівкою, так тоскно, хоч вовком вий, а тут іще оця сіра одноманітність корпусного життя! Вона викликає у нього нудьгу і відразу. Ах, яка страшна, яка нестерпна одноманітність! Он подвір'ям під наглядом своїх вихователів чинно походжають кадети, схожі один на одного, мов близнюки: на всіх однакові чоботи і кашкети, кожному в цю спеку шию затискує тугий червоний комір мундира. Одноманітність посилювалась і казарменною пустинністю плацу: там не було

на чому зачепитися поглядом. Лише в одному кутку плацу стояли гімнастичні драбини і стовпи для лазання. Антось рушив було туди, та раптом почув позад себе:

— Кадет Костюшко! Підійдіть до мене!

Він обернувся і побачив капітана — командира учбової роти. Той стояв посеред плацу, ліниво попихкуючи цигаркою. Старанно начищені халяви його чобіт сліпуче виблискували на сонці і мовби посилювали спеку, навівали ще більш нудьгу.

Антось підійшов до ротного і, пристукнувши каблуками, витягнувся перед ним.

— Поясніть, кадет Костюшко, навіщо ви образили заоновчителя? — спроквола, напівсонно вимовляючи слова, спитав капітан.

— Я не ображав. Цей піп...

— Як ви сказали? — підвищив голос ротний.

— Панотець заоновчитель сіпнув мене за вухо, а я тільки відштовхнув його руку.

— Тільки відштовхнув руку! — передражнив капітан, і суворіше додав: — Але ж ви на уроці закону божого займалися сторонніми справами. Чим це поясните?

— Я писав листа додому. Катехізис давно знаю, ваше благородіє. Хіба не занудьгуєш, щодня слухаючи те ж саме?

— Вам нудно на уроках? — перепитав капітан якось байдужливо і, не чекаючи відповіді, розімлілий на сонці, сонно повів очима довкола, потім позіхнув і, кинувши недопалок на землю, сказав: — Своїм вчинком ви заслужили суворого покарання. Але на перший раз... Звольте доповісти своєму вихователю: на місяць без відпустки.

Віддавши капітанові честь, Антось, як і вимагалось статутом, обернувся на каблучі і носку, і побіг до свого дядьки. Унтер усе ще стояв у коридорі біля вікна і, мабуть, чекав на нього. Зупинившись біля вихователя, Антось сповістив:

— Легко відбувся, Дементійовичу: на місяць без відпустки.

— Хваліть бога: він за вас заступився, — полегшено зітхнувши, промовив унтер.

— От лише вас я підвів, — винувато сказав Антось.

— Яюсь перетерплю, — заспокоїв Дементійович. — Мені не первина.

«Ах, Дементійовичу! Добра, мила душа! Як би я й витримав без тебе розлуку з рідними і всі корпусні прикраси?!» — вдячно подумав Антось.

VI

«Дорога Радо!»

Пишучи все це, я час від часу ловлю себе на тому, що думкою звертаюся до тебе. Не знаю, чи зумію написати про Антона так, щоб зацікавити інших. Але сподіваюся, що ти колись-таки прочитаєш оці мої записи.

Ми з тобою не раз говорили про Антона. Тільки щоби ми знали тоді? Тепер я зібрав багато відомостей про нього. Не один тиждень провів я в архівах і прочитав, здається, всю літературу, в якій бодай згадувалося його ім'я. А головне — ми вже не ті. Скажу хоч і про себе. Після того, як побував на Україні, в Ленінграді, провчився два роки в Московському університеті і тепер опинився на другому кінці країни — аж на Тихому океані, — хіба я все той же Стефан із Забайкалля, доводчик олова? Ніби той і зовсім не той. Скільки довелося передумати, скільки подій пережити?! І яких подій! Ось написав я «на Тихому океані» і подумав: «Який же він, до біса, тихий, коли згадати, що сталося в Пірл-Харборі, і взагалі — що діється на ньому?» Та й не лише на ньому. А мільйонна Квантунська армія, що нависла над нашими кордонами? Іноді вона мені уявляється якимось фантастичним і потворним хижаком, що причаївся, ждучи влучної миті, аби з висунутими пазурами кинутися на нас. Між нами і Японією поки що немовби мир. Танкери під нашими прапорами курсують між Америкою і Владивостоком, і самураї не чіпають їх. Танкери стають на якір біля довгого пірса на Першій річці. Ми часто розмовляємо з матросами, розпитуємо про Америку, все хочемо дізнатися, коли ж наші союзники відкриють другий фронт. Матроси вгощають нас американськими сигаретами, а коли відкриється другий фронт, як і ми, не знають...

Звичайно, ми завжди наготові. Щоночі чергуємо на батареї. Наші вогневі позиції — на високій сопці. Жерла гармат націлені в небо, а ми, гармаші-зенітники, сидимо в шинелях, з протигазами через плече, готові щомиті зустріти ворожий літак вогнем своїх зеніток. Усе

місто лежить на сопках, а кожна сопка наїжачилася гарматними жерлами. Так треба. Однак зізнаюся тобі: дуже страждаю від того, що я не на фронті. Як подумаю, що там, на заході, фашисти топчуть нашу землю, там ллється кров, а я сиджу тут — від цієї думки іноді не знаходжу собі місця. Хоч розумію, що і тут комусь же треба бути...

Так, ми не раз говорили колись про Костюшка. Але то був інший час, то було за інших обставин, і ми були іншими. Мені тепер доводиться багато що переосмислювати. І в цьому має допомогти мені він, Костюшко. Я мимоволі прагну дивитися на все його очима, оцінювати його розумом, його досвідом і свідомістю. Не смійся з мене, але я вчусь у нього і витримки, і мужності. Коли хочеш, я пишу стільки ж для тебе, як і для себе самого, бо, відтворюючи його образ, сам глибше пізнаю Костюшка. Тут не все достоту документальне. Документальна основа, а деталі, принаймні значна їх частина, і деякі імена — плід моєї фантазії. Без цього не обійдеться.

Досить докладно розповів я про перші Антосеві ваканції. Однак далі не буду описувати його життя в корпусі день за днем. Не всі події мають однакове значення. Одні проходять непоміченими, не зачіпаючи серця, не полишаючи сліду в пам'яті. Інші ж, на перший погляд мовби й дрібні, незначні, стрясають усе ество, перевертають усе в чутливій душі, примушують іншими очима глянути на світ і на себе в ньому.

Перша Антосева розлука, перші ваканції і все, що сталося впродовж тих ваканцій, не минулося марно. А в корпусі вже й перше покарання він пережив нелегко. Та ще більшого болю завдало йому покарання друге.

Десь у середині третього року Антосевого навчання в корпусі різко погіршало харчування. В чому була причина — невідомо: чи повар та інтенданти розкрадали провізію, чи її невчасно підвозили. Зрештою у кадетів увірвався терпець, і вони вирішили написати скаргу адміністрації. Скаргу написали, проте не знаходився сміливець, котрий передав би її начальнику, бо кожен розумів, що в першу чергу саме на голову подавача посплється репресії. Тоді взявся за це Антось. Він давно шукав нагоди, щоб якось відзначитися, чимось особливим виділитися, щоб привернути до себе увагу кадетів, завоювати їхню повагу.

Сталося те, що й слід було чекати. Антосеві вчинили допит спершу ротний командир, потім і сам начальник корпусу. Вони добивалися, щоб він назвав призвідця. Антось узяв усю вину на себе. Його відправили в карцер на хліб і воду. Батькові ж начальник корпусу написав, що «кадет Костюшко поводить себе задирливо, недостойно», і що зрештою «якість харчів не підлягає обговоренню з боку вихованців корпусу».

В карцері було темно і холодно. Сидячи на низенькому стільці під вологою стіною, Антось багато передумав. Його душили сльози, коли спливало на згадку, що його ніхто в світі не любить. Іноді проймав такий жах, що крижаніло серце, коли бувало уявиться йому, що про нього забудуть і він помре тут голодною смертю. І тоді згадувалися ті кайданники, котрих гнали повз Казань по Сибірському тракту в глухі нетрі, де й згноять їх. То йому і справді думалося, що, можливо, краще померти тут і тоді покарають начальника корпусу і ротного, а кадети пожалкують, що несправедливо ставилися до нього, і під час похорону всі вони плакатимуть і каятимуться, що так повелися з ним.

І все ж Антось ні разу в карцері не заплакав. Його тішила впевненість, що з карцера він вийде героєм, що кадети будуть у захопленні його благородним вчинком, і навперебій дякуватимуть, що він нікого не видав.

Як же він гірко розчарувався! Коли вийшов на волю, кадети не тільки не зустріли його, як героя, але навіть ті, з ким у нього були більш-менш товариські стосунки, за винятком Миколи Глаголева, відвернулися від нього. Якесь незрима стіна відчуження відділила його від кадетів. Антось так мучився тим, так карався, що не раз уночі й плакав нишком, і ладен був покінчити з собою, тільки все не міг остаточно обрати спосіб, до якого вдаватися. Він шукав того способу доти, поки прийшло інше рішення. Антось подумав так: оскільки його зневажають через те, що він з небагатої родини, що казеннокоштный і що своєю зовнішністю ні в кого не викликає симпатії, то лишається два виходи: накласти на себе руки або стати першим у навчанні. Чому б не спробувати стати першим? Адже заподіяти собі смерть він завжди встигне.

Відтоді з енергією, якої раніше Антось і не підозрював у собі, він узявся за науку.

Третій клас закінчив успішно, у кінці четвертого став першим, під кінець п'ятого року наказом начальника корпусу Антося було призначено фельдфебелем учбової роти.

Люба Радо! Ти напевно і з власного досвіду знаєш, які ми буваємо в дитинстві хворобливо вразливі, як бурхливо і як боляче переживаємо те, над чим пізніше сміємося. Пригадую, як, будучи підлітком, я тяжко страждав від того, що у мене сірі очі. У мами моєї — карі, у тата були голубі, а в мене — сірі. Я десь почув чи вчитав тоді, що очі — дзеркало душі, і з жахом подумав: «Сірі очі — значить і душа сіра». Коли покохав тебе, то спершу чи не помітив, чи не задумався над тим, якого кольору твої очі (мабуть, врода твоя чи моя любов засліпили мене). Лише згодом зробив це відкриття і воно мене потрясло. Як?! У Ради теж сірі очі?! Боже мій! У Ради — сірі очі! Але ж які вони невимовно гарні і як багато промовляють моему серцю!

Уже юнаком я довідався, що в Костюшка теж були сірі очі, і — повіриш мені? — страшенно зрадив...

Щойно ввійшов до кубрика старшина батареї і нагадав, що мені пора відпочивати, бо опівночі заступаю на варту (тут, на сонці, ми живемо у великій землянці, яку, за морською традицією, називаємо кубриком). Йду спати. На добраніч, Радо моя незабутня!

Твій Стефан».

VII

Настала безхмарна, воістину щаслива пора. Антось ішов першим у навчанні, став фельдфебелем учбової роти і тепер навіть пихаті своєкошті змушені були рахуватися з ним. Вони одразу почали добиватися його, якщо не дружби, то бодай прихильності, бо фельдфебель у роті сила не менше, ніж сам ротний. Але потайки між собою називали його вискочем, кар'єристом, честолюбцем. Дізнавшись про це, Антось подумав: «Що ж, хай честолюбець, хай вискочень, але я примусив вас рахуватися зі мною. Отже, я маю силу, без якої в цьому світі не проживеш».

Влада п'янить, як вино. Владарюючи над ротою кадетів, Антось іноді хмелів від щастя і вже був певен, що

досягне високої, а може, і запаморочливої кар'єри. Адже відшукав надійний шлях до неї.

І як же швидко змінився його характер! Тепер це вже був не той соромливий хлоп'як, котрий боявся підійти до кадетів-аристократів, які балагурили між собою французькою мовою. Він теж знав французьку, тільки у нього була жаклива вимова і аристократики глумилися з того. Тоді Антось узявся за цю мову і згодом так удосконалив свої знання з неї, що насмішники прикусили язики. Ні, Антось уже не ходив, як раніше, обережно і бочком, боячись, аби когось не зачепити ненароком, не червонів і не ніяковів під нахабними поглядами вельможних. Він відчув у собі небувалу впевненість. Де й узялися в нього невимушеність і елегантність. Він і виріс. Щоправда, ростом був невисокий, але плечистий, кремезний і ставний. Ніс його помітно вирівнявся, темно-русяве густе волосся, зачісане назад, гарно окреслило високий чистий лоб. Звичайно, його і тепер не можна було назвати писаним красенем, але він привертав до себе увагу неабиякою внутрішньою силою, що світилася в його розумних очах, виявлялася в спокійних, стриманих, але водночас твердих, наче вивірених рухах, і в кожному зваженому, чітко мовленому слові.

Тоді ж прийшло до нього і перше кохання. Сказати б, не прийшло, а мовби звалилося з голубих небес, як неждано щедрий дар божий, як дивний сон.

Донька купця Храмова Анжеліка зростала на Антосевих очах. Те худеньке дівча з тонкими темними кісками, що стирчали врізнобіч, і дикуватими чорними оченятами часто гуляло з гувернанткою-англійкою в липовій алеї саду. Підрісши, Анжеліка подружилася з Наталею і приходила до Костюшків з своєю матір'ю Людвігою Сигізмундівною, вродливою полькою, тоненькою і тендітною, та з басусею-татаркою Зульфією. Дами розкладали пасьянс або годинами просиджували за фортепіано. Мами Антося і Анжеліки вже кілька років приятелювали, називали одна одну на ймення, і у вітальні чи в зальці раз у раз було чути ласкаве: «Ви, пані Людвіго», «ви, пані Гелено»... Пані Людвіга чарувала пані Гелену ноктюрнами Шопена і полонезами, а пані Гелена віддачувала пані Людвізі Глінкою і Чайковським. Діти ж (і Антось з ними) гралися. З роками дружба двох дівчаток міцніла, хоч Анжеліка була й старша на рік від

Наталі і вчилася в дорогому приватному пансіоні, а Наталя — в гімназії.

Певний час Антось і Анжеліка були тільки чемні між собою, а внутрішньо далекі й байдужі одне до одного. В підлітковому віці в обох з'явилася навіть якась відлюдкуватість чи гоноровитість. Анжела при зустрічі стримано і з наївною погордою кивала йому і похапливо відверталася. Антось же кожного разу всім своїм виглядом давав їй зрозуміти, що, хоч вона і з багатой родини, але зовсім мале дівча, не варте його уваги.

Тільки того літа, коли Антось приїхав на вакації після шостого класу, вони так несподівано і просто зішлись, що згодом і самі дивувалися. Другого дня по приїзді Антось вийшов у сад прогулятися і, побачивши Анжеліку в Рожевій альтанці, підійшов до неї. Дівчина була одягнена татаркою, з білою чалмою на голові. Вона читала книжку і не помітила, як він підійшов. Антось уже було й рота розкрив, щоб привітатися, та так і застиг на якусь мить, вражений її красою. Від тієї дівчинки з тонкими кісками і дикуватими очима, здається, не лишилося й сліду. Тепер ніжно-бронзові щічки, і шийка, і плечі її в міру закруглилися, навіть під просторим платтям угадувалася туга округлість грудей, які, може, тільки того року й з'явилися, а губи повні, соковиті і темно-червоні, як стигла казанська вишня. Напевно, відчувши на собі погляд, дівчина підвела голову і в чорних очах її першої миті майнув острах, потім вони заіскрилися такою радістю, що в Антося голова пішла обертом.

— Вибачте, що злякав,— промовив Антось винувато і відчув, як в обличчя йому вдарила горяча кров.— Я не хотів...

Мило повівши очима, зображаючи найвищий ступінь здивування, вона сказала:

— Звідки ви взяли, що я злякалася? Я анітрохи не злякалася. А ви, пане Антосю, дуже змінилися. У вигідний для вас бік, звичайно.

«Вона так говорить, щоб звернути мою увагу на ті зміни, які сталися в ній. А я про це змовчу»,— чомусь подумав він і спитав:

— Що ж тепер читають молоді пані в нашій Казані?

Йй сподобався жарт, вона дзвінко засміялася:

— Чи не записалися ви в поети, пане Антосю?

— Бог милував. Але мене справді цікавить, що ви читаете?

— Як бачите, «Граф Монте-Крісто»,— вона повернула до нього книжку обкладинкою.

— Заздрю вам. Я досі не читав, хоч про цю книжку — багато розмов.

— Книжка дуже цікава. Якщо хочете, давайте читати разом,— запропонувала вона.

— Але ж ви он стільки прочитали,— сказав Антось.

— То й що? Я охоче почну спочатку,— одказала Анжеліка.— Проходьте ж в альтанку!..

Так почалися їхні щоденні спільні читання. Читали по черзі. Книжка обох захопила, крім того, для Антося було справжньою насолодою слухати мелодійний голосок Анжеліки. Вони разом гаряче переживали трагічне кохання Едмона Дантеса і чарівної Мерседес, і з радістю відчували, як день за днем зростало їхнє власне кохання. А що воно було взаємне — те підтверджували їхні короткі, але досить промовисті погляди, якими вони все частіше обмінювалися. І сідали все ближче одне до одного, схиляючись над книжкою так, що іноді Антосевого обличчя торкалося волосся Анжеліки, викликаючи в його серці блаженну, досі незнану радісно-лоскітливу млість, то несподівано стикалися їхні руки, породжуючи мовби електрику, що гарячим струмом блискавично пробігала по тілу і знову ж таки діставалася сердець.

Вечорами в постелі Антось довго не міг заснути. Уже в перші роки розлуки і самотності в корпусі він призвичаївся до солодкої отрути мрій. Тепер же новим поштовхом і джерелом його мрій стали нове, трепетно-хвилююче почуття до Анжеліки і дивовижні пригоди зрадженого друзями благородного і мужнього Едмона. У мріях він уже й себе бачив таким же всесильним, витривалим, чесним і добрим героєм, який присвятив своє життя служінню Найвищій справедливості. Він не тільки сильний фізично, але й мудрець, і чарівник. Він врятовує Анжеліку, ніжну, беззахисну, дуже боязливу, то від розбійників, то від лютих звірів. Він уже став фантастично багатим, а багатство йому потрібне не лише для того, щоб ошчасливити знедолених: він ось-ось мав поборатися з Анжелікою...

Іноді йому й снилося, що не Дантес, а він, Антось, несправедливо ув'язнений в замок Іф, тільки його товаришем по ув'язненню виявився не абат Фаріа, а старший з братів Крестовникових, найбагатших казанських купців — власників великого миловарного заводу,

Купець багато літ провів у замку. Тут він зовсім постарів, до того ж тепер хворий і немічний, як мала дитина, і Антось доглядає його. Страждання в підземеллі замку допомогли Крестовникову прозріти. Він збагнув, як тяжко завинив перед робітниками свого заводу, прокляв свою жадобу до наживи, свою жорстокість, і розкався перед смертю. Він сказав Антосеві: «У тебе ангельське серце. Навіть зі мною, котрий своїм життям на волі не заслужив поблажливості і співчуття, ти повівся, як з людиною, виявив стільки доброти і щирості. Ти заслуговуєш найбільшого щастя на землі. Але жаднуго Храмов не віддасть за тебе Анжеліку, бо ти бідний. Та віднині не будеш бідним: я відписую тобі всі свої капітали. А вони — величезні...»

Вдень Антось і Анжеліка не лише читали. Вони щодня прогулювалися по вулицях Казані. Обое любили рідне місто, де тісно і у всьому переплелися Європа і Азія. Милували зір Антося і Анжеліки мистецькі витвори людських рук — собор Петра і Павла, мечеті Апанайська або Мерджані. Вони любили походжати в тіні дерев під стінами Казанського Кремля на високій горі. Одного разу, коли вони чудувалися красою багатоярусної кремлівської вежі Сюмбеки, що стрімко злітала в ніжну блакить неба, Антось сказав:

— Спаська вежа — це зрозуміло. В Московському Кремлі теж є Спаська вежа. Але чому тут — вежа Сюмбеки? І ваш татусь, панно Анжело, чомусь іноді називає вас «моя Сюмбека».

— Та невже ви не знаєте? — аж відступилася від нього дівчина, до краю вражена його запитанням. — Ви справді, пане Антосю, такий неук, чи тільки вдаєте його з себе? Адже Сюмбека — наймолодша дружина Сафа-Гірея — була останньою повелителькою Казанського царства. Власне, коли Сюмбека несподівано овдовіла, ханом було проголошено її малолітнього сина Утямиш-Гірея. Один з розділів «Сказания о царстве Казанском» так і починається:

На Казани царя уже не было,
Оставалась жена его младшая
С Мамшикиреем, младенцем-царевичем.
Ему год лишь исполнился от роду,
Когда царство отца он наследовал.
И царица Сюмбека прекрасная
Во Казани пять лет уже правила...

— Ви бачите — я червонію від сорому,— сказав Антось, і справді червоніючи.— Правду кажучи, я люблю книги з історії, чимало їх прочитав, та, на жаль, історією Казанського ханства досі якось не випадало всерйоз зацікавитися...

— Не дуже червонійте — це діло поправимо,— засміялася Анжеліка.

— Сюмбека загинула під час взяття Казані? — спитав Антось.

— Ні, вона стала полонянкою Івана Грозного,— сказала дівчина.— Ще до взяття Казані була вивезена до Москви...

Несподівано для самого себе Антось сказав:

— Хотів би я стати новітнім Грозним, щоб полонити новітню Сюмбеку-Анжелу.

Сказав і обличчя його знову залив густий рум'янець.

Анжеліка враз нахмурила брови і кинула на нього докірливий погляд. Але за тим докором явно світилася вдячна ласкавість. Соромливо опустивши очі, вона тихо промовила:

— Навіщо ж вам неодмінно ставати Грозним. Залишайтеся паном Антосем, просто паном Антосем, таким як ви є...— І похопилася: — Уже час додому.

Круто обернувшись, навмання побігла з гори.

— Куди ж ви?! — злякано гукнув він.— Ще розіб'єтесь!

Він побіг за нею. Наздогнавши, взяв її за руку. Так вони і зійшли вниз, рука в руці, мовчазні, розхвильовані, щасливі.

VIII

— День згорів, як сірник,— сказала Анжеліка.— Вам не здається, пане Антосю?

Вони неквапливо прогулювалися дальніми алеями саду, не відчуючи втоми, хоч майже весь день провели на ногах. У Антосю стало традицією: перед від'їздом, прощаючись з Казанню, об'їздити її на візникові. Цього разу він запросив у свої мандри й Анжелу. Вона з радістю дала згоду, але поставила умову: вони будуть більше ходити, ніж їздити. Він охоче прийняв її пропозицію, бо і йому не хотілося, щоб цього дня поряд з

ними знаходився хтось третій. Візника брали тільки тричі: щоб добутися до услонської пристані і в татарські слободи — Стару і Нову, а в слободу Адміралтейську, яка лежала на лівому березі Казанки, перепливли на човні.

— Справді, день промайнув, як мить, — задумливо відповів Антось. — Але скільки вражень вмістилося в тій миті!

З пониззя, від Волги, сюди, на гору, повільно насувалися прозорі сутінки, проте в саду було ще досить світло. За малинником, деś біля самого паркану, мабуть, у вітті плакучої верби, виспівував дрізд.

Антось і Анжеліка, хоч не відчували втоми, однак були мовчазніші, ніж звичайно. Кожному хотілося так багато сказати, так багато, що вони наче розгубилися від того, і піддалися смутку. Ще добре, що хоч цей день пощастило провести разом. Анжеліні татусь в останній час зробився занадто суворий і прискіпливий до доньки. Вчора сказав їй невдоволено:

— Не подобається мені твоя поведінка, Анжело! З якої речі ти водишся з тим кадетом, не соромлячись появлятися з ним на людях та ще й часто? Ти в такому віці, що мала б ревніше оберігати свою репутацію.

— Хіба моя дружба з ним компрометує мене? — здивувалася донька. — Я давно дружу з Наталею і ти не заперечував проти цього.

— О, наївне дитя! — батько ударив руками об поли свого каптана. — Кадет не дівчина. Тим більше цей кадет. Він тобі не пара. Хоч і з благородних, та голий як бубон. Чи й не цяця, як дворянин. Мама твоя теж дворянського роду, а коли б я не зглянувся, — може й з голоду померла б. Поглянь, у яких хоромах живеш ти, і згадай, у якому флігелі тісниться кадет. І той флігель не його, а мій. Послухала б, що розумні люди кажуть, хоч і пан Алафузов Яків Пантелеймонович. Він разом з своїм братом у Казані — перші купці, власники великих текстильних фабрик і заводів. А він говорить: «Дворянство своє відпанувало. Тепер хазяї життя ми, купецтво». І це, донько, правда. Допоможи, боже, об'єднати капітали мої і Алафузових — і ти, Сюмбеко моя, станеш царицею Казані.

В уяві Анжеліки вплив образ молодого Алафузова — гладкого, як свиня, з водянистими безбарвними очима, з білими бровами і білими віями.

— Тату! — з болем вихопилось у неї: — Та як же ви не можете зрозуміти, що непотрібне мені таке царство!

— Чув я ці пусті слова, — спокійно промовив батько. — Пусте кажеш, бо ти ще дурненька, Анжеліко. Звідки тобі знати, де твоє щастя? Ти рости, розквітай, та бережи свій цвіт. Про твоє щастя я потурбуюсь. Одна ти у мене. Єдина. Тому іноді й суворий буваю з тобою, що люблю ж тебе до самозабуття, тобою і для тебе живу...

Від тих слів, та ще мовлених з такою спокійною впевненістю, у неї серце закрижало. Вона побігла до матері і там розридалася. Мама ледве заспокоїла, і пообіцяла, що доб'ється батькової згоди на сьогоднішню її прощальну прогулянку з Антосем.

— З Антосем я тебе куди завгодно відпущу, — сказала вона доньці. — Він — хлопець порядний, і вся родина його дуже порядна.

Анжеліка знала: матері нелегко жилося з Храмовим. Вперше він одружився на росіянці, і народився у них син. Гувернанткою до нього і найняв Храмов молоду польку, яка дуже бідувала: коли помер її тато, вона лишилася без рідні в чужій Казані. В Польщі жили далекі родичі Людвіги Сигізмундівни, але вона не мала за що туди виїхати. По кількох роках Храмов став удівцем, а незабаром помер і його син. Людвіга Сигізмундівна опинилася в безвиході: мала або залишити дім Храмова і шукати десь роботи і притулку, або стати дружиною вже немолодого купця. Дружиною — це в кращому разі, а в гіршому — коханкою чи утриманкою.

Доля зглянулася, як казала Людвіга Сигізмундівна, — Храмов став з нею до шлюбу.

Олена Михайлівна здогадувалася, що Людвіга Сигізмундівна не звідала в шлюбі родинного щастя, бо не любила свого купця. Єдиною її втіхою була красуня-донька. Однак і Антосеву маму непокоїла синова дружба з Анжеолою. Вона боялася, щоб та дружба не переросла в кохання, бо розуміла, що між ними стояла незрушна стіна — Храмов. Проте, бачачи, який щасливий син своєю дружбаю з Анжеолою, Олена Михайлівна все не наважувалася застерегти його.

Дрізд урвав свою пісню, якій, здавалося, не буде кінця. В сад уповзли перші сутінки, плями квітів обарвили темно-синім. Усе довкола притямніло.

Не змовляючись, Антось і Анжеліка підійшли до самого яру і зупинилися під розлогою липою. На тлі темного неба неясно білів півмісяць над мінаретом, потім праворуч нього крізь темряву пробилася перша зірка.

— Вважають, що все щастя — в багатстві, — продовжувала міркувати Анжеліка. — При цьому роблять вигляд, що не знають, як воно наживається. Навесні, коли на Волзі відкрилася навігація, тато повіз мене туди, щоб похвалитися своїм багатством. Саме розвантажували два його пароплави. Сказав мені вдоволено: «Дивися, царівно моя Сюмбеко, — це твої володіння». Надивилася я так, що дві доби не могла крихту хліба проковтнути. Який же він нещасний, робочий люд! Як по-тваринному тяжко працює, щоб лише не померти від голоду! Та ви й самі, Антосю, бачили сьогодні... Гроші, капітал — це насильство. Тут ніби немає кровопролиття, не чути розпачливого крику, але це — жорстоке насильство... Чи не так?

— Так! І воно рано чи пізно кінчиться кровопролиттям, — зітхнувши, сказав Антось. Помовчавши, з радісною усмішкою промовив: — Ви для мене, Анжело, щодня, щомиті — нове відкриття. Яке щастя, що ви — така, і що ми — подружили. Так вийшло все несподівано... Даруйте мені, якщо вам здадуться мої слова зараз недоречними, але я хочу сказати: ви уявляєтесь мені отим променем світла в казанському купецькому царстві, про який давно колись писав Добролюбов. — А сам собі подумав Антось: «Власне, інакше і бути не могло. Адже вона — онука учасника польського повстання, людини, яка жертвувала своїм життям заради інтересів свого народу...»

— Ви помиляєтесь, пане Антосю, — ласкаво зауважила Анжеліка. — Я героїня не Островського, а швидше Тургенєва. У всякому разі хочеться бути тургенєвською героїнею, хоч знаю, що мені ще далеко до того.

— Що ви, що ви?! — гаряче заперечив Антось. — Це я висловився не точно, просто сказав до слова. А ви-таки тургенєвська і є.

«Справді, в ній завжди і у всьому вчувається, може, до кінця ще не осмислене, напівсвідоме, але сильне жадання нового, високого і благородного: широкої волі для всіх, нових відносин між людьми, нового життя. Натура її тонка і цільна. Вона здатна на сильну і вірну

любов, здатна і на самопожертву заради неї. На все життя мати такого друга поряд — більше нічого мені не треба!»

Те, що сказала щойно Анжеліка, і те, що він тільки-но подумав про неї, і цей тихий літній вечір, а головне, що Анжеліка стояла поруч і що він міг лише простягнути руки і обійняти її, але не наважувався, і знав, що не наважиться, боячись образити або втратити її повагу і дружбу, — все це так розхвилювало його, що він ладен був закричати від щастя і одночасно заплакати од відчаю.

Незмірне щастя — бути з нею, бачити її, чути голос, відчувати запах її молодого тіла, і таке ж невимірне горе — розлука з нею.

А завтра він уже поїде до Пскова, так і не сказавши їй про своє кохання.

— Завтра ви поїдете і ми не побачимося до наступного літа, — тихо промовила Анжела, і голос її зрадливо затремтів. Вони обоє думали про одне, тому слова дівчини мовби продовжили його роздуми.

— Мені буде дуже трудно, — тільки й устиг сказати Антось, бо в цю мить десь там, у ярі, сидячи на дереві, нагло розітнувши тишу, надривно закричав сич. Слідом за тим Антось почув болісний Анжелин зойк і лише по кількох хвилях усвідомив, що з переляку вона, шукаючи захисту, припала до його грудей, і він тримає її в своїх обіймах. А усвідомивши це, подумки звернувся до сича, бажаючи його ще хоч раз закричати. Сич не забарився прокричати вдруге, і наче від того тривожного крику сколихнулося віття дерев, зашелестіло. Дівчина із приглушеним стоном ще міцніше притислася до Антося. А йому й самому від того наглого хрипливого крику, і од вітру, що несподівано налетів на сад, сколошків дерева, зашелестів листям, зробилося моторошно. Отямившись, він зрозумів, що треба ж озватися до Анжеліки, якось заспокоїти її. Обережно погладжуючи її округле плече, відчуваючи тепло її тіла, він напівшепотом, часто переводячи подих, ніжно озвався:

— Я не знав, Анжело, що ви така марновірна. Заспокойтеся ж — нічого страшного не станеться.

— Ви впевнені, що не станеться, що не накличе сич лиха? — вона відхилила голову назад, довірливо і заклично поглянула йому у вічі.

Тоді він, підкоряючись не свідомості,— до свідомості це ще не дійшло,— а настійному поклику крові, гарячого почуття, різко нахилився і припав губами до її вуст. Вона так же палко відповіла на його поцілунок.

ІХ

Осінь і зиму Антось прожив у радісному відчутті щастя. Щастям було його кохання, його нова майбутня зустріч з Анжелікою. Щастям було наближення свободи: адже він закінчував останній клас корпусу.

Антось уже давно переконався, що військова кар'єра його не приваблює. Йому хотілося здобути широкі знання, а до них одна дорога — через університет. Він боявся, що батько категорично заперечить проти цього, і довго не наважувався поговорити з ним про це. Все ж після п'ятого класу влітку розмова відбулася. Почав її сам батько.

— Сподіваюся, ти успішно закінчиш корпус,— звернувся він якимось за обідом до сина.— Військова наука тобі дається легко, ти маєш уже й певну практику, виконуючи обов'язки фельдфебеля в учбовій роті. Зваживши на все це, я відновив деякі свої давні зв'язки, щоб влаштувати тебе в один з кращих навчальних закладів.

— Куди саме, татусю? — насторожився Антось.

Батько загадково і вдоволено усміхнувся, помовчав трохи, наперед смакуючи той ефект, в якому він був упевнений, промовив неквапливо:

— В Павловське училище.

— У Павловське? — перепитав син не тільки без захоплення, а з явним розчаруванням. Він поклав ложку на стіл, на мить задумався, злегка потираючи долонею лоб.

— Невже тобі назва нічого не говорить? — здивувався і навіть образився батько.— Це ж краще в Росії аристократичне училище. Мені нелегко було добитися, я витратив стільки сил і, коли хочеш, розраховував на твою вдячність...

— Я, звичайно, вдячний тобі, татусю, за твою турботу,— сказав Антось.— Але... все збирався тобі сказати, що маю інший намір...

— Якій ще намір? Що ти можеш придумати краще? Вихованцям Павловського училища відкрита широка дорога...

— Так, широка дорога на військовій службі,— сказав Антось.— А мені б не хотілося стати військовим. Це не моє покликання.

— Як не твоє! — батько відхилився на спинку крісла і видивився на сина.— Ти йдеш першим у корпусі...

— То інша справа. Але я був би тобі щиро вдячний, коли б ти відпустив мене в університет.

Це було такою несподіванкою для батька, що він встав од столу і нервово закрокував по буфетній, відкинувши руки за спину і все більше виморщуючи лоба.

— Я, тату, хочу здобути широку освіту,— оберезно промовив син.

— І який же факультет ти обрав? — невдоволено спитав батько.

— Остаточо ще не обрав. Мене приваблює історикословесний. Хоч не менш цікавим здається і фізико-математичний... Микола Глаголев збирається на юридичний.

— Глаголев не обходить мене,— різко кинув батько.

— Але ж, тату, хто не позаздрить, наприклад, всесвітній славі професора Казанського університету Лобачевського?!

— Саме цього я й боявся,— зупинився батько біля вікна.— Чужа слава тебе засліпила. Ту славу ще треба заслужити і для цього насамперед потрібен хист... Ні, все це — несерйозно, все це — молодість... Слава Суворова, Кутузова або Скобелева у тебе не викликає заздрощів? Зрештою, про славу рано говорити.— Він повернувся на своє місце за столом.— І на те слід би зважити, що ми, Костюшки, здавна військові. Однак давайте обідати. До цієї розмови ще повернемося. Треба все тверезо обдумати, бо настав час прийняти, може, й найважливіше рішення в житті...

Вони мали час подумати і поговорити. Перед синовим від'їздом до Пскова батько оголосив, що дає згоду на Антосів вступ до університету.

Протягом цієї осені і зими Антось працював особливо багато. В корпусі не викладалася латинська мова, але з неї треба було складати вступні екзамени в університет. Ще торік Антось разом з Глаголевым узявся за латину. Вони найняли учителя гімназії, з яким навчалися

щонеділі і кожного свята, коли одержували відпустки до міста. Найважче було засвоїти правила складної латинської граматики, особливо навчатися пояснювати різні граматичні форми, властиві латинській мові. Легше пішло, коли змогли взятися за переклад латинських текстів з допомогою словника. Тут вони могли працювати самостійно, в казармі, а іноді й на уроках.

Цієї зими Антось уже вільно читав і перекладав Юлія Цезаря, промови Ціцерона і його трактат «Про старість», навіть вивчив на пам'ять дві оди Горация, чим викликав подив і відверту заздрість Глаголева.

— У тебе, Антосю, коняча голова,— казав він.— Ти ж менше сидиш над латиною, ніж я, а засвоїв куди більше.

— Не в конячій голові діло,— заперечив Антось.— Вся суть у тому, що мені страшенно хочеться вступити до університету. Мати велике бажання — це, брате, не дрібниця.

Все йшло добре, все веселило і радувало Антосю.

Перше нещастя прийшло ранньої весни. Від Наталі надійшов лист, до якого була прикладена коротка записка від Анжеліки. Анжела писала: «Дорогий, незабутній Антосю! Прощайте! Мій татусь занапастив моє життя — віддає за гладкого Алафузова. Ненавиджу, ненавиджу його і проклинаю той день, коли народилася. Навіщо доля звела мене з вами? Хіба що за тим, щоб муки мої зробити ще пекельнішими?! Молю бога, щоб дав мені сили накласти на себе руки. Прощайте, прощайте навіки! Кохання моє — з вами назавжди. Невже ви коли-небудь забудете мене?! Спасибі вам за те щасливе літо, що подарували мені.

Ваша пропаща, ваша нещасна Анжела».

Та коротка записка справила на Антосю таке враження, ніби над ним вибухнула бомба і оглушила його, або ніби здригнулася земля, зірвалася з орбіти і летить кудись наосліп, несеться в чорному космічному просторі назустріч катастрофі.

З тої миті життя для нього нараз втратило сенс. Минали день за днем, як у тумані. Він не спав, не їв. Особливо карався від свідомості свого безсилля. Як зарадити горю? Як відвести від Анжели страшну трагедію? Покинути корпус і викрасти кохану? Але ж він не може на ній одружитися, бо ще неповнолітній. Та це

півлиха. Нещастя в тому, що в нього немає грошей; а батько і на першій порі не зможе утримувати їх. До того ж, покинути корпус — убити батьків. Гірше того: він, Антось, не може бодай листівно зв'язатися з Анже-лікою, бо Храмов, як сповістила про це Наталя, перевіз її до Нижнього Новгорода, розлучивши й з матір'ю.

Антосеві згадалися слова, вичитані ним в «Сказании о Казанском царстве», яке дала йому влітку прочитати Анжела. Ті слова стосувалися горя овдовілої цариці Сюмбеки. Тепер вони не виходили у нього з голови. Трохи змінивши текст, він у думці повторював:

Раздирая лицо себе ногтями,
Вырывая прекрасные волосы,
Она била себя в грудь од горести,
И кричала от боли и плакала:
Посмотри на Анжелу, которую
Ты любил больше всех дев прекраснейших!
Она нынче ведома, как пленница,
Как раба иль злодейка негодная...

«Так, гроші, багатство — це насильство», — пригадав Антось слова Анжели.

Він не те що занедбав латинь, а просто забув про неї. Не до неї було. Тільки через місяць повернувся до латини, шукаючи в ній забуття.

Потім прийшло нове горе: захворів батько. У нього сталося двостороннє запалення легенів. Хвороба була особливо небезпечна тим, що батько мав слабе серце. В одному з листів Олена Михайлівна, яка дуже стримано писала про батькову хворобу, щоб занадто не хвилювати сина, все ж змушена була сповістити, що сталося ускладнення на нирки. А в середині травня, коли Антось готувався до випускних екзаменів, надійшла від матері з Бреста, куди недавно переїхала родина, телеграма: «Виїжджай негайно. Татові дуже погано».

...Опівдні Антось зійшов з поїзда, взяв візника і шодуху помчав до міста. День був сонячний, теплий. На вулицях Бреста стояв нудотно-солодкуватий запах: цвіли саме вишні і абрикоси, зацвітав жасмин.

Біля воріт на нього чекала Наталя. Вся — в чорному, обличчя — в сльозах. Заламуючи руки, вона, ледве стримуючи голосіння, промовляла мовби не своїм — якимось хрипливатим голосом:

— Ой, братику рідний!.. Ой, Антосю! Немає вже нашого татуся!..

— Як нема? — не зрозумів він. — Що ти говориш?

Не чекаючи пояснення, обминув сестру і побіг до будинку.

Домовина стояла на столі посеред зали. Вікна були завішені чорним. Навколо домовини, в срібних свічниках горіли свічки. Антосеві спершу вони кинулися у вічі, та ще парча і оксамит. Далі він відчув колючий, неприємний запах якихось ліків, змішаний із запахом одеколону і сухих васильків, і вже потім відшукав поглядом батькове обличчя. В тому, кого він побачив, важко було впізнати батька. Обличчя зробилося дивно малим, на ньому виділялися лише тонкий і високий ніс, та довгі, опущені кінцями вниз, вуса. Очі глибоко запали, а шкіра під ними почорніла. Губи були міцно стиснуті і темно-сині. Одягнений батько в новий мундир. Нігті на руках, складених на грудях, блідо-сині...

Олена Михайлівна, теж уся в чорному, бліда, змучена, підійшла ззаду до сина, легенько доторкнулася руками до його плечей і промовила:

— Осиротив нас татусь, Антосику. Як же йому, бідному, помирати не хотілося. Як він благав бога: «Дай мені, господи, ще хоч п'ять літ пожити, доки Антось університет закінчить!» Та як же він, сердешний, виглядав тебе, сину, як хотілося йому востаннє побачити та благословити тебе!

Далі вона не змогла говорити, ридання стрясло все її худе, наче враз висохле тіло. Незнайомі Антосеві жінки повели її до іншої кімнати, промовляючи якісь заспокійливі слова.

Лише тепер син помітив низенького дядька, котрий сидів у кутку і монотонно читав псалтир. За Антосевою спиною чулися схлипування. Він подумав, що і йому треба заплакати, що це зрештою непристойно, недобре, що він не плаче. Але в серці не відчував ні болю, ні жалю, і взагалі воно наче закам'яніло. Свідомість його ще не осягнула, чомусь не могла осягнути того, що сталося.

Сльози з'явилися пізніше — на третій день після похорону батька. Антось опівдні один прийшов на кладовище і пробув біля батькової могили до густих сутінків. Сидів там на лавці під кленом, серед мармурових надмогильних плит, білих і темно-лілових, серед похилених хрестів. З боку широкого поля іноді налітав вітер, шелестів листям дерев і високою травою, і від того хлопце-

ві робилося моторошно, навіть страшно. Але йти з кладовища йому не хотілося. Якась загадкова сила утримувала його, мовби приковувала до місця. Від свідомості непоправного горя серце його розривалося. Тяжко сумуючи, він час од часу заливався сльозами.

Х

Петербург... Так ось який він, пишний і царственно величний! Спершу Антон (так його звали тепер нові товариші) цілими днями ходив вулицями міста, милуючись красою соборів і палаців, мостів і пам'ятників. Його вражала холодна суворість прямих ліній. Як це не схоже на Псков, Нижній Новгород чи Казань! Тут, у столиці, в усьому відчувався подих Європи...

Час поволі загоював рани. Після смерті батька, відчувши на собі всю відповідальність і за свою долю, і за долю сім'ї, Антон швидко дорослішав, мужнів. Проте ще жив мовби серед могил. Жорстоко обійшлося з ним життя, разом віднявши у нього Анжелу, батька, університет...

Коли після закінчення корпусу приїхав додому, мати з малими мешкала на Рибнорядній вулиці, найнявши дешеву квартиру з двох кімнат і кухні. Олені Михайлівні призначили невелику пенсію, бо чоловік її дослужився лише до звання підполковника. Доводилося заощаджувати і на квартирі.

Другого дня по Антоновому приїзді зібралися на сімейну раду. Олена Михайлівна сказала:

— Я не писала тобі про це, сину, — не хотіла нервувати під час екзаменів. Тепер скажу: трудно мені, рідний мій. Не знаю, чи вдасться всім дати освіту. Велика надія на тебе...

— Говори, мамо, відвертіше, — спідлоба Антон допитливо поглянув на неї. — Радиш йти в Павловське училище?

— Що поробиш, сину? — зітхнула Олена Михайлівна. — Знаю: всі твої думки — про університет. Але з нашими статками... Підеш в училище — через два роки станеш офіцером. Он малі підрастають, їх треба буде в гімназію влаштовувати. Тільки бог відає, як мені боляче, сину, що безсила допомогти тобі. Але що вдію?

— Я думав про це, мамо,— хоч і з сумом, але розважливо сказав Антон.— Тут як не кинь — випадає одне: добиватися, щоб прийняли в Павловське.

— Спасибі, Антосю,— крізь сльози промовила Олена Михайлівна.— Я й не сумнівалася, що у тебе добре серце.

Відтоді, як оселився в Петербурзі, не раз бував на Університетській набережній, і кожного разу серце його оповивав гіркий смуток за втраченою мрією.

Хтозна, як і пережив би перші місяці в столиці, коли б одразу не знайшов співчуття і сімейного затишку в гостинному домі Глаголевих.

Микола таки вступив до університету. На Васильєвському острові неподалік від Глаголевих, у своїх родичів жила Миколина кузина — Ніка Полозкова. Вона приїхала до Петербурга з Красноярська і другий рік навчалася на Бестужевських курсах. Ніку не можна було назвати ні вродливою, ні невродливою. У неї були гарні голубі очі, акуратний прямий носик, тільки обличчя дещо широковате і борода куца, мовби зрізана. Але натуру мала веселу, допитливу, невгамовну.

Микола залишався добрим Антоновим товаришем. Гострий на слово веселун, він, як і Антон, любив читати, і не тільки романи, а й літературу наукову, філософську. Миколина ж мати, Ольга Іванівна, одразу полонила Антона своєю доброю і уважністю, а головне — демократизмом. Вона дозволила молоді збиратися в її домі, поставивши лише одну умову: щоб молоді люди розважалися не тільки танцями та співами, а й навчалися вести серйозні розмови. «Дискутуйте, діліться прочитаним і своїми думками — це буде для вас ще одною школою», — говорила Ольга Іванівна. Вона і сама охоче брала участь у тих розмовах і дискусіях.

На ті вечори Микола приводив своїх університетських друзів, а Ніка — курсисток. Молоді люди, що з'їхалися з багатьох, іноді й дуже далеких та глухих, закутків Росії до столиці по науку, мали що розповісти і чим, коли й не вразити, то принаймні зацікавити один одного...

Антон міг прийти до Глаголевих тільки в суботу і неділю чи на великі свята. Ольга Іванівна зустрічала його по-материнському лагідно, а Ніка завжди чекала його приходу з нетерпінням і, коли він з'являвся на порозі, в очах її спалахувала радість. Антон помічав те

і бентежився, ніяковів, бо знав, що не зможе відповісти їй тим же почуттям. Щоправда, розумна Ніка теж, мабуть, не дуже надіялася на взаємність, і часто пускала в хід іронію, цю броню молодих паній, котрі вміють реально оцінювати свої невеликі шанси. Ніка часто з відвертою, навіть виключною іронією називала Антона то «блискучим кавалером», то «казанською сиротою», а себе — «нав'язливою старою дівою», хоч була лише на рік старшою від Антона. Та попри все те вона викликала загальну симпатію своєю товариськістю, невтомністю в пошуках тем для дискусій і умінням викликати друзів на дискусію, та ще своєю музичною обдарованістю. Отже, Ніку можна було сміливо назвати душею молодой компанії.

Після задушливої казарменної атмосфери, яка панувала і в корпусі, і тепер в училищі, тут, у домі Глаголевих, Антон почувався так, наче кожного разу потрапляв у зовсім новий світ — світ внутрішньої розкутості, довірливості і братства, де владарював радісно хвилюючий дух вільнодумства, який окрілював і кликав кудись, обіцяючи там, в рожево-туманному майбутньому, нове життя, сповнене світла, радості і глибокого змісту. Студенти університету називали себе «сіллю землі», «надією Росії». Вони говорили про тяжку долю простого люду, про його страждання і вголос критикували уряд. Так, вони насмілювалися критикувати уряд і навіть натякали на необхідність встановлення в Росії республіканських порядків. Від тих розмов у Антона іноді аж дух перехоплювало.

Одного разу Глаголев привів додому, на молодіжну вечірку, нового товариша, колегу по юридичному факультету, Михайла Сільвіна. Сільвін, повнотілий, з русою бородою, одягнений просто, без особливого смаку, в перші хвилини не привернув особливої Антонової уваги. Антон знав про Сільвіна лиш те, що той учиться вже на другому курсі, що родом — з Нижнього Новгорода і що він також великий книжник.

Новий гість не вступав у дискусії, тримався відособлено, але, як помітив Антон, пильно стежив за розмовами, щоразу обертався на новий голос з таким виглядом, наче питав: «Ану, послухаймо, що цікавого скажеш ти?»

Проте ті висловлювання, очевидно, не задовольняли Сільвіна, бо, вислухавши кожную нову тираду, він хмурився і мовби все більше байдужів.

Зрештою Антон, підступивши до нього, озвався несміливо:

— Перепрошую, пане Сільвін. Мені здалося, ніби наші розмови вас мало цікавлять або й просто навіюють нудьгу. Чи не так?

— Заради чого ви тут збираєтеся? — в свою чергу спитав Сільвін.

Антон задумався, потім загадково всміхнувся:

— Нас, мабуть, те об'єднує, що кожен шукає свою релігію. Без віри, знаєте, важко жити.

— Але ж ви, пане юнкер, наскільки я розумію, уже знайшли свого бога, — з ноткою іронії кинув гість.

— Якого бога ви маєте на увазі? — спитав Антон.

Сільвін, знову ухилившись від відповіді на запитання, промовив:

— Я, здається, бачив вас не далі, як на тому тижні.

— Де саме?

— На Невському, коли ви йшли в колоні юнкерів. — Очі Сільвіна раптом звузилися, налилися холодним блиском і він саркастично додав: — О, то було видовище! Я кажу не про вас, а про ту церемонію...

Антон почервонів і по довгій паузі із зітханням промовив:

— Так, могли бачити. Було наказано вивести все училище, і я, зрозуміло, не міг не підкоритися.

Мова йшла про похорон Олександра III, того самого імператора, на якого сім років тому готували замах студенти на чолі з Ульяновим і Генераловим. Видовище було справді надзвичайне. На вулиці Петербурга вийшли загони армії і флоту зі своїми знаменами, з гарматами, парадно одягнені козачі частини, юнкери, двір з челяддю, свита, знать, бундючні дипломати. Похоронна процесія являла собою до деталей продуману демонстрацію величчя і могутності самодержавства. Навіть Антона вразила тоді німа покірність народу. Не тільки не було ніяких революційних виступів, опозиційних викриків, а була відверто виражена поштивість юрби, підкреслене холопство панської челяді, крамарів і двірників, чиновників і майстрових. Десятки тисяч їх вийшло на вулиці, і в безмовному захопленні спостерігали заздалегідь приготовлений спектакль, який мав промовляти: «Нікому і ніколи не пощастить зламати нескитну силу самодержавства. Адже погляньте: для цього моря простого люду цар — другий бог».

Антон із своєї колони помітив групу студентів, і серед них — Миколу Глаголева. Це було на Васильєвському острові, на Миколаївській набережній. Студенти стояли перед мостом через Неву, під палацом якогось князя. Напевно, їхня форма все більше привертала увагу конторників і крамарів, вони все частіше кидали на студентів сповнені неприязні погляди, а далі почали з ненавистю кричати: «Соціалісти! Бунтарі!» Студенти поспішили розтанути в юрбі.

Глаголев пізніше казав Антонові, що з ними був і Сільвін. Коли вони відійшли далеченько від процесії, Микола спитав Михайла:

— Що ви про все це думаєте?

Сільвін сказав:

— Думаю, що незабаром будуть зовсім інші демонстрації.

— Цікаво знати, що він мав на думці? — спитав тоді Антон Глаголева і попросив познайомити з ним.

Глаголев пообіцяв і ось тепер привів Сільвіна.

Сільвін, мабуть, не сподівався, що юнкер так знітиться, навіть почервоніє, соромлячись своєї участі в тій церемонії, бо привітніше озвався:

— Кажуть, ви багато читаете. Натрапили вже на ту книжку, що до останку перевернула вам душу? Я в чотирнадцять літ прочитав «Церкву і державу» Льва Толстого і наче вдруге народився, наче іншими очима побачив світ.

Антон знизав плечима.

— На жаль, такої книги назвати не можу.

Після тієї розмови Сільвін ще трохи побув у Глаголевих і непомітно зник.

ХІ

У Антона ще в кадетському корпусі щось недобре робилося із зором: або різало в очах так, що безперестану текли сльози, або їх застилав туман. Там же, в Пскові, трохи підлікував зір, але в Петербурзі хвороба знову почала непокоїти. Якось у листопаді він відпросився у ротного, щоб сходити до лікаря-окуліста. Лікар, якого йому рекомендувала Ольга Іванівна, жив на Васильєвському острові. Повертаючись від нього близько третьої години дня, Антон вирішив на хвилюку забігти до Глаголевих.

Раптом він помітив, що вулиці, як для будня, чомусь занадто людні. Прислухавшись до жвавих розмов, здогадався, що сталася якась незвичайна подія. Пішов за групою молодих людей, котра явно поспішала кудись. Так опинився на розі Дев'ятої лінії і Середнього проспекту, де була тютюнова фабрика Лаферма. Біля неї юрмился люди. Бруківка була встелена цигарковими гільзами, папером, тютюном, розбитими ящиками. З вікон раз у раз визирали збуджені робітниці. Вони щось грізно кричали, іноді кидаючи на бруківку уламок ящика або якогось інструмента.

Одна робітниця, простоволоса, довгобрана і худюща, підступивши до розбитого вікна, підняла над головою тонкі руки і гукнула до натовпу:

— А ми хіба не люди?! Хіба діти наші собаки?! За що ж хазяїн так знущається з нас?

Від того надривного крику в Антона пробіг мороз по шкірі і на очах випустилися сльози.

До робітниці підійшли жінки, повели від вікна, а вона пручалася і все щось кричала, і крик її був сповнений обурення, жалоби і відчаю.

Під фабричною стіною стояла пожежна машина. Пожежники розмотували рукав — збиралися холодною водою розігнати страйкарів. Галасливо метушилися поліцейські. Їх тут було багато.

Там вдруге Антон побачив Сільвіна: з книжками під пахвою він стояв під будинком напроти фабрики і розмовляв з молодим невисоким чоловіком з м'якою рудою борідкою, в чорному сукняному пальті і темному фетровому капелюсі. Підійшовши до них, Костюшко вибачився перед незнайомцем і, привітавшись до Сільвіна, спитав, чому той давно не навідується до Глаголевих. Сільвін недоволено поморщився і знехотя відповів, що не має часу. Помітивши, що і незнайомиць холодно поглядає на нього, Антон відійшов убік і почав розпитувати літнього чиновника про те, що тут сталося.

Виявляється, на фабриці встановили нову машину для набивання цигарок і понизили розцінки. Заробіток різко знизився. Робітниці заявили протест, але адміністрація лишила його без уваги. Тоді робітниці зчинили бунт: кинулися бити машини і все, що попадало під руки. Звичайно, вони побили б і адміністрацію, коли б вона не сховалася.

Приїхав градоначальник, і у вікна фабрики полетіли тугі струмені води з пожежної машини. Юрба почала розходитися.

Пішов і Антон. Згодом він помітив, що поперед нього простував із своїм приятелем і Михайло Сільвін, який жив також на Третій лінії Васильєвського острова, в будинку № 18, недалеко від Глаголевих. Цікаво було б почути його міркування з приводу бунту на фабриці «Лаферм». Але Антон не наважився знову підійти до нього.

Сільвін же, близько другої години повертаючись з університету, дійшов до фабрики і, довідавшись, що на ній стався бунт, побіг до товариша свого і запросив піти подивитися, що там робиться.

Антонові дві ночі підряд снилася та жінка, що кричала з розбитого вікна фабрики. Сни були страшні, бо уві сні він пізнавав у тій жінці то свою матір, то сестру Наталю. Антон прокидався мокрий від поту і потім довго не міг заснути.

XII

«Дорога Родо!»

Звичайно ж, біля фабрики «Лаферм» Антон бачив Сільвіна ні з ким іншим, як з Володимиром Ульяновим.

Пізніше Костюшко не раз дивувався, як волею долі іноді десь зовсім близько, буквально повз нього, проходив Ульянов. Наприклад, ще в серпні 1887 року, коли він, Антон, відгулявши дома свої перші вакації, збирався повертатися до Пскова, сім'я Ульянових переїхала до Казані, бо Володя вступив там до університету.

То був час гнітючого затишшя і лихоліття. «Народну волю» було вже розбито, а соціал-демократична партія в Росії ще не народилася. Єдиним середовищем, де ще вишикали поодинокі спалахи, лишалося студентство. Після спроби замаху на Олександра III репресії проти студентів ще більше посилювалися. Суворий нагляд і шпигунство в університеті, заборона будь-яких організацій, навіть таких невинних, як земляцтво, виключення і висилка багатьох студентів, що були «на прикметі»,— все це на початку учбового року звихрило настроїв студентів. Починаючи з листопада, хвиля «безпорядків» прокотилася по всіх університетах країни. Не минула вона і

Казані. 4-го грудня студенти Казанського університету, зібравшись на сходку, рішуче зажадали, щоб до них прийшов інспектор. А коли той з'явився, передали йому свої вимоги не тільки чисто студентські, а й політичні.

Володю Ульянова інспектор назвав одним з найактивніших учасників сходки. В ніч з 4 на 5 грудня юного Ульянова було заарештовано.

Везучи Володю до поліцейської частини, пристав здивовано спитав його:

— Що ви бунтуєте, молодий чоловіче? Адже перед вами стіна.

— Стіна, та гнила, тки — і розвалиться, — відповів йому Володя.

Кілька днів він, разом із сорока іншими студентами, просидів при поліцейській частині. Потім його було вислано на хутір Кокушкіно. Там уже жила під гласним наглядом виселена з Петербурга його сестра Аня.

Лише восени 1888 року Володі було дозволено знову оселитися в Казані. Ульянови найняли тоді квартиру в будинку Орлова на Першій горі, неподалік від Арського поля, у флігелі. При квартирі був балкон і досить мальовничий садок на горі. На першому поверсі — чомусь дві кухні, а на верхньому — решта кімнат. Володя обрав собі другу, зайву, кухню, тому що вона була відділеніша і зручніша для занять, ніж верхні кімнати, обклав себе книжками і просиджував за ними більшу частину дня. Тут він почав вивчати «Капітал» Маркса.

Вечорами, коли Аня спускалася до нього погомоніти, він, сидячи бувало на застеленій газетами плиті і посилено жестикулюючи, з великим запалом і натхненням розповідав їй про основи теорії Маркса і ті нові горизонти, які вона відкривала. Від нього так і віяло бадьорою вірою, яка передавалася і сестрі. Він уже і тоді вмів переконувати і захоплювати своїм словом, умів завоювати собі прибічників. Таких прибічників, молодих людей, які теж вивчали марксизм і були революційно настроєні, він швидко знайшов собі в Казані.

У місті тоді вже існувало кілька підпільних гуртків. У центральному перебував надзвичайно активний молодий революціонер, переконаний соціал-демократ Микола Євграфович Федосєєв. Виключений з останнього класу гімназії, він розгорнув енергійну революційну роботу. При тому гуртку була бібліотека нелегальних і недозво-

лених книжок, а з весни почала налагоджуватися техніка для виготовлення місцевих видань і перевидання рідкісних нелегальних.

Знаменно і те, що того ж 1887 року до Казані приїхав Горький, тоді ще Олексій Пешков, з метою вступити до університету. Через багато літ у «Моїх університетах» він так опише одне із занять у федосеевському гуртку, на якому читали книжку Плеханова «Наші незгоди»:

«В кутку засвітили маленьку лампу. Кімната — порожня, без меблів, тільки — два ящики, на них покладена дошка, а на дошці — як галки на заборі — сидять п'ятеро людей. Лампа стоїть теж на ящику, поставленому «попом». На підлозі коло стін ще троє і на підвіконні один, юнак з довгим волоссям, дуже тонкий і блідий...

...Юнак, нахилившись з підвіконня, питає мене:

— Ви — Пешков, булочник? Я — Федосеев. Нам би треба познайомитися...

Про Федосеева я вже чув, як про організатора дуже серйозного гуртка молоді, і мені сподобалось його бліде, нервові обличчя з глибокими очима».

Влітку 1889 року центральний гурток було розгромлено, а Федосеева заарештовано. Володю Ульянову врятувало від нового арешту те, що він із своєю родиною ще в травні переїхав до Самарської губернії, на хутір біля села Алакаевки. Федосееву ж довелося два з половиною роки відсидіти в «Крестах»*.

У цей час у Нижньому Новгороді в марксистському гуртку Скворцова і Григор'єва, до якого належали і гімназисти Михайло Сільвін та Анатолій Ванев, теж читали «Наші незгоди» і «Маніфест Комуністичної партії». Пізніше в цей гурток влилися і брати Красіни — Герман і Леонід. Взимку 1892 року на квартирі Григор'єва Сільвін зустрівся з Миколою Федосеевим. Пізніше Сільвін писав:

«Ідейним родоначальником нижньогородської організації слід вважати Федосеева, бо саме з ним були зв'язані по Казані наші ватажки Скворцов і Григор'єв і разом з ним сприймали вони в ранні свої літа марксистські ідеї. Федосеев справив на мене велике враження ерудицією, широтою горизонту, сміливістю силогізмів, темпераментністю. В нього було те, чого не вистачало нижньогородцям — узагальнюючі ідеї, вміння застосо-

* Так називалася Виборзька тюрма в Петербурзі.

увати голі положення теорії до російських умов і здібність широко ставити практичні завдання руху, висувати програмні питання...»

У того ж Григорьєва Сільвін познайомився і з іншим казанцем — Ісааком Лалаянцем, котрий приїздив до Нижнього Новгорода, щоб вивчити там постановку марксистської пропаганди. Минуть роки, і Антонові приємно буде думати, що на вулицях своєї рідної Казані він міг бачити Олександра і Володю Ульянових, Миколу Федосєєва і Олексія Пешкова, що в той час в Казанському реальному училищі навчався і Лалаянц, з котрим доля звела його згодом...

Шляхів у революцію було багато. Антон ішов своїм, трудним і непрямим.

У серпні того ж року Михайло Сільвін вступив до Петербурзького університету. Трохи раніше приїхав туди і його друг Анатолій Ванєєв, студент політехнічного інституту. Їх привело в столицю не стільки жадання здобути вищу освіту, як віддатися там революційній роботі. Через Германа Красіна вони зблизилися з марксистським гуртком технологів, тобто студентів технологічного інституту. Перша їхня зустріч відбулася на квартирі Петра Запорожця (Гуцула), на якій були присутні, крім Красіна, Сільвіна і Ванєєва, ще Степан Радченко, Василь Старков і Олександр Мальченко. Після недовгої розмови технологи визнали Сільвіна і Ванєєва за «своїх», достойних того, щоб їм дозволили ведення робітничих гуртків.

Чому ж Сільвін, одного разу з'явившись у Глаголевих, більше туди не прийшов?

Може, ось такі слова з його спогадів дещо пояснять:

«...В той час не полишала мене думка про організацію гуртків серед студентів Петербурзького університету. Здавалося неймовірним, щоб за того характеру пошесті, якого набув марксизм як напрямок думки серед інтелігентської молоді, він став виключно монополією студентів технологічного інституту. Повинні ж бути групи і серед університетських студентів, думалося мені. Однак у своїй масі вони справляли безнадійне враження щодо суспільних інтересів і настроїв. Я спостерігав цю масу не тільки в аудиторіях... Зрештою мені довелося потрапити в один гурток саморозвитку, де ще не було навіть вирішено, чим займатися — вивченням Ніцше чи Маркса».

Завваж собі, Радо: адже тоді і сам Антон, і його петербурзькі друзі ще никали в політичних і філософських сутінках, навіпамацки шукаючи свій шлях.

Проте вже 1893 року до Петербурга прибула людина, якій судилося потрясти світ. Було це так. Одного ранку, на початку вересня в маленький альковчик, який наймав Сільвін у дерев'яному будинку на Міщанській, хазяйка-німкеня ввела незнайомого молодого чоловіка. При цьому вона докірливо буркнула з приводу негідного способу життя свого постояльца і вийшла, неввічливо грюкнувши дверима. Напіводягнений Михайло виступив із-за перегородки. Незнайомець у пальті сидів уже в кріслі. Очі його сміялися і він статечно, в тон хазяйці, промовив: «Одначе!» Зніяковілий Сільвін поспіхом одягнувся. Гість назвався Ульяновим і пояснив, що прибув із Самари до Петербурга на постійне мешкання. По дорозі сюди він заїздив у Нижній, щоб познайомитися з деякими потрібними людьми, встановити зв'язки. Сільвіну він передав листа від його земляків-нижньогородців і, залишивши свою петербурзьку адресу, пішов від нього.

Земляки пропонували Михайлові з повним довір'ям поставитися до Ульянова і при цьому послалися на його брата Олександра. Тієї згадки було досить, щоб Сільвін зрозумів, якого знайомства шукає в Петербурзі новий «волжанин».

Сестри Невзорови, Зіна і Софія, ще з Нижнього були знайомі з Сільвіним і Ванєєвим. У Петербурзі через них вони теж увійшли до гуртка технологів. Ульянову в Нижньому дали також і адресу Невзорових. По приїзді до столиці він і до них приходив познайомитися. Михайло звів Ульянова з членами гуртка. Згодом на квартирі Невзорових, на Сьомій лінії Васильєвського острова, відбулося обговорення реферату Германа Красіна «Питання про ринки».

Блискучим виступом на тому обговоренні Ульянов продемонстрував не тільки свою виняткову теоретичну підготовку, але й практичну зрілість, тверезість і ясність розуму, принциповість і непоступливість. Його непохитна віра в перемогу робітничого класу, глибоке розуміння марксизму і вміння застосувати його до розв'язання життєвих питань, що хвилювали народні маси, справили на петербурзьких марксистів враження животворного грозового розряду. Все це незабаром зробило його визнаним керівником. Невдовзі петербурзькі друзі прозвали

Ульянова Стариком. Це шанобливе назвисько і стало його партійною кличкою.

Далі ти, Радо, знаєш, як було. Зв'язки з заводами, з передовими робітниками. Надія Крупська, Зіна Невзорова, наприклад, працювали в недільній школі для робітників за Невською заставою. Саме через ту школу Ульянов познайомився з токарем Василем Шелгуновим з Обухівського заводу, із слюсарем Іваном Бабушкіним — із Симянниківського, з робітниками інших підприємств. Під ім'ям Миколи Петровича або Федора Петровича Старик вів робітничі гуртки за Невською і Нарвською заставами, на Васильєвському острові, на Петербурзькій стороні.

Він дивував усіх своїм працелюбством і витривалістю. Він був мовби не людиною, а вулканом енергії, палатою розуму. Він писав листівки і прокламації. Використовуючи різні легальні видання, друкував свої статті проти народників, легальних марксистів, економістів.

І зверни увагу, Радо,— якою ж скромною була ця людина в побуті!

Майже всі технологісти походили з малозаможних родин: Петро Запорожець — син селянина з-під Києва, Степан Радченко — з дрібних торгівців, брати Красіни, Ванєєв, Сільвін — із чиновницького середовища. Більшість перебивалася уроками, бувало, що жили надголодь. Іноді в кінці якогось конспіративного засідання хтось радісно сповістить:

— Є чутка, що Гуцул дістав з дому партію ковбас і сала. Гайда, братове, до нього в гості!

Щоправда, за такі колективні походи їм діставалося від Старика. Він суворо докоряв їм:

— Революція — не забава. Серйозна революційна робота вимагає і серйозної конспірації. А ви табуном ходите по місту, без попередження з'являєтесь до товариша.

Сільвіну частенько доводилося бувати в Ульянова дома. Якось Михайло, який жив тоді на одній квартирі з Ванєєвим, розповідав йому:

— А знаєш, Анатоль, Старик живе ще бідніше від нас. Ти не навідувався до нього на нову квартиру, у Великому Козачому провулку? Це маленька кімната на третьому поверсі, хід — з підвороття, по напівтемних сходах з якимись старовинними маршами, що нагадують похмурі переходи в Трубецькому бастіоні Петропав-

ловської фортеці. В кімнаті, в кутку біля вікна — стіл та три стільці, між комодом і простим залізним ліжком — етажерка з книжками. Біля вікна, що виходить у двір, — вішалка для одягу і поряд — фаянсовий таз для умивання, на залізній тринозі. Ще забув сказати: ліжко накрите байковою ковдрою, і та ковдра, мабуть, одна в нього, бо коли захворів, то вкривався ще і своїм пальтом. А який він делікатний! — Тут Сільвін весело засміявся: — Ти тільки послухай, Анатоль! Приходжу до нього якось на великдень і що ж бачу?! На столі в білому полумиску — окраєць паски і з півдесятка червоних крашанок. Питаю: що це, мовляв, таке? Він робить кислу усмішку і розводить руками: «Хазяйчине вгощеннячко». Розумієш? Цей дивовижно, цей безмежно делікатний чоловік не наважився образити добру жінку своєю відмовою від великодного частування.

— Ну, не кажи, Михайле! — заперечив Ванеєв. — Не такий він уже делікатний. Хіба забув, якого прочухана дав нам Старик за погану конспірацію? Або згадай його публічні слова про Михайловського, цього ліберального народника. Старик з плеча рубонув: мовляв, ваш Михайловський сів у калюжу! Як він шокував тими словами вишукану публіку!

— То інша річ, — сказав Сільвін. — Я кажу про те, який він у побуті. А як політик Ульянов — непоступливий і суворий до жорстокості.

Потім Ульянов побував за кордоном — в Парижі, Берліні, Женеві, Цюриху. Під час тієї поїздки — з кінця квітня по перші дні вересня 1895 року — він устиг так багато зробити: познайомитися з другом Маркса — Полем Лафаргом і його дружиною Лаурою, донькою Маркса. Вів розмови з Плехановим про створення марксистської партії і вже під час тієї першої їхньої зустрічі між ними виникли принципові незгоди. Його бачили на кладовищі Пер-Лашез, він подовгу стояв у задумі біля Стіни комунарів. На вулицях Парижа, Берліна і особливо Цюриха, де недавно — всього два роки тому — побував Енгельс у зв'язку з останнім конгресом II Інтернаціоналу, Володимир Ульянов почувався так, наче йде по сліду великого Марксового друга. Адже це там, у Цюриху на Конгресі, Енгельс сказав: «Соціалізм з маленьких сект розвинувся в могутню партію, яка приводить у трепет весь офіційний світ». Так, так, потрібна російська марксистська партія! Без неї з монархією не покінчиш.

Він мав намір поїхати і до Енгельса в Лондон, але Лафарг відраяв, бо Генерал був тяжко хворий. А сьомого серпня Енгельс помер. Ця сумна звістка настигла Ульянова в Берліні.

...Бачиш, Радо, щойно розповів я тобі про події піввікової давнини, про події, що передували створенню «Союзу боротьби». І раптом знову згадалося мені: почався ж 1942 рік, а там, на заході, в сльозах і крові стогне наша земля під фашистським чоботом. Згадалося, що сиджу я в землянці на околиці Владивостока, за кілька кроків від вогневої позиції. А ти, рідна моя, так безмежно далеко від мене...

Я певен, я ні на мить не сумніваюся, що перемогти, поневолити нас ніхто в світі ніколи не зможе. Але чому я не там? Чому я не на фронті?

Від цієї думки серце болісно стискається.

О, моя подруго! Як багато мені хочеться сказати тобі! Але тут — не місце...

Твій Стефан».

ХІІІ

Антон легенько постукав.

— Увійдіть! — одразу почувся приглушений, але такий знайомий, такий жаданий голос, що в Антона ледь не підігнулися коліна.

Рвучко відчинивши двері, він побачив її. Вона стояла серед кімнати в дорогому платті з темно-синьої парчі. Над великим декольте — дві мармурово-білі півкулі, висока, тонко виточена шия.

Піднявши по лікті оголені руки, поправляла зачіску і дивилася на нього насторожено, вичікувально і наче винувато.

Та ледве встиг він зачинити за собою двері, як вона кинулася до нього, обвила його шию руками і, заливаючись радісними сльозами, пристрасно зашепотіла:

— Антоне! Коханий! Господарю мій! Соколе любий! Коли б ти знав, як я чекала цієї миті!

Він цілував її мокрі від сліз щоки, ніжно гладив плечі. Йому здавалося, що він ось-ось збожеволіє від щастя: адже поряд з ним, в його обіймах була Анжеліка, його перше, його нещасливе кохання. Вона потяглася до нього губами і уста їхні надовго злилися.

Вона обережно вивільнилася з його обіймів, відступила на крок і окинула його палким, закоханим поглядом. Анжела зашарілася — смагляві щоки її ще більше потемніли. Засоромлено опустивши очі, промовила:

— Проходь же, Антосю, сідай у крісло.

Вона важко дихала і груди її високо підіймалися. Ось вона приклала свою тонку смагляву долоню до грудей, прикривши нею невелику, дуже гарну брошку:

— Як я хвилювалася! Боже мій, як я хвилювалася! Послала тобі листа і все думала: «Чи вчасно отримаєш? Та чи відпустять з училища? А може, сам не захоче побачитися зі мною?» Найбільше боялася, що ти не захочеш прийти.

Він сів у крісло. Анжела, підібравши поділ довгого рясного плаття так, що з-під нього зблиснули чорні лаковані черевички, опустила перед Антоном на коліна, знизу дивилася йому в обличчя захоплено і ласкаво. Побачивши її на колінах, він розгубився, спробував звестися на ноги, але вона заперечливо замахала рукою:

— Я так хочу, Антосю. Саме так мені уявлялася наша зустріч. Мені думалося: «Тільки побачу його — стану перед ним на коліна». Адже я так завинила перед тобою!

— Анжело! Рідна! Як же ти опинилася тут, у Петербурзі? — нетерпеливо спитав Антон. — Що тебе привело сюди?

— Кохання, Антосю. — Вона враз примхливо надула губи і нахмурила брови: — Невже ти не здогадався сам? Може, я помилилася? Може, ти давно забув мене?

— Що ти говориш, Анжеліко! — рішуче заперечив він. — Я всі ці два роки про тебе лиш і думав, тобою жив. Я знав, що ти стала дружиною Алафузова, і мені казали, ніби ти задоволена своїм шлюбом...

— Ах, Антосю! Про яке щастя ти можеш говорити!? — Анжела поклала свої руки на його коліна, припала до них обличчям і плечі її здригалися, вона заплакала.

Погладжуючи її плечі, він заспокоював:

— Годі, Анжеліко! Досить сліз, рідна! Ти знаєш, чого я тільки не передумав за ці два роки! Не раз уявлялося мені, що ти покинула свого Алафузова і втекла сюди, до Петербурга. Адже й справді — можна почати нове життя. Хіба все втрачено? Я так тебе кохаю, Анжело, що на все готовий. Покинь тільки свого білобрисого кулця...

Вона підвела голову і, не витираючи сліз, пильно дивилася на нього.

— Ну, ну, Антосю... Ти кажеш — можна почати нове життя? Як же саме? — спитала Анжела.

— А як сотні і тисячі дівчат живуть тепер? — сказав він. — Я закінчу училище, вийду в полк, а ти вступиш на Вищі жіночі курси...

— На Бестужевські курси? — перепитала Анжела, все більше дивуючись. — Ти вважаєш, ніби я здатна на це? О ні, Антоне, ти помиляєшся...

Вона дістала з рукава носову хустку, витерла сльози і, схиливши набік голову, задумалася. Очі її все більше виповнювалися смутком.

— В чому я помиляюся? — спитав він.

— Пам'ятаєш, Антоне: колись ти, хай хоч і напівжартома, назвав мене променем світла в темному царстві. Може, тоді я ще й могла стати променем. Але його безжально загасили.

— Я й того не забув, Анжело, що ти сама тоді казала: «Хочу бути героїнею не Островського, а Тургенєва». Хай так. Але ж тургенєвська героїня чарівна не тільки своєю неповторною жіночністю, а й великою силою волі...

— Не треба, Антоне, про це, — твердо заперечила Анжела. Вона звелася на ноги і відійшла до вікна.

За вікном стояв звичайний осінній день. З самої ночі мрячило. Тьмяно блищали мокрі дахи. Вітер сердито колошкав пожовкле листя на деревах, гойдав віття.

Антон окинув поглядом кімнату: високе дерев'яне ліжко, стіл, застелений білою скатертиною, два крісла, в кутку — старенька канапа, на підлозі — дешевий килим. Мимохіть подумалося: «Дружина Алафузова могла б дозволити собі і більшу розкіш». І оте «дружина Алафузова» боляче кольнуло в серце. Пригадався останній вечір в Анжелиному саду, тьмянний зблиск металевого півмісяця на мінареті і пронизливий крик сича. Антон аж здригнувся, подумавши: «Таки навіщував, проклятий!»

Анжела обернулася від вікна, склала руки калачиком під грудьми і, глибоко зітхнувши, з сумом промовила:

— Я вже не та, Антоне, яку ти знав. Не та. Боюся, що й зустрічатися нам не варто було. Ось ти кажеш про Бестужевські курси. Коли вчилася в пансіоні, я теж мріяла про них. Я в Казані знала тоді одну курсистку,

колишню вихованку нашого пансіону. Вона коротко стриглася, одягом відрізнялася від усіх, і трималася незалежно, навіть з викликом. Вчителі пансіону осудливо називали її нігілісткою, а я заздрила їй. Заздрила її сміливості, самостійності. Але то було колись. Тепер мене зовсім не приваблює перспектива стати «синьою панчохою». Ти кажеш: покинь Алафузова...— Вона похитала головою: — Я здатна швидше отруїти його, аніж покинути. Бо покинути Алафузова — значить багато чого позбутися. Капітали його величезні. Покинути їх? Ні, на це тепер я не відважуся...

Антон схопився на ноги і став серед кімнати. Останні слова Анжели до глибини душі вразили його.

— Невже я чую це від тебе, від тієї Анжеліки, котра говорила: «Багатство — це насильство». Адже ти казала це, і казала святу правду. Невже ти сама погодилася стати дружиною Алафузова заради його багатства? Невже ти продала свою волю за те тільки, щоб жити в золотій клітці?

— Антосю! Не говори красиво,— з докором і насмішкувато промовила вона.— Тобі це важко зрозуміти, бо ти — не жінка. А я, ставши дружиною першого купця в Казані, переконалася, як багато важать великі гроші... О, бачив би ти, Антоне, хто тільки не увивається біля мене тепер на балах та різних гуляннях! Як усі плазують переді мною! Які щедрі всі на дивовижно вишукані компліменти! Біля моїх ніг плазують раби. І сам Алафузов, який тримає в руках усю Казань,— мій перший раб. Так, багатство, капітал — це насильство. Але правду кажуть — гроші не пахнуть ні кров'ю, ні потом, ні чимось гіршим. Зате скільки можна чарівних речей за них придбати! І найдорожче вбрання, і прикраси із золота, перлів та самоцвітів, і навіть людські душі.

— От бачиш! — вигукнув гнівно Антон.— Гроші — це таки насильство. За гроші і твою душу, виходить, куплено, щоб сплундрувати її! І як же швидко вони її спотворили!

— Кинь, Антоне, цей тон,— невдоволено сказала вона.— Я багато думала про все це. Що мені лишилося робити? В серці моему клекотіли лють і злоба, і невтолиме бажання помсти. Я безсила змінити світ. Без мене почалося, без мене й скінчиться. В мені безжально розтоптали людину. Але я — жінка, і тепер вирішила по-своєму помститися всьому світові за тяжку наругу...

Слухаючи пристрасну мову Анжели, Антон усе більше хмурнів. Йому ставало все ясніше, що Анжела вже зовсім не та, яку він знав. Йому до крику було боляче від того, що він відчував, як теперішня Анжела безжально руйнувала той світлий, воістину прекрасний образ недавньої Анжели, який досі він носив у своєму серці. Невже вона з'явилася тут лише затим, щоб пограбувати його?!

— За чим же ти приїхала сюди? — ледве стримуючи гнів, сухо спитав він. — Ти й мені хочеш мстити?

Вона спідлоба зиркнула на нього, потім, спершись руками на підвіконня, випросталась і кокетливо усміхнулася:

— Ну, Антосю, не будь таким букою! Ми з тобою вже не діти. У всякому разі я за ці два роки подорослішала літ на десять. А за чим приїхала — скажу. — Вона підійшла до нього майже впритул, взяла його руку, ніжно погладила: — Які в тебе гарні й сильні руки, Антосю! Я так часто їх згадую! І як згадаю — наче відчуваю себе в твоїх обіймах.

«Напевно, багато вже рук тебе обіймало», — з гіркою тою подумав Антон.

— А приїхала я сюди, щоб зустрітися з тобою, — говорила Анжела. — Може, востаннє попрощаюся з своєю молодістю, з своїм першим коханням. А може... Всяк може скластися в житті, Антосю. Ваша Наталя якось казала мені, що ти можеш вийти в гвардію, служити-меш при дворі государя. А згодом, може, і я оселюся в Петербурзі, у всякому разі кожену зиму проводитиму тут. Ми могли б зустрічатися. З мільйонами Алафузова це нетрудно. Ось і зараз за моїм наполяганням ми їдемо за кордон. Адже у нас не було справжньої весільної подорожі. Повезу свого купця в Париж, в Італію, в Швейцарію. Може, там трохи обтешеться. Переконала його, що мені треба на тиждень раніше прибути до Петербурга, щоб придбати нове вбрання. Він, звичайно, мене саму не відпустив. Я приїхала з моєю мамою. Зупилилася в маминих знайомих. А для наших з тобою зустрічей, Антосю, я найняла цей куточок у мебльованих кімнатах...

— Те, що ти тільки-но сказала — просто жахливо, — промовив він і сам ледве почув свій голос, бо у вухах гуло і стугоніло. — Я, виходить, назавжди втратив тебе.

Назавжди... Боже мій! Назавжди!.. Багатство, розкіш отруїли твою душу...

Його душили сльози. Він одступив від неї на крок і обхопив голову руками.

— Дурненький! — лагідно, як до маленького, озвалася вона. — Я знаю, у тебе натура романтична. Та невже ти й досі лишаєшся таким наївним? Адже я приїхала до тебе! Сама покликала тебе сюди... Невже ти не розумієш, що я віддаю себе в твою владу?..

Вона знову підійшла до нього впритул, вхопила його руку і притисла до оголених грудей, дивовижно вродлива жінка, його недавня кохана. Він відчув її часте дихання, тепло її молодого тіла. Була мить, коли йому зовсім запаморочилось у голові. Тоді майнула думка: «А як же моє кохання, мої мрії? Розтоптати їх?! Обплювати?! Як я тоді житиму?!»

— Зрозумій, Антосю, я — твоя. Адже я — твоя...

Її несподівана розв'язність до глибини душі вразила його. Вона, з такою легкістю пропонуючи себе йому в коханки, відверто сміялася над його чистим почуттям до неї; над його стражданнями. Вона жорстоко принизила його тим, і він, одсахнувшись від неї, ображено гукнув:

— І все, що було — в бруд?.. Усе — забруднити, розчавити?!

Щоб не розридатися перед нею, він кинувся до дверей.

— Божевільний! — закричала вона йому вслід, і голос її був сповнений ненависті і презирства. — Божевільний! — знову крикнула вона несамовито і залилася страшним сміхом.

Він біг довгим коридором, не тямлячи себе від сорому, від приниження, від її істеричного реготу, що кравав його серце.

А у вухах бриніло: «Божевільний! Божевільний!..»

«Може, й справді я божевільний? — кілька днів Антонові не давали спокою сумніви. — Я образив в Анжелі жінку. Тільки ж не міг я інакше! Чому не міг? Хіба я не жадав її? Хіба про це не мріяв? Так, мріяв, але тепер це була зовсім інша Анжела. Чому ж мучить мене сумління? А хіба вона не образила мене тим, що так швидко забула все, змирилася... Ні, не просто змирилася, — в душі стала такою ж купчихою, як і більшість з них.

Її слова про помсту комусь — пусті слова... І чи могла вона змінитися так швидко? Напевно, я просто вигадав її, ту, першу...»

Не раз у нього виникало нетерпеливе бажання відшукати її в Петербурзі і щиросердо попросити пробачення. Він ходив навіть у ті номери, де Анжела наймала кімнату. Але, зрозуміло, Анжели там не було і адреси своєї вона не лишила.

І навіщо доля звела його з нею? Хіба тільки затим, щоб він ще ясніше зрозумів, яка страшна сила — капітал, як він спотворює, як розбещує людські душі? Жорстокий урок.

Антон мучився весь тиждень, доки Анжела мала залишатися в Петербурзі. Роз'ятрена рана була мовби ще болючішою, ніж перше.

Потім він одержав від неї листа, коли ті кілька слів можна назвати листом. Вона писала: «Простіть мене, якщо можете, і прощайте назавжди. Анжела».

Після того біль його поволі притупився, але натомисть Антон відчув в душі якусь гнітючу спустошеність.

Незабаром надійшов лист від матері. Олена Михайлівна писала, що їй трохи нездужається і що нелегко сім'ї перебиватися на невелику пенсію. Ніяких особливих новин у листі не було, не викликало надто великої тривоги і те, що мати слабує. Тепер вона частенько слабувала. Однак лист нагадав Антонові про його обов'язок перед родиною і це подіяло, мов добрі ліки.

«З усього видно, що моя доля — не рідна ненька, а мацуха, і треба бути готовим до її стусанів», — подумав він і від тієї думки йому мовби полегшало на серці і посвітлішало в голові.

XIV

У неділю зранку Антон довгенько прогулювався по Невському, потім, дійшовши до Гостиного двору, завернув на Велику Морську. Там, у будинку № 33, містилася читальня газети «Новости». За звичаєм, треба було при вході придбати свіжий номер «Новостей» за п'ятак, а потім безкоштовно читати будь-яку російську газету, що надходили сюди порядком обміну. В училищі Антон не мав можливості читати періодику, а хотілося, йдучи до Глаголевих, бути в курсі важливих подій у Росії.

Увійшовши до читальні, одразу помітив невисокого плечистого чоловіка з рудою борідкою і крутим лобом за столиком у дальньому лівому кутку, того самого чоловіка, якого разом із Сільвіним бачив кілька днів тому біля фабрики Лаферма. Крутолобий пошепки, але жваво розмовляв з молодим чоловіком, на вигляд — майстром, з світло-русими вусами, чистенько вдягненим.

Костюшко зайняв місце за сусіднім столом, розгорнув газету і почав читати, зрідка поглядаючи на крутолобого.

Антон, звичайно, не знав, що той приятель Сільвіна був ніхто інший, як Володимир Ульянов. Він щодня після одинадцятої приходив до цієї читальні переглянути свіжі газети. Ця читальня іноді служила для нього і його друзів місцем конспіративних зустрічей. Цього разу співбесідником Ульянова був Іван Бабушкін.

Праворуч від Антона сидів присадкуватий вилицюватий чиновник з сивими широкими бакенбардами, в окулярах із золотою оправою. Поглянувши раз і вдруге спідлоба, поверх окулярів, на Костюшка, чиновник озвався:

— Виявляється, 15 листопада — день народження петербурзької знаменитості. Як ви гадаєте, юнкер, чий саме?

Антон, перебравши в пам'яті дні тезоіменитства сім'ї Романових, сказав:

— Не знаю. Здається, ніхто з царюючого дому...

— З царюючого дому?! — хрипло засміявся чиновник, показуючи свої руді підгнилі зуби. — Шукайте серед тих, котрих називають «володарями дум». Я кажу про Михайловського. Так, про Миколу Костянтиновича Михайловського. Кажуть, у день іменин у нього на квартирі не зачинялися двері. Тости за тостами, промови за промовами. Але, як розповідають, найцікавішою була промова самого редактора журналу «Русское богатство». Всі знають, що фактично журнал редагують Михайловський і Короленко. Але він має ще й офіційних редакторів, по суті — підставних. Я й кажу про офіційного редактора Попова, якогось провінційного санітарного лікаря. На цей час нагодився він до Петербурга і теж вирішив привітати Михайловського. І який же тост він виголосив?! А такий: ми, мовляв, усі любимо свою вітчизну і кожен служить їй, як може. Одні, як вельмишановний Микола Костянтинович, своїм талано-

витим пером, інші лікують, торгують, орють землю. Але кожному дорога вітчизна. І запропонував: «Давайте ж вип'ємо за нашу дорогу матінку-Русь і за її державного керівника, государя-імператора, і дружними голосами проспіваето «Боже, царя храни!» Після цих слів редактор потягнувся своїм келихом до келиха Миколи Костянтиновича.

Ульянов, почувши ім'я Михайловського і прислухавшись до розповіді чиновника, сказав:

— Це цікаво. І що ж Михайловський?

— А Михайловський відвів свій келих у бік та й каже: оратор, мовляв, тут сказав, що я служу вітчизні пером. Але коли я, каже, думаю про долю російського письменника, то завжди згадую слова Некрасова про російську музу. І запропонував випити тост не за государя, а за ту бліду, закривавлену, батогом посічену музу, про яку писав поет.

Костюшко, звертаючись до Ульянова і сподіваючись втягнути його в розмову, запально промовив:

— Тепер стало модою критикувати, розвінчувати Михайловського. Нерідко це роблять, я сказав би, в занадто грубій формі, забуваючи, що Микола Костянтинович починав свою діяльність у журналі ще за Некрасова і Щедріна. Знаходяться й такі, котрі твердять, що Михайловський, як політик, нині став живим трупом. Але, можливо, час покаже, як вони помиляються? Як ви гадаєте?

Ульянов, схиливши голову набік, окинув Костюшка здивованим поглядом і сказав:

— Не сподівався, що навіть юнкери читають Михайловського.— Обернувшись до Бабушкіна, зауважив:— Це — архіцікаво!— Слідом за тим, не прийнявши виклику на дискусію в цьому не дуже безпечному місці, підвівся і, кивнувши Бабушкіну на прощання, сказав:— Мені пора.

Коли він вийшов, Костюшко пересів на його місце і відрекомендувався Бабушкіну.

— Протягом тижня я вдруге зустрічаюся з цим чоловіком,— сказав він, вказуючи очима на двері, за якими зник Ульянов.— Сам не розумію, чим і чому він привернув мою увагу. Хто він?

— Не знаю,— відповів Бабушкін, пригладжуючи долонею свого світло-русого чуба, зачесаного набік.— Я з ним, як оце й з вами, вперше тут стрівся.

Костюшко з недовір'ям поглянув на майстрового: адже коли він, Антон, заходив до читальні, той крутолобий і цей майстровий розмовляли зовсім не так, як розмовляють незнайомі люди.

Бабушкін і Костюшко ще з півгодини переглядали газети. А коли Бабушкін пішов до виходу, Антон рушив за ним. На вулиці спитав майстрового:

— Вам у якому напрямку?

Мить повагавшись, Бабушкін відповів:

— У бік Сінної площі.

— Якщо дозволите, я проведу вас,— промовив Костюшко.

Бабушкін знизав плечима.

День був похмурий. Стояла сльота, звичайна для осіннього Петербурга. Дув пронизливий вітер. Бабушкін застебнув пальто на всі гудзики, глибше натягнув кепку, з досадою думаючи: «От іще причепився жовторотий юнкер! Як же від нього відкараскатись?! І надала мені лиха година назвати Сінну площу! Тепер треба плентатися з ним туди. Невже філери перевдягаються юнкерами? Який їм резон? І який резон поліції вербувати філерів серед юнкерів, та ще «павлонів»? Ні, цей, мабуть, не філер, просто бавиться вільнодумством, знічев'я героїстствує. Навіщо йому, майбутньому офіцеру «його величності», Некрасов і Щедрін? Йому, власне, і Михайловський ні до чого...»

— Що я хотів спитати,— озвався юнкер.— Ви на якому заводі працюєте?

— Я недавно покинув завод, пане юнкер,— відказав Бабушкін.— Тепер шукаю роботи.

То була не вся правда. Після бунту на Симянниківському, і після того, як він, разом з Ульяновим, написав листівку, звернену до симянниківців, видрукував її на мімеографі і розкидав у майстернях, адміністрація без будь-яких пояснень увільнила його. Але друзі не залишили в біді: Гліб Кржижанівський, який завідував лабораторією на Олександрівському заводі, допоміг влаштуватися туди і Бабушкіну.

— Трудно живеться майстровим? — співчутливо спитав Костюшко, все ж намагаючись зав'язати розмову.

— Звісно, нелегко,— сказав Бабушкін.

— От і бунтують,— зітхнув Антон.— Не від ситості ж бунтують. Великий бунт стався на Симянниківському заводі. Платню, надто мізерну, і ту невчасно видають.

Та штрафи, та надурочна робота... П'ятого листопада почався бунт на фабриці Торнтонів, і ледве до десятого угамували бунтарів, а десятого — бунт на «Лафермі»... Як ви гадаєте, чим це скінчиться?..

— Не знаю,— неохоче кинув Бабушкін.

Вони дійшли до Сінної площі і Бабушкін збагнув, чому сказав юнкерові, що йде у напрямі Сінної: тому що в читальні говорили про музу, посічену на Сінній... Бабушкін збоку заглянув в обличчя юнкера: цей безвусий юнак з розумними, трохи засмученими сірими очима несподівано викликав у його серці тепле почуття, і він сказав щирoserдо:

— В читальні згадали вірш Некрасова. Колись наш учитель читав його нам, сільським школярам. Мене він дуже схвилював тоді.

— Ви в селі виростили? — спитав Антон.

— В селі, у Вологодській губернії,— сказав Бабушкін.— Батько помер, мати переїхала до Петербурга, пішла тут у наймички, а згодом і мене перевезла сюди. Трохи ознайомившись з Петербургом,— я служив тоді хлопчиком у крамниці одного торговця,— прийшов якось на Сінну і все шукав те місце, де сікли батогом «музу». Тут, кажуть, був колись ринок — торгували сіном, соломою та дровами. Сюди ж привозили для публічного покарання кріпаків...

Уже в столиці, коли вчився у вечірній школі, Бабушкін випросив томик Некрасова в Надії Крупської і багато разів перечитував того вірша, доки не вивчив напам'ять.

Тепер вони стояли на розі вулиці, під високим будинком, і Бабушкін, окидаючи площу задумливим поглядом, упівголоса декламував:

Вчорашний день, часу в шестом,
Зашел я на Сенную;
Там били женщину кнутом,
Крестьянку молодую.
Ни звука из ее груди,
Лишь бич свистал, играя...
И Музе я сказал: «Гляди!
Сестра твоя родная!»

Схиливши голову на груди, Костюшко уважно слухав, потім підвів затуманений погляд на Бабушкіна і стиха промовив, наче сам до себе:

— На фабриці Лаферма я бачив жінку... Під час бунту... Вона, мабуть, теж недавня селянка.— І спитав Івана Васильовича: — У вас є сестра?

— Є,— відповів Бабушкін.

— У мене — дві. Молодші від мене.— Антон привітно всміхнувся до Івана Васильовича: — Похвально, що ви любите і знаєте Некрасова.— І розчулено додав: — Бажаю вам щастя!

Бабушкін, злегка вклонившись на прощання, швидким кроком пішов через площу. Костюшко дивився вслід майстровому, доки той не повернув у Сінний провулок.

Але увечері того ж дня, коли Антон повертався від Глаголевих, вони знову зустрілися.

— Ви? — здивувався Костюшко, помітивши над парадним входом будинку, з якого вийшов Бабушкін, № 18, і згадавши, що тут живе Сільвін. Лукаво підморгнувши Бабушкіну, сказав: — Чи не забагато для одного дня «випадкових» зустрічей?

— Дивлячись для кого вони випадкові,— невдоволено кинув Бабушкін, у якого знову прокинулася підозра: чи не стежить за ним юнкер?

— Гадаю для обох,— підбадьорливо відказав Костюшко вслід майстровому.

XV

Кінчався дев'яносто п'ятий рік. Наближалися дні коронації нового царя — Миколи II, тим часом у Петербурзі назрівала неприємна для уряду ситуація. Мало того, що один за одним спалахували страйки. Найбільше непокоїло охоронців порядку те, що якісь невідомі люди на фабриках і заводах вели дуже активну агітацію. Щодня то там то тут появлялося багато все нових листівок, брошур, прокламацій, написаних з великою майстерністю. Вони кликали робітників ставити перед собою політичні цілі, підніматися на боротьбу за соціалізм. Вони з небувалою переконливістю доводили, що, доки існує самодержавство, доки влада в руках поміщиків і капіталістів, ніякі дрібні економічні завоювання не змінять життя простого люду.

У департаменті поліції і жандармському управлінні нервувалися: адже все свідчило про те, що якась організація уміло керує робітниками.

«Охоронці порядку» не помилялись. Володимир Ульянов і його однодумці, об'єднавши розрізнені соціал-демократичні гуртки, утворили «Союз боротьби за визволення робітничого класу». В департаменті ж поліції і жандармському управлінні ще напевно не знали, хто ним керує. Тому покvapливо кинули на заводи і фабрики десятки філерів.

Володимир Ульянов знав, що за ним, братом Олександра Ульянова, стежать особливо пильно і, перебуваючи за кордоном, не мав наміру везти звідти що-небудь недозволене. Проте в останній час піддався спокусі: придбав валізку з подвійним дном і заповнив його нелегальною літературою. Звичайно, цей спосіб недозволених перевезень був відомий поліції. Розраховувати можна було лише на щасливий випадок. На прикордонній станції Вержболово під час таможенного огляду валізку справді перевернули дном угору та ще й постукали по ній. Ульянов знав, що прикордонні чиновники в такий спосіб перевіряють наявність подвійного дна, і одразу вирішив, що він «влетів». Проте валізку повернули йому і він повіз свій дорогоцінний вантаж далі. Можливо, що валізку не розкрили і Ульянова не арештували з тією метою, аби продовжити стеження.

Впродовж усієї осені шпигуни ходили за ним назирці по всьому Петербургу. Ульянов же, який мав добрий зір й швидкі ноги і був переконаний, що немає таких хитрощів, котрі не можна перехитрити, кожного разу залишав шпигунів у дурнях.

Проте шпигунів були цілі зграї, а Ульянову і маленькому гурту його найближчих друзів доводилося часто зустрічатися на конспіративних зборах, відвідувати робітничі квартири, котрі були на прикметі і за якими стежили, добувати і передавати нелегальну літературу. А крім вуличних поліцейських нишпорок і двірників, тогочасних «домашніх» філерів, були ще провокатори, яких засилали в гуртки. Одним з таких провокаторів був тоді і зубний лікар Михайлов. Щоправда, він наляжав не до того гуртка, де працював Ульянов, але мав відомості і про інші гуртки. Та й деякі малоосвічені нав'язні робітники іноді легко потрапляли на гачок шпигів.

Одне слово, філерам пощастило дещо вивідати. І ось 8 грудня під головуванням самого директора департаменту поліції Сабурова відбулася секретна нарада, на якій було обговорено докладний план ліквідації «Союзу

боротьби». Керівництво операцією доручили жандармським офіцерам і помічнику петербурзького градоначальника Турчанинову. А вночі з 8 на 9 грудня і протягом дня було заарештовано Володимира Ульянова, Гліба Кржижанівського, Анатолія Ванеева та ще близько сорока чоловік.

...Коли Крупська вперше після арешту товаришів прийшла у недільну робітничу школу, Бабушкін відкликав її в куток під сходами і передав листівку. Надія Костянтинівна перебігла її очима і здивовано спитала:

— Листівка чисто політичного характеру?

— Ми з нашими фабричними вирішили, що вже не можна обмежуватися темами про штрафи, майстрів і зниження заробітної плати. Зараз з приводу арештів на заводах різне говорять про «соціалістів». Треба скористатися цим інтересом і пустити популярну листівку про соціалізм і боротьбу за свободу, а водночас і поліцію заплутати, відвести удар від наших товаришів.

— Я щиро радію вашому швидкому зростанню, Іване Васильовичу,— сказала Крупська.— Спасибі за листівку.

Бабушкін зняковіло усміхнувся:

— Це Іллічу спасибі, він мені очі відкрив. І вам, Надіє Костянтинівно, спасибі за науку. Пошли вам, доле, хорошого нареченого!

Почервонівши, Крупська схвильовано сказала:

— Дякую за добре побажання. А листівку ми обговоримо і пустимо в хід...

Наступного дня товариші, які ще лишалися на волі, зібралися на квартирі Степана Радченка. Листівку схвалили і незабаром видрукували. На кожному аркушику значилося: «Видано Петербурзьким Союзом боротьби за визволення робітничого класу».

По кількох днях сотні екземплярів листівки вже читали в різних кінцях столиці. Потрапивши в департамент поліції, вона спантеличила «охоронців порядку», бо в ній були й такі рядки: «І ось, щоб одразу вирвати з коренем зло, в ніч з 8-го на 9-те грудня у всіх кінцях міста жандарми зробили набіги: десятки людей, яких підозрювали, кинули в тюрму, фабрики наводнені шпигунами... А листівки з'являються, як і раніше, читаються і зустрічають повсюди співчуття, а «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який їх поширює,

залишається неушкодженим і продовжуватиме свою справу. Поліція помилилася адресою...»

Вищі чини поліції занепокоїлися: «Невже справді помилилися?»

XVI

Опівдні випав лапятий сніг, вкривши пухнастим шаром бруківку і тротуари, обліпив віття дерев, і тепер вулиця святково виблискувала під скісним промінням сонця.

Простуючи до масивних дверей парадного, Антон Костюшко востаннє кинув докіль поглядом. Його бадьорила і ця засніжена, освітлена спокійним надвечірнім сонцем, петербурзька вулиця, і те, що він за кілька хвилин зустрінеться з друзями. На другому поверсі, уже без кашкета і шинелі, переступивши поріг просторої вітальні Глаголевих, він зробив загальний уклін і, на ходу осмикуючи поли мундира, через усю вітальню попрямував до Ольги Іванівни — середніх років дами з високою зачіскою. Вона сиділа на своєму звичайному місці — у старовинному венеціанському кріслі біля каміна. Зупинившись перед нею, він шанобливо вклонився і поцілував їй руку.

Ольга Іванівна окинула його постать оцінюючим поглядом і, напевно, лишившись вдоволеною, привітно мовила, вказуючи очима на молодих людей, які, стоячи групкою біля вікна, гаряче сперечалися:

— Забарився ти сьогодні, а тут, он бач, які дискусії. Між іншим, сьогодні чекаємо нових гостей.

— Кого саме? — поцікавився Антон.

— Зажди, сам побачиш, — таємниче всміхнулася Ольга Іванівна.

Відійшовши від господині, Антон поглянув на панночок. Вони барвистим квітником розмістилися під глухою стіною на довгій і вузькій, обтягнутій зеленим сукном канапі і півголосом перемовлялися. Над канапою висів великий потемнілий від часу портрет якогось предка Глаголевих, широколобого генерала з бакенбардами і закрученими вгору вусами. Він, здавалося, з грізним осудом дивився на молодь, що зібралася тут.

Антон підійшов до панночок, з особливою вишуканістю вклонився:

— Радий бачити вас, милі феї!

Феї — то були переважно бестужевки — потяглися до нього ласкавими поглядами.

— Приставайте до нашої компанії! — обізвалася одна з них.

— Спасибі, — відповів Антон. — Але дозвольте спершу довідатися, про що дискутують студенти. — Підступивши до чоловічого гурту, Антон голосно спитав: — З якого приводу дискусія, панове?

— А з того приводу, що у нас неможлива революція на зразок Великої Французької, — чомусь сердито і надто голосно відповів студент університету, худорлявий юнак з довгим густим волоссям, що мало не сягало його вузьких плечей. — Смішно рівняти Росію до Франції.

— Це ж чому? — виструнчився Антон і поглянув у бік дверей: до вітальні саме входила Ніка з двома незнайомками. «Так ось про яких гостей говорила Ольга Іванівна. Цікаво, що воно за одні?» — подумав він.

— Хоч би тому, що мужик наш — темна, залякана, і коли хоче, — напівдика істота, — провадив далі студент. — Росія — країна землеробська, а мужик наш страшенно далекий від політики. Хто ж підніме революцію? Одні студенти? Не далі, як вісім років тому студенти нашого університету готували замах на государя. Я кажу про Ульянова, Шевирьова, Генералова. А чим те скінчилося? Лише тим, що вони поплатилися своїм життям. Бо хіба мужик оцінив ту жертву? Еге, жди! Він слідом за попами в церквах проклинає «антихристів», які підняли руку на «царя-батюшку».

— А коли поглянути далі, за межі Університетської набережної? — спитав Антон і додав: — Не так давно, наприклад, за Невською заставою збунтувалися робітники Симянниківського заводу... Неспокійно і в бараках фабрики Торнтонна...

— І що з того? — невгавав худорлявий студент.

— Я думаю: може, там народжується сила, якій судилося оновити світ?

— В Росії майстрових — краплина в морі селянства.

— Певного часу і в Європі їх було не більше, — зауважив Антон.

— То ти, Костю, вважаєш, що у нас можлива революція того ж напрямку і розмаху, що й Велика Французька? — втрутився в розмову один з технологки, по-приятельськи називаючи Костюшка Костем. — Припустимо

на хвилю: сталася у нас революція. Чим вона завершиться? Парламентською республікою на чолі з президентом? Але ж не можеш ти не знати, що у нас основна маса народу несхитно вірить государю. Скажи, Костю, ні, ти чесно скажи: як би ти вчинив з государем?

Антон на мить розгубився, пильно поглянув на враз притихлих товаришів, потім підняв голову і рішуче спитав:

— Пам'ятаєш, якими словами закінчив свою промову в Конвенті Робесп'єр, коли вирішувалася доля Людовіка XVI? «Голосую за смерть тирана».

— На гільйотину царя?! — боязко озираячись, перепитав техноложець.

— Ефектно сказано! Ефектно! — іронічно всміхнувся худорлявий студент, поправляючи волосся, що сповзло набік, закривши йому вухо. — Але ж де він, російський Робесп'єр? Щось не чути. А головне — кого він поведе за собою, на кого зіпреться?

— Цього я ще не знаю, — здвигнув плечима Антон. — В одному переконаний: він прийде, російський Робесп'єр! Не може не прийти!

Ольга Іванівна, бесідуючи з тими двома паннами, які щойно ввійшли до вітальні, раз у раз насторожено поглядала на Антона. Коли ж він назвав ім'я Робесп'єра і Людовіка, вона осудливо похитала головою:

— Костя знову спалахнув. А коли запалиться — бозна-що може сказати.

— Ви про того юнкера? — спитала юна гостя, та, котра тепер сиділа ліворуч господині. — Нам розповідали, що у вас збираються студенти і бестужевки. Це зацікавило сестру і мене. Але я, відверто кажучи, не сподівалася побачити тут «павлона». Вихованець вищого аристократичного Павловського училища серед ваших молодих людей видається мені білою вороною.

— Костя вчився з моїм сином у Псковському кадетському корпусі, дорога моя Глашо, — з відвертою гордістю сказала господиня. — Там вони заприятелювали, незважаючи на те, що Костя йшов першим по всіх науках. У старших класах йому навіть було надано звання фельдфебеля.

— Ого! — стримано засміялася панна. — «Фельдфебеля в Вольтери дам!» — як сказав один самовдоволенний військовий. Чи не цілиться цей недавній фельдфебель в російські Робесп'єри? Ради красного слівця, звичайно.

Цікаво знати, на який час вистачить його вільнодумства? Доки повернеться до казарми?

— Глашо! — з докором озвалася друга панна, трохи старша роками і вища ростом. — Ти забуваєшся!

— Ні, Глашо, ви не знаєте його! — ласкаво промовила Ольга Іванівна, і гукнула: — Костя! А підійди-но, будь ласка, сюди!

Антон, підійшовши до дам, чемно вклонився і застиг, ждучи, що скаже господиня.

— Рекомендую наших гостей: Катя і Глаша Окулови, курсистки із Москви. — І назвала паннам його: — Антон Антонович Костюшко-Валужанич.

Катя, вродлива чорнокоса панна з прямим лобом і модною високою зачіскою, була одягнена, мов для балу: рожева сукня з мереживом і акуратними розетками, в тон їм — рожеві туфлі. З милою усмішкою вона простягла юнкерові свою маленьку красиву руку і зніяковіло опустила очі. Низенька кругловида Глаша була протилежністю своїй сестрі. Її русяве волосся, гладко зачесане назад, підкреслювало опуклість лоба, очі — подитячому ледь припухлі. І одягнена просто: темно-синє плаття з глухим мереживним коміром робило її схожою на гімназистку. Вона енергійно потисла Антонову руку, дивлячись йому прямо в обличчя. З погано прихованою насмішкою сказала:

— Я не знала, що всі Костюшки мають по два імені. Коли не помиляюся, знаменитого Тадеуша звали ще й Андрієм, а вас, котрий, напевно, подає не менші надії на знаменитість, — Костею і Антоном.

— Костею жартома прозвав його мій кузен, Микола. Ще в корпусі, — пояснила Ніка. — Ми всі звикли до цього ймення. Антоша відтоді, як переїхав до Петербурга, став своїм у цьому домі.

Залишивши без уваги насмішкуватий Глашин тон, Антон ввічливо спитав:

— Ви тільки-но з Москви?

— Так, — відповіла Глаша. — З Нікою ми давні приятельки, ще з Красноярська. От вона і запросила нас погостювати на різдвяні свята. А я досі не була в Петербурзі. Та завтра вже від'їжджаємо.

— То ви теж родом сибірячка? — здивувався Антон. — Яка ж недоля завела ваших батьків у ті холодні краї?

— У нашого тата — золоті копальні на Єнісеї,— сказала Катя.

— Це цікаво,— розгублено і водночас розчаровано промовив Антон. Він з гіркотою подумав: «Щастить же мені на знайомства з купецькими доньками!» Хотів навіть спитати: «Ви теж вважаєте, що капітал — це насильство?» Проте стримався і, нахмуривши брови, вголос сказав:

— Що ж, донька золотопромисловця хоч для кого складе вигідну партію!

— Антошо! Це вже безтактно! — осудливо похитала головою Ольга Іванівна. — Я не впізнаю тебе!

— Прошу вибачення, Ольго Іванівно, я не хотів образити вельмишановних панночок,— відказав Антон, іронічно всміхаючись і одночасно хмуричись. — Але, правду кажучи, щедрий посаг нареченої і мені б не завадив.

— І тоді б ви одразу забули і про тих майстрових із за Невської застави, котрих щойно згадували все, і про Робесп'єра? — глузливо спитала Глаша.

З Антонового обличчя злетіла усмішка. Примруживши очі, він звернувся до молодшої Окулової:

— Хотілося б знати, які ж політичні погляди привели в цей дім вас?

— Ви чули страшну звістку з Лондона? — несподівано спитала Глаша. — На жаль, я довідалася про неї тільки тут, у Петербурзі. Загинув Степняк-Кравчинський...

— Ви — народоволка? — поцікавився Костюшко.

— Тато наш — із селян,— сказала Глаша. — І ми з Катєю вирости в селі. Закінчили, кожна свого часу, Красноярську гімназію, тепер вчимося в Москві на педагогічних курсах. Але де б я не жила, — в Красноярську чи в Москві, — душа моя там, серед простого люду, який робить хліб, годує всіх нас і так тяжко страждає. Селянство — це, власне, і є наш народ. А між тим селянин у нас — найнещасніша людина, доведена, вважайте, до становища робочої худоби. І якщо ви бажаєте народові добра — зірвіть з себе мундир «павлона» і йдіть у село...

— Ви по закінченні педагогічних курсів станете сільською вчителькою? — спитав Антон уже цілком серйозно. — Ви, донька золотопромисловця, не злякаєтеся тих труднощів, які чекають на вас там? Якщо ви, звичайно, уявляєте, що на вас там чекає.

— Ні, не злякаюсь! — з викликом сказала Глаша.— Я понесу в село світло знань...

— І народовольські ідеї, слід сподіватися,— підказав Антон.

— Ви здогадливі, юнкер,— ущипливо відповіла Глаша.

— Але тепер усе частіше чути голоси про те, що практика індивідуального терору досі анітрохи не полегшила становище простого люду,— зауважив Костюшко.

— Одначе народовольці, принаймні кращі з них, уже хоч те довели, що вони не шкодують свого життя заради народної свободи. Яку мужність треба було мати хоч і Сергію Кравчинському, коли він серед білого дня пішов на людну площу Петербурга і кинджалом убив шефа жандармів Мезенцева! Того самого дня до Петербурга прибула, втікши із сибірського заслання, народоволка Ольга Любатович. По Петербургу шугали жандарми, шукаючи вбивцю Мезенцева. Кравчинський же не тільки залишився тут, він з Ольгою прогулювався по Невському проспекту, ходив з друзями до театру. Ви скажете: «Непотрібна бравада!» Ні, він прагнув повернути Ользі Любатович твердість духу і безстрашність, у такий спосіб він гартував і свою мужність. І ось Кравчинського — нема... Він переходив колію Лондонської приміської залізниці і на нього з-за повороту налетів поїзд... Як це жахливо: борець, можна сказати подвижник, і раптом гине такою безглуздою смертю! Скажіть, пане Антоне: без таких героїв, як Сергій Кравчинський, готових щомиті йти на смерть заради високої мети — чи варто проголошувати високі слова про служіння народові? Я помітила: ви з іронією спитали, чи не народоволка я. А вкажіть мені, будьте ласкаві, іншу партію, яка довела...

— Дозвольте, дозвольте, панно Глашо! — перебив її мову Антон.— Я й сам схиляю голову перед людьми, здатними пожертвувати своїм життям заради високої цілі. Але ж мені дано одне життя, і я волю бути певним, що віддам його найдорожче, тобто принесу своєю смертю найбільшу користь людям. А народовольці...

— Ні, ні! — нетерпеливо замахала руками молодша Окулова.— Ви назвіть іншу партію... Ну, от хоч би вам — хто ближче: анархісти, есери?

— Мої товариші дотримуються різних поглядів,— ухилився від прямої відповіді Антон.— Одним більше до

вподоби есери, іншим — народовольці. Але в останній час дехто з наших уже твердить, що майбутнє — за соціал-демократами...

— Тоді їхня спільниця — Катя, — одразу втративши інтерес до розмови з Костюшком, сказала Глаша. — Раніше вона теж захоплювалася народовольцями, від неї я вперше й почула про них. А прожила Катя два роки за кордоном, познайомилася там з кимось із групи «Визволення праці» і повернулася переконаною марксисткою. Бо відірвалася від рідного ґрунту, забула, що Росія — не Франція і не Англія! Там розвиток суспільства іде за іншими законами...

— Кравчинський у Лондоні мав дружні стосунки з Енгельсом, — сказала Катя. — Енгельс високо цінував Кравчинського. Нинішній рік надто нещасливий для нас. В серпні помер Енгельс. Коли тіло Енгельса відправляли в Уокінг для кремації, на вокзал Ватерлоо прийшов Кравчинський разом з Лафаргом, Бебелем, Вірою Засулич, щоб попрощатися з своїм учителем і другом. Тепер ця несподівана смерть Кравчинського... І загинув він молодим — на сорок четвертому році... Коли б не ця трагедія — я певна: він став би соціал-демократом.

— Ну, це твоя особиста думка, — зауважила Глаша.

...За вікном стемніло. Господиня запросила гостей до їдальні.

У невеликій їдальні того вечора було особливо затишно і святково. Дві лампи яскраво освітлювали стіл, застелений білою скатертиною. І все вабило й пестило зір, діяло заспокійливо: і ніжна прозорість фарфору, і осяйне срібло самовара.

Дискусія, хоч і стриманіша, на приглушених тонах, тривала і за чаєм.

Кинувши погляд на великий годинник, що висів на стіні, Антон схопився на ноги:

— Вибачайте, шановне товариство, мені — час до казарми.

У передпокої, поспіхом одягнувшись, він стрімголов кинувся на вулицю. Часу лишалося так мало, що Антонові, аби вчасно добутися до корпусів училища на Петербурзьку сторону, треба було бігти.

Ускочивши в довгий, тьмяно освітлений коридор казарми, він зупинився, щоб перевести дух. З кімнати чергового по училищу вийшов поручик, злорадно озвався:

— А, юнкер Костюшко! Знову запізнилися з відпустки?

— Прошу вас не заносити цього разу до рапорту,— попрохав Антон.— Трохи не розрахував. Сподівався на візника, але жоден не трапився. Доки добіг...

— Нічим не можу допомогти,— строго сказав поручик.— На вас чекає його превосходительство. У себе в кабінеті.

З досади Антон скривився: знову неприємна розмова.

Віддавши поручику честь, обернувся, пристукнувши каблуками, і попрямував до виходу.

Ад'ютанта в приймальні вже не було. Двері до кабінету відчинені навстіж. Начальник училища генерал Дембовський, чоловік середнього зросту, з пишними світло-рудими вусами і густим рум'янцем на вилицях, розмірено походжав по м'якому килиму. Біля порога кабінету Антон виструнчився:

— Ваше превосходительство! Юнкер Костюшко за вашим наказом з'явився!

Від несподіванки генералові плечі здригнулися. Обернувшись обличчям до дверей, він здивовано уставився на Антона. В його сірих очах, які настільки випиналися з орбіт, що здавалося — от-от виваляться,— не було ні особливої злості, ні привітності, а була звичайна холодна зосередженість. Заклавши тонку широкую долоню за борт мундира, генерал густим басом промовив:

— Чому ж стоїте там? Увійдіть!

Антон увійшов і знову приставив напружено випрямлену долоню до скроні, і весь витягнувся в струнку.

— Вільно, юнкер,— ледь наморщив лоба начальник училища.— Знаю, ви це вмієте: і каблуками пристукнути, і виправка у вас — інші можуть позаздрити. Але ж, юнкер Костюшко! Ви забуваєте про військову дисципліну! Не радив би!.. Ну-с, чому мовчите?

— Був у гостях, ваше превосходительство і... не розрахував час.

— Не розрахував... Гм, гм!.. Через вас мені доводиться до такої пізньої пори... Відверто кажучи, я збирався послати вас під арешт. Але проглянув ваші бали...

У вас же, юнкер, високі бали і з тактики, і з військової історії, і з артилерії та фортифікації, майже з усіх предметів. Я не розумію вас, Костюшко. Син кадрового офіцера, вихованець кадетського корпусу... До того ж, корпус ви закінчили так успішно! Я сподівався, що ви всерйоз готуєте себе до військової кар'єри. І раптом — ваша поведінка за межами училища... Так, ваше цивільне життя нас непокоїть!

— Ваше превосходительство! — озвався Антон. — Невже за стінами училища я не вільний обирати собі товаришів?

— Чому не вільні? Але наш обов'язок виховувати офіцерів, до кінця відданих його імператорській величності... А ви завели дружбу із студентами, з тими довговолосими «штафірками»... Студенти — народ вільнодумний. Це вони сіють крамолу, це їхнє анархічне плем'я постачає царевбивців. Студенти, курсистки — люди не вашого кола...

— Дозвольте, ваше превосходительство! — сказав Антон, червоніючи. — Але ж серед них — діти генералів, інших високопоставлених сановників...

— Зрозуміло, не всі студенти і курсистки — крамольники, — поблажливо всміхнувся генерал. — Але ж ви — молода, недосвідчена людина, і ми зобов'язані оберігати вас від поганого впливу.

Аж тепер Антон із страхом подумав: «А що, як генералові стануть відомі слова, сказані мною сьогодні у Глаголевих про те, як би я поступив з государем, коли б моя воля?!» Він, Антон, зараз не може, не має права ризикувати училищем, підставляти під удар свою сім'ю, в якій ще не вляглося тяжке горе.

Тим часом начальник, примруживши одне око, промовив:

— Не забувайте, юнкер: той, хто носить прізвище Костюшка, мусить особливо дбати про свою репутацію. Ви часто ходите повз Петропавлівську фортецю. Згадуйте хоча б інколи, що в тій фортеці спокутував свою страхітливую вину перед священним престолом ваш безславно відомий предок. Тільки воістину божественна всемилостивість дому Романових врятувала вашого предка від ганебної смерті. Скажу більше: імператорська милостивість сягнула так далеко, що Костюшкам дозволена офіцерська служба в армії його величності. Це треба належно цінувати, юнкер.

— Дозвольте зауважити, ваше превосходительство! — сказав Антон.— Моє прізвище — не просто Костюшко, а Костюшко-Валюжанич.

Генерал іронічно всміхнувся:

— Але ж таки насамперед — Костюшко.

І дома не раз чув Антон, і нещодавно в словнику Брокгауза і Єфрона, в томі цьогорічного видання, читав, що Костюшки — польські дворяни, напевно, малоросійського походження: вони вийшли з Волинської землі. Рід цей потім розгалузився на кілька віток: Костюшко-Валюжаничів, Костюшко-Хоболтовських, Костюшко-Сахновицьких і просто Костюшків. На початку XVIII століття якийсь Владислав Костюшко був житомирським старостою...

— Само собою,— вів далі генерал,— я не ставлю вам, юнкер, на карб те, що колись представник вашого роду опинився в казематі Петропавлівської фортеці як державний злочинець. Та все ж радив би і це взяти до уваги.

Антон відчув, як несподіваною гордістю виповнилося його серце, і він, внутрішньо усміхнувшись, тепер уже щиро сказав:

— Спасибі за добру раду, ваше превосходительство! Обов'язково візьму до уваги.

Генерал, вдоволений тим, як він уміло знайшов дорогу до серця свого вихованця, тепер, підступивши до Антона, перейшов на інтимний тон:

— У вас, юнкер, чудові здібності. Облиште чудацтва, хоч би оту дружбу із «штафірками». Будете шануватися, проявите старання — зможете одним з перших закінчити училище і вийти в гвардію. Ви розумієте, юнкер, які чудові перспективи може відкрити перед вами вихід у гвардію? Служба в столиці, караули при царських палацах, паради, урочисті огляди... Ви могли б швидко просуватися по службі... Вам стали б легко доступними чини, ордени... У вас появились б знайомства і зв'язки у вищому світі. Ви могли б зробити кар'єру, котрій багато хто позаздрив би. Га, юнкер? Хіба неправду я кажу?

Інтимний генеральський тон означав, що гроза минула. Це надало Антонові сміливості, і він, внутрішньо усміхаючись своїм новим думкам, які зовсім не збігалися з тим, що говорив генерал, а були цілком протилежні, бадьоро випалив:

— Так точно, ваше превосходительство! Міг би зробити кар'єру!

Генерал невдоволено наморщив довгого тонкого носа і нетерпеливо ворухнув пишними вусами:

— Одначе, юнкер, ви самовпевнений! Занадто велика самовпевненість теж може нашкодити кар'єрі!

— Так точно, ваше превосходительство! — відрапортував Антон. — Може нашкодити.

Генерал пильно видивився на свого вихованця: йому здалося, що Антон, так швидко погоджуючись з ним, мав інше на думці. Чи не було навмисного юнацького блазнювання в тому надміру бадьорому юнкеровому «так точно»? Але Дембовському не хотілося розлучатися з тією думкою, що він щойно виявив неабияку педагогічну мудрість у розмові з юнкером, і він знову по-блажливо всміхнувся:

— Молодість! Що то значить — молодість... Я вірю вам, Костюшко. Проте вважаю за потрібне попередити: сьогодні між нами відбулася конфіденціальна розмова. Зважте собі: востанне.

— Дякую, ваше превосходительство.

— Ідіть, юнкер, — втомлено махнув рукою генерал.

Вийшовши з кабінету начальника училища, юнкер полегшено зітхнув, витер спітнілого лоба і поспішив до казарми.

XVIII

Антон прокинувся рано. У вікна світило сонце. З коридора доносився приглушений металевий звук чиїхось кроків.

Ще вчора увечері, тільки-но ліг у постіль, став думати про Окулових. Старша — красуня, але здається занадто стриманою, навіть холодною. А Глаша... Їй не більше сімнадцяти. Зовні проста — і манерами, і одягом, а рухи по-хлоп'ячому різкуваті. І по-хлоп'ячому задерикувата. Вдаючи з себе старшу, ніж є насправді, все хмуристь брови, всім заперечує, раз у раз кидає колючі зауваження. Та раптом не витримає ролі — розсміється залиvisto, від усього серця, і тоді перед тобою миле, наївне дівча, таке миле, безпосереднє і рідне тобі, наче твоя сестра. Але, урвавши сміх, знову нахмурилась, погляне

на тебе непривітно, навіть зверхньо, і ти вже перед нею почуваєшся гімназистом молодших класів.

Глаша була близька Антонові і своїм неспокійним пошуком високого сенсу життя. Вона, здається, теж переконана, що справжнє щастя можливе лише на шляху до великої мети. Якій же меті прагне присвятити своє життя? Тепер захоплюється народовольцями.

Це — всерйоз, чи тільки данина запізній моді?

В коридорі пролунав довгий пронизливий свисток. Юнкери посхоплювалися з ліжок і заходилися складати постелі. Після ранкового туалету вони стануть у стрій для перевірки і огляду черговим офіцером. Потім — сніданок, і вже після нього можна буде відправитися до міста. Ще під час сніданку в Юнкерський провулок почнуть з'їжджатися карети за синками із знатних родин. За Антоном ніхто не приїде. Але йому так хочеться швидше опинитися у Глаголевих, що він сьогодні дозволить собі взяти візника.

Колись училище містилося в приміщенні Першого кадетського корпусу на Васильєвському острові. Антон дуже жалкує, що згодом комусь прийшло в голову перевести училище сюди, на Петербурзьку сторону, в приміщення колишнього Павловського кадетського корпусу. Відтоді воно успадкувало і назву — Павловське, і вже давно неофіційно вихованців його іменують «павлонами»...

Знову пролунав свисток. Юнкери один поперед одного вибігали в коридор і шикувалися в стрій. Черговий фельдфебель, вирівнявши шеренгу, подав команду «струнко» і відрапортував черговому офіцеру, що особовий склад училища для перевірки і огляду вишикувано.

Черговим офіцером був той же поручик з першої роти, який минулого вечора відіслав Антона до начальника училища. Тепер він, старанно виголений, підтягнутий, у білих лайкових рукавичках, у супроводі фельдфебеля неквапливо йшов понад шеренгою, уважно оглядаючи кожного юнкера, зрідка на ходу кидаючи зауваження, що стосувалися форми або виправки. Біля Антона він зупинився, спитав глузливо:

— Що, юнкер Костюшко, задоволені вчорашньою аудієнцією з його превосходительством?

— Так точно, ваше високоблагородіє! — відповів Антон. — Задоволений.

— Не розумію, чому генерал вам потурає,— сказав поручик.— Коли б на мене — ви б давно побували на гауптвахті. Жаль, що ви не в моїй роті.

Антон ще більше витягнувся:

— На щастя, ваше благородіє, я не у вашій роті. В шерензі почувся ледве стримуваний сміх.

Фельдфебель сердито гримнув:

— Що за сміх у строю?! Припинити!

Поручик зблід від злості. Якусь мить «їв» Антона сповненими гніву очима, потім сказав з притиском на кожному слові:

— Ви забуваєте, Костюшко, що я, як черговий офіцер, за ваше невічливе ставлення до старших за званням, міг би позбавити вас сьогоднішньої відпустки. Тепер я обмежуся лише зауваженням. Вас, фельдфебель, прошу поставити до відома про це Костюшкового ротного.— І погрозово додав: — Але спробуйте, юнкер, ще хоч раз повернутися невчасно!

Йому не вперше доводилося вислухувати нотації начальства. Він уже давно не просто не любить — ненавидить муштру, казарму, остогидли йому і самовдоволені фізіономії юнкерів — розпещених синків родовитої знаті, в основному петербурзької і московської. Багаті та знатні поглядають на нього зверхньо, декотрі навіть з презирством, і коли б він не володів гострим, дошкульним словом, коли б не виручали його високі бали майже з усіх предметів — перебування в училищі стало б зовсім нестерпним.

Після сніданку Антон бігцем кинувся на Велику Спаську, недалеко від Спаської церкви зупинив візника і помчав на Васильєвський острів. Сестри Окулови саме були в Глаголевих: прийшли попрощатися з Ольгою Іванівною перед від'їздом.

Подаючи йому руку, Глаша назвала його «нетиповим юнкером».

Пощипувавши їй руку, Антон засміявся:

— Ох і колюча ж ви, Глафіро Іванівно! Невже справді вважаєте, що під кожним військовим мундиром обов'язково б'ється порожнє серце? Але ж, як мені відомо, ваш улюблений герой Сергій Кравчинський закінчив Петербурзьке артилерійське училище і рік служив десь у провінціальному гарнізоні.

— Кравчинський був офіцером? — здивувалася менша Окулова.— Цього я не знала.

— А згадайте офіцерів-декабристів.

— І ви, юнкер, твердо вирішили йти по їхньому сліду? — недовірливо спитала Глаша.

— А хоч би й так,— з викликом сказав Антон.

Глаша насмішкувато промовила:

— Хотіла б я побачити вас років через десять...

— А я б хотів бачити вас щодня,— з веселою усмішкою сказав Антон.— Незважаючи на те, що ви — народоволка, і така забіякувата.

Глаша нахмурилась, відповіла холодно:

— Уявіть собі, юнкер: я такого бажання не маю.

— Годі вже вам! — привітно озвалася Ольга Іванівна.— Зчепилися, як молоді півники.— І обернулася до Каті: — Антошу горе привело у військове училище. Кінчаючи кадетський корпус, він мав твердий намір вступити до університету, мріяв здобути широку освіту. Але раптово помер його батько. Мамі призначили невелику пенсію, а в сім'ї ще троє менших від Антоші. От і довелося йому стати юнкером. Це ж Антоша й сина мого переконав після корпусу вступити до університету. Коля тепер — в університеті, а Костик...

— Зате я через нього близько зійшовся із студентами,— сказав Костюшко.

Глаша, почервонівши до сліз, винувато опустила очі.

— Пробачте, Антоне Антоновичу! Я не знала...

— Не варто вибачатися,— майже весело сказав Антон.

Глаша вдячно осміхнулася до нього.

Костюшко проводжав Окулових до поїзда. Доїхавши до Двірцевої площі, відпустили візника, вирішивши пройти пішки, оскільки до поїзда лишалося чимало часу.

— З нашого сибірського Шошино і з Красноярська мені зовсім не такими бачилися і Зимовий палац, і Невський проспект,— з цікавістю поглядаючи довкола, промовляла Глаша.— Палац уявлявся грандіознішим, Невський — значно ширшим...

Вона з безпосередністю провінціалки то оглядалася на золотий шпиль Петропавлівської фортеці, то придивлялася до золотого кораблика, яким увінчана тоненька вершина Адміралтейства, то погляд її прикипав до важкого куполу Ісааківського собору. Коли зійшли на міст, перекинутий через Фонтанку, Глаша зупинилася і подитячому жалібно попросила Катю:

— Давайте хвилинку постоїмо тут. Я ж уперше в Петербурзі.— І захоплено вигукнула: — Господи! Подумати тільки: Глаша із Шошино стоїть посеред Невського проспекту, на Анічковому мосту, на тому самому мосту, по якому ходили, на якому, можливо, отак стояли колись Пушкін, Гоголь, Лермонтов, Белінський... Померти можна!

Катя простягнула сестрі свою муфту:

— Візьми погрій руки: вони у тебе он які червоні.

Антон йшов праворуч сестер, щоб мати праву руку вільною для віддання честі зустрічним офіцерам, і майже пошепки спитав старшу Окулову:

— То ви, Катерино Іванівно, лише за кордоном познайомилися з марксизмом?

— Ні, ще в Москві,— насторожено озирнувшись, відповіла Катя.— Два роки тому запросили мене на одну вечірку в Москві. Я тоді була народоволкою, захоплювалася книгою народовольського теоретика, письменника Василя Павловича Воронцова «Доля капіталізму в Росії». Він не визнавав соціал-демократів, вважав, що вони сліпо йдуть по шляху Заходу, прагнуть виварити всіх селян у фабричному казані. Воронцов вважає, що Росія може обминати капіталізм, піби це залежить від чиеїсь волі. Та що ви хочете, коли навіть такий недавній володар дум нашої молоді, як Михайловський, настільки не розуміє теорії Маркса, що не бачить або не хоче бачити того, чим вона є. Старі революціонери-народовольці, які повернулися з каторги і заслання, були тоді і моїми найбільшими авторитетами. Хіба не дивно, що навіть поліція вважає небезпечнішими для самодержавства не соціал-демократів, а народників, бо, як їй здається, марксисти ведуть лише мирну пропаганду, а народовольці йдуть на насильство, загрожують смертю государю. Я вірила Михайловському і Воронцову, як тепер Глаша вірить. І раптом у грудні дев'яносто третього потрапляю на студентську вечірку, на яку обіцяв прийти сам Воронцов...

На Невському було не дуже людно, тому кидалися у вічі вусаті городові, які стояли на перехрестях. Зрідка проносилися карети.

— Воронцов справді прийшов,— розповідала далі Катя.— Молодь оточила його — невисокого, лисіючого блондина, навперебій розпитувала про щось, звертаючись до нього з особливою шанобливістю. Це було,

пам'ятаю, на Воздвиженці. Коли всі зібралися, почалася дискусія. Вона якось одразу набрала гострого характеру. Воронцов захопив мене своєю ерудицією і ораторським хистом. Він легко і дотепно розбивав доводи своїх супротивників. Тільки згодом я помітила молодого чоловіка... Він стояв серед групи студентів біля дверей у другу кімнату, приблизно такий, як ви, Антоне Антоновичу, а може, й трохи нижчий на зріст, коренастий, з невеликою борідкою і великими залисинами. Гострим очима поглядаючи то на Воронцова, то на студентів, молодий чоловік зрідка кидав іронічні репліки, і чимало з присутніх осудливо зиркали на нього. Потім він узяв слово. Мою увагу спершу привернула його мова — першова і швидка. Я поглянула на моїх сусідів. На одних обличчях — суворий осуд, навіть ворожість, на інших — зверхність, але були й такі, що слухали з великою цікавістю. Тоді і я спробувала збагнути те, що говорив той молодий чоловік. За кілька хвилин він полонив мене. Та хіба тільки мене?! Воронцов спершу милостиво усміхався, відбиваючись від його доказів, далі спохмурнів і став цідити слова крізь зуби, а в кінці й зовсім зів'яв. Молодий чоловік виявився глибоко обізнаним з марксизмом, дивовижно освіченим. О, він володів залізною логікою, їй не можна було не підкоритися. Той молодий чоловік на наших очах перетворив народовольського теоретика Воронцова на ніщо. Одне слово, ішла я на вечірку народоволкою, а повернулася — переконаною соціал-демократкою...

— Найцікавіше те,— сказала Глаша,— що Каті, яка відтоді мріє познайомитися з тим юнаком, так і не вдалося з ним зустрітися. У Москві його називали петербуржцем. А тепер, коли ми приїхали сюди, і Катя почала розпитувати, хто ж він, той петербуржець, їй пояснили: «Це ніхто інший, як волжанин». Ніка познайомила нас із Зіною Невзоровою, недавньою бестужевкою. Учора Катя спитала і Невзорову, чи не знає вона часом, хто ж він, той волжанин? А Зіна й каже: «Це — Старик».

Катя притишила крок і смикнула Глашу за рукав шубки, даючи знак, щоб та змовкла. Але молодша Окулова не зважила на те.

— Сестра питає Невзорову: «Та хто ж він, той Старик? Як з ним зустрітися?» А Зіна вже прикусила язика. Кинулася Катя до інших знайомих з розпитуваннями, а їй натякають: краще, мовляв, повертайся до Москви

і нікому не кажи, за чим приїздила, бо Старика недавно заарештовано. Катя хотіла і мене звести з ним, щоб і я слідом за нею перейшла на бік соціал-демократів, а я якою була, такою і повертаюся до Москви.

Окулови і Костюшко вийшли на Знаменську площу, зупинилися напроти вокзалу. Катя сказала:

— Спасибі вам, Антоне Антоновичу, за люб'язність. Давайте прощатися.

Антон попросив дозволу провести їх до вагона.

На пероні, подаючи Костюшкові руку, Глаша сказала, довірливо дивлячись йому в очі:

— Сподіваюся, юнкер, ми розлучаємося друзями.

— Був би вдячний, якби ви дозволили написати вам,— сказав Антон.

— Навіщо писати? — засміялася Глаша.

— Я дорожу знайомством з вами,— пояснив Антон.— А тепер... чи вдасться колись зустрітись?

— Якщо наші цілі близькі, шляхи зведуть нас,— нахмуривши брови, серйозно мовила Глаша.— А коли ні — навіщо зустрічатись?

Задзвенів дзвінок до відходу поїзда, і сестри поспішили до вагона.

Залишаючи перон, Костюшко відчував у серці глухий щем, як від розлуки з рідними. Чи зведе його колись доля з Глашею?

Він вийшов на Невський і його підхопив потік, що плинув у бік Двірцевої площі. Хотілося побути наодинці з своїми думками. А думки були невеселі. Розмови, розмови, дебати, диспути... Але де ж той єдино вірний шлях, що приведе до жаданої цілі? Того він, Антон, досі не знає. Добре, що Глаголев, найближчий друг по кадетському корпусу, звів його із студентською молоддю. Вона невгамовно дискутує, вона шукає чогось. Її кумири — Михайловський, В. В., тобто Воронцов, про якого згадувала і Катя Окулова, Гліб Успенський, Пом'яловський, Златовратський. Це, так би мовити, стара гвардія, на зміну якій ідуть Струве і Потресов. І ще Бельтов, надзвичайно освічений марксист, який громить самого Михайловського, ще недавно всіма визнаного «володаря дум». Кажуть, що Бельтов — це псевдонім політемігранта Плеханова, який за кордоном очолює марксистську групу «Визволення праці». Коли б Антон знав, за ким з них йому йти, на чиему боці правда! Коли б знав...

Його все частіше гризла журба. Неспокійна душа жадала діяння. А якій діяльності віддасть своє життя, Антон твердо не знав. Ясно було одно: військова кар'єра — не для нього. В училищі, серед юних аристократів, почувся чужинцем.

Його вабили студенти. Не вилощені молоді франти в золотих пенсне, в акуратно зшитих мундирчиках, з пещеними руками, не ті, котрі трималися з надміру діловитим виглядом майбутніх чиновників, а ті бідно одягнені, патлаті університетці і технологці з різночинців, з якими він зустрічався в Глаголевих. Їм не байдужі були інтереси простих людей, вони ненавиділи царя і розуміли, що самодержавний лад своє віджив. У їхніх головах було ще чимало туману, різної ідейної мішанини, їх ще полонили модна революційна поза і фраза, але більшість із них усвідомлювала, що так далі жити не можна, що назріває час великих змін. Саме там, у Глаголевих, хтось із них сказав йому напівжартома, напівсерйозно: «Кидай, Антоне, службу цареві, переходи на службу народові!»

Ці слова глибоко запали йому в душу, бо просто і ясно виражали його внутрішнє невдоволення самим собою і тим становищем, у якому він перебував.

Антон і в кадетському корпусі, і в училищі багато читав. У доборі книг не дотримувався якоїсь системи. Його улюбленими авторами були Пушкін і Лермонтов, Некрасов і Толстой. Одночасно захоплювався Михайловським, Воронцовим та Водовозовим, вірив їм і ладен був йти за ними. А прочитав якось книжку Бельтова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», в якій автор розвінчував Михайловського, і трохи було захиталася Антонова віра в свого кумира. З особливим інтересом читав усе, що вдавалося дістати з історії Великої Французької революції, польського повстання на чолі з Тадеушем Костюшком, повстання декабристів.

Він бачив, що далі так жити не можна, що суспільство, засноване на брехні, на придушенні народу, неминуче потерпить крах. Його душа жадала правди і свободи, рівності для всіх. Іноді приходила думка дослужитися до високого генеральського чину, залучити на свій бік надійних офіцерів і, за прикладом декабристів, повести свої полки проти царя. То рішуче відкидав цю наївну

думку, і в уяві бачив себе учителем у глухому селі, а поряд з собою — Глашу Окулову. То раптом у нього виникало бажання кинути все, пішки обійти величезну Росію і всюди закликати народ на війну проти деспотії Романових.

Якось на початку лютого 1896 року молодий Глаголев сказав Антону:

— Завтра ми святкуємо роковини заснування університету. Приходь, Костю,— не пожалкуеш.

— Там щось буде цікаве? — з недовірою спитав Антон. — Пам'ятаю з твоїх розповідей, як ви святкували торік: вранці — урочисте засідання в університеті, увечері — п'янство і бешкет твоїх колег.

Глаголев зніяковіло всміхнувся:

— Не туди я тебе запрошую, Костю, а на вечірнє студентське чаювання. Там і тобі сподобається. Збираються в основному радикали.

Антон дав згоду.

Студенти зібралися у великому залі якоїсь громадської кухмістерської. Їхніми гостями були відомі літератори і улюблені професори університету, які чимось проявили свою опозицію щодо уряду.

Тут справді, крім чаю, інших напоїв не подавали.

Побачивши за столом Сільвіна, Костюшко пошепки спитав Глаголева:

— А що, Михайло — теж радикал?

— Я підозріваю,— так само пошепки відповів той,— що Сільвін — марксист.

Антон з подивом глянув на Глаголева. А той пояснив:

— Давненько помічаю: він водиться з технологцями певного напрямку, з фабричними з «Лаферму»...

— В день бунту на «Лафермі» я бачив його біля фабрики з приятелем,— сказав Антон. — Обидва чомусь занадто холодно обійшлися зі мною. Я подумав тоді: «Можливо, тому, що я — юнкер».

— Тобі здалося,— сказав Глаголев. — Хоч сьогодні забудь про свій мундир. Тут багато гостей, ти, мабуть, не всіх знаєш. Ото біля крайнього вікна — Туган-Барановський, учився в нашому університеті з Олександром Ульяновим, поряд — Водовозов, журналіст, автор монографії про Мальтуса. Далі — Філіппов, доктор філософії, видавець і редактор «Научного обозрения». А той, з широкою сивою бородою,— наш професор Петро

Францевич Лесгафт. Між іншим, один час читав лекції в Казанському університеті, але за щось його витурили звідти. Крутого норову чолов'яга, і розумник — пошукати такого: видатний дослідник, чудовий педагог. Напроти нього — народники Южаків, Воронцов...

— Воронцов? Присадкуватий і огрядний блондин з блискучою лисиною? — перепитав Костюшко. — Чи не той це Воронцов, про якого згадувала якось Катя Окулова? Котрого в Москві на диспуті поклав на лопатки марксист-петербуржець?

— Саме він і є. Наші приготували для нього сюрприз. Не знаю, як він його сприйме.

— Який сюрприз?

— Зачекай — сам побачиш.

Гриміла музика. Молодь танцювала. На вечір прийшло чимало курсисток. Сільвін, пробігаючи повз стіл, гукнув до повновидої дівчини з ледь задертим кінчиком прямого носа, з темною товстою косою:

— Зіночко! Ангажую тебе на кадріль.

— Хто ця панна? — спитав Костюшко Глаголева. — Вона, здається, одна тут з довгою косою.

— Недавня курсистка з Вищих жіночих, — сказав Глаголев. — Зіна Невзорова, землячка Сільвіна. Батько її вчителює в Нижньому Новгороді. Після курсів і вона повернулася в рідне місто, стала вчителювати. Але якось на уроці заявила, що науці бог не потрібний. Її одразу ж і увільнили. Тепер знову сюди приїхала.

— Я хотів би познайомитися з нею! — сказав Антон.

— Спробуй, — відповів Глаголев.

Музики саме заграли мазурку, і Костюшко запросив Невзорову до танцю. Несподівано побачивши перед собою «павлона», дівчина від здивування відкинулася на спинку стільця. Потім підвелася і пішла в танець.

— Я мав честь зустрітися з вашими знайомими в одному домі, — сказав Антон.

— З якими моїми знайомими? — зробила великі очі Зіночка.

— З сестрами Окуловими, курсистками з Москви. Вони приїздили, щоб зустрітися з якимось Стариком, марксистом.

Зіночка видивилася на нього, потім безтурботно засміялася:

— Ви жартівник, пане юнкер?

— Чому?

— Бо я не маю честі бути знайомою з Окуловими і вперше чую про Старика.

На цьому й увалася розмова.

Після кадрили почалася основна частина вечора — виголошення промов. Промови були хоч і не відверто політичні, але «тенденційного» напрямку. Виступали народники, ліберали, марксисты. Професори, письменники і студенти критикували самодержавство, пригнічення народу, деякі університетські порядки, драконівську цензуру. І хоч «крамольні» думки висловлювали тут не прямо, а найчастіше з допомогою порівнянь і метафор, однак промови справляли на Антона сильне враження. Все це так відрізнялося від того, чим жили в стінах училища «павлони»! На цьому вечорі висловлювалися судження навіть радикальніші і сміливіші, ніж у вітальні Глаголевих.

Один із студентів прочитав вірша, в якому були такі рядки:

То было в Турции, где совесть вещь пустая,
Где царствует кинжал, нагайка, ятаган,
Два-три нуля, четыре негодя
И глупый маленький султан.

Антон, обернувшись до свого товариша, сказав:

— Це відвертий натяк на нашого государя. Як же вони не бояться? Адже в передній стовбичить околodочний.

Глаголев засміявся:

— Йому в складчину купили пляшку кон'яку і в нього в голові уже давно гудуть джмелі, якщо досі не заснув.

У дальньому кутку залу на столику появились стовпці книжок і по рядах тих, хто сидів за чаєм, із вуст в уста передавали:

— Розпродується книжка Волгіна «Обґрунтування народництва в працях п. Воронцова (В. В.)». Поспішайте придбати!

— Хто такий Волгін? — спитав Антон Глаголева.

— Плеханов. Він же — Бельтов.

Біля столика в кутку одразу зібрався натовп. За кілька хвилин було продано близько чотирьохсот екземплярів книжки. Придбав її і Антон.

Коли всі повернулися до загального столу, Михайло Сільвін підійшов до Воронцова і передав йому таку ж книжечку в зеленій обкладинці, сказавши:

— Це вам, шановний Василю Павловичу, від студентства.

Широке м'ясисте обличчя Воронцова налилося кров'ю. Взявши в руки книжечку, він невдоволено промирив:

— Непорядно вже хоч би те, що Волгін публічно розкрив мій псевдонім. Це схоже на донос.

— Автор на перших сторінках пояснює, що ваш псевдонім уже кимось розкритий у пресі,— сказав Сільвін.

— Не знаю, не знаю,— непевно сказав Воронцов.

Костюшко не раз уже поглядав на мовчазного і суворого з виду професора Лесгафта. Не терпілося почути, що скаже цей знаменитий анатом, доктор хірургії, основоположник науки про фізичне виховання в Росії. Він енергійно виступав за розвиток народної освіти. Лесгафт відкрив Петербурзьку біологічну лабораторію, а при ній — вищі наукові курси керівників фізичного виховання. Він розглядав фізичні вправи, як надзвичайно важливий засіб всебічного виховання людини. Все це дуже цікавило Антона: нещодавно він прочитав одну з праць професора.

І ось тепер цей кремезний чоловік з високим і широким оголеним лобом, з густою сивою бородою-«лопатою», невдоволено зиркаючи на книжку в зеленій обкладинці, яку тримав мало не кожний студент, і на студентів, у яких очі палали завзяттям, зрештою попросив слова. Студенти зустріли свого улюбленця гучними оплесками.

Як завжди темпераментно, Лесгафт повів мову про те, що будь-яка упереджена догма отруює свідомість, що неодмінною умовою наукового знання повинен бути скепсис, критичне вивчення дійсності, фактів...

— А ви,— говорив професор,— хапаєтеся за книжку, як за відкриття. Тим часом готових відкриттів нема, істина здобувається тільки шляхом критичного дослідження, шляхом вивчення живого життя. Ви гасите живий дух, ви догматики і буквоїди, якщо хапаєтесь, як за євангеліє, за кожную нову модну книжку!.. Ідіть у гущу народну, власними очима придивляйтеся до його життя, до його кричущих потреб...

По закінченні промови професору знову довго і бурхливо аплодували. Антонові дуже сподобався виступ Лесгафта. Адже справді: самостійно критично досліджувати життя, стояти близько до народу, служити йому вірою і правдою — це і є найвище щастя. А щоб зробити більше, найкраще прислужитися простим людям — треба гартувати свою волю, своє тіло...

Він тут же попросив Глаголева, щоб той познайомив його з професором.

Вони підійшли до Лесгафта, і Глаголев відрекомендував йому Костюшка. Антон сказав, що був би щасливий, коли б професор дозволив йому відвідувати курси фізичного виховання. Петро Францевич з-під нахмурених брів недовіриливо глянув Костюшкові у вічі:

— Я навчаю жінок. У Росії жінці досі закрита дорога до науки. А навіщо моя наука вам, юнкер? Військові слуги государя і без моєї системи фізичних вправ з достатньою спритністю наводять порядок в імперії.

Антон почервонів до вух і тільки й зміг сказати:

— Я глибоко шаную вас, Петре Францевичу.

Погляд професора потеплішав. Помовчавши, Лесгафт сказав:

— Гаразд, якщо дозволить вам ваше начальство, приходьте. Рідкісна буде картина: серед ста жінок, моїх слухачок, — один юнкер.

Антон вдячно вклонився і пішов на своє місце, гірко картаючи свою долю. Доки ж цей остогидлий юнкерський мундир відштовхуватиме від нього людей, які так ваблять його?! Глашу Окулову злякав цей мундир, і ось професора. І ще восени там, біля фабрики Лаферма, приятель Сільвіна з явною настороженістю і недовірою поглядав на нього. І той майстровий, що декламував Некрасова на Сінній площі... Всі стороняться його, бо він — юнкер, слуга царя...

XX

Прийшла пора Антонового прощання з Петербургом. Не сподівався, що близький від'їзд так засмутить його. Жаль було розлучатися з Невським проспектом, з Літнім садом, де любив гуляти з Нікою білими ночами, а особливо з домом Глаголевих, з його ласкавою і

гостинною хазяйкою Ольгою Іванівною, котру шанував, як матір.

Позаду лишилися випускні екзамени, і сьогодні, 11 серпня, він уже не юнкер, йому надано звання підпоручика. Доладно сидить на ньому вперше одягнений офіцерський мундир. Злегка поскриплюють новенькі чоботи. І день, як на замовлення, сонячний, безвітряний. Неквапливо іде Антон по Невському і намагається в уяві поглянути на себе збоку: чи не помітно кожному стрічному, що він, Антон,—тільки-но спечений офіцер? Ні, на обличчі його не блукає придуркуватого-щасливого усмішка, надмірно не виструнчується він, кокстуючи своїм новим становищем. Так, цього нема, бо і в серці немає великої радості. Навпаки, замість сподіваної радості — тривога. Бо як же не тривожитись, коли тобі щойно минув двадцятий і ти виходиш на власну дорогу. А яка то дорога? Куди вона приведе? Що жде тебе в полку? Як зустрінуть офіцери? Чи знайдеш серед них друзів-однодумців, яких мав тут, у Петербурзі, серед студентів і курсисток?

Тривожила невідомість. Непокоїла неясність майбутнього. І приходили на згадку рядки з Лермонтова:

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнистый путь блестит...

Справді, і його шлях неясно бачиться йому в тумані майбутнього.

На Анічковому мосту Антон зупинився на мить, згадавши раптом, як минулої зими стояв тут із сестрами Окуловими. Від тієї згадки в серці млосно занило, потім у ньому затеплилася радість: адже цими днями і він виїздить до Москви.

Йому захотілося якомога швидше добутися до Глаголевих, і він усе прискорював крок.

Мігрень примусила Ольгу Іванівну приймати гостя, сидячи в кріслі з пов'язаною рушником головою.

— Ах, любий Костю! Коли б ти знав, як я вдячна, що ти сьогодні, в день виходу в офіцери, не забув про мене,—привітавшись з Антоном, сказала вона.—Бери стільця, сідай ближче і розповідай. Ти ж, мабуть, ненадовго. Твої «павлони», напевно, вже чекають на тебе в якомусь ресторані. Що ж, на честь такої події і чарку випити не гріх.

«Павлони» — випускники — вже розбіглися по ресторанах і парках столиці, і решту дня, і всю ніч вони бенкетуватимуть у колі своїх вчорашніх суворих начальників-офіцерів. Антон туди не піде, бо, власне, там ніхто й не жде його.

— То як же, Костю, минули сьогодні ваші торжества? — нагадала господиня. — А головне, який полк ти обрав? Де служитимеш?

— Все розповім, дорога Ольго Іванівно, — сказав він. — Я нікуди не поспішаю і, якщо дозволите, побуду у вас хоч і до пізньої ночі. Сьогодні я вже можу не поглядати на годинника.

На знак згоди господиня на мить прикрила очі повіками. Вона знала, як він ненавидів казарму і як кожного разу, приходячи в її дім, відтягував своє повернення в училище до останньої миті, як точно вираховував, скільки хвилин потрібно було, щоб пробігти з Третьої лінії Васильєвського острова на Петербурзьку сторону. Їй чомусь до сліз стало жаль його, і вона, дивлячись в його виразні очі, в яких світилися доброта і розум, — з легким докором сказав:

— Що ти говориш, Костю! Адже знаєш, ми завжди раді зустрічі з тобою.

— Знаю, знаю, Ольго Іванівно! — опускаючись на стілець і вдячно осміхаючись, сказав Антон. Він витяг з кишені свою фотокартку і подав хворій. — Прошу не відмовитися від цього скромного подарунку.

Жінка, взявши фото, прочитала напис на звороті: «Завдяки вам, дорога Ольго Іванівно, і всьому, що Вас оточує, і Петербург зробився мені милий, і дворічне перебування в ньому залишило не одні похмурі спогади».

— Спасибі, Костю! — тепер вона вже не змогла стримати сліз. — Пам'ятай: мені завжди не вистачатиме тебе. Ти став мовби моїм другим сином. Вірю в твоє майбутнє. Сподіваюся, що, і досягши вершин, іноді згадуватимеш про нас.

— Іноді? — сумовито усміхаючись, перепитав Антон. Він сам поставив самовар і приніс господині чай.

Ольга Іванівна знала, що Антон закінчив училище другим тільки тому, що не хотів бути першим. Але й тепер за ним залишалось право вийти в гвардію, обрати собі краще місце.

— Важко мені буде без вас,— сказав Антон.— Я вам часто писатиму.

— Писатимеш? — здивувалася господиня.— Та ти скажи, зрештою, яке місце за собою залишив?

— Несвіжський полк, Ольго Іванівно.

— Несвіжський? — пильніше поглянула на нього жінка.— Де ж він стоїть?

— У Москві.

— Але чому Несвіжський?

Антон весело засміявся:

— Сьогодні, передаючи мені документи, ад'ютант генерала Дембовського сказав мені: «Ви всіх здивували своїм вибором. Хоч поясніть, підпоручик, чому саме Несвіжський?» Я відповів: «За простоту форми, пане ад'ютант». Бо справжніх причин мого вибору він усе одно не зрозуміє. А вам, Ольго Іванівно, скажу правду: не хочу йти в гвардію охороняти вінценосця. У гвардію і солдатів добирають занадто вірнопідданих, із заможніших. А я піду в гренадерський Несвіжський. Там солдати — вчорашні селяни, одягнені в сірі шинелі. Я знаю їх з дитинства. Вони мало не поспіль неписьменні, затуркані, залякані. Я вчитиму їх грамоті, прищеплюватиму їм основи культури. Між іншим, Петро Францевич гаряче схвалив мій намір. Він казав мені: «Народовольці йдуть у народ, у далекі села, а у вас тут же, під боком, солдати, вони — ті ж селяни. Хто про них подбає, хто їм допоможе? Тут, юначе, вам і карти в руки».

— Он воно що! — вигукнула Ольга Іванівна.— Я й забула, що у тебе, Костю, тепер нове захоплення — професор Лесгафт. Його просвітительські ідеї тебе полонили? Як почав ти відвідувати його курси, у нашу вітальню,— наче тут закопано мед,— злітається більше курсисток Лесгафта, ніж бестужевок. Я завжди бажала тобі добра, Костю. І тепер бажаю того ж. Але — вибачай на слові — не дуже вірю в успіх твоїх планів. Військова дисципліна, військові порядки... В армії консерватизм особливо живучий.

— Не збивайте мене, Ольго Іванівно,— заперечив Антон.— Однаково я мушу відслужити в полку три роки за навчання в училищі. І я тепер твердо вирішив... Власне, іншого виходу я й не маю. Консерватизм в армії особливий, це так. Але навіть за височайшим велінням офіцери зобов'язані вести в полках загальноосвітні солдатські школи. Знаю, не всюди в полках використовують те, що

не просто дозволено государем, а й поставлено в обов'язок офіцерів. А я доб'юся, Ольго Іванівно...

Він говорив схвильовано, очі його палали, і в голосі звучала твердість і впевненість. Він довго розвивав перед господинею свої плани освітньої і культурної роботи серед солдатської маси в полку, і вона слухала його то замилувано, то співчутливо, то очі її сповнювалися смутком: Ольга Іванівна знала життя, здогадувалася, що марні Антонові плани, їм не збутися, і їй жаль було здібного і чесного юнака, котрого ждало неминуче розчарування на цьому шляху. Її втішала лише віра, що Антон, грубо навчений життям, не опустить руки, а кинеться на пошуки нових цілей і доріг.

...Того вечора в домі Глаголевих відбулася прощальна вечера. Опівночі петербурзькі друзі великою юрбою проводжали Антона до самого училища.

XXI

Перший, з ким зустрівся Костюшко в полку, був поручик Шаргородський, той самий Вітольд Шаргородський, з яким Антон знався в Казані. Тепер Вітольд — високий і вузькоплечий, очі — такі ж маленькі, як і були, а ніс — великий і м'ясистий. Антон знав, що молодий Шаргородський після гімназії вступив до Казанського університету, але провчився там лише рік: у кінці навчального року провалився на екзаменах. Ще рік згайнував дома на п'яні гульбища, потім батько влаштував його в якесь військове училище. Відтоді Антон ні разу не бачився з ним.

— Підпоручик Костюшко?! Ось де нам судилося знову здибатись! — весело говорив Вітольд. — Це приємно! Дуже! В роту капітана Євтіхієва? Будемо разом тягти лямку, як мовиться. Вважайте, що вам пощастило: капітан — премила душа. Заядлий картяр і випивака! Роту тримає в кулаці. А кулак у нього — дебелий...

Шаргородський без видимої причини зареготав, тоді враз урвав сміх і знову уставився на Антона:

— Про вас тут легенди ходять. Кажуть, ви могли вийти в гвардію, а вибрали наш, гренадерський... Чому? Пополамали ми голову. А зійшлися на одному: підпоручик — великий оригінал. Ви всіх заінтригували, пане Антоне! Йй-богу! У нас підібралася чудова офіцерська

компанія, з нами не занудьгуєте. Ми вже радилися, як відзначити ваш приїзд. Само собою — гульнемо. Більшість схиляється до того, щоб почати прямо із «Стрельни». До речі, підпоручик, ви добре знаєте Москву? Ні? Ресторан «Стрельна» — це неподалік від Петровського парку, одразу за Тріумфальною аркою... Або можна так: почати на Трубі... Трубою ми називаємо Трубну площу. На ній — першого класу ресторан «Ермітаж». Коли хочете, почнемо там. Зізнаюся: мені те кубельце до вподоби. Ніде, крім старої милої витівниці Москви, не знайдете таких кубельць, як на Трубі: сидиш в «Ермітажі», п'єш вино, і з вікна бачиш, як напроти, по Страсному бульвару, походжають панянки в модних капелюшках з пером. Заманеться — вибирай, яку хочеш: тут же, поряд, для твоїх послуг «Святі номери». — Шаргородський знову заливисто зареготав, аж сльози виступили йому на очах: — Тут «Святі номери», а за муrom, у дівочому монастирі, гудуть дзвони, і юні дівчериці стоять у храмі на колінах, моляться за вас, просять господа бога, щоб відпустив вам гріхи ваші...

Хтозна, доки б ще теревенив Шаргородський, якби не підійшов капітан Євтіхіїв, огрядний і вилицюватий чоловік років сорока, з великими міхурами під зеленкуватими очима. Простягаючи Костюшкові широку і наче опухлу руку, хриплим басом назвав своє прізвище і почав розпитувати, як Антон доїхав та де влаштувався на квартиру...

Антон знав, що по приїзді в полк не минути традиційної офіцерської вечірки, і заздалегідь, ще в училищі, відкладав для неї гроші. Він уперше брав участь у п'яному офіцерському гулянні. Звичайно, не ждав від нього особливої радості. Але побачивши своїх нових колег під час їхніх нічних розваг, дав собі тверде слово триматися осторонь подібних гульбищ, тим більше, що на свій офіцерський заробіток мусив не тільки сам годуватися, але й утримувати сім'ю.

...Четвертий гренадерський Несвіжський полк був розквартирований у Хамовницьких казармах. У пизеньких приміщеннях і вдень стояла півтемрява. Невапновані, брудні стіни дивилися на Антона похмуро, мовби промовляючи: «Облиш свої надії кожний, хто входить сюди». Все тут розставлено і розкладено в суворо визначеному порядку. На стінах і під стелею, на товстих сволоках, розвішані довгі картонні стрічки, на яких виписані

військові афоризми: «Куля — дура, багнет — молодець», «Коли багнетом швидко; пам'ятай, що на нього інший проситься» і десятки подібних. З кінця в кінець приміщення довгими рядами тягнуться солдатські ліжка. Між ними — прохід шириною в півтора-два кроки. І ні на мить не вмовкає в приміщенні погрозовий крик і люта лайка.

Уперше Антон прийшов сюди з ротним командиром Євтіхєєвим і поручиком Шаргородським. Тільки-но вони переступили поріг, фельдфебель крикнув: «Струнко!» Рота виструнчилась і завмерла.

— Здорово, молодці! — звернувся капітан до солдат.

І сотня горлянок, наче обійнята жахом, ревнула:

— Здравія желаєм, ваше високоблагородіє!

Капітан познайомив роту з новим молодшим офіцером — підпоручиком Костюшком, і почалося навчання. Солдати вивчали рушничні прийоми: брали рушницю «на плече», «на караул», «на руку»... В приміщенні — жодного звуку, крім команди. Солдати намагаються швидко й точно виконати те, що наказано. Пролунає команда, глухо дзвякнуть рушниці і знову тиша.

Капітан неквапливо іде вздовж шеренги і робить зауваження: у одного солдата лікоть опущений нижче, ніж належить, у іншого — піднятий вище, ніж треба, у того — носок чобота «недовернутий», у іншого, навпаки, — занадто вивернутий.

Навчання тривало годин зо три. Після нього почнеться «словесність». Її вестимуть уже унтер-офіцери під наглядом фельдфебеля, а офіцери на чолі з ротним командиром залишають казарму.

Наступного дня після стройового навчання Антон залишився в казармі, щоб поглянути, як тут проводиться «словесність».

Після короткого перекуру унтер-офіцери розвели свої групи в різні кутки казарми, і «словесність» почалася. Унтер-офіцер читав з підручника: «Що таке солдат? Солдат є слуга царя і отечества і захисник їхній від ворогів зовнішніх і внутрішніх», — і далі в такому ж дусі, а солдат мусив слово в слово повторювати те, що вичитував з книжки унтер. Потім вивчали весь царствующий дім, при цьому кожному «особу» величали повним титулом. Далі знайомилися з начальством — від командира батальйону до командира корпусу: солдат зобов'язаний знати їх ім'я, звання, титул. Час від часу унтер

наказував то одному то іншому солдату повторити прочитане.

— Ану ти, рудий! Чому витріщився у вікно? — гукав унтер. — Розкрив своє позіхало і горобців рахуєш? Ану, скажи, хто у тебе начальник бригади? Знову забув, йолопе? Ото на стіні для кого вивішено шпалеру, на яких виписані «чини» і «особи»? Для тебе, бовдуре, вивішено. Як продер очі після сну, так і читай і запам'ятовуй! Неписьменний? Попроси он Карташова або Грекова — хай для тебе прочитають. Попроси, язик тобі, тетері, не відвалиться.

Унтер, сам теж рудий, кирпатий, з очима, мов дві очищені сизуваті цибулини, помітивши, що неподалік біля вікна стоїть підпоручик, з усіх сил старався показати свою командирську суворість і причіпливість.

«Як він своїми звичками, своїм грубим солдафонством схожий на колишнього унтера Соколова з батькового батальйону!» — подумав Антон і, підступивши до рудого унтера, майже лагідно спитав:

— Ви щодня на «словесності» так щедро пересипаєте свою мову грубощами? Навіщо ви це робите?

— Сполняю службу, ваше благородіє! — схопившись на ноги і витріщившись на Антона, відказав унтер. Солдати його групи вже теж стояли, витягнувшись у струнку.

— Як же так? — вдаючись до хитрощів, осудливо похитав головою Костюшко. — Тільки що ви називали осіб царствующого дому, і поряд з їхніми іменами і титулами з вашого рота один за одним вилітають йолопи, бовдуре, тетері. Солдат — слуга царя. А ви слугу царя і отечества бовдуром величаєте?

З обличчя рудого унтера відлинула кров, від страху на лобі виступив піт.

— Винен, ваше благородіє! — пробелькотів унтер, ніби язик йому враз одерев'янів.

В очах солдат — теж і переляк, і здивування. Вони давно звикли до тих йолопів, і не розуміли, чого хоче від їхнього унтера цей новий офіцер, і якої халепи можна ждати від нього.

До підпоручика підкотився клишоногий вусатий фельдфебель з широким червоним обличчям і, гнівно зиркаючи то на унтер-офіцера, то на солдат, спитав:

— Що сталося, ваше благородіє? Що тут не так? Хто винен? Ми його, скотину, зараз — у баранячий ріг!

Антон знав: офіцери приходять у казарму зранку лише на кілька годин, потім весь день бог і цар у роті — фельдфебель. Він кого і як хоче карає і милує, його бояться солдати, як самого сатану, піддобрюються до нього, як хто вміє, викроюючи із своїх двадцяти копійок місячної платні хабарі для нього.

Тому відповів йому Антон коротко і холодно:

— Все в порядку, пане фельдфебель.— Махнувши рукою, наказав солдатам сісти і пішов з казарми.

Дні в полку були схожі між собою. Монотонно і нудно плинув час. Антонові важко було зрозуміти, як витримують солдати таке життя: день у день муштра, напівголодне існування, тяжкий короткий сон. І образи. Щодня, щомиті образи, грубощі, котрі нещадно принижують людську гідність. Жорстока дисципліна, драконівські порядки позбавляють солдата найменшої можливості вдатися до самозахисту. Не тільки офіцери, але й нижчі чини, до краю розбещені мовчазною покірливістю солдат, з якоюсь сатанинською насолодою ображають і принижують беззахисних людей.

Одного разу Антон став свідком, як поручик Шаргородський навідмаш ударив солдата в лице тільки за те, що йому, Шаргородському, здалося, ніби солдат без достатньої спритності і ширості віддав йому честь.

По якомусь часі Антон спитав Вітольда:

— Ви часто це робите?

— Що маєте на увазі? — перепитав той.

— Часто б'єте солдат?

Шаргородський весело зареготав:

— Коли рука засвербить. Їх, махаметів, не бий — на голову тобі сядуть.

— У батальйоні мого батька заборонялося бити солдат, — сказав Антон. — І нічого, служба йшла нормально.

Шаргородський окинув Антона здивованим поглядом і з іронією спитав:

— Ви, як і ваш батечко, теж ліберал? Чи, може, вже й соціаліст? Тепер, кажуть, і серед нашого брата іноді трапляються такі.

По цих словах Шаргородський задер голову і, заклавши руки за спину, пішов від Костюшка...

Але були в Антона і свої радощі. Служба в полку дала йому можливість оселитися разом з сім'єю. Він перевіз до Москви матір, сестер та брата, найнявши де-

шеву квартиру з трьох кімнат аж за Петровським парком. Щоправда, до центру міста і до Хамовників звідти далеко, а на візника з Антонового заробітку не напасешся. Та йому не звикати до пішої ходи. Коли припізниться, можна частину дороги проїхати на конці.

Антонові особливо приємно було, що мати так широко раділа переїздові, тим більше, що йому вдалося в Москві влаштувати сестру та брата в гімназію на казенний кошт. Мати, яка досі ледве зводила кінці з кінцями, живучи на маленьку пенсію, тепер зітхнула з полегкістю: діждалася-таки годувальника. Тепер чим далі жди кращого. Антоша, здібний, добрий, розсудливий її Антоша, просуватиметься швидко по службі. А там, дивись, одружиться, візьме, як дасть бог, жінку з багатим посагом. Чому б ні? Офіцер, до того ж розумом і вродою не обділений.

Вечорами вони збиралися всією сім'єю і за чаєм читали Чехова або Толстого, згадували батька, Волгу, свої дитячі безтурботні літа. Частенько Олена Михайлівна грала на своєму старенькому фортепіано, яке перевезли сюди, а бувало, що й співали гуртом романси або й народні пісні, яких Антоша навчився колись від солдатів батькового батальйону.

Проте все частіше він став помічати на собі заклопотаний материн погляд.

Він любив її, свою ніжну й турботливу матір, низеньку, з передчасно посивілою косою, з такими ж, як і в нього, розумними і добрими очима.

— Чому ви так дивитеся, мамо? — питав її насторожено.

— Все здається мені, сину, що тебе непокоїть якась тривога. Скажи, Антошо, що печалить тебе?

— То вам тільки здається,— вдавав із себе веселого і щасливого син.— Ми тепер укупі, не голодні й не роздягнені. Чому нам журитися?

— Знаю, Антошо, трудно тобі,— казала Олена Михайлівна крізь сльози.— Ти молодий, хочеться тобі й погуляти, як ваші офіцери гуляють...

— Та повірте ж, мамо: мені зовсім не хочеться жити так, як живуть вони,— запевняв син.— Їх ані служба, ані що інше не цікавить, крім гульні. Ресторани «Ермітаж», «Стрельна» і «Яр», пияцтво з жінками певної поведінки, з циганами... Вони кидають гроші на вітер, марнують своє життя. Ні, мамо, я їм не заздрю. Я не три-

маюся їхньої компанії і на мене вони поглядають зверхньо. Але що мені до них? Службу свою я знаю... Одне непокоїть мене: солдати. Розумієш, мамо? В Несвіжському полку солдати зовсім не схожи на тих, які були у батьковому батальйоні. Якісь мовби затурканіші, байдужі до всього. Ніяк не знайду з ними спільної мови.

— А може, синку, солдати такі ж, як і у твого батька були, тільки ти змінився? — роздумливо спитала мати.

— Чим же я змінився? Я й тепер, як тоді, добра їм зичу. Лише добра. З таким трудом зібрав для них ротну бібліотеку. Та й не тільки це... А вони поглядають на мене підозріло, намагаються не потрапляти на очі. Про що б не завів з ними не службову, а приватну розмову, у відповідь тільки й чуєш: «Так точно!» — або: «Не можу знати, ваше благородіє!»

— Ти ж, Антошо, не так давно хвалився, що добре подружив з одним солдатом, — нагадала Олена Михайлівна.

— Це із Зиміним? Так, Зимін — приятель мій, якщо, звичайно, так можна сказати про офіцера з солдатом. Адже ти знаєш, мамо, що нас, офіцерів і солдат, розділяє прірва. Я намагаюся перекинути місток через ту прірву... — Антон якийсь час помовчав у задумі, далі сказав: — Зимін — старовір-поморець, він цікавиться релігійними і юридичними книжками, і взагалі людина серйозна і розумна. Мені доводилося розмовляти з ним навіть про будову Всесвіту...

Антонові зрештою пощастило переконати Зиміна, що і белетристика має своє значення, і, щоб зацікавити нею солдата, він порадив йому, що слід читати. Недавно Антон побачив у руках Зиміна ілюстровану книжечку «Убивець» Короленка. Коли Антон привітався до солдата, той спитав: чому, мовляв, у книжечці так неясно сказано про дворян? Антон пояснив йому, як міг. Тоді Зимін сказав:

— А не бійсь про нашого брата в «Чорних воронах» он як розписали!

Антон був задоволений напрямком думок Зиміна і пообіцяв дати книгу, де і про дворян буде написано так, як вони того заслуговують. Потім Зимін приніс йому книжку «Суд і розправа», звід селянських законів, і Антон йому дещо роз'яснив.

Але що — один Зимін? З іншими ж солдатами Антонові не вдається знайти по-справжньому спільну мову. Більше того! Недавно Шаргородський в присутності Костюшка спитав одного гренадера: «Ти чув, голубе, що влітку московські текстильники бунтували?» — «Чув», — каже солдат. «А тепер скажи: якби ми вивели вас із казарми і наказали стріляти в бунтарів, ви стріляли б?» Гренадер, не задумуючись, випалив: «Начальство накаже, то й стрілятимемо. А як же, ваше благородіє?» Вдоволений Шаргородський зловтішно поглянув на Костюшка: от, мовляв, які у нас гренадери.

«Солдат сказав правду, — з гіркотою подумав тоді Антон. — Накажуть їм і будуть вони стріляти в текстильників, у таких же нещасних трударів, як і вони самі, недавні селяни. Темні, смертельно залякані люди...»

Мати, ще більше засмутившись, із зітханням сказала:

— Солдати, сину, таки ті, що й колись були. Ти забуваєш, Антошо, що раніше був просто дитиною або підлітком, юним кадетом. Батькові солдати і бачили в тобі добру, чисту серцем дитину. А тепер ти для своїх гренадерів «ваше благородіє». Солдат звик до того, що в очах офіцера він мовби худобина. Тому й сторониться, що боїться тебе. Ти до нього з щирою душею, а він упевнений, що ти випитуєш його...

— Правда твоя, мамо, але як же мені тепер знайти дорогу до його душі? — роздумливо спитав Антон.

— Не знаю, сину, — співчутливо і скорботно дивлячись йому у вічі, промовила мати. — Боюся тільки, що з такими думками та планами ти коли б не повторив батькову долю: і солдатам нічим не допоможеш, і своїй кар'єрі нашкодиш...

Антон промовчав.

XXII

Зима вляглася рано і дружно: уже на початку листопада повіяли пронизливі північні вітри, і вузькі криві вулиці вкрилися товстим шаром снігу. Перша Антонова московська зима принесла і перші по-дорослому серйозні й гіркі роздуми над своєю долею. Полк уже ставав йому таким же осоружним, як огидним було училище. В щоденнику його уже з'явилися слова: «Страшно огидли в останній час полк і казарми».

Антон разом із Шаргородським, розділивши на дві частини роту, мали вести загальноосвітню солдатську школу. Але Шаргородський майже не з'являвся на заняття. Одного разу він сказав Антонові:

— На який тобі ляд ця солдатська школа? Я третій рік служу і знаю: начальство буде цілком задоволене, коли ти розумно напишеш звіт про свої заняття.

Згодом Антон і сам переконався, що начальство все-рйоз не цікавилось школою. Восени в полку проходила перевірка роботи шкіл. Напередодні Шаргородський прийшов до казарми, відібрав кількох грамотних гренадерів, які вчилися ще до служби і з якими він жодного заняття не провів. Тих гренадерів він і видав інспектору, командирі батальйону, за своїх учнів. І що ж вийшло? Наказом командира полку Шаргородському було оголошено подяку за зразкову організацію навчання, а Костюшкові вказано на недбале ставлення до своїх обов'язків учителя ротної школи.

Не для командира полку і не заради його похвали старався Антон. Однак його глибоко обурила нечесність Шаргородського. Антон сподівався, що капітан Євтіхіїв, котрий знав правду, ознайомившись з наказом, викрие брехню. І як же гірко йому стало, коли ротний з відвертим захопленням сказав:

— Чули, Костюшко, як Шаргородський підсунув батальйонному тих, котрі грамотними прийшли на службу? Ах, шибеник! Кмітливий, бісів хлопець! Я давно помітив: має кебету, клятий поручик! Йй-богу, далеко піде, bestія!

Незабаром сталася нова неприємність. Того дня о восьмій ранку, як і завжди, почалося в казармі навчання. Антон вигукував команди, а капітан походжав понад шеренгою, стежачи за тим, як гренадери їх виконують. Раптом подав Костюшкові знак, щоб той зачекав. Викликавши одного солдата із строю, наказав йому взяти рушницю «напоготів». По цій команді рушницю відкидають на руку, щоб потім узяти «на приціл». Тримати рушницю в такому положенні довго і так, щоб при цьому не тремтіли руки, дуже важко. Гренадер узяв рушницю «напоготів» і тримав її кілька хвилин, ждучи нової команди. А капітан не квапився. Набивши люльку тютюном, він засвітив сірника і тоді помітив, що у солдата руки дрібно тремтять. Багровіючи від гніву, ротний вивірився на гренадера:

— Тримай міцніше!

— Не можу... Втомився,— обливаючись потом, промовив солдат.

Капітан підбіг до гренадера, вихопив рушницю з його рук і затупотів ногами:

— Ледарювати надумав, пройдисвіт?! То так ти, негіднику, стараєшся служити государю?! — Обернувшись до унтер-офіцера, наказав: — Під арешт його, сучого сина! Під арешт!..

По закінченні навчання, коли офіцери вийшли з казарми, Антон звернувся до Євтіхіяєва:

— Чи не здається вам, пане капітан, що ви занадто суворо обійшлися з гренадером? Ніхто з нас так довго не втримає рушницю в положенні «напоготів».

Звузивши очі, ротний сердито зиркнув на Антона і в тон йому сказав, з притиском вимовляючи слова:

— Навпаки, мені здається, підпоручик, що ви занадто м'якосердий. Запам'ятайте: я сам не буду і своїм офіцерам не дозволю панькатися з солдатами.

А ще по кількох днях один з гренадерів, доведений знущанням і образами до відчаю, ударив свого унтер-офіцера в присутності всієї роти. Це розцінили, як бунт. Гренадерові загрожував суд і каторга. Більше тижня Антон оббивав пороги командирів батальйону і полку, доки не добився, що, замість віддання до суду, солдата посадили під суворий арешт на десять діб. Але після того офіцери на кожному кроці давали Антонові відчуття, що відтепер він у полку — чужак.

Чужаком він був і в училищі. Але тоді хоч за стінами училища мав друзів. Тут же, в Москві, йому ніяк не щастило зав'язати знайомство із студентами.

Він часто ходив на Мохову, простоював там довго, заздрісно поглядаючи на вікна університетських корпусів. Там вирувало інше життя.

То був час, коли студенти, те бунтівне плем'я, нікого не лишали байдужим, викликаючи у одних злобу, в інших захоплення. Часто вони завдавали клопоту поліції і жандармам, влаштовуючи протиурядові мітинги або демонстрації. Іноді вони так розгулювалися, що доводилося викликати на підмогу й кінних козаків. А тупорилі торговці з Охотного ряду, м'ясники й лабазники в забруднених халатах із своєї доброї волі поспішали на Мохову з криками: «Гайда товкти крамольників-студентів!» Спільними зусиллями вони заганяли бунтарів у

просторе приміщення Манежу, там з допомогою підсланих шпигунів виявляли і брали на замітку «призвідців», яких потім поодиноці переловлювали по квартирах.

Одного разу в середині листопада Антон, відбувши стройове навчання в казармі, пішов на Мохову і став свідком того, як поліція, козаки і охотнорядці заганяли величезний натовп студентів у Манеж. Антон спитав у прохожого, що тут сталося. Виявилось, що університетська рада земляцтв вирішила відслужити на Ваганьківському кладовищі панахиду по задушених на Ходинському полі. До студентів приєдналися курсистки. Власне, панахида була лише приводом для демонстрації. І ось раннього морозного ранку близько п'ятисот студентів і курсисток великою колоною рушили від стін університету. Вони пройшли через Кудринську площу, повз Зоологічний сад. До них приєднувалися все нові і нові групи молоді, які рухалися і з боку Москви-ріки, і від Білоруського вокзалу. Та недалеко від Пресненської застави колону зупинив загін кінних жандармів і, пустивши в хід нагаї, намагався розігнати демонстрантів. Молодь трималася стійко. Жандарми викликали козаків і ось тепер пригнали колону до Манежу.

Антон жадібно вдивлявся в збуджені обличчя студентів і курсисток, прислухався до їхніх вигуків, і серце його стугоніло все сильніше. З якою б радістю він кинувся в ту гущу бунтарів! Бо хіба ж далі можна терпіти таку наругу і безправність? Ходинка — не просто трагедія. Вона стала символом царської деспотії. Мало того, що, влаштовуючи з нагоди коронації молодого імператора Миколи II «гуляння» для народу на Ходинському полі, не подбали про безпеку. Страшніше те, що того ж дня увечері, коли на Ходинському полі лежали десятки сотень трупів, молодий цар не тільки не відмінив раніше запланованого на його честь парадного балу, а й сам з царицею поїхав на нього, і наступного дня, мовби нічого й не сталося, газети у всіх деталях розписували, яке вгощення подавали на тому пишному балі, та які танці танцювали. Тоді вся мисляча Росія з жахом говорила: «Царювання почалося нечуваною для мирного часу катастрофою, а цар веселиться на балі. Це добра не віщує...»

«Далі мовчати не можна,— думав Антон, стоячи на тротуарі і спостерігаючи, як лютилися жандарми і козаки, як відчайдушно чинили їм опір студенти.— Всюди

жорстокість і неправда, всюди — казармений режим. Всю Росію перетворено на гігантську казарму. Ждати не можна! Треба діяти! Треба боронитися!»

На мить йому здалося, ніби в натовпі промайнуло знайоме дівоче обличчя. Він аж на носки звівся, придивляючись. І раптом, не пам'ятаючи себе від радості, гукнув:

— Катю! Катерино Іванівно! Глашо!

Він упізнав їх. Він не міг помилитися: то були вони, сестри Окулови! Вони йшли, притиснувшись плечем до плеча — вища, в пальті, Катя, і низенька, в білячій шубці, Глаша. На одній руці Катя тримала велику хутряну муфту, а в другий отвір муфти засунула свою руку Глаша, бо день був вітряний і морозний.

— Катю! Глашо! — гукав Антон. — Окулови!

Наче з-під землі біля нього виріс худорлявий чоловічок в насунутій на очі шапці, ніби між іншим, спитав:

— Окулови? Де Окулови? Вкажіть, пане підпоручик. Вони мені от-так потрібні.

— Що? — озирнувшись на нього, оторопіло спитав Антон. І зрозумівши, що перед ним філер, бридливо поморщився і гукнув:

— Забирайся геть, свиняче рило! Ну, швидко!

Чоловічок шмигнув убік і зник за спинами обивателів, які юрмилися на тротуарі.

Минув тиждень, і Антон пішов на педагогічні курси. Там йому сказали, що Глафіра Окулова чомусь не відвідує занять, і дали їй домашню адресу. Квартирна хазяйка Окулових зустріла його непривітно, Антонові тільки й сказала:

— Кудись поїхали. А куди саме — не знаю. І коли повернуться — теж не знаю. Може, й не повернуться...

Подався Костюшко на Мохову, став розпитувати студентів: хто знає сестер Окулових? Студенти поглядали на нього підозріло і низували плечима: мовляв, уперше чують подібне прізвище.

Лише в кінці грудня одержав листа від Ніки. Вона й сповістила його, що Катю і Глашу Окулових за участь у студентській демонстрації вислано на місце проживання їхніх батьків, кудись у Єнісейську губернію, строком на два роки.

Як же Антон пожалкував, що все відкладав, усе не наважувався розшукати Окулових тут, у Москві!

Та саме того дня, коли побачив Катю і Глашу серед демонстрантів, у нього остаточно визріло рішення: будь-що вирватися з військової служби і якомога швидше!

XXIII

Якось Антон повертався з Дівочого поля, куди ходив подивитися, як москвичі святкують масницю. В центрі міста, коли переходив з Іллінки на Нікольську, йому здалося, ніби серед прохожих промайнула невисока постать уже знайомого петербурзького інтелігента. Того інтелігента, якого бачив на Васильєвському острові разом з Михайлом Сільвіним, а згодом зустрів у читальні газети «Новости» з симпатичним слюсарем, котрий читав на Сінній площі Некрасова. Перша думка була наздогнати інтелігента і розпитати, що нового в Петербурзі, як поживає Сільвін. Костюшко навіть зупинився, але, повагавшись, вирішив, що, можливо, йому тільки привиділося, ніби це саме той петербурзький інтелігент. Та й побоявся нового конфузу: то були випадкові, занадто миттєві зустрічі, і чоловік міг не запам'ятати його.

Проте Антон не помилився: Володимир Ульянов, недавно вийшовши з тюрми, приїхав до Москви.

...В січні 1896 року поліція провела нові арешти, і тоді за ґратами опинилося ще близько сорока членів «Союзу боротьби», у тому числі й Бабушкін, а влітку до тюрми разом з багатьма іншими потрапили Надія Крупська та Зіна Невзорова.

Ульянов оце третій день жив у Москві. Він прибув сюди, щоб попрощатися з сім'єю перед далекою дорогою. Йому оголосили, що згідно «височайшого повеління» його висилають на три роки до Сибіру. У Петербурзі він встиг зустрітися з своїми друзями по «Союзу» і навіть сфотографуватися з ними. Минуть роки, і те історичне фото стане відомим усьому світові.

Зустріч відбулася на квартирі Степана Радченка по Великому Сампсонієвському проспекту. Надвечір туди завітав на день раніше випущений Іван Бабушкін. Його, теж за «височайшим повелінням», висилали із столиці на три роки під гласний нагляд поліції. Бабушкіну дозволялося самому обрати місце проживання, за винятком столичних губерній, університетських та великого списку інших міст. Напередодні друзі передали в каме-

ру Бабушкіну: «Коли буде можливість вибору, просіться до Катеринослава». Він здогадався, чия то порада, і попросився до Катеринослава.

Сестра Бабушкіна, Марія, виклопотала для брата триденну відпустку для прощання з рідними і зборів у дорогу. Він скористався нею для зустрічі з друзями.

Коли на квартирі Радченка скінчилася дискусія з тими «молодими», котрі намагалися звернути на шлях «економізму», домовилися про те, яких заходів треба вжити для зміцнення «Союзу боротьби», перетворення його в організацію дійсно пролетарських революціонерів-марксистів, Бабушкін підійшов до Ульянова і вони обійнялися на прощання.

— Роботи у вас, у Катеринославі, буде багато,— сказав Ульянов.— Та і я в Єнісейській губернії не сидітиму, склавши руки. Збираюся дещо написати. Навіть було думав: «Рано висилають з Пітера — не встиг усього матеріалу зібрати. А в Сибіру такої можливості не буде: там нема таких бібліотек, як тут». І ще хочу вам сказати, Іване Васильовичу: де б ви не були — пам'ятайте: я глибоко шаную вас, я люблю вас.

— Спасибі вам, Володимире Іллічу, за науку і за добре слово. До побачення,— промовив Бабушкін, і вони востаннє перед довгою розлукою вклонилися один одному.

...Не міг знати Антон, що тим двом судилося назавжди ввійти в його життя.

Але був і третій чоловік...

XXIV

Життя химерно переплітало людські шляхи.

Настала знову весна, зазеленіли заліті сонцем вулиці Москви. Та весна була особлива: Антон у впливового московського лікаря-окуліста дістав довідку про свою короткозорість і подав у відставку. Невдовзі по тому, дізнавшись, що клопотання його задовольнили записав у щоденнику: «Коли я вийшов на вулицю, у мене від радості і захоплення зайняло дух. Мені хотілося плигати і скакати... Додому йшов у найблаженнішому настрої, збирався обманути своїх, але по моему обличчю вони здогадалися, що діло моє вигоріло».

Це сталося 29 квітня. Саме цього дня не меншу радість переживав і той, третій. Він сидів у вагоні поїзда, що йшов у Росію, і не відривав погляду від вікна. За вікном буяла весна: на нивах перекочувалися зелені хвилі або плислово чорніли пари чи пробігали гаї, а в голубому роздоллі неба празниково світило сонце, бо й на душі цього третього чоловіка — Віктора Курнатовського — було по-святковому затишно і весело: адже він повертався на свою рідну землю, з якою розлучився чотири з лишком роки тому.

За кілька годин — прикордонна станція Вержболово, а там — Росія, милий до щему край батьків, золотого дитинства, неспокійної, трудної і неповторної юності.

Чотири роки на чужині — то ціла вічність печалі і душевних терзань. По закінченні трирічного строку заслання в Шенкурську, Архангельської губернії, він, колишній студент Петербурзького, потім Московського університетів, таємно виїхав до Швейцарії. Він дуже любив хімію. Щоб завершити освіту, вступив на хімічне відділення Цюрихського політехнічного інституту.

Там, у Цюріху, жилося-таки не легко. Заробіток мав злидений, бо зміг дістати лише один урок у російській емігрантській родині. Ледве відшукав по своїх грошах убогу кімнату в маленькому завулку поблизу Песталоцціштрасе.

Ніхто не може дорікнути йому, що він марнував час у Швейцарії. Знайомство з Плехановим і Засулич, організація студентських марксистських гуртків, відправка в Росію транспортів нелегальної літератури, підготовка своєї популярної агітаційної брошури «Робочий день», яка недавно вийшла в друкарні «Союзу російських соціал-демократів» у Женеві. Для неї з такими зусиллями йому довелося добувати з Росії різні відомості!

Чимало сил і часу забирала російська читальня, якою він завідував. Вона мала «страшний» арсенал революційної літератури, яка вміщувалася в трьох невеликих шафах. Тіснилася читальня в кімнатці на верхньому поверсі маленького ресторану на Платтенштрасе, неподалік від його, Вікторової, квартири. Читальня була мовби штабом російської еміграції в Цюріху, сюди з'являвся кожний політичний, що, рятуючись від переслідування, втікав з Росії. І він, Курнатовський, хоч і сам терпів велику скруту, старався кожному приїжджому допомогти як можна краще влаштуватися.

А скруту терпів страшну, тепер навіть самому дивно: як міг усе стерпіти, пережити? Ще коли б мав добре здоров'я! А то ж хворі вуха, на праве тепер зовсім погано чує, і хворий шлунок. Шенкурське заслання далось знаки. Лікарі радили дотримуватись дієти. Та де ж там! Іноді не мав бодай кількох сантиметрів, щоб купити хліба і незмінного в емігрантському харчуванні сиру. Для його шлунку хоч би кухоль молока в день, але й того не було...

Коли в кишені не лишалося жодного сантимата, ночував у читальні, вкладався на скрипучому столі і намагався якомога швидше заснути. Не хотілося йому, щоб хазяйка бачила, як нидіє він од голоду. Але старенька жінка по якомусь часі здогадалася, чому її квартирант не приходить додому, і, хоч сама жила надголодь, іноді приносила Вікторові в читальню щось поїсти.

Бували дні, коли журба і самотність доводили до відчаю. Тоді, щоб не псувати настроїв друзям, замикався в своїй кімнаті або кидався в далекі мандри по швейцарських горах і долинах, пішки долаючи за добу по півсотні кілометрів.

О ні, він не був відлюдьком! Близько до серця брав страждання і недолю друзів, прагнув з кожним поговорити доступною саме йому мовою, любив і жарти, і різні дивацтва, без яких молодість немислима. Нерідко вони ватагою вирушали на нічні прогулянки по заснулому місту (а в Цюріху життя затихало рано — об одинадцятій вечора). Проходячи повз багаті вілли і особняки, він, Курнатовський, бувало з надзвичайно серйозним виглядом витягував з кишені грудочку крейди і питав друзів:

— Писати на цьому будинку «Е»?

Те «Е» мало означати, що під час революції дім підлягатиме експропріації.

Жилося йому трудно, але в інституті завжди вчасно здавав курсові роботи, заліки, бо його ні на мить не полишав живий інтерес до науки. Випускні іспити склав успішно, отримав диплом інженера-хіміка, півроку відпрацював на заводі, в лабораторіях, практикою закріпив набуті знання.

А головне—досконало оволодів теорією марксизму, ознайомився з робітничим рухом в Європі, побував на Цюріхському конгресі II Інтернаціоналу... Так, так,

це — найголовніше, цього запалу вистачить на багато років роботи там, у Росії...

Проходячи по вагону, на мить зупинився в купе огрядний, з широким добродушним обличчям сивовусий кондуктор, привітно озвався:

— З божою поміччю, пане Курнатовський, під'їжджаємо до кордону.

Весело підморгнувши Вікторові, кондуктор пішов далі.

У Курнатовського швидко-швидко забилося серце: адже через кілька хвилин поїзд повезе його в глибину рідної Росії. Яка вона тепер? Як змінилася за ці роки? І як вона зустрине його, Віктора?

За вікном побігли пристанційні будівлі. Ось і перон станції Вержболово. На пероні, недалеко від дзвону, що висить на стіні вокзалу, стоїть юна вродлива панянка, тримаючи білу парасольку над головою, а погляд її — радісний і неспокійний — шугає сюди-туди вподовж ешелону. Вийшла когось близького зустрічати. Може, коханого, пареченого?

«Недалеко той час, коли і мене хтось отак виглядатиме», — з тихою радістю подумав Віктор, і тієї ж миті почув голос:

— Прошу пред'явити документи. Пан Курнатовський, якщо не помиляюсь?

Віктор обернувся і побачив перед собою двох жандармів.

Серце наче обірвалося, і туди, в груди, мовби дихнуло холодом. Він знову чомусь кинув погляд на вікно, ніби хотів побачити ту юну панянку і попрощатися з своєю недавньою надією. Але панянка вже кудись зникла, натомість перед вагоном товпився великий гурт жандармів.

З яким нетерпінням він ждав тієї миті, коли ступить на рідну землю! І ось як вона зустріла його!

Вийшовши з вагона в супроводі жандармів, Курнатовський — високий, ставний чоловік з темними вусами — опустил на перон свою валізку і з гіркою іронією в карих очах поглянув довкола.

Весняне сонце, як і раніше, сміялося з неба. Той сміх тепер видався Курнатовському зловісним.

«Впізнаю тебе, матінко Русь!» — з сумом подумав Віктор і помітив, що жандармський офіцер, ледве стримуючи свою радість, вишуканим жестом запрошує його до приміщення вокзалу.

...На Віктора вже чекали тюремна камера, нудні допити. Не один місяць мине, доки йому оголосять вирок: три роки заслання в Мінусинський повіт Єнісейської губернії із зарахуванням строку попереднього ув'язнення.

По дорозі на заслання, з прохідним свідоцтвом у кишені, він пройде через Москву тоді, коли Антон уже буде в Привіслянському краї...

XXV

«Дорога Радо!

Мені не терпиться прискорити хід подій і, перескочивши через два роки, слідом за Антоном полинути на милі нашому серцю береги Дніпра. Але, подумавши, дійшов висновку, що перескочити їх — не просто, бо саме в ті роки в душі Антоновій стався крутий злам. Як це часто буває, особливо в ранні літа, один сміливий Антонів вчинок, породивши інші, розвіяв невіру у власні сили, і наклав відбиток на весь характер.

Вчинком тим був вихід з військової служби. Тоді Антон ще тримався за народницькі ідеї. Перед його очима стояли в сяйві слави постаті Каракозова і Степняка-Кравчинського, Софії Перовської і Олександра Ульянова. Порвавши з військовою кастою, він твердо вирішив вивчитися на агронома, щоб усе життя прожити в гущі селян, несучи їм світло знань і революційні ідеї.

На сімейній раді домовилися, що Антон поїде вчитися до Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва. Обрали невеличке містечко на березі Вісли, у Люблінській губернії, з тих міркувань, що там, у глибокій провінції, жили знайомі, котрі обіцяли підшукати для Антона уроки в якійсь заможній родині, і запевняли, що тими уроками він зможе прогодуватися.

Антонові, який з дитинства любив природу, припав до душі Привіслянський край. Він часто в своєму офіцерському мундирі, з якого зрізав погони, прогулювався берегом Вісли, невеликими лісами то самотньо, то з новими своїми друзями. Ново-Олександрійські студенти не схожі були на петербурзьких: там — синки дворянства та чиновництва, тут більшість — діти кустарів, ремісників, службової інтелігенції, котрі вчилися на свої трудові копійки.

Люблінська губернія, куди входив і Ново-Олександрійський повіт, на сході межувала з Поліссям, на пів-

дні — з Галичиною, а на заході її кордон пролягав по Віслі. У цьому повіті, де проходив водорозділ Вісли, Сана, Вепря і Західного Бугу, було мало земель, придатних для обробітку. Населення виробляло на продаж просте селянське сукно, вірьовки, волосяні сита і решета, вози, бочки, обручі, шкіру, взуття. Поганий збут кустарних виробів і злидні гнали привіслянських селян на гуральні і цукроварні, на пивоварні та фабрики по виробництву шкіри і гнутих меблів, на парові лісопилні, тим самим гуртуючи пролетарів.

Національний склад губернії був не однорідний. Чотири чи п'ять повітів її на сході населяли українці, решту — поляки. В тому краї особливо відчутний був не тільки економічний, а й національний гніт.

Там Антон від простих людей наслухався легенд про Тадеуша Костюшка, Кастуся Калиновського, Андрія Потебню, про звияжні бої в серпні 1863 року на Люблінщині — під Жижиним і Хруслиною.

Незабаром Антон помітив, що на студентів інституту куди більший вплив мали соціал-демократи, аніж народдовольці. Це так вразило його, що в перші місяці він уникав розмов на політичні теми.

Тільки пізньої осені, через знайомого працівника метеорологічної станції інституту, він увійшов до соціал-демократичного гуртка. Гурток збирався на квартирі свого керівника, новоолександрійського агронома. Там довгими осінніми і зимовими вечорами читалися реферати, точилися розмови, що нерідко переростали в палкі дискусії. В тому гуртку Антон уперше серйозно ознайомився з суттю нового вчення і рішуче став на його бік. Не дивуйся, Радо, такий різкий зміні його поглядів. Згадай, що Антон здавна тягнувся до справжньої науки. Тут же його одразу полонила наукова обґрунтованість теорії марксизму, логічна ясність принципів і захоплююча перспектива, яку відкривало те вчення.

Не забарилося й перше випробування. По доносу провокатора більшість членів гуртка була заарештована. Близько місяця тримали Антона в тюрмі. На допитах він виявив неабияку витримку, і жандарми змушені були випустити його «через відсутність доказів».

У лютому 1899 року в Петербурзі на Університетській набережній відбулася масова студентська демонстрація. Градоначальник випустив на неї козаків. Звістка про криваві події на березі Невы облетіла Росію. Тоді зібра-

лися на свою сходку і новоолександрійські студенти. Антон запропонував підтримати колег-пітерців і оголосити страйк. До страйкового комітету було обрано і Антона... Потім комітет делегував його до Москви для встановлення зв'язку з московськими студентами.

Кінчилося це тим, що Костюшка «за політичну неблагонадійність, як керівника студентського страйку», виключили з інституту і поліція запропонувала йому негайно залишити Ново-Олександрію.

Так він знову опинився на розпутті, без шматка хліба, без копійки в кишені.

Йшов березень. Вітер доносив із-за Вісли запаморочливі запахи близької весни. Другий день стояла відлига. Почорнілі снігові замети присіли, із стріх падали руді краплі.

«Куди ж тепер?» — стоячи в своїй кімнаті біля маленького вікна, з сумом думав Антон.

Він стояв отак уже більше години, і від тривожних думок йому розболілася голова.

Взяв із столу газету, яку приніс ще вранці і досі не розгортав. Кинув погляд на останню сторінку, машинально прочитав повідомлення: в Самарі починається будівництво мосту через річку. З досадою жбурнув газету на стіл і знову став дивитися у вікно, але спогади непомітно, на легких своїх крилах, перенесли в далеке дитинство, на береги Волги. Перед його уявним зором сліпуче забілів прибережний пісок, попливли високі зелені гори над рікою — Жигулі...

«Волга... Жигулі... Які гарні, які ласкаві слова, — подумалося йому, і несподівано, як обвал у горах, прийшло рішення: — На Волгу! На будівництво мосту!.. Десятником або хоч і чорноробом!»

Мерщій одягнувшись, схопив зі столу свого кишенькового годинника — материн подарунок до дня виходу з училища, згорнув свою офіцерську шинель, узяв під пахву і подався з квартири. За півціни продав ті речі перекупщику, позичив трохи грошей у знайомих і увечері виїхав поїздом, що йшов з Варшави на Ковель.

...А я все думаю, Радо, як мені пощастило в житті. Потрапив я до Московського університету, де вчився колись і Віктор Курнатовський. Живучи в Москві, ходив я і на Трубну площу, де бував Антон, не раз навідувався і до Хамовницьких казарм, де він служив. А коли звалилося на нас оце велике випробування — війна, опинився

я в Ленінграді, в навчальному загоні підводного плавання імені Кірова, який містився на Васильєвському острові в приміщеннях колишнього Морського Кадетського корпусу, котрий свого часу закінчив лейтенант Шмідт, бував і біля колишнього Павловського училища. Приходячи на Петроградську сторону, я щоразу намагався уявою сягнути в той час, коли Антон ходив тут по Великому проспекту, повз казарми Ямбургського і Білозерського полків або мимо казарми лейб-гвардії Гренадерського полку, прогулювався по старовинній Троїцькій площі, у задумі стояв біля Князь-Володимирського собору...

Я вже писав тобі, Радо, як з Ленінграда нас, недавніх студентів, відправляли на Волгу, в місто Енгельс, де тоді тільки-но створювалося зенітно-артилерійське училище. З Ленінграда ми виїхали поїздом, а від Череповця пливли пароплавом по Шекспі, через Рибінське море, і далі — по Волзі.

Волга зачарувала мене своєю красою, я на якийсь час навіть забув про війну. А коли ми наблизилися до Жигулів... О, їх треба лише на власні очі бачити! Круті верховини з вузькими прорізами долин, вапнякові скелі, то оголені, то вкриті мохом. То раптом на стрімких бескидах розкинуть свої зелені шати листяні чи хвойні дерева або із-за низького дубняка закучерявляться дикі яблуні. До Куйбишева ще далеко, Волга тільки-но звернула вліво і самарською лукою, тобто коліном, огинає Жигулівські гори. А незабаром після того, як поминули Царів курган, на високому березі зліва, в густій зелені забіліли стіни будинків відпочинку, дач, санаторіїв. Ми наближалися до Куйбишева — колишньої Самари.

Сюди, на будівництво мосту, колись і приїхав Антон. Він уперше тоді в простій блузі, з грабаркою в руках, як рівний, увійшов у робітничу гущу. Працював по коліна у воді, по чотирнадцять годин на добу. А ввечорами в його убогій квартирі на околиці міста, в Покровській слобідці, збиралися будівники мосту, вчорашні селяни, читали нелегальні книжки, знайомилися з програмою соціал-демократів.

Працюючи в холодній, майже крижаній воді, Антон тяжко захворів. Лікарі встановили у нього м'язовий ревматизм. Хвороба більш як на місяць прикувала його до ліжка. Тоді самарські друзі порадили йому їхати на південь. У Катеринославі, говорили вони, живе під гласним наглядом Колумб, тобто Ісаак Лалаянц, близький зна-

йомий Володимира Ульянова. Катеринослав — не просто губернське місто, а промисловий центр Півдня Росії. Лалаянц пише, що там роботи для соціал-демократів — гори. До того ж у Катеринославі цієї осені відкривається Вище гірниче училище.

Ось що, дорога моя Радо, привело Антона на нашу рідну Україну.

Твій Стефан».

XXVI

Катеринослав... Довго ця назва мало що говорила. В Росії лише знали, що Катерина II заснувала його на берегах Дніпра, аби утвердити свою владу над родючими землями України.

Навіть ставши губернським центром, Катеринослав лишався невеликим містом, заселеним міщанством і чиновництвом, а навколо нього ледь животіли маси безземельного селянства.

Та ось відкрили гігантські родовища криворізької руди і донецького вугілля. Мов хижак на здобич, кинулися сюди європейські товстосуми. Незабаром через усю Україну із заходу на схід пролягла залізниця. Катеринослав опинився на середині транспортної магістралі.

Тоді в цьому голодному краї з американською швидкістю стали з'являтися шахти, рудники, металургійні заводи. Козацькі степи, по яких ще недавно рипіли чумацькі мажі, запряжені лінивими волами, тепер покривалися мережею сталевих колій. Українське вугілля і руда перетворювалися в гори чавуну і сталі. Уже з середини дев'яностих років з нечуваною швидкістю один за одним виростали в Придніпров'ї великі заводи: металургійні — Брянський і Кам'янський, трубопрокатний, цвяховий завод Гантке, Франко-російський машинобудівний Езау, завод Шодуар, естампажний... Навколо Катеринослава в брудних довгих бараках, у поспіхом зліплених хатинах оселялися тисячі робітників, що незчисленними ватагами тяглися за шматком хліба з усіх кінців Росії. На п'ятнадцять верств, починаючись у степу за Брянкою і кінчаючись на другому березі Дніпра, замаячив мало не суцільний ряд труб, високих і низьких, круглих і восьмигранних. Ті труби безугаву вивергали густий дим, котрий, ніби не прийнятий небом,

чорною хмарою спускався на землю і шаром сажі вкривав усе місто, особливо робітничі квартали.

За якийсь десяток років обличчя степового півдня невідомо змінилося.

Молодий Володимир Ульянов наче бачив із свого далекого заслання, із сибірського села Шушенського, як темної ночі червона заграва від розжарених доменних печей, мов грядуща пожежа, палала над заводськими районами Катеринослава, над ревищем гудків, над гуркотнявою заліза і сталі. Ніби бачив і чув те Ульянов, пишучи 1898 року, що Південь молодий і перебуває в періоді формування, що туди масово переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери і робітники, а в сучасну епоху промислової гарячки туди перевозяться з Америки цілі заводи. Ні, він не шкодував, що порадив Бабушкіну їхати саме до Катеринослава, неодмінно до Катеринослава!

Бабушкіну було нелегко. Першим завжди найтрудніше. А тут ще особливі умови: основна маса робітників — недавні селяни, більшість яких не встигла порвати пуповину, що з'єднувала їх із землею. Жили надією: заробити трохи грошей, повернутися додому, відкупити наділ, придбати коня і сякий-такий реманент, та й знову шукати щастя на своєму куцому полі, як шукали його діди і прадіди.

Але не за тим злетілися на береги Дніпра промисловці, щоб ошчасливити селянина-злидаря. Їх привела сюди жадоба прибутків, прибутків за всяку ціну, будь-яким способом!

За 12-годинний робочий день платили в середньому сімдесят копійок, а молодому робітникові — сорок-п'ятдесят копійок. Заробітну плату видавали один раз на місяць. Аби робітник не вмер голодною смертю, відкрили для нього заводську «споживчу лавку». Там відпускали товари по ціні вищій, ніж у приватних крамницях, зате в кредит. Не хоче брати товар у споживчій лавці — жехай здихає.

Та ще ж майстрам — хабарі та штрафи. А щоб не здумав робітник бунтувати, завели своє, заводське військо. Навіть за царськими законами приватні особи не мали права тримати власну озброєну сторожу. Але це не стосувалося хазяїв Брянки, бо пайовиками Товариства були не тільки багаті і впливові російські купці, а й великі князі, пайовиком раніше був навіть сам нині

покійний Олександр III. Царствующий двір не менше, ніж іноземні промисловці, був зацікавлений у прибутках Товариства...

Набрали в сторожу на Брянку іноплеменців, котрі не знали ні української, ні російської мови, щоб не якшались з робітниками. Вісімдесят чоловік. Озброїли. Нацькували на робітників.

Скаже робітник слово наперекір майстрові, той одразу викликає в цех «козака» — якогось напівдикого горця. І хай не жде робітник від «козака» пощади!

Розраховували вбити двох зайців: тримати робітників у страсі і покорі, а заодно спрямувати їхню ненависть не проти хазяїв та адміністрації, а проти іноплеменців.

Робітники ненавиділи сторожу з іноплеменців, котрих назвали «черкесами». Просили адміністрацію прибрати їх. Адміністрація ніби не чула того благання.

Утиски щодалі ставали все жорстокішими.

Доки ж терпіти?

І терпець увірвався.

XXVII

Стояв кінець травня. Давно відцвіли сади. В степу за Новими Кайдаками зеленіла озимина. Дзвінко виспівувало над нею жайвороння. Сонце припікало по-літньому. Тільки надвечір спека стала поволі спадати.

У цей час закінчилася зміна і з воріт трубопрокатного та Брянки повалив робочий люд.

Юрба молодих трубопрокатників дійшла до паркану Брянського заводу і тоді один з них — коренастий і русочубий — весело підморгнув до товаришів:

— А що, хлопці, подражнимо «черкесів»?

— Чому б ні?!

— Давай, Микито!

Микита Кутілін перед кінцем зміни посварився з майстром, котрий уже втретє залишав його працювати після гудка, не обіцяючи за надурочну роботу ніякої платні. Вдома сім'я перебивається з хліба на воду, а ти гни спину «за так».

У Микитиних грудях ще вирував гнів. Посваритися з майстром — не жарт: завтра він тебе поставить на гіршу роботу, де й того не заробиш, що тепер маєш. А може й зовсім прогнати із заводу. Влаштуватися в іншому

місці нелегко: щодня під кожною заводською брамою товчуться сотні безробітних.

Але ж доки й мовчати? Інженери та майстри не вважають робітника за людину. А ці пси, заводська сторожа, так і чатують, аби позбиткуватися над тобою, вислужитися перед хазяїном. Налетить на тебе, мов звір... Хоч би словом можна було з ним перемовитися, так він нічого не тямить по-нашому...

— Що, Микито, жижки затремтіли? — чує Кутілін позад себе чийсь насмішкуватий голос.

— Об'язичився і скис?

— Теж герой!

Микита сердито оглянувся на товаришів, різким рухом руки зсунув на потилицю засмальцьованого кашкета і, підбігши до паркана, вперся одною ногою в нього, взявся обома руками за товсту дошку і потяг на себе. Від натуги обличчя його налилося кров'ю, на руках набрякли сині жили. Заіржавілі гвіздки повільно, з протяжним скрипом виповзали з дубової перекладини. Зрештою, дошка — в Микитиних руках. Він ледве встиг змахнути долонею під з чола, як побачив сторожа-«черкеса», котрий, люто витріщивши очі, біг до нього і щось кричав своєю мовою.

Хлопці перетнули дорогу «черкесові», і там зав'язалася бійка. З воріт Брянки вихопилося ще кілька сторожів. Один з них погнався за Кутіліним. Микита, вирішивши, що пора кінчати небезпечну гру, кинув дошку на землю, всміхнувся до «черкеса». А той, вихопивши із-за пояса кинджал, коротко замахнувся і вдарив Кутіліна в груди, прямо в серце.

Микита не встиг навіть скрикнути.

Остеронь стояла група жінок. Вони бачили, як падав Кутілін.

Їх пронизливий крик, їх дикий болісний зойк на мить приголомшив робітників. Отямившись, вони сприйняли той крик, сповнений жаху і жалоби, як сигнал до помсти.

Робітники стрімголов кинулись до місця вбивства. Натовп зростав.

Люди стояли простоволосі, із стиснутими кулаками і закам'янілими обличчями. Про «черкесів» забули, і ті встигли сховатися за заводською брамою.

Та раптом тишу розітнув надричний крик:

— Доки ж?!

Цього було досить, щоб величезний натовп стрепенувся. Убивство робітника стало тією останньою краплею, що переповнила чашу терпіння. Наче іскра впала в порохову бочку: натовп вибухнув спопеляючим гнівом.

Проти кого його спрямувати? Кому відомстити?

Хазяї — далеко, адміністрація — за масивною заводською брамою.

— На контору! — верескливо крикнув п'ятнадцятирічний хлопчина, у якого волосся на голові стирчало у всі боки нерівною стріхою.

Не роздумуючи, а просто піддаючись дикій жадобі помсти, яка вимагала негайної дії, десятки голосів підхопили:

— На контору!

Натовп увірвався на подвір'я Брянки. Але ні сторожів, ні адміністрації ніде не могли знайти — вони втекли. Тоді в безсилій ненависті підпалили сторожові будки.

Затріщали двері контори і вивалились. По них загупали десятки ніг. На середину кімнати витягли ковану скриню. Що з нею робити? Як відчинити?

— Кувалду! Швидше! — здогадався хтось.

Принесли кувалду, нею розстрожили сундук. То була мала каса: в ній зберігалася тільки дзвінка монета. Хапали її пригорщами і кидали через розбиті вікна і двері в натовп.

Покінчивши з касою, з кількох сторін підпалили контору. Чорним стовпом піднявся над нею дим.

Контора згоріла дощенту.

А на подвір'я заводу вливалися нові й нові юрми. Кількатисячний натовп був наелектризований до краю, ненависть вирувала в наболілих серцях і шукала виходу.

Що ще трошити? Кому мстити?

— Про споживчу лавку забули? Скільки кривавих карбованців наших вона поглинула? — крикнув Єгор Матлахов, плечистий парубок, чубатий і чорнобровий. Він себе не тямив від гніву і жадоби помсти: Микита Кутілін був його товаришем.

Споживча лавка містилася в житловому будинку. Вдерлися туди, побили прилавки і вікна.

— Поліція!

— Поліція! — покотилося над головами.

Однак від того, недавно такого страшного слова, натовп не здригнувся.

На місце бунту прибув поліцмейстер катеринославської кінної і пішої поліції. Поліцмейстер накинувся з кулаками на розгубленого околочного, який одиноко стовбичив біля воріт Брянки:

— Стоїш, роззява?! Чому допустив цей бунтарський шабаш?!

— Ваше скородіє! — промимрив переляканий околочний. — Вони чисто збісилися...

— Е, бовдуре! — бридливо скривився поліцмейстер і, бажаючи перед нижчими чинами показати свою хоробрість, обернувся до натовпу, хрипло гукнув: — Братці! Розходьтеся по домах! Побешкетували і досить! Власті завтра розберуться, кого треба покарають. Розходьтеся, братці!

Наперед виступив Єгор Матлахов, сердито порадив:

— Ваше благородіє! Ідіть звідси! Ми самі погуляємо, відведемо душу!

Поліцмейстер побагровів, нетерпеливо ворухнув чорними вусами:

— Я не потерплю не порядку! Востаннє добром та миром прошу...

З натовпу Захар Туренко, найближчий друг Матлахова, в'їдливо гукнув:

— І знайшов ти, Єгоре, з ким говорити? Так він тебе й зрозуміє.

І раптом несамовитий крик розітнув повітря:

— Бий гада!

Захар, миттю нагнувшись, вхопив уламок цеглини. Уламок полетів над натовпом і впав поліцмейстеру на голову. Обливаючись кров'ю, той звалився на бруківку. До нього підбігли нижчі поліцейські чини, поклали на воза і повезли до міста.

А Єгор Матлахов уже гукав:

— Гуляй, хлопці! Сьогодні наш день! Відплатимо за Микиту! Рушай на Кайдаки!

Його клич тут же підхопили:

— На Нові Кайдаки!

— Там лавок достобіса!

Чорною хмарою посунули на Кайдаки. Тільки невелика група, чоловік з півсотні, відкололася і повернула на Чечелівку, до громадської лавки.

По дорозі на Кайдаки розгромили казенну винну лавку, а в Кайдаках — близько двадцяти маленьких приватних лавок.

Лише на світанні, деś годині о четвертій, коли від Дніпра повіяв холодний вітер, «гуляння» стало поволі затихати. О тій порі на підмогу поліції прибули піші війська, викликані з таборів.

По тому кілька тижнів тривали арешти. Катеринославські тюрми переповнилися: їм довелося одразу прийняти ще 1200 в'язнів. А звістка про незвичайне «гуляння» на Брянщині уже розліталася по всій Європі.

...Слідство велось пайретьельніше, тяглося довго.

Безглуздо було садовити на лаву підсудних усіх тисячу двісті чоловік. Тому ще до судового процесу частину випустили, обмежившись адміністративними карами, п'ятсот чоловік виселили на місця їхнього попереднього проживання, а сімдесят три чоловіки, в тому числі п'ятнадцятирічний хлопчина, стали перед судом.

Єгора Матлахова і Захара Туренка ніхто не видав. Вони уникли навіть арешту.

Антон прибув до Катеринослава напередодні судового процесу над брянцями. Відвідуючи майже всі його засідання, він ще ясніше зрозумів, у якій безвиході гибіє робітник Росії. Його безправність можна порівняти хіба що з безправністю каторжника.

Мовби знушаючись над істиною, інженер Вноровський, помічник керуючого заводом, виступаючи на суді, намагався довести, ніби становище брянців зовсім не тяжке: вони, мовляв, очевидно були задоволені своїм становищем, бо «порядок» і спокій на заводі, за рідкісними випадками, не порушувався, і робітники ніколи відкрито не обурювалися.

Десятки учасників бунту тоді засудили до арештантських рот і тюремного ув'язнення.

Те «гуляння» брянців було останнім стихійним бунтом у Катеринославі.

XXVIII

...Антон був переконаний: гірниче училище — це саме те, що йому потрібне. По натурі він — романтик. Його ваблять мандрівки по безмежних просторах Росії.

Найближче до серця йому — професія геолога, але вона заведе далеко від робітничого середовища. Він обирає заводське відділення. Розшукав Колумба — Лалаянца, до якого мав рекомендаційного листа від самарського знайомого. Колумб працював в управлінні Катерининської залізниці.

Перші походи на Брянку, на Шодуар приголомшили Антона. Тут умови праці були ще страшнішими, ніж на будівництві мосту.

«Як вони витримують цю каторгу, недавні полтавські, київські, орловські та курські селяни-злидарі, а тепер брянські чорнороби, канавні, підручні, каталі?! — думав Антон. — Та хіба всі витримують? Жовтолиці, аж чорні, худі, згорблені. З широкими бородами і запалими очима. Одяг на них засмальцьований, в рудих пропалинах. Як вони не падають з ніг, котячи і котячи сорокапудові тачки з рудою безперестану по дванадцять годин на добу. Завантажують домну — вручну, пробивають льотку — теж вручну. Чому б ні? Робочих рук тут вистачає, за ворітьми заводу щодня стоять сотні тих, хто ладен замінити слабих...»

Ах, домна! Здалеку ти уявлялася вродливою дівчиною Домною, а зблизька — презлюща мачуха, чисто відьма.

Не перестаючи дивуватися з терплячості робітників, Антон писав рідним: «Доводиться, наприклад, довгим ломом прочищати «льотку», тобто отвір, звідки витікає чавун або шлак, коли на тебе дме розпечене повітря з іскрами і попелом. Не знаю, як робітники витримують усе це, коли навіть за три кроки відчуваєш нестерпну спеку».

Якось він стояв неподалік від домни, спостерігав за роботою канавних. Йому було жарко, і він розстебнув поли свого сірого приношеного пальта з напівоблізлим коміром. Збоку до нього підійшов чоловік з світло-руси-ми вусами, з припухлими повіками, і, чемно привітавшись, спитав:

— Що, пане студент, весела робота? Самі чорти в пеклі, мабуть, не витримали б такої жару.

Антон обернувся до чоловіка і враз наморщив лоба: де він міг бачити його? Знайоме обличчя. Привітавшись кивком голови, спитав:

— Ви теж у домennomу працюєте?

— Ні, я слюсар. Бабушкін — моє прізвище. Майстер послав сюди, треба щось тут підремонтувати... Так, ро-

бота на Брянці скажена. Але у вас постать цупкенька, треба сподіватися — і витримки вистачить. Недарма українці кажуть: «Терпи, козаче, — отаманом будеш». Коли ще, може, і прославитесь на доменному ділі. — Він оглянувся і додав: — Колумб мені вас рекомендував. Літературна робота є. Може б, завітали сьогодні увечері.

І назвав адресу.

Костюшко на знак згоди кивнув головою. Слюсар, перебравши з одної руки в другу ящик з інструментом, пішов далі.

Увечері зустрілися на П'ятій Чечелівці, в квартирі молодого робітника Єгора Матлахова. Розкинули на столі карти, мовби для гри в «підкидного», і заходилися редагувати листівки.

XXIX

Одного різдвяного дня надвечір Антон перейшов по льоду Дніпро і прямо з берега завернув у дворик Захара Туренка. Хатина його стояла під крислатим берестом і здавалася зовсім крихітною. Відчинила Антонові Марта, низенька і кругловида Туренкова жінка, чорнокоса і смаглява, мов циганка.

У хаті, за широким, нічим не застеленим столом сиділи Іван Бабушкін і Єгор Матлахов. Захар, широколиций, з масивним носом і смаглявий, як метис, ходив по хаті з немовлям на руках.

На столі стояла пляшка горілки.

Привітавшись, Антон роздягнувся і теж сів до столу.

Бабушкін, звертаючись до Костюшка, сказав:

— Ніяк не навчу своїх хлопців конспірації. Сьогодні Юрій з'явився мов сніг на гедову.

Юрієм товариші по підпіллю називали Єгора Матлахова, юнака з фігурою атлета і головою Аполлона. Його чорний чуб, зачесаний назад, кучерявився, а в ясних очах виграла дужа сила. Матлахов сидів, вільно розправивши круті плечі і, добродушно всміхаючись, виправдувався:

— Я ж, Іване Васильовичу, з пляшкою казьонки йшов, а вона для нашого брата майстрового краща посвідка про благонадійність. Свято тепер, мене й потягло до Захара почитати разом Шевченка... Ми з Туренком

не один рік дружимо. Тільки він зі страху поспішив одружитися: боявся, щоб я не відбив у нього «циганочку». Дивлюся тепер на нього і жаль мене бере: загубив дружок волю свою молодецьку. Кружляє он по хаті з дитиною, як з писанкою...

Захар незлобно всміхнувся на ті слова, а Марта, роблено хмурячи брови і щасливо поблискуючи чорними очима, співуче промовляла:

— Будеш мені, Єгоре, збивати чоловіка з вірного шляху — і на поріг не пушу.

— Чудна ти, Марто! — зареготав Матлахов. — Жартую ж я. А таки дід мій розумне радить: до служби, каже, боронь боже одружуватися. Захарові дійствітельна випадає на флоті...

Тепер Марта й справді розсердилась. Обпікши Єгора гнівним поглядом, з болем крикнула:

— Щоб тобі язик заклинило! Може ж, Захар якось обмине службу?

Єгор знітився, винувато, навіть злякано зиркнув на Бабушкіна і, зустрівшись з його докірливим поглядом, густо почервонів.

Далі, усміхаючись одними очима, знизав плечима:

— Усі — проти мене. А я ж їх, чортів чорномазих, обох люблю — і Захара, і Марту...

— Що ж, за це, мабуть, доведеться зробити скидку, — і собі всміхнувся Бабушкін. — Чи не так, Захаре?

— Я давно звик до його балачок. Що поробиш, коли чоловік від роду слова не може сказати без жарту, — відповів Туренко.

Юрій несподівано голосно зареготав.

— Ти чого? — здивувався Бабушкін.

— Згадав, як Григорій Петровський колись до вас приходив, — пояснив Матлахов.

— А, — всміхнувся й Бабушкін і знову обернувся до Антона: — Це було ще, здається, в дев'яносто восьмому. Увечері приходять до мене на квартиру якась жінка. Придивляюся. Щось наче знайоме з обличчя, а впізнати не можу. «Хто ви?» — питаю. А жінка мені басом: «Григорій». Сміху було! Питаю, як він почувается в жіночому одязі? Каже: «Нічого. Одне погано: забуваю ходу змінювати. Уже тут, на Чечелівці, околodочний, бачу, витріщився на мене. Хоч би, думаю, не став, чортяка, в'язнути». — Бабушкін задумався, потім сказав: — Григорій більше не вдавався до того трюку, — небезпечно.

А того разу дуже виручив нас: у нього на квартирі пізно закінчили виготовлення листівок, уночі їх конче треба було розклеїти... Взагалі мені дуже пощастило, що по приїзді сюди зустрівся з Григорієм. Уже після кількох перших розмов ми зійшлися і подружили чисто по-пітерськи. Він ще в Харкові був членом соціал-демократичного гуртка, і тому ми легко знайшли спільну мову.

Далі Іван Васильович розповів, вводячи Антона Костюшка в курс нелегальної діяльності, як він з друзями вирішив заснувати свою друкарню. Дістали вони шрифт, залізні рамки для стягування складеного шрифту, папір, фарбу, сталеві осі для валиків. Валики робили з маси: патока перемішана із звичайним столярним клеєм. Але маса, залита в непристосовані сосуди, не загусала. Потрібна була розточена труба. І тут виручив Петровський. Самовільно залишившись у цеху на нічну роботу, щоб уникнути начальницького ока, він розточив потрібну трубу і, ризикуючи собою, виніс із заводу... Так, з Григорієм вони одразу зажили по-пітерськи. Разом створювали і катеринославський «Союз боротьби»... Як радів він, коли одного разу, зібравшись на збори за містом, обговорювали звістку про те, що всі «Союзи боротьби» об'єдналися і утворили партію, яка буде називатися «Російською соціал-демократичною робітничою партією». Колумб прочитав маніфест першого з'їзду.

Радісно схвилюваний Григорій Петровський, схопивши Бабушкіна за руку, палко вигукнув: «Ваню! Це ж радість для всієї російської землі!»

Надворі догорав сонячний зимовий день, а в хаті було напівтемно, бо шибки маленьких вікон замурувало товстим шаром криги.

— Раніше листівки ми друкували на саморобних мімеографах,— пояснював Бабушкін.— Потім дістали ще трохи шрифту аж у Вільно, і ось вийшов наш «Юра».— Іван Васильович, весело поглянувши на Матлахова, пояснив: — Я кажу не про тебе, Єгоре. Так ми з Григорієм називаємо нашу газету — «Южный рабочий». Вийшов тільки перший номер, але, як мовиться, у кожному ділі найважливіший перший крок. Ми тоді навіть скропили його. З нашим «Юрою» ми й гори зрушимо... До чого я веду? А до того, Матлахов, що Петровський давно став не тільки першокласним токарем, але й першокласним конспіратором, а ти... За що я тебе люблю? За те, що не боїшся ні бога, ні чорта, перед носом самого

поліцейстера або й губерньського шефа жандармів генерала Делло на Катерининському проспекті зумієш по чужих кишенях листівки розтикати. Але остерігайся свого молодечтва...

Зрештою і мовчазний Туренко втрутився в розмову, звернувшись до Бабушкіна:

— Я, Іване Васильовичу, давно знаю Єгора і можу поручитися: він не підведе.

Бабушкін, привітно поглянувши на Туренка, сказав Антонові:

— Захар у нас не балакучий, але пошли нам, боже, побільше таких агітаторів! На заводі під час перекуру він розгортає «Придніпровський край», а всередині там лежить наша листівка. Туренко її читає робітникам, ніби легальну газету. Просто дивно, як вони, Захар і Юрій, такі різні, могли подружитися?

Захар усміхнувся:

— А ми, Іване Васильовичу, доповнюємо один одного: Юра говорить — я слухаю, потім я слухаю, а Юра говорить...

Усі засміялися, а Матлахов — найголосніше.

Туренко передав дитину дружині. Марта, уклавши сина в колиску, що висіла поряд з дерев'яним ліжком, звернулася до гостей:

— Може, вам приготувати якої закуски? Юрій поглядає на пляшку, мов кіт на сало.

— Не знаю, як хто, а я, можна сказати, в рот не беру цього зілля,— обізвався Бабушкін.— Ще в Пітері з одним дружком дали слово не вживати спиртного і не палити тютюну. Здоров'я нам для важливішої справи потрібне. Знаю, що тепер і Юрій до неї не дуже ласий.

— Сьогодні заради такого товариства та й свята я, кажучи правду, випив би чарку,— сказав Матлахов і вичікуюче поглянув на Костюшка.

— При нагоді від чарки і я не відмовляюсь,— сказав Антон.— Але зараз доведеться утриматися: цієї ночі на нас чекає «діло», а для нього світла голова потрібна.

— Мені, грішній, іноді спадало на думку: чи не прикладається наш Іван Васильович до чарки, що у нього завжди повіки набрякли,— сказала Марта, сідаючи на лаву біля вікна.

Бабушкін, підкручуючи свого вуса, добродушно засміявся:

— Повіки у мене здавна такі. Це ж ви, мабуть, не знаєте, що родом я не пітерський. Жили ми раніше у Вологодській губернії, в старовинному селі Леденгському. Село як село, але й не схоже на інші, бо мало хто у нас займався хліборобством, всі працювали на солеварному заводі. Завод належав акцизному відомству, простіше кажучи — казні...

У давні часи за селом Леденгським виявили великі підземні озера солоної води і побудували завод. Робота на тому заводі була тяжка, платня — мізерна. Жили люди надголодь. Село своє і завод називали «соляною каторгою», а слово «акциз» вимовляли, як прокляття. Підірвавши здоров'я на тій каторзі, рано помер батько, залишивши жінку з трьома малими дітьми. Рятуючись від голодної смерті, діти пішли жебракувати. Але і по сусідніх селах люди жили бідно, милостиню подавали нещедро. Навесні мати з сином Миколою і донькою Марією подалася до Петербурга, там найнялася до якогось пана кухаркою і прачкою. Ваню залишила в селі, у дядька. Горював хлопець, журився тяжко за своїми. Тільки через три роки мати і його взяла до столиці. Коли вперше він побачив величезні будинки, конку, коли виїхали на Двірцеву площу і перед його очима постав Зимовий палац, у якому, як таємниче шепнула йому мати, «живе наш цар», він подумав, що потрапив у зовсім інший світ, може, й до самого раю. Але швидко переконався, що там і справді рай, тільки не для всіх. Віддали Ваню в «хлопчики» у бакалійну лавку. Натерпівся ж він там лиха! Його основною роботою було по квартирах покупців розносити товар у важких пакунках. А носити їх дозволяв хазяїн лише на голові. Від того у хлопця боліли очі, напухали повіки. На третьому році довелося навіть у лікарні полежати.

Тоді він змушений був покинути купецьку лавку, влаштувався учнем слюсаря в торпедні майстерні в Кронштадті, а повіки від тих окаянних пакунків так, може, й на все життя лишаться припухлими...

Бабушкін похопився, ніяково всміхнувся:

— Вибачайте, розбалакався я сьогодні. Бач, аж дитинство своє згадав...

Матлахов прийняв зі столу свої важкі червонясті руки і, напівобернувшись до Івана Васильовича, спитав з відвертою цікавістю:

— Коли ж ви вперше зустрілися з Ульяновим?

— Тоді я вже працював на Симянниківському, за Невською заставою,— сказав Бабушкін.— Почав з друзями відвідувати недільну робітничу школу. Там викладали Надія Крупська, Зінаїда Невзорова, Ліда Кніпович. Не набагато і старші від нас, а — боже ти мій! — скільки вони знали! Уроки з арифметики, початки фізики та географії... Але так вони про ті науки розказували, що весь час навертали наші думки на наше життя, на заводські порядки, на тяжке становище російського робітника. Тим, кому вже довіряли, давали і нелегальні книжки. І от одного разу Василь Шелгунов, робітник із Обухівського, каже мені: «Увечері поклич до себе на квартиру таких і таких робітників. До тебе прийде лектор».

— Жив я тоді за Невською заставою, в селі Смоленському. Зібралися ми увечері, незабаром прийшов і Шелгунов з лектором. Лектор назвався Миколою Петровичем. Я уже бачив його якось на квартирі Шелгунова. Росту невисокого, жвавий, з ясними примруженими очима. Але ті очі якісь незвичайні, вони, як магніт, притягували. Рухливі, погляд чіпкий, наче тобі в саму душу заглядає. І лоб... У нього високий, масивний лоб. На Миколі Петровичу кепка, трохи завелика для нього, і просторий костюм. Осіннє пальто з піднятим коміром. Роздягнувшись і сівши до столу, він без зошита почав так просто розповідати про Маркса, Енгельса, про їхнє вчення...

— Слухали ми, затамувавши подих,— оповідав Іван Васильович.— А в кінці роздав нам лектор листки із запитаннями, які вимагали від нас докладного знайомства із заводським життям, постійного спостереження за всім, що відбувалося на заводі. Він привчав нас до добування матеріалів, до самостійної роботи. Вчив і конспірації, і ораторському мистецтву...

Антон, який особливо уважно слухав розповідь Бабушкіна і, зігнши грудьми на стіл, не змигуючи, вдивлявся йому в обличчя, раптом вигукнув:

— Згадав! — Відкинувшись на спинку стільця, радісно пояснив: — Згадав, де ми з вами, Іване Васильовичу, вперше зустрілися. Пам'ятаєте читальню газети «Новости» на Великій Морській у Петербурзі? Бували ж там?

— Іноді доводилось,— непевно промовив Бабушкін.

— Ні, я тепер переконаний: саме ви сиділи за одним столиком з високочолим інтелігентом, тобто, як я тепер здогадуюсь, з Ульяновим,— сказав Костюшко.— Згадайте Сінну площу, вірш Некрасова... Того ж дня ми ще зустрілися на Васильєвському острові. Вийшли ви від Сільвіна... Я так тоді подумав...

— Щось пригадується,— звів на перенісці брови Іван Васильович.— Ви тоді були юнкером?

— Учився в Павловському... Як жаль, що ми не зішлись тоді ближче! Мені так хотілося познайомитися із Стариком. Про нього розповідала мені Катерина Окулова... Вже тут, у Катеринославі, я багато почув про нього від Колумба... Як прикро! Можна сказати, вже кілька років іду по його сліду, а познайомитися не пощастило. Я народився в Казані, а він там учився в університеті, він переїхав до Петербурга, я — слідом, служив я в Москві, а він перед засланням навідався туди до рідних. Він жив якийсь час у Самарі разом з Колумбом, і мене доля привела туди, тільки запізно...

— Ідїть і далі по його сліду, Антоне Антоновичу, і неодмінно зустрінетесь,— загадково всміхаючись, сказав Бабушкін.— Ось подумайте, чому ми з вами знову зустрілися? Хіба не тому, що обидва йдемо за ним? І де зустрілися? В Катеринославі!

— Коли хочете — я вже тоді шукав вас,— сказав Костюшко.— Звичайно, не конкретно Бабушкіна...

— А я, правду кажучи, тоді втікав від вас,— відповів, лагідно дивлячись Антонові в очі, Іван Васильович.— Не конкретно від Костюшка, а від юнкера.

Всі весело засміялися.

Доки розмовляли, за вікном стемніло.

Бабушкін роздав усім листівки. Їх треба було вночі розкидати по місту. Матлахов заодно взяв зі столу пляшку і сховав до кишені.

Антон із зітханням промовив:

— Ех, Іване Васильовичу! Марудна це робота. Чи не пора виходити прямо на барикади? Руки сверблять...

— Марудна робота, це так,— погодився Бабушкін.— Тільки без неї дороги до барикад нема. А на барикадах, Антоне Антоновичу, ми ще зустрінемося. Неодмінно зустрінемося!

Розходилися поодиночі. Першим попрощався з господарями Антон. Вийшовши на подвір'я, постояв, звикаю-

чи до темряви і прислухаючись, чи не причаївся поблизу філер. Мороз подужчав, він уже прогнав людей з вулиць. Тільки сторожі вистукували своїми стукалками.

XXX

Немає міри любові твоїй і печалі твоїй, великострадна мати! З молоком своїм і колисковими піснями передала ти синові невтолиму жагу до прекрасного і ненависть — до потворного. Запаливши серце його великою любов'ю, благословила, щоб ішов він у світ, несучи людям добро і світло. Усім еством своїм ти бажала йому щастя. І справді, щастя його найвище, але... яке ж воно трудне! По вінця виповнить воно тривогою та болем і твоє серце, бо на твого сина щомиті чекатимуть і тюрми, і заслання, і каторга, а може, й ешафот.

Не збулися сподівання Олени Михайлівни, Антонової матері, не зробив її син військової кар'єри, не привів у дім багату і вродливу невістку. Залишивши полк, подався на Люблінщину, там потрапив до тюрми. Тепер десь у далекому Катеринославі вступив до гірничого училища і то на Брянці, то аж на Краматорському заводі вчиться виплавляти метал та бігає по багатих сім'ях: заробляє уроками, щоб не тільки прогодуватися, а й викроїти якусь копійку для матері. Не спить ночами Олена Михайлівна, снує журні думи, безсила допомогти синові. І все ввижається їй, що син — голодний або хворий, а поряд немає людини, яка доглянула б так, як може доглянути тільки мати. І дивно їй, що Антон з таким захопленням описує заводське пекло, та ще кличе і її, щоб приїхала помилуватися на домну: мовляв, хоч і страшна вона, але ж і велична!

Його завжди вабила могутність: могутня Волга, безкраї ліси, а тепер домна, про яку пише, як про людину, називаючи її своєю Домною або Домночкою. Але як багато у нього щирості і тепла до простих людей, як боляче йому бачити їхні страждання!

«Трудно тобі, сину, а далі буде, мабуть, ще трудніше», — день у день з гірким сумом думала Олена Михайлівна в своїй маленькій квартирі в Смоленську, куди переїхала з Москви, щоб якось прогодуватися з великою сім'єю.

«Трудно тобі, сину, а я не знаю, як тобі допомогти, —

журилася мати Івана Бабушкіна, Катерина Платонівна, в убогій квартирі в Галерній гавані на Васильєвському острові в Петербурзі.— Я було з полегкістю зітхнула, коли ти, Ваню, вивчився на слюсаря, коли добрі люди привчили тебе до книжок. Живучи в столиці, де багато різних спокус, ти лишився і скромним, і добрим: не лівився, не пропивав і не прокурював свою трудову копійку, одягався чистенько та допомагав мені і своїй сестрі та брату, чим тільки міг. Ти всім чесним людям зичив добра. Та бач, як обійшлися з тобою! Відірвали від сім'ї, виселили в далекий Катеринослав. Я все дякую Марії, що виклопотала в департаменті поліції для тебе дозвіл хоч три дні перед від'їздом побути вдома. Тебе вважають державним злочинцем тільки тому, що заступаєшся за покривджених. Спасибі ж тобі, сину, що не забуваєш про нас, що час від часу подаєш вісточку про себе. І за те спасибі, що, від свого рота відриваючи, посилаєш нам свою нужденну копійку...»

...А в Москві жила ще одна мати — великострадна і великомужня мати великого сина — Марія Олександрівна Ульянова. Невисока, худа і сива жінка з розумними і добрими очима, терпеливим серцем і невтомними руками. Скільки горя впало на її, здавалося б, тендітні плечі, на її ніжне і мудре серце. Після смерті чоловіка, Іллі Миколайовича, всі турботи про дітей лягли на неї. А незабаром прийшло нове горе: сина Олександра засудили до страти. Всі, хто знав її, були вражені твердістю і мужністю, з якою вона пережила ту трагедію. А в кінці того ж року меншого сина Володю за участь у студентських «непорядках» виключили з Казанського університету. Восени 1890 року дочка Ольга поїхала до Петербурга на Вищі жіночі курси. Зіна Невзорова навчалася разом з нею і свідчила, що Ольга, завдяки виключній обдарованості, була духовним центром курсу. Але тієї весни, коли Володя приїхав до Петербурга, щоб скласти екзамен за університет, Оля захворіла на черевний тиф і померла...

Так і йшли вони, нещастя за нещастям. Тепер ось Володю вислано до Сибіру на три роки. Після чотирнадцяти місяців ув'язнення здоров'я у нього погіршало...

Мати!

Може, вона й сама не знала, як своєю мужністю і турботливістю виховувала у дітей своїх залізну волю та щире любов до людей, і до себе самої!

Володя мучився тим, що мимовільно приносив їй страждання. В листах своїх не скупився на ніжність. Невтомно піклуючись про своїх друзів, щоразу писав про них матері, бо мав її за найвірнішого друга і однодумця.

У засланні багато працював, і мати, і вся сім'я почали його книгами. А вдячний син, брат і друг писав докладні листи, щоб рідні мали повну уяву про його життя в Сибіру.

Прибувши до Мінусінська, син уже наступного дня повідомляє матері про те, коли він і його друзі збираються їхати «в свої села», і що зараз дає лише звістку про себе, а докладного листа відкладає вже... «до своєї Шу-шу-шу», так він жартома називає місце свого «остаточного заспокоєння».

Через десяток днів із Шушенського сповіщав, що «Шу-шу-шу — село непогане». Правда, лежить воно на досить голому місці, але неподалік (версти 1,5—2) є ліс, хоч і сильно вирубаний. До Єнісею проходу нема, але ріка Шуш тече біля самого села, а потім досить велика притока Єнісея недалеко... На горизонті — Саянські гори, або відроги їх; деякі зовсім білі, і сніг на них навряд чи коли-небудь тане. Значить, мовляв, і щодо художності дещо є...

Він розпитує в листах про Колумба. До нього, до Володі, дійшли чутки, що Колумб одружився і що він хворий. Чи так це справді?

В селі Тесинському жили на поселенні Гліб Кржижанівський і Василь Старков із своїми дружинами. Володя, провідавши їх, писав матері, що в Тесь він поїхав разом із Старковим, що тесинці живуть значно «товариськіше» (так би мовити), ніж він, що в Тесі вони знайомі з фельдшерицею, потім недалеко (верств за 15) живуть колишні курсистки, з якими тесинці бачаться нерідко. В зв'язку з цим Володя висловлює надію, що і сумний настрій у них мине... А він, мовляв, цілком здоровий, працює і чуває себе добре.

Він і «весело проводив час», і чуває себе цілком добре, і взагалі тон його листів до матері бадьорий: син дбав про те, аби заспокоїти неньку, полегшити їй страждання. Одне просив: книг, побільше книг, які так потрібні для його праці!

Багато про що писав натяками. В сім'ї знали, що Колумб — це Лалаянц, Доктор (північний) — Складенко,

Володин товариш по марксистському самарському гуртку, а «колишні курсисти» — сестри Катя і Глаша Окулови, яких вислано з Москви на місце проживання їхніх батьків — у село Шошино, Мінусінського повіту.

Через Колумба тримав Володя зв'язок і з Бабушкіним...

В одному з листів він напише і про те, що з ним з Красноярська поїде Лепешинська, дружина заслання, яка їде на службу в село Курагинське, куди перевели її чоловіка. А це — верств 40 від Мінусінська, «де живе наш товариш Курнатовський».

Володя кожного разу поспішав поділитися з матір'ю своїми радощами, наприклад, що завершив роботу над книгою «Розвиток капіталізму в Росії», або що якогось дня одержав купу листів зі всіх кінців Росії і Сибіру «і тому почував себе весь день у святковому настрої».

Мати знала: син звідти, з сибірського далека, керує всім революційним рухом Росії. До нього тягнуться природні ремені і з Пітера та Москви, і з Катеринослава та Чити. І знала мати, якою небезпекою це загрожує синові: викриють жандарми ті зв'язки — не минути йому каторги, а може, й смертної кари.

Трудно, ой як трудно бути матір'ю революціонера!

...А Віктор Курнатовський майже не звідав материнської ласки. Катерина Семенівна, його ненька, померла рано, залишивши трьох малих синів з батьком, невдахою і деспотом, старшим лікарем піхотного Малоюрославського полку. Батько одружився вдруге з вдовою Амалією Василівною Григор'євою, яка мала від першого шлюбу трьох дочок і двох синів, і народився у них спільний син. Після смерті батька у 1885 році сім'я переїхала до Петербурга. Там Віктор закінчив гімназію і вступив до університету... Потім були — Москва, Шенкурськ, Швейцарія...

Тепер він знову на засланні — в Мінусінській окрузі...

XXXI

Пізнього вечора Бабушкін і Костюшко випадково зустрілися на Керосінній вулиці.

— І ви не спите, Іване Васильовичу?

— Не сплю,— заклопотано сказав Бабушкін.— Придивляюся, чи не стовбичить біля моєї квартири філер.

Мені, Антоне Антоновичу, настав час відчалювати з Катеринослава. Строк мій закінчився і, відверто кажучи, не хотілося б одразу знову за ґрати потрапити. Планую спершу дружину відправити.

Вони зупинилися під деревом. Їх прикривала пільма. На вулиці не було ні душі. І вони, хоч і півшепотом, повели жваву розмову.

— Ви з дружиною сюди приїхали? — поцікавився Антон.— Вона — пітерська?

— Ні, з тутешніх. Не так давно ми побралися. Власне, я і сам незчувся, як воно сталося. Надивився, як Петровський зі своєю Домною живе гарно, душа в душу, аж по-хорошому заздрісно стало. А тут і любов прийшла. Жив я тоді на квартирі акцизного чиновника Рибася, недалеко звідси, на Другій Чечелівці...

Коли вперше Іван Васильович побачив Параску Микитівну,— юну і вродливу жінку,— у серці ворухнулося щось тепле і разом щемне. Йому подумалося, що не такий він уже й молодий, а досі не має своєї сім'ї. Згодом забув про це, бо робота поглинула всього. Параска спершу була весела і ласкава з ним. Він давав їй читати книжки. Читала залюбки, і все частіше просила пояснити то те, то інше трудне місце. По якомусь часі став помічати: ходить зажурена, мовчазна. Чує якось — чоловік питає: «Що з тобою, Парасю? Чи не захворіла?» — «Ні»,— відказує знехотя. «Але ж ти змінилася,— казав Рибась.— Може, від того, що читаєш багато. Кинула б книжки к грецям собачим. Нащо вони жінці?» — «Ех, Якове! — важко зітхнула вона.— Звідки тобі знати, що, може, від тих книжок мені світ розвиднівся».

— Мені подобалася її співуча українська мова,— розповідав Іван Васильович Антонові.— Обое Рибасі — з Полтавщини, з Костянтиноградського повіту. Живучи серед українців, я й собі захотів вивчити їхню мову. Попросив Парасю, щоб допомогла. Вона згодилася. Навіть зраділа. Я здавна люблю Некрасова. А тут разом почали читати «Кобзаря». І тоді я зрозумів, що Шевченко — великий наш спільник. У нього що не рядок — то бунт, то вогненний заклик до боротьби. Раніше я своїм товаришам радив читати «Овода», «Спартака», «Вуглекопи». А відтоді кожному кажу, що «Кобзар» має бути його настільною книжкою. Григорій Петровський мало не половинну його знає напам'ять... Парася разом з Петровським часто співала українських пісень.

Непомітно за роботою минали місяці. Та якось пізнього вечора Бабушкін повертався на квартиру і помітив, що у дворі під кленом темніє постать. Майнула думка: філер. Вертатися назад було пізно. Бабушкін підступив до тієї постаті і... впізнав свою хазяйку.

— Ви, Парасю Микитівно?— здивувався він.— Трапилося щось?

Вона кивнула головою: мовляв, трапилося.

Він став допитуватися, що саме трапилося. А вона з гірким докором крізь сльози промовила:

— Який же ви, Іване Васильовичу, нездогадливий! Я ж люблю вас!

Він розгубився і не одразу сказав:

— Але ж у вас — чоловік. Людина він — сумірна, горілки не п'є, не бешкетує, вас ніби не кривдить.

Вона спалахнула гнівом:

— Не п'є і не бешкетує. Але не люблю я його. Не люблю! Чим він живе? Своєю нудною конторською роботою. На ній і світ для нього кінчається. А мені тісно в тому світі. Доки вас не знала, якось терпілося, хоч і пудьгувала дуже. А як ви оселилися у нас, і наслухалася я, про що ви розмовляєте з своїми товаришами, та книжки почала читати... Ви — он чим живете!.. Про всіх бідних печалитеся... Там і батьки мої десь у Надіївці в злиднях, як риба в неводі... Це ж ви і їм добра бажаєте. Для всіх чесних людей вашого серця вистачає, тільки для мене...

Він подумав тоді з острахом: «Цього ще не вистачало — встряти в таку історію». І переїхав на іншу квартиру, сюди, на Керосінну вулицю. Переїхав, та пізно: не минуло й тижня, як зрозумів, що і він кохає. Парася залишила Рибася, оселилася в знайомій...

— Ось яка історія сталася зі мною,— сказав Бабушкін Антонові. Раптом, наче засоромившись своєї відвертості, урвав розповідь і по паузі спитав: — Ви не збираєтесь одружуватися, Костю?

Костюшко невесело усміхнувся:

— Тут хоч би самому прогудуватися. Мати одержує мізерну пенсію, брат і сестра — ще гімназисти. Та ще за навчання в гірничому училищі доводиться платити сто карбованців на рік. От і треба заробляти репетиторством,— сказав Костюшко.

— Я й здогадувався, що ви терпите скруту,— співчутливо сказав Бабушкін.— Ваші колеги-студенти розгулюю-

ють по Катерининському проспекту в чорних сюртуках з блискучими мідними гудзиками, з візерунками на еполетах, у кашкетах, обкантованих блакиттю, а ви в простій косоворотці або в блузі та старенькому пальті. У вас там в училищі більше синки багатіїв: як не поміщика чи генерала, то власника готелю, фабрики або якогось заводу...

— Ні, Іване Васильовичу, і в нас не всі «білопідбійники», є й такі, як я,— спролетаризовані,— усміхнувся Антон.— Сподіваюся, що незабаром удасться й студентський марксистський гурток утворити, підбирається група колег.

— Це добре,— повеселішав Бабушкін. І несподівано спитав: — Читали книжку Ульянова про розвиток капіталізму в Росії?

— Читав,— пожвавився Антон.— У нашій марксистській літературі нічого подібного досі не було. Який глибокий аналіз! Там і про південь Росії, про Катеринослав так написано, наче автор сам побував тут.

— Колумб йому звідси в Сибір послав три статистичні збірники. Я читав книжку і — повірите? — все вчувався мені голос Володимира Ілліча.— Бабушкін сторожко оглянувся і, ще більше понизивши голос, промовив: — Сподіваюся в найближчий час зустрітися з ним. У нього теж кінчається строк заслання.

— Жаль розлучатися з вами, Іване Васильовичу,— з неприхованим сумом сказав Антон.— Полюбили вас катеринославці, та й дуже потрібні ви тут.

— Нашому брату не можна довго засиджуватися на одному місці. До того ж товариші розвідали точно — небезпека арешту надто серйозна. Протягом тижня жандарми зробили два набіги на мою квартиру. Вони нічого не знайшли і від того страшно лютилися,— сказав Бабушкін і підбадьорливо додав: — Тепер у Катеринославі — велика група бойових і досвідчених організаторів. Я радий, Антоне, що зустрівся і з вами тут, у Катеринославі. Іноді думається: щастя наше ще й у тому, що серед царських чиновників багато недотеп, які досі до Катеринослава висилають «неблагонадійних», піднаглядних. Вони, як і раніше, за часів Пушкіна, вважають ці степи Південним Сибіром. Армія пролетарів тут щодень зростає, а вони сюди з Волги — Колумба, з Пітера — мене, Петра Морозова та ще багатьох, з Кавка-зу — Міху Цхакая...

— Міха мені дуже подобається,— зворушено промовив Антон.— Розумна, душевна і надійна людина.

— Вперше Міху з марксизмом познайомив висланий на Кавказ колишній солдат українець Козеренко,— сказав Бабушкін.— А тепер син Кавказу, освічений марксист, привіз свої знання і досвід на Україну...

Мороз сильнішав. Іван Васильович натягнув рукава пальта, ховаючи в них руки, і кілька разів переступив з ноги на ногу, поскрипуючи снігом. Десь на Першій Чечелівці сторож постукав у свою стукалку.

— Що ж, Антоне, давайте на всяк випадок попросаємось,— сказав Бабушкін, вдивляючись йому в обличчя.

Вони обійнялися, поцілувалися, потім міцно потисли оди́н одному руки.

— Нехай вам щастить, Іване Васильовичу,— сердечно сказав Антон.— Може, приведе бог знову зустрітися колись.

— Зустрінемося! Обов'язково зустрінемося на барикадах, Антоне,— твердо промовив Бабушкін.

— Цією надією живу,— відповів Антон.

По тих словах вони розійшлися.

І генерал Делло о тій порі ще не спав. Сидячи дома в своєму кабінеті, він писав донесення в департамент поліції з приводу виходу «Южного рабочего». Закінчив його такими словами: «...Перший номер цієї газети, виданої дуже ретельно, набрав широкого розповсюдження не тільки в Катеринославській губернії, але й у всьому районі (в губерніях Катеринославській, Харківській, Полтавській, Херсонській і Області війська Донського)».

...Ні, не дарма друзі попереджували Івана Васильовича, що готується його арешт. До того ж Марія Іллівна Ульянова повідомила його через Колумба, що «Володя чекає на нього у Пскові».

Бабушкін часу не гаяв. На світанні з міста виїхала Параска Микитівна. А опівдні наступного дня Іван Васильович з маленькою валізкою в руках вийшов з воріт своєї квартири на Керосінній і, поминувши міське кладовище, став спускатися вулицею вниз, у напрямку вокзалу. Ішов неквапливо, ніби прогулюючись, зрідка навіть зупинявся, ніби лише за тим, щоб окинути поглядом якийсь будинок чи «ваньку», що мчався в «шикарних» розмальованих санях по засніженій вулиці. Потім він зупинився біля книжкової будки Журавської і став

розглядати прилавок. Хазяйка того книжного кіоску Валентина Еразмівна співчутливо ставилася до робітничого руху і не раз постачала комітетчиків потрібною літературою. У неї вони діставали і «Овода», і «Спартака», і дешеві видання Толстого, Шевченка, Золя. Тепер вона, привітавшись з Бабушкіним, сказала пошепки:

— А за вами, Іване Васильовичу, ув'язався «хвіст». Он той невисокий, у темно-синьому пальті і гостроверхній смушковій шапці. Я його знаю: філер.

Взявши з прилавка книжку, Бабушкін повертів її в руках і, поклавши на місце, сказав:

— Дякую, Валентино Еразмівно.

Він так само неквапливо пішов далі. На привокзальній площі зайшов до крамнички, а коли вийшов звідти, то побачив, що філер стоїть біля сусідньої бакалійної крамнички і занадто уважно розглядає вивіску, на якій намальовані оселедці і кільце ковбаси.

Помпнувши вокзал, Бабушкін пройшов аж до Стародворянської вулиці, постояв на березі Дніпра, мовби милуючись рікою, лісом по той бік річки, за Пісками, і скелястим Богомолівським островом. Від Дніпра попрямував на Катерининський проспект. Ввійшовши в приміщення приземкуватої поштової контори, що стояла поряд з будинком Інзова, взяв бланк і написав телеграму в Київ, на вигадану адресу: «Дорогий племіннику! Вніжджаю завтра. Зустрічай! Дядя Ваня».

Здавши телеграму, Іван Васильович рішуче пішов до виходу. Біля дверей на мить озирнувся: так і є — філер побіг до того ж віконця. «Хвала господу — клюнув! — подумав Бабушкін. — Тепер шпигун побіжить до поліцейської частини доповідати, що я маю від'їздити завтра. На мою квартиру лягаві з'являться не раніше вечора або й пізньої ночі. До відходу сьогоднішнього московського лишається півгодини».

Він пішов по проспекту вгору, аж до пересадки на Іорданську. «Хвіст» за ним тепер не волочився. Бабушкін узяв візника і помчався на вокзал. Через півгодини він уже їхав у вагоні московського поїзда.

Уночі на Керосинній вулиці поліція оточила невеликий будиночок, що стояв над самим урвищем Аптекарьської балки. Поліцейські все перевернули в будинку, але так і не знайшли нічого, що «компрометувало» б квартирн-

та. Після обшуку пристав доповів начальству, що слюсар Іван Васильович Бабушкін, а разом з ним і міщанка Рибась Параска Микитівна «зникли в невідомому напрямку».

Популярність першого номера «Южного рабочего» серед пролетарів злякала царських сатрапів. Вони негайно збільшили штат шпигунів і провокаторів. Сам Зубатов, шеф московської охранки, відомий «спеціаліст» по винюхуванню крамоли, дібрав групу для Катеринослава з числа своїх підручних.

По доносу провокатора Григорія Закса в середині квітня в місті почалися масові обшуки і арешти. Тільки протягом одної ночі за ґрати потрапило більше ста чоловік. Із складу комітету лишилися на волі одиниці. Але робота не припинилась. Міха Цхакая написав бойову відозву. Терміново надрукували її на одному з островів Дніпра і розкидали по місту...

А влітку стався новий провал, почалися нові арешти. До тюрми потрапили Григорій Петровський, Міха Цхакая, Єгор Матлахов.

«Охоронцям порядку» вдалося на значний час паралізувати діяльність Катеринославського комітету.

XXXII

На другий рік навчання Антон оселився в нагірній частині міста, на Кудашевській вулиці, де жила переважно катеринославська знать, до якої він змушений був найматися репетитором. Звідси і до училища близько.

Того року рано лягла на землю зима: якось одразу випали великі сніги і залютували морози. Антон завжди з нетерпінням ждав суботи, коли з радістю міг відчувати, що тепер до понеділка вільний від приватних уроків і цей час може використати, як йому заманеться.

А від безділля нудьгувати не доводилося: на нього дома щоразу чекала гора книжок.

Цієї суботи увечері Антон рано повернувся додому. Приємно вражений тим, що в його кімнаті було тепліше,

ніж звичайно, він здивовано подумав: «З якого це дива хазяйка не пошкодувала дров?»

Роздягнувшись, він з насолодою грів руки біля груби, коли ввійшла покоївка, якимось значуще поглянула на нього і з особливою шанобливістю доповіла:

— Приїздив якийсь поважний чиновник, питає вас. Обіцяв навідатися пізніше.— І раптом пирснула зі сміху: — Хазяйка так злякалася, що наказала вдруге натопити вашу грубу.

— Що ж то за чиновник такий грізний? — жартівливо нахмурив брови Антон, а сам насторожився: чи не з поліції або жандармерії гість? І сказав: — Мабуть, військовий, коли так наполохав.

— Наче таке, як військовий,— непевно потвердила покоївка і, вже виходячи, додала: — В дорогій кареті приїздив.

Антонів настроїв підупав. Хоч дома у нього саме не було нічого, що на випадок обшуку могло викликати бодай підозру, проте візит військового, звичайно, не віщував добра.

Антон сів до столу і розкрив підручник з геології. Але наука в голову не йшла. Відсунувши підручник, взяв у руки книжку Івана Вазова «В ярмі». Він читав цей роман у журналі «Мир божий», ще коли жив у Москві. Його захопив твір про відважну боротьбу болгар, поневолених турками. Тільки тоді читав уривками. Днями ж купив цю книгу і заходився перечитувати. Незабаром покоївка сповістила, що «той поважний пан» знову приїхав.

— Запрошуюте,— наказав Антон, встаючи від столу і застібаючи гудзик на комірі косоворотки.

До кімнати ввійшов справді поважний пан. Привітно посміхаючись до Антона, відрекомендувався:

— Чиновник особливих доручень при його сіятельстві графу Келлеру. Пан губернатор веліли спитати: чи не могли б ви завітати до його сіятельства?

— Граф запрошує мене? — перепитав Антон.— Ви не переплутали?

— О ні, пане Костюшко! — у вибачливій усмішці блиснув білими зубами молодцюватий чиновник.— Саме вас.

— Коли маю бути у нього?

— На вас чекають за чверть години. До ваших послуг губернаторська карета. Вона біля вашого ганку.

— Але ж... так несподівано,— розгубився Антон.— Мені б треба подбати про костюм і взагалі приготуватися...

— У його сіятельства сторонніх не буде,— поспішив заспокоїти чиновник, вивчаючим поглядом окидаючи кімнату.— Мушу нагадати: граф любить по-простому, без церемоній.

«По-простому так по-простому»,— подумав Антон і, знизавши плечима, почав одягатися.

Всю дорогу його непокоїла думка: «Що б це могло значити? Сам граф запрошує на аудієнцію!»

Келлер недавно займає посаду катеринославського губернатора. Місцевому дворянству і купцям дуже лестило те, що цар прислав такого близького до свого дому генерала їм за начальника, і вони заходилися прославляти графа на всі лади, один поперед одного влаштовуючи бали на його честь. Проте одночасно по місту пішла чутка, що новоспечений губернатор — неабиякий лис.

Від Кудашевської до рогу проспекта і Воскресенської вулиці, де стояв губернаторський дім, дорога недалеко. Вийшовши з карети біля парадного входу, Антон скося поглянув на вусатого жандарма, котрий, витягнувшись у струнку, стояв біля смугастої будки на розі будинку, рушив до вестибюля. Чиновник, галантно вклонившись, указав Антонові рукою на білі мармурові сходи, а сам поперед нього побіг нагору доповісти графу, що гість прибув. Доки Костюшко підіймався по сходах, чиновник уже розчинив перед ним двері губернаторського кабінету. Антон переступив поріг. Побачивши перед собою генерала, який виходив із-за столу, за старою звичкою мимовільно пристукнув закаблуками і вклонився:

— Антон Антонович Костюшко-Валужанич за вашим викликом, ваше сіятельство...

Генерал, зупинившись перед ним і пильно вдивляючись йому в обличчя, схилив набік голову, з ласкавою осудливістю сказав:

— Навіщо ж так? Я не викликав, а запросив вас для неофіційної розмови. Я старий служака і прошу вас без церемоній. До того ж ми, як мені відомо, по суті колеги: ви — недавній офіцер? Адже так? Прошу вас, проходите, сідайте ось тут біля столу,— він показав на круглий столик, що стояв збоку під стіною, біля канапи.— Сідай-

те в крісло, а коли хочете — на канапу. Відверто кажучи, я здивувався, коли мені розповіли, що ви, блискуче закінчивши Павловське училище і заслуживши честь служити при домі государя, чомусь обрали Несвіжський полк у Москві. Однак ви і його незабаром залишили...

Антон ще більше насторожила така обізнаність графа з його біографією. Він сів у крісло, генерал опустився на канапу навпроти нього. Графу не більше півсотні років, але голова вже облісіла, наперед видався овальний лоб, на скронях, у русих вусах, кінці яких стирчали піками, і в бакенбардах лише де-не-де тьмяно сріблилася сивина.

Антон окинув поглядом яскраво освітлений електрикою кабінет. Тут було просторо. На стіні, під якою стояв широкий письмовий стіл, висів портрет царя Миколи II на весь зріст у військовій формі, на столі — масивний чорнильний прибор з малахіту, якась статуетка з чорного мармуру, тека з паперами, купка газет. На високих стрільчатих вікнах — важкі парчеві порт'єри, на підлозі — барвистий килим.

— Пан Сучков рекомендував вас як дуже здібного студента, — повів далі мову губернатор. — І ваш професор фізики пан Котьолов... Між іншим, він теж із нашого брата, військових. Ваш родитель, коли не помиляюся, також з військових?

— Так, — відповів Костюшко і подумав: «До чого ж гне його сіятельство? Що директор училища Сучков, а тим більше солдафон Котьолов хорошої думки про мене — це ж справжнісінька вигадка...» Вже не одну неприємну розмову мав Антон з директором з приводу вечірніх студентських зібрань, а Котьолов поглядає на нього такими очима, наче ладен з'їсти. Проте, як мовиться, з ким біс не жартує, коли господь бог спить? Може, його сіятельство збирається запросити його, Антона, репетитором котрогось із своїх нащадків? Ото було б химерно!

Тим часом граф казав:

— Я дотримуюсь тієї думки, що кожен мусить служити вітчизні там, куди кличе його хист. Почесна служба у військах государя. Але й інженери нам свої, вітчизняні, потрібні. Бачите, скільки доводиться виписувати з чужих країн: ціла колонія їх живе біля Брянки. Сподіваюся, вас покликання привело в наше гірниче училище?

— О так, ваше сіятельство, — підтвердив Антон.

— І який же фах ви обрали?

— Мене цікавить металургія.

— Похвально. Я свого часу закінчив Пажеський корпус і був випущений в корнети кавалергардського її величності полка. А ви, дозвольте поцікавитися, коли вчилися в Павловському училищі?

— З 1894 по 1896 рік,— відповів Антон.

— Я саме в листопаді 1894 року вступив на посаду директора Пажеського його імператорської величності корпусу і очолював його до від'їзду сюди, в Катеринославі. Отже, як недавній наставник вихованців корпусу, я маю моральне право висловити вам деякі поради. Ви — людина молода і, як мені казали, запальна. Молодість — безцінний скарб, але ж вона не має досвіду. На нас, на дворянстві, лежить велика місія. Наш обов'язок і наша честь — піднести Російську імперію вище будь-якої європейської держави... У нас природні ресурси такі величезні, що ми можемо, на зразок Північних Сполучених Штатів, зробити гігантський стрибок... Поки що доводиться скидати шапку перед іноземцем: у нас тут і французи, і бельгійці, і німці відкрили свої підприємства. Та лише дайте строк! Звичайно, серед іноземців є справжні ентузіасти, в котрих слід повчитися. Скільки, наприклад, віків мертвим капіталом лежало в землі вугілля, а прийшов Джон Юз і творить чудеса. Місцеві жителі займалися в цих степах землеробством і гадки не мали, що не тільки хліборобством можна прогосподувати. Скільком тисячам дав роботу хоч і той же Юз! Немало сил доклав Катеринославіський землевласник Поль, щоб нарешті відкрилися в Кривому Розі залізрудні копальні. Кажу ж: похвально, коли молоді люди з дворянських сімей оволодівають знаннями інженерів. Проте нас не може не турбувати, що по фабриках і заводах появилися вороги імперії і нашого государя — соціалісти. Вони підбурюють робітників проти хазяїв, підбивають на бунти, намагаються розвалити нашу економіку. Знаходяться люди й дворянського звання, які піддаються їхній агітації. Ви, Антоне Антоновичу, теж нерідко буваєте на наших заводах?

— Буваю, ваше сіятельство. За програмою училища ми, студенти, мусимо проходити там практику. Часто буваю на Брянці, влітку працював на Краматорському заводі. Тоді ж, скориставшись святом, великою групою, разом з нашим професором з'їздили в Юзовку, побували

там у копальнях і на заводах. Радую мене, що так швидко піднімається наша вітчизняна промисловість. Але ж, ваше сіятельство...

Келлер нетерпеливо махнув рукою, поморщився, потім привітно усміхнувся:

— Не треба сіятельства. Мене звати Федором Едуардовичем. Прошу вибачення, що перебив вашу мову.

— Я хотів сказати, Федоре Едуардовичу, що робітники наші живуть у надзвичайно тяжких умовах. Це — недавні селяни, неписьменні, затуркані. Селяться вони або в бараках, де і тіснява неймовірна, і холод, брудота, сморід, або в жахливих хибарках, а то й просто в землянках. Живуть надголодь, ходять обірвані, а працюють по дванадцять або й по чотирнадцять годин на добу. Хазяїни мають величезні прибутки. Як же вони не можуть зрозуміти, що поліпшення житлових умов робітника забезпечить підвищення продуктивності праці? Коли серйозно дбати про майбутнє Росії, а не лише про те, щоб урвати для себе якомога більший шмат сьогодні, то треба ж насамперед подбати про долю робітника...

Граф нахмурився, допитливо поглянув з-під волохатих брів на гостя і невдоволено зауважив:

— Не одразу, молодий чоловіче, Москва будувалася. Не одразу! Це ви так міркуєте, збоку глядячи. А підприємцю кошти потрібні, щоб вкладати новий і новий капітал у своє підприємство, розширювати його. Як же інакше мислите ви собі дальший розвиток індустрії? — І несподівано засміявся: — Я ось тут перед вами щойно картав соціалістів, а тепер, слухаючи вас, раптом подумав: «Та ось же він, соціаліст, і сидить переді мною!» — І знову набрав заклопотаного вигляду. — Не ображайтеся на мене, молодий чоловіче! Я вас розумію. Коли хочете знати, бідкування наших простих людей мені теж часто не дають спати. Мене в Петербурзі в моєму колі інакше і не називали, як лібералом. І тут, у Катеринославі, я не сиджу без діла. Попечительські громади, сирітські приюти, заводські лікарні — все це моя турбота. У губернатора багато важливих справ. Ось ми подбали про охорону сільських місцевостей від грабежів, готуємо з'їзд земських начальників, уже провели з'їзд начальників поліції. Я — кадровий військовий і знаю солдата, а солдат — це той же робітник чи селянин, одне слово — проста людина, але ж таки людина. Цими днями подають мені обід. Я беруся за одне блюдо, за друге — їсти

не можна: повар, бісів син, зіпсував усе; те — пересмажив, інше — пересолив. Викликаю його, каналію, а він, виявляється, п'яний. Я так розгнівався, що аж руку підняв, зпересердя себе не пам'ятаючи. Але не вдарив. Ні, не вдарив. Наказав тільки прогнати. Потім довідуюсь, що у повара жінка після пологів у дуже тяжкому стані. З горя він, виходить, напився. І ви знаєте, через день чи два я простив йому все і навіть сказав зопалу, що ладен хрестити його дитину. Ну, повар, як почув, одразу на коліна: «Ваше сіятельство! Ощасливте!» То ж знайте: повар тепер — мій кум. — Граф несамовито зареготав. Він реготав довго, похитуючись на канапі, масивні плечі його здригалися і на них поблискували широкі золоті погони. А він раз у раз повторював: — Мій повар — тепер мій кум. А ви, молодий чоловіче, кажете...

Погамувавши зрештою сміх, голосно висякався в хустку і допитливо подивився Антонові в обличчя. В карих очах губернатора ще зблискували веселі іскрини.

Потім граф спитав:

— А чому б нам, Антоне Антоновичу, не побавитися кавою? До того ж, тільки-но вчора завезли свіжу партію мокко. Не заперечуєте?

— Коли ваша ласка.

Келлер по-молодечому легко звівся з канапи, взяв на письмовому столі маленький дзвіночок і подзвонив. На порозі з'явився все той же чиновник особливих доручень.

Ставлячи дзвінок на стіл, граф сказав:

— Розпорядіться, голубе, щоб нам подали каву.

Чиновник миттю зник за дверима. Келлер, повернувшись на своє місце, пильним поглядом окинув Антона і роздумливо промовив:

— Не сказав би, що ви так уже сильно схожі на свого татуса. Де він тепер служить, як поживає?

— Ви знали мого батька? — аж випростався Антон від несподіванки.

— Хе! Як же не знати? — сказав граф. — Як зараз бачу перед собою молодого блискучого офіцера... Коли ми зустрілися, поручик Костюшко-Валюжаннич був приблизно у вашому теперішньому віці. — Келлер журливо похитав головою: — Відтоді багато води втекло... Ми познайомилися з ним на Балканах. Татусь ваш служив тоді ад'ютантом генерала Духоніна. Пам'ятаю, невдоволений був службою при штабі, рвався на передові позиції і

згодом таки кудись перевівся. А от куди саме — я вже забув...

— В Казанський 64-й піхотний полк, ваше сіятельство,— нагадав йому Антон.

— Так, так, в Казанський 64-й... І це — похвально. Дуже похвально... Тепер ваш татусь уже давно генерал? Чи не так?

— Помер у чині підполковника,— сказав Антон.

— Ваш татусь помер? — здивовано перепитав граф.

— П'ять років тому.

Келлер надав своєму обличчю скорботного вигляду і сумовито зітхнув:

— Царство йому небесне. Звісно, нікому з нас не минути цієї гіркої чаші, але жаль великий, коли людина, можна сказати, в розквіті літ, передчасно залишає земну обитель...— Враз він пожвавився: — А я, знаєте, випадком довідуюсь, що в нашому гірничому навчається Костюшко-Валюжанич, та ще на ймення Антон Антонович. Тут і згадав я вашого татуся. А як побачив вас, спершу засумнівався...

Антонові неприємна була недбало прихована штучність Келлерової скорботи, нещирість його тону. Щоб перевести розмову на інше, сказав:

— Не знав я, ваше сіятельство, що ви брали участь у турецькому поході...

Несподівано для Антона від цих слів губернатор чомусь невдоволено нахмурився.

У цей час увійшла служниця, поставила на круглий столик срібну тачу, на якій стояв красивий фарфоровий кавник, дві чашки і золоті чайні ложечки. Відступивши на крок, служниця запитально поглянула на графа. Він кивнув їй на знак того, що вона може йти, і власноручно наповнив чашки. По кабінету поплив приємний аромат свіжої кави. Аж тоді Келлер озвався, не підводячи на гостя очей:

— Вам, молодий чоловіче, як недавньому офіцеру, лишило б краще знати нашу воєнну історію. В тій історії дещо й про мене сказано. То хай вам буде відомо, що я в 1876 році, одразу по закінченні курсу в академії генерального штабу, відправився на театр воєнних дій сербсько-турецької війни. Перебував у складі Шипкінського загону на шипкінських позиціях. За відзнаку при переході через Балкани, і в битвах під Шейновим нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня. В кінці

сімдесят восьмого я вже був начальником штабу авангарду діючої армії, під начальством Скобелева.

— Прошу пробачення, ваше сіятельство! — сказав Антон. — Виходить, я й справді трохи забув нашу військову історію. Дозвольте поцікавитися: чи правда, що генерал Скобелев помер не своєю смертю, а нібито його отруїли чи вбили в Москві, в готелі, і що до цього мовби причетний царський двір?

— Дурниці, молодий чоловіче! Чистий абсурд! — різко заперечив граф. — Правда, государ не дуже прихильно ставився до Михайла Дмитровича. Але ж це можна зрозуміти. «Білий генерал» — вам, сподіваюся, відомо, що так називали Скобелева? — був людиною високої і широкої освіти. Блискучий полководець, герой сербсько-турецької війни володів не лише військовим мистецтвом. Він розмовляв мало не всіма європейськими мовами, прекрасно знав літературу, живопис. Одне слово — людина великої ерудиції. Проте щось було в ньому... Ну, як би вам сказати? Якийсь вивих, чи що. Близький друг «білого генерала» живописець Верещагін Василь Васильович якось казав мені про нього: «Скобелев говорить, як дельфійський оракул, не одразу зрозумієш, що він хоче сказати». А бували у Михайла Дмитровича і такі висловлювання: він одного разу сказав своєму начальнику штабу генералу Духоніну: «А всередині у нас! Що робиться всередині — адже це жах! Ми ще відвоюємо незалежність іншим племенам, даруємо їм свободу, а самі! Хіба ви і я — не раби? Справжні раби — безправні парії, безсилі, роз'єднані, нас вічно підозрівають...» Ясно, що подібні його висловлювання доходили і до государя, і, звичайно ж, не могли подобатися йому. Що ж, великі люди часто бувають і великими оригіналами.

Антон поволі заспокоївся, вирішивши, що граф і справді покликав його з тієї причини, що захотів побачити сина свого давнього знайомого. Це ж так природно! А відчувши внутрішню розкутість, повів мову вільніше.

— Звичайно, про великих людей часто складають легенди, — сказав він. — Згодом буває важко відрізнити, де правда, а де домисел. Проте і досі ходять чутки, ніби Скобелев під час коронації государя Олександра III мав намір вчинити дворцовий переворот і захопити імператорський трон під ім'ям Михайла III.

— Легенди легендами,— якось неохоче, ніби втомлено промовив граф,— але ж мабуть більшості з них «білий генерал» таки вартий. Згадайте хоч би його відомі промови на банкеті в ресторані Бореля в Петербурзі про силу і велич російського народу, про історичну місію Росії. Або на зустрічі з сербськими студентами в Парижі — про необхідність союзу всіх слов'ян і союзу Росії з Францією проти Німеччини. В Німеччині Бісмарк він бачив найнебезпечнішого ворога Росії. Тими своїми промовами в багатьох урядах Європи він викликав справжній переляк, завдавши турбот і нашому государю і нашим дипломатам. Тепер же достеменно відомо: він і за кордон тоді поїхав, щоб зустрітися з революціонерами Лавровим і Кропоткіним...

Годинник на стіні губернаторського кабінету раптом озвався срібним дзвоном — почав відбивати час. Граф поглянув на нього, відпив ще два ковтки кави і, поставивши чашку на тацю, звівся на ноги. Антон зрозумів, що аудієнція закінчилася. Підвівшись з крісла, він — уже заради самого етикету — спитав:

— Даруйте, ваше сіятельство, але я гублюся в здогадках: чим зобов'язаний такій високій честі?

— Зараз дізнаєтесь, Антоне Антоновичу,— спокійно сказав Келлер. Він підступив до письмового столу, взяв з теки папірця і передав гостеві.— Ознайомтеся, будьте ласкаві, з цим.

Антон поправив на перенісці пенсне і став читати. І чим далі читав, тим більше блідло його обличчя і тим густіше виступали краплини поту на лобі.

В тому папірці було написано:

«11 грудня 1900 року.

В департаменті поліції одержані відомості, що на ім'я студента Катеринославського Вищого гірничого училища А. А. Костюшка адресуються з різних міст грошові пожертвування для місцевих заводських робітників, котрі беруть участь у страйку.

Про вищевикладене департамент має честь повідомити вашому сіятельству до відому і вияснення осіб, які надають матеріальну підтримку страйкарям.

Директор: *Зволянський*
Скріпив: чиновник особливих доручень *Рябов».*

Повертаючи губернаторові папірця, Антон, як міг, спокійно промовив:

— У такому разі чому викликали мене ви, а не жандармське управління?

Поклавши папірця до теки, Келлер сказав:

— Охоче поясню, Антоне Антоновичу. Я ознайомив з цією депешою генерала Делло. Він запропонував арештувати вас і провести слідство за всіма правилами. А я заперечив. Катеринославські соціал-демократичні главарі заарештовані ще навесні. За нашими агентурними даними, вся їхня організація розвалилася. Дехто з наївних молодих людей все ще грається в революцію, в соціалізм. Що ж, це властиво молодості. Минає молодість, минає наївність, приходять життєвий досвід. Ви, Антоне Антоновичу, дворянин, людина обдарована, енергійна. Такі люди нам потрібні, за таких ми мусимо воювати. Ось я і воюю за вас. Ніяких запевнень від вас не чекаю, ні про що не розпитую. Прошу лише одно: подумайте над усім цим, щоб потім не шкодувати. А тепер — з богом. І пам'ятайте: поки що я — ваш друг.

І простягнув на прощання руку.

Спускаючись по сходинах, Антон з гіркотою думав: «Ну й друга ж собі неждано-негадано придбав! І яка ж підла людина донесла в департамент поліції? Тепер треба бути обережнішим. А ви, ваше сіятельство, виявляється, не з тих тупуватих чиновників, котрих у царя так багато. Ви тонкий і підступний служака. Недарма саме вас цар прислав у Катеринославську губернію, де по шахтах і заводах щодень зростають ряди «крамольників».

Вийшовши на Катерининський проспект, він озирнувся: чи не послав його новий «друг» слідом жандармів?

По проспекту сюди і туди пробігали зелені вагони бельгійського трамваю — цієї новинки, яка появилася у Катеринославі раніше, ніж у Петербурзі та Москві. «А вусаті городові, — міркував Антон, усе прискорюючи крок, — так же стовбичать на перехрестях вулиць, як і в столиці, і філери в горохових пальтах снують сюди-туди, мов вівчарки, винюхуючи бунтарів-соціалістів, як і в Петербурзі та Москві. Кажуть, що Катерина II, закладаючи це місто, планувала його, як третю столицю, як символ її влади над південними землями імперії. За задумом Потьомкіна, Преображенський кафедральний собор, на закладці якого була присутня цариця, своїми

розмірами мав перевищити знаменитий собор св. Петра в Римі. Але казна, котру нещадно грабували разом з царицею вся придворна челядь, не змогла постачити коштів для здійснення задуму. І саме місто росло так, що й через сто років куди там йому було рівнятися до столиці! Зате в останній час наче греблю прорвало: ринув сюди робочий люд. Таки мав рацію Бабушкін, коли, створивши тут «Союз боротьби», казав: «Зрештою я зажив у Катеринославі чисто по-пітерськи». Ось аж коли вона заявила про себе — пролетарська столиця на півдні. Ще побачимо, ваше сіятельство пане Келлер, чия візьме!»

XXXIII

Після того, як усі члени катеринославського комітету потрапили до тюрми, у місті було вдалися до кустарництва в нелегальній роботі. Від самої зими до осені по теплих закамарках день у день не втихала балаканина. Доморощені теоретики, любителі фрази, дали собі волю. Тільки з початком осені прийшов кінець кустарництву.

Захар Туренко, запросивши Антона до себе на квартиру, познайомив його з Василем Шелгуновим, пітерським другом Бабушкіна. Шелгунов, відбувши заслання на далекій півночі, якийсь час жив у Полтаві, а недавно прибув до Катеринослава. З виду похмурий чоловік з гладко зачесаним назад чубом, клинцюватою борідкою, в косоворотці, комір якої застібався аж над лівим плечем, виявився розумною і на диво діяльною людиною. Він зв'язався з Краснощоким, з Євгенією Адамович та ще кількома бойовими товаришами, і робота закипіла. Відновили комітет РСДРП, Антона, який очолював Організаційний комітет гірничого училища, теж ввели до міського комітету.

Одного разу Шелгунов сказав Костюшкові, що їхньою зв'язковою буде Стефанія Жмуркіна. Вона працювала в бібліотеці чайної «Товариства тверезості» на Чечелівці.

«Стеха — зв'язковою? — здивувався Антон. — Це — повинна для мене».

Він знав її: частенько, повертаючись з Брянки, завертав до чайної, щоб перекинутися словом з робітниками і погрітися чаєм.

Те юне дівча одразу впало йому в око. Але чому? Тому, що схоже на Глашу Окулову? А таки й справді схоже: така ж темно-руса коса, чорні брови, і той овал обличчя, і та ж поривчастість...

Якось на початку осені в неділю він зустрів її на березі Дніпра недалеко від Брянки. Вона злякано зиркнула на нього сірими очима і опустила голову.

— Ви десь тут живете? — спитав Антон.

— На Кайдаках, — відказала Стеха.

— Маєте власний будинок?

— Будинок? — насмішкувато перепитала. — Хатина. Я живу в брата. Орловські ми...

І розповіла, що брата безземелля та злидні вигнали з села. Ішов на заробітки в Таврію, а опинився в Катеринославі. Каталем працює на Брянці. Тут одружився, пішли діти. Тоді і Стеху взяв сюди. Тут вона підучилася трохи. Потім запропонували їй роботу в чайній Товариства тверезості.

— Ви справді студент? — недовірливо спитала Стеха. — Дівчата кажуть, ніби — студент, а коли по одягу судити — не схоже.

— Одначе студент, — добродушно всміхнувся Антон.

— Що у вас за книжка в руці? — спитала дівчина.

— Про французьку революцію, — сказав він. — Ходив до товаришів, читали разом.

— Студент, а дружите з нашими, заводськими, — знову недовірливо і з цікавістю поглянула на нього. — І про революцію читаете...

— Кому що до вподоби. А ви теж любите книжки?

— Особливо коли там є про кохання, — усміхнулася знічено і стенула худенькими плечима. — Недавно прочитала «Овод», «Спартак». Дуже цікаві книжки. Ви читали?

— Читав.

— Та ну? — здивувалася Стеха. — І вам сподобалися?

— Так. «Овода» я читав ще в Новій Олександрії. Він тоді тільки-но появився в журналі «Мир божий».

— А в цій книжці, що у вас, про революцію, мабуть, дуже по-вченому написано? Я б і не вчитала...

— О, навпаки, написано дуже просто, — сказав Антон. В очах його спалахнули веселі іскрини, і весь він пожвавився. Згадавши, з якою увагою тільки-но слухали його читання молоді робітники і які слушні зауваження або дотепні репліки кидали вони по ходу читання. Особливо

сподобався всім епізод, у якому розповідалося про подію на Вальмі. Пруська армія, рушивши на придушення французької революції, вдерлася у Фландрію. Капітулював Верден і відкрилася дорога на Париж. Її мав перекрити Келлерман, генерал, народжений революцією. То був велетень, силач, палкий патріот і, звичайно, якобінець. Його полки добре не навчені, по суті щойно озброєні кустарі, селяни, винороби. На вершині Вальмі, яку тоді ще просто називали Млинарським пагорбом, Келлерман розташував свої війська трьома колонами і наказав не починати стрільбу, доки прусаки не піднімуться на пагорб, і лише тоді кинутися в багнетний бій. Коли прусаки наблизилися, Келлерман кінчиком шаблі підхопив свого широкополого капелюха і крикнув: «Хай живе нація!» Солдати одним порухом піднявши і свої капелюхи, повторили той клич. Пруська армія здригнулася від тисячоголосого крику французів. Полки Фрідріха II зупинилися в замішанні, далі кинулися тікати. У світі короля був і поет Гете. Він спостерігав усі деталі того, що сталося. Потім сказав: «Сьогодні тут почалася нова епоха всесвітньої історії». Гете одразу зрозумів, що народ, який взяв у руки зброю і піднявся на захист своєї свободи,— непереможний...

— Пора б і нам це зрозуміти,— чомусь сердито сказав молодий брянець з рудими вусами під коротким кирпатим носом.— Ісус Христос не прийде нас рятувати.

— А не прийде,— додав інший робітник.

І тоді знову всі повели мову про те, що на який катеринославський завод не поткнися, всюди для робітника зашморг приготовлено.

Антон задумливо промовив до Стехи:

— Тут багато цікавих епізодів.

На цьому він і урвав мову про книжку, бо помітив, що дівчина чомусь спохмурніла і наче занудьгувала. Нахилившись, підняла з землі шмєтє камінця і стала знічев'я кидати їх один за одним у воду.

«Зовсім дигчисько,— подумалося йому.— Яке їй діло до якобінців, Келлермана і взагалі до революції? Вона і в книжках, бач, шукає лише про кохання».

А Стеха зітхнула:

— Ви, напевно, страх як багато знаєте всього. А я вчилася мало... Ну, мені пора додому...

Вона неквапливо пішла понад берегом — висока, тоненька, ставна. Збоку поглянеш — і на думку не спаде,

що вона вчорашня селянка. Коли воно встигло навчитися цим манерам триматися з незалежністю, навіть з погордою...

Проте, коли Шелгунов призначив її зв'язковою, Костюшко подумав роздратовано: «Знайшли кому довірити серйозну справу! Цьому дівчиську?!»

Завсідники чайної завжди з підкресленою ласкавістю зверталися до Стехи. Сірооке, трішки гоноровите дівча з гнучким станом, у пишній вишиваній сорочці і в рясній довгій спідниці з білим фартушком усім подобалося.

Забігаючи іноді в чайну, щоб випити склянку гарячого чаю, і спостерігаючи за Стехою, Антон помітив, яка вона мінлива. Коли в чайній Костюшко розмовляв з нею, Стеха, намагаючись вдати старшу, ніж була насправді, хмурила брови і дивилася на нього пильно, зрідка полохливо змахуючи довгими віями. Вона тоді і видавалася таки старшою. А після розмови з ним знову ставала наче безтурботним підлітком. На репліки завсідників, іноді й грубуваті, відповідала то з добродушним сміхом, то їдко, і завжди блискавично.

І ще Антон помітив, що до нього Стеха ставиться стриманіше, холодніше, ніж до інших. «Напевно, тому, що я студент, «пан»,— з несподіваною прикрістю подумав він.— Коли б вона знала, як я сам ненавиджу наше смердюче панство!»

І все ж часто заходив до чайної радісно збуджений і з веселою усмішкою всідався за столиком під стіною так, щоб можна було бачити весь зал. А вона, проходячи між столами з брошурами, які роздавала робітникам, кидала на ходу:

— Ви, як завжди, поспішаєте, пане студент?

То був їхній пароль. Коли Антон з'являвся у важливій справі, повинен був відповісти: «Дуже поспішаю». Але все частіше казав:

— Маю час.

Одного разу вона, підійшовши до нього, коли за ближніми столами не було нікого, невдоволено спитала:

— Ви знову прийшли «просто так»?

— Чайку попити, Стехо,— весело усміхнувся він.

Вона сердито кинула:

— Занадто багато вживаєте чаю, пане студент! Це шкідливо діє на серце і на розумові здібності.— Озирнувшись, додала: — Поводитеся необачно.

Після того він довго обминав чайну, не тільки тому, що було соромно перед Стехою, але й тому, що настигла невідкладна робота.

XXXIV

У неділю вранці Антон, як завжди, мав засісти за книжки. Він пізно ліг спати і прокинувся, коли сонце піднялося вже високо. Умивався і одягався неквапливо, бо працювати чомусь не хотілося. За вікном стояла гарна, справді святкова погода. Взагалі зима того року видалася нестійкою: то вдарять морози і захурделить, що білого світу не видно, то раптом почнеться відлига і дорешти розтануть сніги. Мінлива погода зле діяла на Антона: одразу нагадував про себе ревматизм. Але цієї ночі знову підморозило і все притрусило снігом: на землі, на деревах і дахах він іскрився сріблясто. І Антон вирішив, що дозволить собі невелику розкіш: прогуляється трохи по місту. Він уже зняв з вішалки пальто, як на порозі з'явилася покоївка і, здивовано видивляючись на нього, повідомила:

— А до вас — панянка.

— Панянка? — в свою чергу здивувався він. — Яка панянка?

Раптом майнула думка: «Чи не сестра Ната приїхала? От був би сюрприз! Нічого ж про це не писали?»

Повісивши пальто, гукнув до покоївки:

— Чому ж стоїте? Ведіть її сюди!

І тільки-но зникла за дверима покоївка, поріг несміливо переступила Стеха. Від несподіванки Антон аж відступив на крок, не зводячи з дівчини враженого погляду. Перша думка була: «Сталися неприємності. Може, новий провал?»

Схвильовано спитав:

— Когось арештовано, Стефаніє Федорівно?

— Арештовано? Кого арештовано? — перепитала вона.

— Ні, це я вас питаю, — сказав він. — Що привело вас до мене?

Стеха, в білій вовняній хустці, в короткому пальті і довгій рясній спідниці, стояла перед ним до краю роз-

гублена. Смагляві щоки її зарум'янилися на морозі, в блискучих очах пробігали ледь помітні тіні, що свідчили про тривожну напругу роздумів.

Пильно дивлячись на неї, по-дитячому тендітну і зворушливо безпорадну, Антон у захопленні подумав, що вона таки справді гарна. Зрештою Стеха, винувато опустивши очі, тихо зронила:

— Я боялася, чи не сталося якесь нещастя з вами. Ви так довго не навідувалися до чайної... Може, думаю, захворіли...

— Та як же ви могли... серед білого дня?! — невдоволено спитав Антон. — Хіба можна так несерйозно?!

Дівчина раптом зіщулилася, наче її вдарили, і, не підводячи голови, різко обернулася до дверей.

— Стійте! — владно гукнув він. — Ви куди?!

Вона зиркнула на нього через плече і знову потупилась. Потім ледве чути промовила:

— Я піду... Мені тільки хотілось переконатися, що з вами нічого... Вибачте, Антонс Антоновичу...

— Коли вже прийшли, то одразу ж не робіть іншої дурниці: не втікайте, — сказав він ласкавіше і, підійшовши до гості, взяв її за руку, відвів од дверей: — Скидайте пальто, хустку.

— А може, не треба, Антоне Антоновичу? — благально дивлячись йому в очі, спитала вона.

— Ні, ні, тепер ви — моя полонянка, — твердо сказав він, все більше заспокоюючись. — Я, Стехо, дуже радий вас бачити у себе, але, самі розумієте, нам треба берегтися сторонніх очей. Та вже коли прийшли без попередження... Зараз я вгощатиму вас чаєм. До речі, я й сам ще не пив.

Повісивши пальто і хустку на вішалку, відставив од столу свого єдиного стільця, запросив її сідати, а сам вибіг з кімнати. За кілька хвилин повернувся, принісши ще одного стільця, і, опустившись на нього біля столу, весело сказав:

— А все ж добре зробили, що завітали. Сьогодні — неділя, погода чудова і... ви у мене в гостях. На таку радість я й сподіватися не міг.

Відчувши щирість і теплоту в його словах, Стеха вдячно осміхнулася і, окидаючи поглядом кімнату, спитала:

— То оце тут ви живете?

— Як бачите,— чомусь трохи ніяковіючи, відповів Антон.

Кімната невелика, але вона здавалася просторою, бо, крім ліжка та низенької тумбочки під стіною, і столу, що стояв посередині, більше ніяких меблів не було. Підвіконня всіх трьох вікон завалені чорним, сірим і червоно-жовтим камінням та кусками металу. На одній стіні на гвіздку висів рушник. На тумбочці і в лівому передньому кутку, і на столі стовпцями — книги. Дуже багато книг.

— То все — підручники? — вказуючи на них очима, спитала Стеха.

— І підручники, і так різні книжки. У нас в училищі гарна бібліотека.— Він узяв у руки одну з книжок, що лежали на столі: — Ви, Стефаніє Федорівно, вивчали політекономію?

Дівчина зашарілася:

— Де я могла її вивчати, крім нашого робітничого гуртка? А там, як ви знаєте, знайомимося лише в загальних рисах...

— Раджу вам ось цю книжку,— сказав він.— Це — «Короткий курс економічної науки» Богданова. Вона появилася років чотири тому. І знаєте, чим виграє? Автор не заплутує в дрібницях, дає загальну картину політичної економії. Після цієї книжки з більшим задоволенням приступаєш до ґрунтового вивчення. Згодом уже можна буде сміливіше братися за працю Скворцова-Степанова, а далі — і за самого Маркса.

— Ой, що ви говорите, Антоне Антоновичу! — засміялася Стеха.— Ви забуваєте, що з моєю освітою...— Вона враз спохмурніла, задумалась і, зітхнувши, сказала: — Які мої знання, коли зростала я в глухому селі, і тільки тут, у Катеринославі, закінчила двоохласне Олександрівське училище при Брянському заводі. Ще спасибі добрим людям, що влаштували в чайну Товариства тверезості. Там у бібліотеці працюють старенькі пані, вони відбирають для мене книжки. Там наш робітничий гурток. Працюю в бібліотеці при чайній, розповсюджую брошури проти пияцтва: «Не пушу п'янствувати» і там інші... Одягаюсь, як можу, чистенько, у місті дехто навіть панною називає мене, а я ж, Антоне Антоновичу, проста селянка. Он є панни — курсистки, бестужевки. Тим я заздрю. Але про Бестужевські курси і мріяти не можу.

— Розумію вас,— промовив Антон співчутливо. Потім додав підбадьорливо: — Тільки і ви не дуже прибіднюйтеся. Адже ви тепер зовсім не схожі на ту селянську дівчину, якою вперше приїхали сюди. Прийде час, і ви здобудете знання не менші, ніж дають Бестужевські курси, а може, й значно більші.

— Вам, Антоне Антоновичу, легко говорити, ви — студент Вищого гірничого училища,— сказала Стеха.— Закінчите училище, станете інженером... А скажіть, будь ласка, важко вчитися?

— Я, Стехо, вчуся залюбки,— сказав Антон.— Здається, саме тут зрештою знайшов те, що шукав.

— Які ж ви науки вивчаєте? — поцікавилася вона.

— Там багато різних наук,— відповів Антон.— Ну, богослужіння — це, звичайно, не наука. А ось вища математика, гірничозаводська механіка, фізика, електротехніка, хімія, мінералогія, геологія, геодезія, креслення, будівельне і маркшейдерське мистецтво... Одне слово, багато наук, аж до гірничого законодавства і технічних перекладів з іноземних мов. Той, хто закінчить наше училище, отримає диплом на звання рудничного інженера або інженера металурга з правом самостійно завідувати різними галузями гірничого або заводського господарства, а також складати проекти різних будівель і споруд. Чесно вам скажу: я довго вагався, не знаючи, яку спеціальність собі обрати. Мене, мов лукавий, спокушувала робота розвідницька, геологічна. Занадто приваблювала можливість поїздки в складі геологічної експедиції в Сибір, десь у Єнісейську губернію. І все ж, після того як побував на Брянці і побачив там справжнє нісінке пекло, обрав спеціальність доменщика-металурга. Раніше нічого подібного не бачив. От я і вирішив: «Спробую походити біля чуда-домни, постараюся збагнути цього ще не зрозумілого мені сфінкса». Відтоді почав вчашати на Брянку і незабаром навіть нічні електричні ліхтарі над доменною піччю почали здаватися мені рідними і такими ж звабливими, як зорі. Коли хочете, повернувшись із заводу, дома навіть запах сірководню згадую з приємністю. Я швидко навчився робити все, що роблять робітники: випускати шлак, скидати його лопатою або щипцями і все інше. Кожної доби і тут, на Брянці, і на Краматорському заводі я старався бути присутнім при всіх трьох випусках чавуну і тричі нещадно смажив свою фізіономію, намагаючись розди-

витися «гру» чавуну, бо саме це служить однією з ознак кожного роду чавуну.

Антон розповідав, усе більше розпалюючись, в очах його іскрилося завзяття, а Стеха все більше засмучувалась. Він помітив це, спитав, що з нею. Вона із зітханням сказала:

— Вивчитися на інженера, Антоне Антоновичу, відвернетеся від нас, і, може, тільки вряди-годи згадуватимете про свою участь у революційній роботі, як про гріх своєї молодості.

Він уважно поглянув на неї, нахмурив брови, і раптом весело зареготав. Урвавши сміх, задумався, далі сказав:

— Я надміру захопився і, виходить, злякав вас своєю розповіддю. Як завжди, трохи, мабуть, переборщив. Що ж, доменну справу я таки люблю. Навіть у листах до дому найбільше пишу про домну. Моя сестра Наталя, як оце і ви, Стехо, неправильно мене зрозумівши, в одному з листів дорікнула мені, що я, мовляв, обрав собі спеціальність не без урахування меркантильних інтересів. І знаєте, що я їй відповів? Те, що і вам скажу: над усе мене цікавить та справа, за яку платню, на жаль, не виплачують, і що мене ніяке хлібне діло не може задовольнити, якщо воно загарбує весь мій час. Ну, сестра ніякої уяви не має хоч і про Брянку. А як ви могли мене запідозрити в такому? Я вважаю, що кожна чесна людина, яка на власні очі побачила, в яких умовах живуть і працюють робітники на шахті або на металургійному заводі, довіку не зможе вже лишатися байдужою до їхньої долі. Золя в романі «Праця» описує страшне становище робітника великого сучасного підприємства. Але та книжка не дає того приголомшливого враження, яке виносиш, скажімо, з Брянки. Одного разу я було і сам спробував «пошурувати» кочергою в коксовій печі і добре обпалив собі обличчя. Тоді й подумав з боєм, що брянцям, мабуть, і в пеклі не буде страшно: тут звикнуть... Будьте певні, Стехо: я обрав свій шлях твердо і назавжди.

Покоївка принесла самовар, склянки і на тарілці кілька шматочків хліба, намазаних тонким шаром масла, поставила все те на вільний край столу і вийшла. Антон, звівшись на ноги, заходився складати в стовпці розкидані по столу книжки.

Налив чай у склянки, підсунув до Стехи тарілку із скибками хліба, вазочку з цукром і всміхнувся:

— Вибачайте, Стефаніє Федорівно, що частування моє таке скромне. Це ж ви знаєте, що минулої зими за допомогою департаменту поліції довелося мені побувати в домі губернатора. Граф тоді не поскупився для мене чашкою вищого сорту кави. На срібній талії подали в його кабінет фарфоровий кавник. Як би приємно було мені похастувати вас такою кавою та з такого гарного посуду.

— Я до кави й не звична, а чай люблю,— ласкаво заспокоїла Стеха.— Будьте і за те вдячні Келлеру, що він досі вас не турбує.

— Не турбує, але помічаю, що з свого ока не випускає. Я вже й оберігаюсь того «ліберала», як можу. Пам'ятаєте, як бучно в кінці минулого літа «вищий світ» Катеринослава святкував Келлерове п'ятдесятиліття? В газетах писали, як про імператора: «Незважаючи на літа, його сіятельство вражає своєю енергією, життєрадісністю і добротою. А який він невтомний трудівник! Навіть коли весь губернаторський дім втопає в п'їтмі, далеко за північ видніється світло у вікні робочого кабінету графа». Ніби ми не знаємо, над чим пріє в цей час граф? Над картами. У відповідь на підлабузницькі тости Келлер не посоромився випалити: «Чому я буду нити і нудьгувати, коли добре живеться». І пішла гуляти його фраза по всій губернії, хоч кожному й без того зрозуміло, що він ситий по горло. А як тому брянцю, котрий щодня від шостої ранку до шостої вечора не розгинає спину, а повернеться в свою комірчину або й у «вовчу нору», поїсть кулешу, коли ще хоч він є, і, впавши на голі нари, засне мертвим сном. Але цур йому, тому остогидлому Келлеру! Розкажіть краще щось про себе, Стехо.

— Що ж розповісти? — знизала плечима.— Життя моє таке одноманітне, коли не торкатися тієї нашої спільної роботи, якою тільки й живемо.— І раптом обличчя її освітілося радістю.— Ось недавно перечитала «Евгенія Онегіна». Мені так подобається Таня.— Тут вона почервоніла, соромливо опустила очі і несміливо спитала: — А скажіть, Антоне Антоновичу, як поступили б ви, коли б вам, як Тетяна в листі до Онегіна, котра дівчина першою освідчилася в коханні?

Спитала і почервоніла ще більше.

— Коли б написала? — перепитав Антон і спохмурнів, згадавши Анжелу — своє перше і таке невдале

кохання.— Дивлячись хто написав би того листа. Може б, відповів, що і я «не создан для блаженства», може, сказав би:

Мечтам и годам нет возврата,
Не обновлю души моей...
Я вас люблю любовью брата...

Стеха засмутилася, звела на перенісці брови:

— Навіть, коли б написала вам така дівчина, як Тетяна Ларіна? Що ж чоловікові потрібно для щастя?

— Це залежить від того, хто він, той чоловік,— пояснив Антон, усміхаючись. І серйозно додав: — А нам, Стехо, багато треба. Так, багато... «Евгеній Онегин» — мій улюблений твір з дитинства, а Тетяна Ларіна, можна сказати, мій ідеал жінки.— Пильно поглянувши на Стеху, рішуче сказав: — А ось ви — Тетяна і є. Не Стефанія, і не Стеха, а Тетянка. Вашого попа просто святці підвели, бо за всіма ознаками ви — Таня.

— Гріх вам, Антоне Антоновичу, сміятися з мене,— в очах її зблиснули сльози.— Я проста дівчина... Я так відверто з вами... бо мені думалося, що ви не станете насміхатись...

— О ні, Стехо, ви помиляєтесь,— щиро запевнив він.— Я зовсім не сміюся. Бачите, у всіх нас є партійні клички. Моя давня кличка — Костя. Вам теж треба щось підібрати. Про це мені і Шелгунов говорив... То чому б вам не взяти кличку Таня. Як хочете, а я звати вас Танею.

Вона раптом випросталась, з погордою відповіла:

— У нас у селі казали: «Зовіть хоч і горщиком, аби в піч не посиляли». А мені й самій ім'я Таня подобається.— Відсунувши від себе порожню склянку, сказала: — Мені час додому.

Він занепокоївся:

— Додому? Так рано? А чому б нам не прогулятися разом? Сьогодні неділя, день такий погожий...

— Що з вами, Антоне Антоновичу?! — здивувалася вона.— Спершу перелякалися, що я прийшла до вас, а тепер ладні зі мною вийти на Катерининський проспект, де не тільки жандармам, а й самому Келлеру або генералу Делло можна потрапити на очі?

— Чому неодмінно на Катерининський проспект?— спитав Антон.— «Можно для прогулок избрать подальше закоулок». Наприклад, ви, Таню, виходите на проспект,

сідаєте в трамвай з табличкою «Потьомкін» і в тупику сходите. Я їду до Потьомкінського саду наступним трамваем. До того саду не тільки його сіятельство, а й жоден жандарм взимку носа не показує. Ми ж через сад спустимося вниз, підемо берегом Дніпра хоч і до Кайдацького порогу. Згода?

— Гаразд! — стримано відповіла Стеха, але по її очах Антон помітив, що його пропозиція їй сподобалася.

XXXV

Приїхав делегований студентами Харківського університету Ісай Горовіц, розшукав Костюшка на квартирі і, вибачившись, що не діждався зустрічі на явці, повідомив: вони, харків'яни, провели страйк і демонстрацію на знак протесту проти нових утисків з боку уряду. Злякалися в Петербурзі нової революційної хвилі, почали ще більше урізувати студентські права, забороняти будь-які, навіть філантропічні, і такі, де ледь пахне лібералізмом, організації, а це студентів Київського і Петербурзького університетів віддають у солдати, кидають до в'язниць. Треба рішуче протестувати! Харків'яни сподіваються, що катеринославці підтримають їх.

Зрозуміло, Костюшко — за негайний виступ. Але необхідно порадитися в комітеті.

— Час не жде, Антоне, — наполягав Горовіц. — Зрозумій: важливо продемонструвати нашу одностайність.

— Ти мене агітуєш, Ісаю? — засміявся Костюшко. — Я ж сказав: обома руками — «за». Тільки ж є ще й партійна дисципліна. Сьогодні порадимося в комітеті, коли і як виступати. Своїм передай, що катеринославці не підведуть.

— Я поки що лишаюся тут, — відповів Горовіц. — Можливо, стану вам у пригоді.

Увечері комітет обговорив Антонову пропозицію. Її схвалили, але з доповненнями.

— Студентів — не так і багато, — сказав Шелгунов. — А весь Південь зараз до краю наелектризований. Страйки — це добре, але вже потрібні нові форми боротьби. Настав час для політичних демонстрацій. Саме політичних! Робітники перебувають у незрівнянно гіршому становищі, ніж студенти. Брянци і всі пролетарі Катеринослава підтримають вас.

— Відкладати виступ далеко, справді, не можна,— погодилася і Євгенія Адамович. Вона — молода мати, у неї недавно народилася дитина. Євгенія вперше переживала радість материнства і та радість спокійно ясніла в її великих прекрасних очах.— Але ж якийсь час і на підготовку потрібний. Сьогодні — одинадцяте грудня, понеділок. Чотири дні на підготовку вистачить. Виступ можна призначити на суботній вечір, коли люди будуть вільніші.

— Краще б — на неділю,— сказав Шелгунов.— Щоб усе місто бачило наш виступ.

Антон від нетерплячки схопився на ноги.

— Давайте почнемо в суботу,— сказав, різким рухом голови відкидаючи пасмо волосся, що звисало на лоба. Очі його загорілися, наче він уже йшов у колоні демонстрантів.— Зірветься в суботу — в неділю повторимо.

Погодилися призначити на два дні.

— Ми почнемо підготовку із страйку,— сказав Антон.— Завтра ж зберемося на мітинг і оголосимо бойкот заняттям.

Комітетчики і з цим погодилися. Антонові доручили написати проект листівки.

...У вівторок опівдні в гірничому училищі, в креслярській і сусідній великій аудиторії, що з'єднувалися дверима, гуло, мов у вулику. Під стелею все ще хмарою клубочився їдкий дим. Не цигарковий, тут ніхто не палив. То в креслярську хтось із поміщицьких чи купецьких синків кинув скляну бомбу із сірководнем. «Білопідбійників» витурили з приміщення. Дискутували недовго. Всі згоджувалися, що далі не можна терпіти драконівських порядків у вищих навчальних закладах. Тому за резолюцію, яку, стоячи на столі, зачитав Антон, проголосували майже одногосно.

А в середу директор училища Сучков письмово доповідав губернатору:

«Маю честь довести до відому вашого сіятельства, що студенти довіреного мені училища припинили сьогодні заняття, оголосили страйк, про що мною разом з цим повідомлено міністерству землеробства і державного майна».

Граф Келлер того ранку був у доброму гуморі. Вночі знову приморозило, на світанні почалася ріденька віхола. Великі лапаті сніжинки, злегка кружляючи, повільно опускалися на землю, і від того у графа на серці стало

легко і радісно, як бувало в дитинстві перед великими святами. Після сніданку наказав подати карету і проїхався спершу нагору, до корпусів гірничого училища, потім через Соборну площу аж до Дворянського дому, що містився в Потьомкінському палаці, а звідти через весь Катерининський проспект, в кінці якого помилювався ще новеньким вокзалом, і вже потім відправився до своєї канцелярії.

Першим йому подали донесення директора гірничого училища. Граф неквапливо прочитав його, гмикнув. Тоді прочитав удруге, задумливо підкрутив сивіючого вуса, мізинцем потер кінчик м'ясистого носа, розстебнув комір свого генеральського мундира і, підморгнувши до чиновника особливих доручень, котрий стовбичив перед столом, усміхнувся одними очима:

— Бісяться студентики? Нічого, хай трохи побісяться. Їхньої півнячої заповзятливості вистачить хіба що на день, на два. А за цей час треба виявити призвідців. Так і передайте, голубе мій, генералові Делло. Хто там у них, у гірничому, особливо бунтує? Мабуть, усе той же відставний підпоручик? Не схаменувся таки?

Чиновник виструнчився:

— Костюшко-Валужанич його прізвище, ваше сіятельство.

— Та я не забув,— роздумливо промовив губернатор і кинув погляд на вікно, за яким усе ще сіявся і сіявся сніг. Ворухнувши вусом, граф скривив свої товсті губи в усмішку.— Ну, хай би вже майстровий чи мужик бунтував, його зрозуміти можна. А то ж трапляються й з наших, з дворян... Невже їм не дають спокою лаври повісєних декабристів? — Мовивши цей їдкий жарт, губернатор сам голосно зареготав і, враз урвавши сміх, наказав чиновникові: — Так, голубе, і передайте Делло: негайно виявити призвідців.

Чиновник вийшов. Але, майже одразу повернувшись до кабінету, подав губернаторові аркуш гербового паперу:

— Від голови обласного суду пана Трандафілова, Федоре Едуардовичу.

Граф почав читати. Лоб його все більше виморщувався, а на вилицях виступав сухий рум'янець.

Трандафілов повідомляв:

«Сього числа вранці швейцар, відкриваючи приміщення суду, знайшов приклеєний на дверях бюлетень № 5, у якому міститься опис протипурядової демонстрації, при

цьому внизу бюлетеня значиться, що оголошення це передруковано організаційним комітетом Катеринославського вищого гірничого училища. Зазначений бюлетень маю честь передати на розсуд вашого сіятельства».

Губернатор кинув на стіл аркуш і, різко відсунувши крісло, звівся на ноги. Очі його налилися злістю, обличчя набрало бурякового кольору.

— Пан Сучков — наївна людина! — заgrimів граф. — «Студенти припинили заняття». Та не просто ж припинили! Тут пахне справді серйозним бунтом. Бунтом проти імператора. Ну, знахабніли! На дверях суду наклеюють свої крамольні афішки. До чого дійшли! Демонстрація проти уряду. Ні, тут я не маю права обмежуватися півзаходами. Я присічу під корінь! Я продемонструю силу російського трону!

Де й подівся добрий настрій графа. За вікном кабінету теж сталася зміна: вже не падали лапаті сніжинки, а крапав дощ.

У цей час на Трамвайній вулиці поріг чайної Товариства тверезості переступив Антон. Не встиг він сісти за стіл, як Стеха підбігла до нього і, привітно сяючи очима, спитала не паролем — чи пан студент поспішає? — а якось особливо лагідно і просто:

— Вип'єте чаю?

О, він ладен хоч і до ночі пити чай, аби тільки бачити її, чути її голос! Але змушений був відповісти:

— На жаль, Таню, часу обмаль. Хіба що одну склянку... — І голосніше додав, передаючи дівчині щось загорнуте в газету: — Ви просили у мене цікаву книжку. Я приніс вам роман Шпільгагена «Загадкові натури». Прочитайте, не пошкодуєте.

Він і справді побув недовго.

У пакунку була не книжка, а щойно видрукувані листівки, які закликали робітників взяти участь у демонстрації. Серед білого дня переносити їх небезпечно. Але довелось ризикувати, бо часу лишалося в обріз.

XXXVI

Хвилювання наростало з кожним днем. Про це свідчили і ті значущі погляди, якими обмінювалися робітники, і веселі таємничі переморгування, і заклопотаність, задумливість, що іноді застигала на обличчях,

Готуючись до демонстрації, запасалися червоними прапорами. Таємно від заводського начальства в цехах виготовляли залізні кийки і сокирки. Розуміли, що виступ не обійдеться без поліцейських нагаїв, без арештів. Царські лакузи можуть вдатися і до зброї.

Власті не забарилися оголосити про свою рішучість жорстоко розправитися з демонстрантами.

У п'ятницю вранці до Антонової кімнати хтось нетерпеливо постукав. Відчинивши двері, Костюшко побачив свою квартирну хазяйку. Очі її від страху розширилися, волосся вибилося з-під хустки. Важко віддихуючись, вона говорила:

— Пане Костюшко! Антоне Антоновичу! Що ж це буде?! Знову бунт! Може, всіх переріжуть?

— Який бунт? Звідки ви взяли? — насторожився Антон.

— Як же! Ви нічого не знаєте? Сидите над книжками день і ніч, а вони прийдуть, мов курей на сідалі, передущать!

— Хто вони?

— Та бунтарі ж! Сам пан губернатор оголосив: мовляв, бережіться люди,— готується великий бунт. По місту грамоту розвішано. Сама я не читала, але всі кажуть: «Починається страшний суд».

Антон вимушено всміхнувся:

— Не бійтеся, до страшного суду далеко. А втім — я сам схожу почитаю.

Він одягнувся і поспішив на Катерининський проспект. Справді, «грамоту» було розклеєно по парканах і тумбах для об'яв. Зупинившись біля одної, Антон прочитав:

«ОГОЛОШЕННЯ!

Зважаючи на відомості, які дійшли до мене, що група людей неблагонадійних шляхом поширення підкидних листів та іншими способами підбурює до взяття участі у вуличних демонстраціях, котрі затіваються ними 15-го і 16-го сього грудня, оголошую для загального відому, що до припинення будь-якої навіть спроби таких демонстрацій я не зупинюся перед самими крайніми заходами.

На цій підставі рекомендую населенню м. Катеринослава точно виконувати цю обов'язкову постанову, не

товпитися на вулицях і не приєднуватися до юрби заради цікавості, аби не постраждати разом з дійсно винними.

Губернатор Генерального Штабу
генерал-лейтенант граф *Келлер*».

Дочитавши оголошення, Антон з сарказмом подумав: «Ось тепер усі побачать, який ви, ваше сіятельство, ліберал! Я вам вірю — ви не зупинитеся перед крайніми заходами». І тут же прийшла інша думка: «Чи не налякають ці губернаторські погрози не досить стійких? Треба б якось нейтралізувати вплив «грамоти». Але як?»

Раптом згадав, що у нього лишилося трохи листівок. «А що, коли вночі розклеїти їх на цих графських «грамотах»? Щоправда, до ночі далеко, до того ж на ніч тепер посилять патрулювання вулиць. А що, коли вдень? Так, саме вдень ми їх і розклеїмо».

Опівдні на графських оголошеннях одна за одною стали появлятися листівки:

«ДО ВСІХ РОБІТНИКІВ І РОБІТНИЦЬ м. КАТЕРИНОСЛАВА!

Товариші! Студенти вирішили влаштувати демонстрацію з метою висловлення свого гніву і обурення проти гніту самодержавного уряду.

Ми, робітники, котрі ще більше страждають від свавілля і насильства того ж уряду, приєднуємося до студентів і вийдемо 1). В суботу 15 грудня о 5 год. вечора на Проспект біля пересадки на Йорданську і 2). У неділю о 2 год. на Проспект біля Яківлівського скверу для вираження протесту царю і його приспівникам.

Вперед за свободу!

Геть самодержавство!

Хай живе соціал-демократія!

Комітет РСДРП».

Звичайно, такого нахабства ніхто не чекав навіть від «крамольників». Власті опам'яталися лише надвечір. Дивуючи населення, розлючені жандарми бігали по вулицях і здирали губернаторську «грамоту».

Більше не покладаючись на свої словесні погрози, граф Келлер вирішив продемонструвати военну силу. В суботу зранку ескадрон кінної поліції вирушив «на

розминку». Прослідуювавши через весь Катерининський проспект, від вокзалу він піднявся на Чечелівку, покружляв там по вузьких вулицях, дістався до Брянки та заводу Шодуар, і лише звідти повернув назад. Згодом тим же маршрутом з похідними вірнопіддано-патріотичними піснями продефілював піхотний батальйон Сімферопольського полку.

З самого ранку негодилося. Спершу падав вологий сніг, потім задощило.

Небо заснувало важкими хмарами. Близько четвертої години дня почалася злива.

Але це не зупинило катеринославців. Великими юрмами вони поспішали на проспект, гуртувалися в сквері напроти губернаторського дому. Порядкував серед них високий кремезний інтелігент, улюбленець брянців, член комітету РСДРП Краснощоків, за партійною кличкою — товариш Михайло.

У цей час на проспекті студентів було мало. Вони хоронилися від зливи під навісом магазину купця Єфанова і в трамвайній будці. Та ось один за одним згоріли три зелені трамваї, битком набиті студентами. Коли студенти, вийшовши з вагонів, почали шикуватися в колону, до них поспішили й ті, хто був у будці та під навісом. До студентів приєднувалися невеликі групи гімназистів та учнів реального училища. Через сквер Антон повів свою колону назустріч робітникам.

Піша і кінна поліція, жандармерія, солдати піхотного батальйону вже давно стояли шпалерами уподовж скверів. Тільки-но робітнича і студентська колони зімкнулися, поліція і солдати закрили виходи із скверів.

Під будинками, на тротуарах все зростали і зростали натовпи катеринославців.

Демонстранти заспівали «Інтернаціонал».

Костюшко в збитій на потилицю шапці виступив з колони і, вихопивши з-під поли вузьке і довге полотнище червоного прапора, підняв його високо над головою, що-сили гукнув:

— Геть ненависне самодержавство! Хай живе свобода!

І одразу залунало стоголосо:

- Свободу народів!
- Свободу зборів і слова!
- Царя — на ешафот!
- На еша-фот!

Над колоною розвівалося вже кілька прапорів. Один з них тримала в руці Стеха-Таня.

Генерал Делло, аж синій від люті, гарцюючи за спинами поліцейських на білому коні, різко змахнув нагаєм, даючи сигнал до розправи. Нижчі чини, мов пси, спущені з прив'язі, кинулися на демонстрантів. Вони хапали то одного, то другого, витягали за огорожу скверу, били, куди попало, кулаками, нагаями, прикладами. На виручку товаришам поспішали десятки робітників і студентів. Там — упав робітник, там — студент, а там, умиваючись кров'ю, зігнувшись, побіг від скверу жандарм чи поліцейський.

В «захисників порядку» полетіло каміння, пішли в хід залізні кийки і сокирки. Під натиском демонстрантів царські лакузи двічі змушені були відступати. Але владний голос генерала Делло зупиняв їх і знову гнав на бунтарів.

— Що ж ви злякалися беззбройних! — шаленів шеф жандармів. — Вперед, молодці! Вперед, христолюбиве воїнство!

І «воїнство» кидалося вперед.

Ті городяни, що стояли попід будинками, розбігалися, а декотрі, не тямлячи себе, бігли в саме пекло бійки. На проспекті стояв нестямний крик і стогін.

Якийсь довгоший жандарм влучив Антона важкими ножнами шаблі по голові. Тепла липка кров потекла на лоб.

Хтось над самим вухом шепнув:

— Пора виходити з бою.

Ту ж мить Антона зупинив протяжний жіночий зойк. Хто закричав? Мовби знайомий голос. Антон обернувся і побачив Таню. Вона, болісно скривившись і схрестивши руки на грудях, у розстебнутому пальті бігла до нього. Він ступнув їй навстріч, з страхом спитав:

— Що сталося, Таню?

— Нагаєм мене... По грудях... Навіть кофта лопнула... І по спині...

Тепер він побачив, що в неї розбита права щока, закривавлена шия.

Коротко наказав:

— Тримайся мене! Не відставай! Побіжимо через двір будинку Інзова...

У нього в руках була залізна палиця. Вправно орудуючи нею, він прокладав собі дорогу.

Так вони вирвалися з оточення. Заскочили в двір, потім вибралися на Стародворянську і аж на березі Дніпра зупинилися перевести подих. Звідти в густій темряві подалися манівцями на Антонову квартиру.

У неділю майже весь день поліція і солдати стовбичили на проспекті. Тим часом комітет переніс демонстрацію в робітничий район — на Чечелівку. Колони пройшли там з революційними піснями і червоними прапорами, на яких було написано: «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!»

Доки генерал Делло довідався про це і спрямував туди своє військо, демонстрація скінчилася.

Ефект першого в Катеринославі публічного політичного виступу був величезний.

XXXVII

Губернатор Келлер не міг стримати роздратування. Він викликав до себе шефа жандармів та поліцмейстера і тепер, нервово ходячи по кабінету й зрідка пересмикуючи плечима, докірливо говорив, звертаючись до поліцмейстера:

— Що ви мені показуєте! Рапорт пристава із списком арештованих 15 грудня! Кого ви арештували? Хто під руку потрапив! Я приготував донесення міністру внутрішніх справ пану Сипягіну, — граф підійшов до столу, взяв аркуш паперу. — В кінці повідомляю: «Зараз у місті населення в тривожному настрої внаслідок чуток, які поширюють студенти та інші неблагонадійні особи, що нібито знову готуються демонстрації і непорядки. Про ті непорядки, що сталися, розслідування провадиться начальником катеринославського жандармського управління». — Граф невдоволено кинув аркуш на стіл: — Не стану ж я доводити до відома пана міністра, що ваші нижчі чини нахапали й тих, котрі ніякого відношення до демонстрації не мали. Одному гімназисту молодшого класу, причому з порядної дворянської родини, розбили прикладом голову. Сьогодні приходив до мене його батько, і я змушений був перед ним вибачатися. Ваші підлеглі, захопившись бійкою, зовсім забули про призвідців. Де призвідці, я вас питаю?! Їх треба судити, а вони — на волі і, мабуть, готують-таки нову демонстрацію.

Шеф жандармів і поліцмейстер не гірше самого Келлера знали, за що цар особливо щедро нагороджує і за що немилосердно карає. Усі ще добре пам'ятали квітень минулого року, коли за допомогою підручних глави московської охранки Зубатова і провокатора Григорія Закса тут було арештовано більше ста членів соціал-демократичної організації. Багатьом царевим слугам «усміхнулося» тоді щастя. Тогочасного катеринославського губернатора Святополк-Мирського імператор викликав до Петербурга і призначив товаришем міністра внутрішніх справ. Не обійшли милістю й інших «стражів порядку» аж до зрадника Закса, якому довірили місце окологородного наглядача. Та коли б не ота вдала операція минулої весни по викоріненню крамоли в Катеринославі, ще хтозна, доки сидів би і він, Келлер, у набридлому кріслі директора Пажеського корпусу. Хоч і жаль було йому залишати столицю, але, замінивши в Катеринославі Святополк-Мирського, він таки просунувся на щабель вище. Государ, який зрештою зрозумів, що значить Катеринославська губернія для його імперії, під час останньої аудієнції натякав графу, що, старанно служачи царському дому, він зможе невдовзі пересісти з губернаторського крісла в міністерське.

Келлер, ковзнувши поглядом по присадкуватій і опасистій фігурі поліцмейстера, уставився недобрими очима на Делло, високого і вузькоплечого генерала з великим, мов з дошки витесаним, горбатим носом:

— Ви, ваше превосходительство, не повинні б забувати, що князь Петро Дмитрович Святополк-Мирський тепер очолює весь корпус жандармів і є прямим вашим начальником. Він — можете мені вірити! — скористається цим випадком вашої нерозпорядливості, щоб надати ще більшої ваги в очах пана міністра і самого монарха своєму торішньому успіхові тут, у Катеринославі. Отже, прошу вас, панове, вжити всіх заходів, щоб негайно виправити становище.

Губернатор трохи заспокоївся лише після того, як шеф жандармів і поліцмейстер запевнили, що в найближчі дні, хоч і під землею, а знайдуть призвідців.

Та дні минали, а призвідців не знаходили.

...Антон і Таня переховувалися в селищі Амур, на квартирі Туренка. Лише вночі вони виходили на якийсь час у маленькі сіни, щоб подихати повітрям. Костюшко написав дві листівки і готував статтю про грудневі рево-

люційні події, а Таня допомагала Марті доглядати сна й готувати страву. Вже подумували, що загроза арешту минула, коли раптом пізньої вітряної ночі почулося важке гупання попід вікнами. У двері важко вдарили прикладами. Антон відчинив. На нього одразу накинулося двоє. Вони вивернули йому руки й одягли на них паручники.

Вранці генерал Делло на бланку з грифом «таємно» переслав губернаторові рапорт:

«Маю честь повідомити вашому сіятельству, що в ніч на 22 грудня мною арештовані згідно з Положенням про охорону студент Катеринославського вищого гірничого училища Антон Антонович Костюшко-Валужанич і селянка Стефанида Федорівна Жмуркіна і взяті під варту при другій поліцейській частині».

Згодом Антона й Таню перевезли в губернську тюрму. Таню кинули в загальну жіночу камеру, а Костюшка — в одиночку.

І потяглися довгі тюремні дні. В самотині одиночки роздумуючи над своїм життям, Антон з якоюсь особливою ясністю зрозумів, що віднині на все життя стає на шлях професійного революціонера. Жалкував лише, що тепер надовго розлучать його з Танею.

Юна, соромлива і мовчазна Таня виявилася зовсім не таким безпорадним дівчам, яким здалася йому при першій зустрічі. Вона мужньо трималася не тільки на демонстрації, а й на допитах. Антона радувало, що під час слідства ніхто не назвав жодного імені своїх товаришів.

І ось тепер там, на волі, як стало відомо Антонові, друзі 17 лютого, на знак протесту проти закриття Петербурзького університету і віддання студентів у солдати, провели політичну демонстрацію.

Комітетові цього разу було особливо трудно. Налякана місцева влада напередодні демонстрації наповнила місто кубанськими козаками. Катеринослав опинився ніби в облозі. Повсюди нишпорили поліція. В дворі губернського управління юрмилися солдати піхотного батальйону, грізно зблискували поставлені в «козли» гвинтівки.

Але демонстрація відбулася. Брянці, шодуарівці, робітники інших заводів несли червоні прапори з написами: «Наша сила — в єднанні!», «Хліба і свободи!», «Геть самодержавство!», «Тиранам — смерть!»

Антон зрозумів: тепер ніщо не зупинить народ. Може, недалекий той час, коли почнуться вирішальні битви. Швидше б на волю! На волю! Але вирватись звідси нелегко. Ех, не пощастило! І не пощастило тому, що не все врахував з порад Бабушкіна щодо конспірації. Під час обшуку в Антоновій кімнаті жандарми знайшли твори Володимира Ульянова, примірники «Искры», червоний прапор, двадцять три прокламації. На жаль, після другої демонстрації, яка відбулася 16 грудня, він уже не міг повернутися на свою квартиру. Прикро, що статтю свою не встиг передати товаришам. А він сподівався, що в січні її опублікує! Закінчив статтю словами: «Події минулого року у великих містах обіцяють повторитися навесні, тільки в більш рішучій формі, і можна гадати, що з 1902 року Катеринослав буде вже не співчуваючим глядачем, а активним учасником боротьби за політичне визволення Росії».

Антон радувало, що ті його слова підтвердила лютнева демонстрація.

Однак і тюрма мусить стати ареною боротьби.

Антон, зв'язавшись з Краснощоківим, який також сидів в одиночці, почав боротьбу. До нього дійшла чутка, що студентів тримають у вологій камері. Він закликав усіх політичних заявити адміністрації рішучий протест.

А незабаром сталася подія, що схвилювала всю тюрму. Один з наглядців вистрелив у підлітка, котрий з вікна камери дражнив його «індиком», і ледве не вцілив у Таню Жмуркіну, яка була на прогулянці. В'язні почали кричати, били кулаками в рами вікон, трошили шибки. Наглядці відкрили стрільбу по вікнах, щоб настрахати політичних. Тоді Костюшко передав товаришам, щоб зажадали виклику прокурора.

І ось з усіх камер полетіло:

— Прокурора! Прокурора!..

Адміністрація, помітивши, що колективні протести організовує Костюшко, вирішила кинути його з одиночки в каторжну камеру, так звану «секретку».

Антон вивели на подвір'я. Товстий вусатий наглядчач голосно гукнув:

— Бунтарі! Вашого ватажка відправляємо в карцер! Там він і згниє, якщо не припините безладдя!

А слідом за ним крикнув Антон:

— Товариші! На знак протесту проти жорстокості тюремщиків пропоную оголосити голодовку!

Знову забряжчало розбите скло. І з усіх вікон полинуло:

— Голодовку!..

Після полудня політичні оголосили голодовку, передавши адміністрації такі вимоги: при перевірці в'язнів не вимагати вставання, негайно пред'явити офіційне звинувачення всім арештованим (досі цього не зроблено), перевести політичних з каторжних камер-секреток у загальні камери...

...Антон втратив лік часу.

Карцер! Тільки людина єзуїтської жорстокості могла вигадати цей карцер: холодна печера, завалена якоюсь гнилизною і виповнена смородом. Вологі стіни, чорна, як дьоготь, пільма, і тиша... Так ось яка вона, справді мертва тиша, що розтинає душу!

Довго шукав сухої місцини, щоб сісти. В кутку погрозливо пищали шури. Від огиди Антона пересмикнуло. Він повернувся до дверей і присів навпочіпки. Скільки часу сидів так? Годину? Добу? Досі не знав, що суцільна пільма і могильна тиша так втомливо і так гнітюче діють на психіку. Часом його охоплювала шалена лютя, і він ладен був несамовито кричати, щосили бити в двері.

Антон раз у раз підводився, бо терпли ноги. Розболілася голова. О, цей карцер не схожий на той, у якому колись, ще в кадетському корпусі, довелося побувати Антонові!

Глухо падали краплі. Як дратує той методичний звук! Він мовби свердлить мозок... Треба щось робити. Наприклад, рахувати пульс, аби мати уявлення про час.

Антон намацав на руці пульс і почав рахувати... Але від чого це йому зробилося так легко й приємно?.. Та він же лежить у човні, а човен пливе по широкому Дніпру, і хвилі гойдають його. Сонце заливає червоним промінням зелені береги. Як гарно! Але вода протікає в човен. Холодна, крижана. Вже й ноги в ній. Човен хилиться набік. Справді, човен хилиться набік! На річці й на березі — нікого! Човен пірнає все глибше, глибше... Антон намагається крикнути. Але неймовірно важко витиснути із себе голос. Зрештою, Антон прокидається і довго не може збагнути, де він, що з ним. До спини наче притулено кригу.

Карцер! Він же в карцері!

Скільки часу проспав? Пільма й тиша, як на дні моря,

Раптом до нього долинув глухий брязкіт металу. Поволі, зі скрипом відчинилися двері.

Оглядний наглядач виріс на порозі:

— Пане Костюшко, візьміть харчі!

Антон побачив у руках наглядача хліб і кухоль води, але не ворухнувся.

— Беріть і їжте на здоров'я,— майже лагідно промовив тюремщик.— Голодовка все одно лопнула.

Антон схопився на ноги:

— Врехня! Провокація! Шукаєте слабодухих? Геть! Прокурора! Вимагаю прокурора!

— Воля ваша,— спокійно сказав наглядач.— А прокурора турбувати заборонено.

Він ще трохи постояв на порозі, потім зачинив двері.

На третій день у Антона розболілися ноги: нагадав про себе давній ревматизм. Антон зажадав, щоб його оглянув лікар. Лише четвертого дня, за наполяганням лікаря, його перевели в одиночку.

...Того ж дня надвечір Костюшка викликали на побачення.

Увійшовши в кімнату для побачень, він зупинився біля залізної перегородки і довго дивився на низеньку стару жінку в чорному. Вона тримала перед собою пакунок і теж мовчки дивилася на нього. В очах її не було сліз, була тільки скорбота.

Антон простягнув до неї руки:

— Мамо! Ти приїхала?..

Вимовляв слова неквапливо, навмисно розтягуючи їх, щоб не виказати свого хвилювання, щоб не затремтів голос.

— Приїхала, сину,— ніжно промовила Олена Михайлівна.— Я ж писала, що приїду. Хіба не одержав листа?

— Одержав,— сказав Антон неправду, бо не міг же сказати, що сидів у «секретці», а туди листів не передають.— Як ти схудла, мамо, змарніла!..

— Нічого, сину,— сказала мати.— На тебе ж, Антошо, лихо звалилося. Таке лихо...

— Я не міг, мамо, інакше. Нас тут багато таких.

— Розумію, сину, що ти інакше не міг, і я, і сестри твої, і брат — вони кланялися тобі і просили передати, що дуже люблять тебе,— ми все розуміємо... Коли ж тепер зустрінемося з тобою, сину?

— Не знаю, мамо. Сподіваюся, що скоро.

— Ми все стерпимо, сину. Аби ти витримував.

Підступив наглядач, обізвався строго:

— Ви, пані, щось обіцяли начальникові тюрми панові Чорторизькому? Час іде, а ви про обіцяне — ні слова.

— Так, так, — сказала Олена Михайлівна, не відриваючи скорботного погляду від сина. — Обіцяла я панові Чорторизькому. Зараз я скажу, що обіцяла... Кажуть, голодовку ви оголосили. Припини її, Антошо! За тобою й інші припинять.

— Ні, мамо!.. Спасибі, що приїхала. Цілуй усіх домашніх, кланяйся від мене.

Мати дивилася на сина. Страшенно схуд, обличчя, мов у мерця, землисто-сіре, густо заросло... Під очима великі синці.

Коли б хто знав, як трудно їй було стримати ридання, що підкочувалося до горла! Коли б хто знав, як хотілося їй обійняти свого старшого сина, притулитися головою до його грудей!

— Я тобі, Антошо, дещо привезла. Ось пакунок...

— Іжа?

— Так.

— Не візьму, мамо.

— Гаразд, сину, гаразд...

— Спасибі, мамо! Спасибі, що ти розумієш мене!

Наглядач став між ними:

— Оце так ви, пані, виконуєте обіцяне? Син ваш — бунтар. Він і людей і себе губить, а ви йому потураєте! — і сердито оголосив: — Побачення припиняю. Виходьте звідси!

Антон простягнув до матері руки. Вона притисла їх до своїх грудей...

...Голодовка тривала шість днів. Навіть жінки, які вже на четвертий і особливо на п'ятий день дуже ослабли і не могли триматися на ногах, не припинили її.

Все місто знало про голодовку політичних і дуже хвилювалося. Власті, побоюючись нових демонстрацій, розпорядилися дати голодуючим білий хліб і гарячу страву. Краснощоків перший викинув принесену їжу через вікно. Його приклад підхопила вся тюрма. В камеру Краснощоків кинулося більше десятка наглядачів. Він, вилізши на вікно, висунув ноги крізь ґрати і вхопився за пруття руками. Йому наказують:

— Злізь на підлогу!

А він їм:

— Стягуйте!

Його почали стягувати, і вся тюрма побачила це.

Витягли Краснощоківа на подвір'я тюрми. Він з силою обернувся, розкидав наглядачів. В жіночій камері зчинився крик.

Зрештою наглядачі таки відтягли Краснощоківа в карцер.

...Щоб уникнути всеросійського скандалу, губернатор Келлер і генерал Делло змушені були поступитися: начальника тюрми Чорторизького і кількох наглядачів замінили. Однак і організаторів голодовки наказали вивести з Катеринослава.

XXXVIII

На початку березня 1902 року Бабушкін знову опинився в Катеринославі. Його заарештували в кінці грудня, коли він тільки-но повернувся до Орехово-Зуєва з нелегальною літературою. Спершу сидів у покровській тюрмі, потім перевели до владимирської. Тепер — знову Катеринослав. Тут колись Іван Васильович мав багато друзів. Де вони зараз? Чи вдасться зв'язатися з ними? У Володимирі, за вказівкою учителя, тобто Ілліча, готували йому втечу. Може, пощастить утекти звідси?

На світанні в'язням наказали виходити з вагона. Зістрибнувши з приступки на землю, Бабушкін окинув поглядом вокзал з двома високими прямокутними вежами, перон, притрушений снігом, і жадібно, на повні груди вдихнув свіже повітря. В цей час пролунала команда начальника конвою:

— Рушай за мною!

Їх повели через колію ліворуч вокзалу.

Бабушкін, підморгнувши товаришам, спитав начальника:

— Хіба до вокзалу не зайдемо?

— Нічого тобі там робити.

— А я думав перепочинемо в «царській кімнаті». Наскільки мені відомо, його величність не збирається до Катеринослава... Не один рік жде та кімната самодержця, та невідомо, чи й діждеться коли.

Справді, в правому крилі вокзалу була «царська кімната». До неї вели мармурові сходи. За колонами виднілися масивні різьблені двері.

— Йй-богу не завадило б нам погрітися в «царській».

— Годі скалити зуби! — багровіючи від люті, огризнувся начальник конвою.

Через привокзальний сквер, мимо Покровської церкви арештантів вивели на Провіанську. На розі Провіанської і Катерининського проспекту довга, на цілий квартал, приземкувата двоповерхова споруда з десятима важкими колонами. Це ще Потьомкін побудував тут суконну фабрику, завіз із Підмосков'я кріпаків, і он там, західніше вокзалу, спорудив для них казарми. Ще й зараз те селище називають Фабрикою. Тепер у цьому головному корпусі фабрики міститься управління залізниці. Раніше Колумб працював тут письмоводителем. Де ти зараз, дорогий Ісаак Христофорович?

Коли перетинали проспект, Бабушкін поглянув на захід, у бік Брянки. Він знав: у цей час там випускають плавку. І справді, над високими заводськими трубами багрянилося небо. Іван Васильович перевів погляд на східну, горішню частину широкого проспекту і згадав, що в останньому, чотирнадцятому номері «Искры» повідомлялося про велику політичну демонстрацію, яка відбулася тут у середині грудня. Газета писала: «На вулицях міста Катеринослава вперше пролунали могутні вигуки робітників: «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!», «Хай живе соціал-демократія!». В цих вигуках вилилися всі заповітні мрії наших робітників; тут катеринославські робітники в особі демонстрантів заявили свою політичну зрілість, свою глибоку свідомість... Вулиці Катеринослава вперше побачили відкритих борців за політичну свободу, вперше виповнилися революційними криками. Незважаючи на поразку, якої завдає уряд народові, справжнім переможцем з вуличної боротьби виходить не він, а народ.»

Отже, Ілліч високо оцінив політичну свідомість катеринославських пролетарів. Він, Бабушкін, може пишатися цим, бо це ж і він доклав тут своїх рук. Цікаво, хто ж увиходить тепер до складу партійного комітету, хто організував демонстрацію?

По Козачій вулиці арештанти піднялися вгору, завернули на Єлисаветградську, і перед їхніми очима постала

величезна похмура губерньська тюрма з чотирма високими вежами. Відчинилася важка брама, арештанти ввійшли на подвір'я. Тут їх передали тюремній адміністрації. І ось наглядач повів Івана Васильовича в призначену для нього камеру.

То була велика куткова камера, що містилася у вежі, на другому поверсі, напівтемна і волога. З маленького заграбованого вікна під самою стелею ледь пробивалося тьмяне світло. В камері було більше десятка арештантів. Наглядач вказав Бабушкіну на його нари і вийшов. Іван Васильович привітався до в'язнів. Тоді з верхніх пар зліз худорлявий чоловік, підступив до Бабушкіна майже впритул, пильно вдивляючись через окуляри в його обличчя. Зір Івана Васильовича ще не встиг звикнути до сутінок, що стояли в камері, і він не міг як слід розгледіти чоловіка, котрий підступив до нього. Зрештою худорлявий арештант спитав:

— Невже ти, друже?! Не може бути! А я чую: по голосу начебто ти.

Тоді й Бабушкін впізнав свого давнього друга-пітерця — Василя Андрійовича Шелгунова, з яким починав колись своє навчання під керівництвом Старика за Невською заставою.

Вони обійнялись, поцілувалися.

— Скільки літ, скільки зим!

— Гора, кажуть, з горою не сходиться, — весело примовляли вони, усе ще придивляючись один до одного.

Шелгунов пошепки промовив:

— Спершу скажи, що їм відомо про тебе. Помічник шефа жандармів ротмістр Кременецький усе допитується, чи знайомий я з тобою. Думаю: «Чому це раптом ротмістр згадав про Ваню?» Аж воно он що...

— Їм, Василю Андрійовичу, все про мене відомо, — відповів Бабушкін. — В орехово-зуєвську організацію проник провокатор. Довго стежив за мною. А коли схопили мене і кинули в тюрму маленького повітового містечка Покрова у Владимирській губернії, то одразу ж зв'язалися з Катеринославом. Кременецький написав їм усе про мене і зажадав, щоб мене перевезли «на місце нагляду». Знають і всі мої клички: товариш Трамвайний, Микола Миколайович, Невідомий, товариш Богдан.

— Погані твої справи, — з сумом констатував Шелгунов.

— Гірше не придумаєш,— погодився Іван Васильович. Помовчавши, пожартував: — Ну, коли гірше не придумаєш, спробуємо придумати щось краще. Іншого виходу нема. Ми, Василю Андрійовичу, зараз на волі позаріз потрібні. Ти відколи перейшов на казенні харчі?

— Недавно, після лютневої демонстрації.

— О, то ти маєш ще свіжі новини! — зрадів Бабушкін.— Розповідай, як воно там, у вчителя.

— Чутка така, що великі незгоди та суперечки в редакції «Искры»,— сказав Шелгунов.— Плеханов і Мартов повели боротьбу проти нашого учителя. Не за горами має відбутися другий з'їзд. Учитель вважає, що тепер головне завдання — до кінця викрити антиіскрівців, «економістів», «легальних марксистів»...

— От бачиш, Василю Андрійовичу,— зауважив Бабушкін,— засиджуватися в казенній квартирі нам не можна.

— Поглянь, які тут стіни — метра, мабуть, півтора товщиною,— зітхнув Шелгунов.— Щур і той собі шпарину не знайде. Не камера — кам'яний лантух. Ну, де ж ти, Ваню, побував за цей час?

— За вказівкою вчителя довелося в різних місцях працювати. Спершу в Смоленську, потім у Владимирі, в Орехово, Іваново-Вознесенську... Та де тільки не було мене!

— І як же воно там? — жваво поцікавився Василь Андрійович.— Та чому ми стоїмо? Сядьмо на нари.

Вони сіли, і їх одразу тісним півколом оточили інші арештанти.

— Це все наші, брящі, шодуарівці,— пояснив Шелгунов.— Твоїх старих знайомих, мабуть, серед них нема. У нас було дві облави. Чоловік півтораста потрапило за ґрати. Там десь і Петровський, і Цхакая, і Матлахов... А це вже — нова зміна...

— Як же! Ми товариша Трамвайного знаємо,— почувлося з гурту.— Хай не близькі знайомі, та коли не бачили, то чули про нього.

— То як же воно, Ваню, по тих краях? — знову спитав Шелгунов.

— Всюди в нашій богом забутій імперії однаково, Василю Андрійовичу,— невесело сказав Бабушкін.

Не раз бував Іван Васильович на фабриках братів Морозових — Вікули, Захара і Савви. На морозовських

фабриках робітники так само гибнуть, як і на катеринославських заводах. Фабриканти завозять робочу силу з глухих сіл. Народ переважно скритний, темний. Живуть у бараках, як оселедці в бочці, харчуються, аби з ніг не впасти, бо кожен старається із свого злиденного заробітку щомісяця хоч два-три карбованці послати своїм у село. Катеринославці, бач, уже до політичних демонстрацій дійшли, до відкритих виступів. Довелося добре чуба нагріти, щоб і там розбудити політичну свідомість маси. Нелегальної літератури було, мов кіт наплакав. Тепер, здається, діло пішло на лад. Гуртки працюють. «Искру» читають сотні людей не тільки в Орехово, Іваново чи Володимирі, але і в Шуї, Богородську. Бабушкін звідти посилав у газету кореспонденції. Як же здивувалися і зраділи люди, коли стали читати в «Искре» про своє життя! Спершу навіть очам своїм не вірили. Коли це було, щоб газета писала чисту правду про їхнє бідкування?!

Трудно, ой як трудно робітникам всюди! Що робота каторжна, а плата мізерна, так ще ж і штраф плати, за хазяйську квартиру плати, в хазяйській лавці тебе обберуть. Хазяїн Глухівської мануфактури мільйонер Захар Морозов за п'ятихвилинне запізнення на роботу штрафує.

Пани з підпанками, наживаючись на робітників, пиячать та забавляються розпустою. В Шуї на ситцепечатній і ткацькій фабриці Павлова хазяїн із своїми синками — страшні розпусники. Одного із синків розпуста довела до божевілля. Далі виявилось, що він ще й погану хворобу придбав. На тій фабриці важко якісь дівчині уберегтися від брудних лап хазяїна з синами. Вони перетворили фабрику на своєрідний гарем. Дивлячись на них, службовці і собі йдуть тим же шляхом.

— Одного разу, — розповідав Бабушкін, — фабрикант Павлов, жандармський ротмістр і «духовний пастир» під Євлампій відправилися в лісок верст за десять від Шуї, щоб там подалі від людських очей напиться до очманіння. І напилися. А напившись, заходилися битись. Потім стали примушувати пона Євлампія, щоб він утнув тропака. Під несподівано проявив норів — не захотів танцювати. Розгнівані гуляки прогнали його і він десять верств відмахав пішки...

Всі в камері зареготали, уявивши, як п'яний піп у довгій рясі випишує по шляху петлі.

Наглядач, заглядаючи крізь вічко в дверях, погрозило крикнув:

— Ану, розійдись! Кому наказано припинити агітацію?! В карцер захотіли?

В'язні знехотя потяглися кожен до своїх нар, лише Бабушкін і Шелгунов лишилися на місці. Іван Васильович пошепки спитав:

— Хто ж тепер входить до вашого комітету?

— Ти спитай, хто входив,— відповів Шелгунов.— Знову весь комітет арештовано — Адамович, Таратуту, Краснощоківа, Костюшка. Звичайно, прізвища ці тобі ні про що не говорять — усе це нові люди.

— Костю знаю добре,— сказав Бабушкін.— Виходить, не помилюся я в Антонові.

— Бойовий товариш,— підтвердив Шелгунов.— Його арештовано ще після грудневої демонстрації. Тут, у тюрмі, Костя недавно організував голодовку політичних. Сидів у «секретці», а тепер, здається, переводять до іншої тюрми.

Клацнувши двічі замком, наглядач відчинив двері камери. За дверима стояли два жандарми.

— Арештований Бабушкін! — гукнув наглядач.— Слідуйте в контору.

Встаючи з нар, Іван Васильович пояснив Шелгунову:

— Ротмістру Кременецькому, моему давньому знайомому, не терпиться зустрітись зі мною.

Справді, Кременецький викликав його на допит. Але нічого з того не вийшло. Іван Васильович відмовився відповідати на будь-які запитання, і зажадав, щоб його спершу нагодували і дали відпочити з дороги.

Так і плинули поволі безбарвні, похмурі дні ув'язнення.

Якось Бабушкін поскаржився Шелгунову:

— Давно книжку в руках не тримав. Ще в Покровській тюрмі дещо придбав з літератури, але у Владимирській відібрали. Обіцяли переслати на моє ім'я сюди. Вчора спитав про це начальника тюрми, а він каже, нібито ще не надійшли.

Молодий чорновусий брянець, звівшись на ноги, взяв на нарах під подушкою книжку і, хитрувато усміхнувшись, подав Івану Васильовичу:

— Може, цією зацікавитесь?

Бабушкін покрутив у руках книжку, спитав здивовано:

— Що ти мені, дорогий товаришу, підсовуєш? «Життя святих»? Хоч і зголоднів я до книжок, але цю читати не стану.

— А ви спробуйте,— наполягав брянець.— Дуже цікава і повчальна книжка.

— Смієшся? — знизав плечима Іван Васильович.

— Ні, Ваню, товариш правду каже,— озвався Шелгунов.— Тільки читай не підряд, а через сторінку.— І пошепки додав: — Туди вклеєна нова книга нашого вчителя: «Що робити? Наболілі питання нашого руху».

— Друзі ви мої хороші! — радісно вигукнув Бабушкін.— Ну, молодці ж ви! Впізнаю брянців!

— Ваша школа, Іване Васильовичу,— усміхнувся брянець.

XXXIX

В середині липня Бабушкіна, як «особливо небезпечного державного злочинця», котрий і в камері займається агітацією, перевели з переповненої губернської тюрми в четверту поліцейську частину, що була поряд з тюрмою. Камера № 2, куди кинули Івана Васильовича, містилася в довгому одноповерховому флігелі, який стояв у глибині подвір'я частини.

Побачивши в камері чоловіка, котрий, скорчившись у три погібелі, лежав на голих нарах, Бабушкін подумав: «Уже те добре, що не одиночка. В одиночці без книг хоч вовком вий».

Коли зачинилися за ним двері, пройшовся повз загразоване віконце, непомітно зиркнувши в нього. Те, що побачив, примусило серце швидко забитися: недалеко від флігеля — мур, а під муром — ящик для сміття. «І віконце — низько. Було б справжнім злочином не скористатися цим»,— подумав Іван Васильович.

Чоловік, який лежав на нарах, прокинувся і, лупнувши очима, одразу схопився на ноги. Провів долонею по обличчю, наче стираючи рештки сну, усміхнувся до Бабушкіна:

— Виявляється, нашого полку прибуло,— сказав він і простягнув руку: — Давайте знайомитися — студент Харківського університету Ісай Горовіц.

Стискаючи йому руку, Іван Васильович подумав: «Чи не філера підселили?» І сказав те, що все одно відомо:

— Зовіть просто Богданом. Політичний. Арештований в Орехово, сидів у Владимирській, кілька місяців тому переведений по етапу сюди, «на місце звершених державних злочинів». Слідство веде ротмістр Кременецький, але, мабуть, вирішив зробити «психологічну паузу» — тижнів зо три не турбує. Ви давно тут?

— Схопили під час лютневої демонстрації в Катеринославі. Числюся за жандармським управлінням, але в тюрмі для мене місця не знайшлося, тримають тут, у поліцейській частині. В цих чотирьох стінах — нудьга зелена, а доки триматимуть — один бог знає.

Горовіц — невисокий молодий чоловік з рудою борідкою, в зім'ятій студентській формі. Повіки його раз у раз нервово пересмикуються. Неквапливо крокує по камері, весь час тонкими пальцями пощипуючи цупку борідку. Ні, на філера ніби не схожий.

Просиділи вони разом більше тижня, познайомилися ближче, припали один одному до душі. Ісай розповів Бабушкіну, як приїздив до Антона Костюшка, просив підтримати політичний протест харківських студентів. Катеринославці провели дві сміливі демонстрації, але чимало їх потрапило до тюрми. Горовіц, затримавшись тут, шукав шляхів, щоб якось виручити Антона, та бач, і сам потрапив під арешт.

Те, що у Ісая і Бабушкіна виявився спільний друг — Антон Костюшко, — їх ще більше зблизило.

У суботу опівдні в камеру заглянув наглядач, сповістив Горовіца:

— Вам дозволено побачення з нареченою. Готуйтеся. Через півгодини покличу.

Коли наглядач пішов, Ісай збентежено поглянув на Івана Васильовича:

— Що за мара? Я не маю нареченої. У мене тут, у Катеринославі, живуть рідні. Мабуть, переплутав недотямкуватий наглядач.

Бабушкін пожвавився:

— Може, й не переплутав. Якщо справді прийде «наречена» — не показуйте вигляду, що не знайомі з нею.

Зустріч відбулася таки з «нареченою». Тільки-но Горовіц вийшов з камери в коридор, від вікна назустріч йому швидко кинулася вродлива, гарно вбрана молода панна. Притискуючи руки до грудей, вона ласкаво промовляла:

— Здрастуй, любий Ісаю! Ти живий-здоровий? — І, щоб він знав, на яке ім'я до неї звертатися, додала: — Мама просила: ти ж, каже, Віруню, низько кланяйся і від мене. Ми такі раді, що тепер ти хоч не один у камері.

— Спасибі, Віруню, що прийшли провідати, — озвався Горовіц і змовк, бо не знав, що далі казати. Потім спитав: — Як там наші?

— Слава богу, все гаразд, — відповіла «наречена». — Днями приїздить сестра твоя. Ми всі клопочемося вашою долею. Добиваємося дозволу на передачу тобі книжок...

Коли наглядач оголосив про закінчення зустрічі, Горовіц кинув на нього вдячний погляд, бо всі ці кілька хвилин побачення почувався так, наче йшов по хисткому льоду і все боявся, що ось-ось провалиться.

Повернувшись до камери, переповів Бабушкіну все, що сказала «наречена» і додав:

— Прихід паньки, гадаю, влаштовано заради вас, Богдане. Інакше чому б вона одразу натякала про появу нового арештанта в камері? Думаю також, що не обмовилася, кажучи: «Клопочемося вашою долею». «Вашою» сказала, хоч до мене зверталася на «ти». Все це ясно: у вас тут рідні нема, ви — одружений, до вас «наречену» прислати не могли. Ось тільки не розумію, чи справді сестра моя приїздить, чи «наречена» згадала про неї, щоб заплутати наглядача.

— Звідки має приїхати сестра? — поцікавився Бабушкін.

— Густа вчиться на Вищих жіночих у Петербурзі. Соціал-демократка, звичайно.

Бабушкін нервово закрокував по камері. Зупинившись біля дверей, прислухався. Наглядач розмірено походжав по довгому коридору. Іван Васильович, сівши поряд з Горовіцем на нарах, сказав:

— Схоже на те, Ісаю, що нам треба готуватися до втечі.

— Як до втечі? — оторопіло спитав Горовіц. — До якої втечі? На вікні — сталеві ґрати, двері — на міцних запорах. З цього склепу не втечеш...

— Не втечеш, коли сидіти, склавши руки, — з серцем вихопилося у Бабушкіна. Помовчавши, він роздумливо мовив: — Але спершу доведеться зачекати обіцяних книжок.

Через тиждень Горовіцу передали дві книжки. Бабушкін, узявши їх в Ісая, став нетерпеливо гортати сторінку за сторінкою. Раптом рука його зависла в повітрі. Іван Васильович нахилився нижче. На одній сторінці він розгледів ледь помітні наколки, радісно промовив: «Є! Коротка записка. Слухайте: «Комітет знає про вас. Добивайтеся дозволу на одержання передач. Густа».

— Сестра? — пошепки спитав Горовіц. — Так ось за чим вона приїхала! Давайте ж, Іване Васильовичу, негайно писати заяву на ім'я начальника тюрми. Нам і справді не завадить підкріпитися. Я геть-чисто охляв.

Ще минуло кілька діб у напруженому чеканні. І знову ж таки в суботу, тільки цього разу вранці, наглядач заніс до камери корзину з передачею для Горовіца. Там була ковбаса, шматок сала і паляниця. Зголоднілий Ісай швидко розклав усе те на столику і, вдоволено потерши руки, весело підморгнув Івану Васильовичу, запрошуючи до трапези. Бабушкін, ставши спиною до вічка в дверях, узяв кільце ковбаси і почав обережно кришити її.

— Що ви робите? — з жахом прошепотів Горовіц, бачачи, як ковбаса втрачає свій привабливий вигляд.

— Заждіть, Ісаю, — суворо наказав Бабушкін. — Ковбаса в будь-якому вигляді — ковбаса. Калорій своїх не втратить. — І нараз щасливо усміхнувся: — Ось маємо!

По цих словах він, узявшись за тоненький кінчик, витягнув з кільця ковбаси сталеву нитку. То була пилочка. Іван Васильович покvapливо сховав її за халяву. В шматкові сала він теж знайшов пилочку.

В наступній передачі пилочку знайшли запечену в паляниці.

Відтоді почалося в камері нове життя — неспокійне, до краю напружене, діяльне. Щоночі один стояв на варті біля дверей, а другий нечутно пиляв сталеві ґрати. По крупинці вибирували опилки і висипали їх у щілини підлоги. Перепиляні місця на день заліплювали глевким тюремним хлібом.

То була титанічна праця. Вона вимагала неймовірної волі і терпіння.

Нарешті роботу зроблено. Але коли саме втікати? Де шукати схову після втечі?

Треба було чекати пояснень з волі. А кожного дня, кожної години могло статися непоправиме: переведуть в іншу камеру, підселять нового в'язня...

Але діждалися-таки: при черговій передачі в щматочку сала знайшли маленький, на квадратний сантиметр, клаптик паперу, а на ньому одна під одною дві цифри: 29 і 12. Іван Васильович розшифрував їх так: втікати треба 29-го о 12 годині ночі.

Ледве дочекалися тієї ночі, тієї години. Обережно виїняли підпилені ґрати, вилізли на подвір'я, скрадаючись, перебігли до муру.

Як добре, що під муром — ящик із сміттям!

Над муром майнули одна за одною дві тіні. Бабушкін і Горовіц опинилися на пустирищі, зарослому високим бур'яном. Ось від дерева відділилася постать, пішла їм назустріч. Хто це? Друг чи ворог?

— З волею вас, товариші,— почувся глухий голос.— Швидко перевдягайтеся,— і невідомий тицьнув щось обом у руки.

Бабушкін натягнув на себе просторий чиновницький сюртук і кашкета з кокардою, Горовіцу дісталася тіснувата гімназична форма. Тепер уже втрьох вони піднялися трохи вище по Козачій вулиці. Неподалік від арештантських рот на них чекали дροжки. Сіли на них і помчали по Козачій, потім по Нагорній.

Добулися до конспіративної квартири. То була квартира Бутакова, за підпільною кличкою Бушуєва. Там прожили кілька днів, чекаючи, доки трохи вляжеться переполох, здійснений поліцією і жандармерією.

По місту нищпорили десятки філерів. Вдень і вночі вони пильнували особливо на вокзалі і на пристані.

Залишатися на тій квартирі, та й взагалі в Катеринославі, ставало дедалі небезпечніше.

Діждавшись захмареної темної ночі, Горовіца перевели в інше місце.

Становище Бабушкіна ускладнювалося тим, що на квартиру Бутакова іноді цілими групами навідувалися студенти-гірники. Вони охоче затівали з Іваном Васильовичем розмови, щиро захоплюючись тим, як добре він, робітник, обізнаний з політичним рухом, з різними його течіями в Росії і за кордоном. Їх вражала його обізнаність з працями Маркса, Бебеля, вони дивувалися з того, як вільно він оперував іменами Робесп'єра, Жореса, Плеханова, Бернштейна.

Сидів Бабушкін на тій «конспіративній» квартирі, мов на голках.

Якось до його рук потрапив один з останніх номерів «Искры». Там він прочитав надруковану дрібним шрифтом об'яву, що людям, котрі потрапляють за кордон і хочуть зв'язатися з «Искрой», слід звертатися до Дітца в Штутгарті. Далі йшла адреса Дітца німецькою мовою.

Бабушкін вирізав з газети ту об'яву з адресою: він вирішив будь-що пробитися за кордон, зустрітися з Іллічем. Попросив Бутакова і його друзів, щоб допомогли негайно вибратися з Катеринослава.

Нарешті знайшли вихід. Один із студентів-гірників, на прізвище Іванов, із заможної родини, домагався прийняття в соціал-демократичну організацію. Товариші вицікували, посилаючись на те, що він ще нічим особливим себе не проявив. Тепер згадали про нього. Запросили на квартиру, і Бутаков сказав йому:

— Хочеш довести свою відданість нашій справі — допоможи одному товаришу непомітно залишити Катеринослав. Твоя родина — поза підозрою. А на товариша полюють жандарми, залишатися йому тут небезпечно.

Іванов взявся виконати доручення.

Перукар-підпільник перефарбував Бабушкіну волосся, припасував русяву борідку і, помилювавшись своєю роботою, впевнено сказав:

— Рідна мати не впізнає! Слово честі.

Вранці до будинку на розі Нагорної і Волоської вулиць, де квартирував Бутаков, підлетів фіакр, запряжений баскою трійкою вороних. За візника сидів той же студент Іванов. З будинку вийшов Бабушкін уже в студентській формі, в окулярах. І ось трійка прогуркотіла вниз по Волоській, далі — по Катерининському проспекту, на очах жандармів, поліцаїв, околодочних, філерів. Благополучно перемахнули міст через Дніпро. Благополучно, на змилених, ухорканих конях добулися в село Вільне Новомосковського повіту на родинну дачу Іванова.

Вони потрапили якраз на обід. Іванов познайомив Бабушкіна із своєю матір'ю і сестрою.

За обідом мати Іванова звернулася до Бабушкіна:

— Якого ж ви, дозвольте поцікавитися, університету?

— Київського, — відповів гість.

— Моя донька теж у Києві навчається. Ви на якому факультеті?

Бабушкін розгубився: біс його маму знає, які там є факультети. Раптом згадав, який закінчив Ілліч, і випалив:

— На судейському.

— Це просто чудово! — сплеснула в долоні господиня. — Мені необхідно звернутися в губернський суд в одній справі. Треба по всій формі написати папір. У нас тут сусіда по дачі — начальник новомосковської поліції. Він з дня на день обіцяє написати, але, як мовиться, обіцяного три роки ждуть. Усе ніколи йому. То — карти, то — обіди. Сподіваюся, ви на дозвіллі не відмовитеся зробити мені послугу. Я наперед вам вдячна...

«От же бовкнув на своє лихо!» — з досадою подумав Бабушкін. І раптом його аж у піт кинуло: «А що буде, як господиня або її донька обізвуться до мене французькою чи ще якоюсь іноземною мовою? Чому б ні? Я — студент університету, завтрашній присяжний повірений?..»

Він провів долонею по лобі, змахуючи рясний піт. Господиня спитала:

— Ви, мабуть, втомилися в дорозі?

— О так, мамуню! — прийшов на виручку студент Іванов. — Мій колега ще по дорозі сюди скаржився на втому. Якщо не заперечуєш, я проведу його до кімнати для гостей.

Коли вони залишилися на самоті, Бабушкін рішуче заявив:

— Здається, ви й самі розумієте, що залишатися мені тут небезпечно. Не вистачало ще, щоб завтра звели мене з новомосковським поліцмейстером. Цієї ж ночі мушу зникнути.

— Гаразд, колего, — погодився Іванов. — Вас у цій кімнаті ніхто не потурбує. Відпочивайте до ночі, а тим часом я щось придумаю. Звичайно, жаль, що так склалося. Не все до деталей продумали. Отой «судейський» у вас вихопився! Немає такого факультету, є — юридичний. Сестра або мати, справді, могли звернутися до вас французькою. Ну, доброго вам відпочинку. — Уже взявшись за ручку дверей, сказав: — Антона Костюшка позавчора, виявляється, перевезли до Новомосковської тюрми. Завтра збираюся навідатися до нього. Він теж рідних тут не має...

— Передайте йому і від мене найсердечніше вітання, — попросив Бабушкін. — Скажіть, що, мовляв, Мико-

ла Миколайович глибоко шанує його, часто згадує і надіється ще зустрітися з ним.

— Дякую, передам,— вклонився Іванов і вийшов.

Уночі на дні воза, під лантухами з картоплею Іван Васильович виїхав у напрямку Павлограда. За кілометр від міста попрощався з візником, селянином з Вільного, і попрямував на станцію. Купивши квитка до Києва, поспішив на перон; ось-ось мав прибути поїзд.

XL

Пізнього вечора Костюшка і Краснощоківа відправили з міста. До Новомосковська прибули вранці. Їх привели в тюремну канцелярію і начальник, запросивши сісти до столу, сказав:

— Знаю, що ви бунтарі. Через вас Чорторизького знято з посади...

Він явно нервував, підборіддя його тремтіло. Антон грізно заявив:

— Так, бунтарі! І якщо ви нас помістите в одну камеру, дасте книжки, олівець і годуватимете лікарняними харчами— не зачепимо вас. А коли ні— рознесемо тюрму!

Начальник похапливо сказав:

— Так, так, я сам людина ліберальна.

Їх помістили в одній камері. Та незабаром Михайла помилково випустили з тюрми. Скориставшись тією помилкою, він утік за кордон.

Антон лишився в камері один. Перші місяці не сумував, бо, власне, і часу для цього не мав. Друзі допомогли добитися дозволу на передачу йому по суті необмеженої кількості книг. Вимушений відрив від революційної роботи він використовував для навчання. З жадібністю взявся за вивчення найновіших праць російських і зарубіжних філософів різних напрямків. Ґрунтовно простудіював книгу німецького філософа і психолога Кюльпе «Вступ до філософії» і «Етюди з філософії наук» французького астронома кінця XVIII століття Лаланда, автора п'ятизначних логарифмічних таблиць, «Філософію як мислення» Авенаріуса, «Нариси з теорії пізнання» Маха. Але найбільше задоволення мав від «Елементів вищої математики» видатного голландського фізика Лоренца, творця електронної теорії. Читав книги

не тільки російською, а й французькою та німецькою мовами.

Белетристику — твори Ф. Купера, Ф. Шпільгагена, Е. Золя — відкладав поки що надалі.

У кінці літа писав сестрі з новомосковської тюрми: «Тиша незворушна. Все це сприяє самозаглибленню і штовхає до занять філософією».

Настрій у нього був бадьорий ще й тому, що студент Іванов, відвідавши його в тюрмі, сповістив про втечу Бабушкіна, а також про те, що, як стало відомо, його, Антона, звинувачують лише в розповсюдженні гектографічних закликів, а за це міра покарання — не більше 8 місяців тюремного ув'язнення.

Проте слідство тривало чомусь довго. Можливо, жандармському начальству стала відомою його приналежність до Катеринославського комітету РСДРП? Певно, що й організацію голодовки теж додадуть до справи.

Все це дедалі більше нервувало Антона.

Слідство велось більше року. Хоч на допитах Антон відкидав усі звинувачення, слідчий констатував, що Костюшко належить «до числа переконаних і заповзятих діячів революційної пропаганди».

У кінці січня і на початку лютого 1903 року в Катеринославі відбувся судовий процес. Вирок оголосили не одразу. Тільки в кінці лютого Антон дізнався, що його засудили до п'яти років заслання в Східний Сибір. Щоб підбадьорити рідних, він написав їм: «Сьогодні був у мене товариш Іванов, і повідомив мені новину щодо мене, яка, мабуть (у крайньому разі, в момент одержання цього листа), відома і вам. Результат, правда, дещо несподіваний, але бентежитися нема чого, і вас прошу особливо не турбуватись».

Суворість вироку вразила всіх, особливо ж Антонових друзів. У 37-му номері «Искры» повідомлялося про початок 4 березня 1903 року страйку студентів Катеринославського гірничого училища на знак протесту проти винесеного вироку. Студенти вимагали піддання Костюшка та інших учасників демонстрації у грудні 1901 року гласному суду.

Але вирок залишився в силі.

...Менш як через місяць після суду, увечері, коли густий присмерк оповив місто, партію в'язнів, серед яких був і Антон, вивели з воріт губернської тюрми. Партія, оточена сильним конвоем поліції, дійшла до Ка-

терининського проспекту і повернула в бік вокзалу. Стояв березень. Снігу вже не було. Антон ішов у першій шерензі. Збивши шапку на потилицю і розстебнувши пальто, він розправив плечі і на повні груди вдихав п'янке весняне повітря.

Де-не-де попід будинками, що нависали чорними химерами, виднілися постаті перехожих. По другий бік бульвару глухо скрипіли вози: селяни з далеких сіл везли на базар провізію. Над Брянкою, як завжди вночі, багряніло, кривавилося небо.

«Чи знають товариші, що сьогодні нас відправляють до Сибіру?» — подумав Антон.

Товариші знали.

Засланців мали відправити поїздом, що відходив опівночі. Але вже о десятій вечора біля вокзалу почали збиратися робітники і студенти. Генерал Делло, щоб зірвати проводи, наказав причепити арештантський вагон до першого ж поїзда, що відходив з Катеринослава. Тоді на вокзалі стихійно виник мітинг протесту. Після мітингу великим натовпом пішли по проспекту, співаючи «Варшав'янку». На проспекті їх оточили козаки і кінна поліція. Було заарештовано більше тридцяти чоловік.

...Поїзд ішов на схід. Антон дивився в загразоване вікно арештантського вагона, за яким стояла густа пітьма. Тяжка журба гнітила його. Адже п'ять років доведеться викреслити з життя! П'ять років — у глухих сибірських нетрях!

Чи витримає мати? Чи діждеться його повернення?

Ще добре, що Тетянку висилають не до Сибіру, а в Уфімську губернію...

Все далі й далі позаду лишався Катеринослав.

ЧАСТИНА ДРУГА

Високий худий чоловік з поріділим волоссям, густою бородою і навислими бровами, схрестивши руки на грудях і притулившись до стіни, стояв у камері Олександрівського централу. Він дивився у вікно, але очі не помічали засніжених дахів і сірого неба. Погляд шугав далеко: то зринала перед ним Університетська набережна в Петербурзі, то Кавказькі гори, то вузькі вулички Цюріха, то мальовничий берег Женевського озера.

Стіни камери покрилися інеєм. За вікном лютувала холоднеча, але чоловік не чув, як на різні голоси висвистував вітер: у нього знову погіршав слух, і тільки по тому, як ворушилися губи у товаришів по камері, котрі сиділи в кутку на двох ліжках і енергійно жестикулювали, чоловік здогадувався, що вони знову затіяли дискусію.

А йому, Віктору Курнатовському, було вже третій день тоскно до нестями. Гнітючий настрій завжди приходив до нього, коли раптом гіршав слух. Раніше в камері було вогко, а тепер — собачий холод.

Курнатовському вже тридцять п'ять років, а на вигляд можна дати і всі сорок. Що ж, за плечима — п'ять арештів і оце четверта висилка. Тепер — у Східний Сибір строком на чотири роки «за приналежність до таємного злочинного співтовариства, організованого в Тифлісі серед залізничних робітників і друкарських складальників...»

Чотири роки... Закінчиться заслання — йому сповниться тридцять дев'ять. Минула молодість. Кращі, неповторні роки з'їли еміграція, тюрми, заслання. Тепер он у камері більшість — молодь, і всі називають його Віктором Костянтиновичем. Він для них уже старик. А наче недавно було йому дев'ятнадцять...

Він любив театр. Відвідини театру були для нього святом. І тепер, згадавши Петербург, побачив себе в колі студентів у Маріїнському театрі. Там склалася тоді

сильна трупа: Славіна, Мельников, Мравіна, Стравинський.

Після першого сибірського заслання, таємно побувавши в Женеві на зустрічі з Володимиром Ульяновим, Віктор пізньої осені 1900 року ненадовго заїздив до Петербурга. Другого ж дня по приїзді туди він пішов у Маріїнський театр. Там виступав молодий співак, чудовий тенор Давидов, суперник знаменитого Фігнера по партії Германа з «Пікової дами». Курнатовському пощастило слухати Давидова саме в ролі Германа. Віктор і сам тоді кохав, а революційна робота надовго розлучила його з коханою. І коли глибоко ліричний Герман-Давидов захоплено й щиро заспівав «Если когда-нибудь знали вы чувство любви» — Курнатовський не зміг стримати сліз.

Згадавши давнє в камері Олександрівського центру, Віктор раптом почув якісь неясні звуки. Вони наближалися, наростали, а далі загриміли, мов страшний грім. Тієї миті з давнини, наче з п'ятьми, зринули безтямні очі Германа, і ніби в саме серце в'язня впали слова, як жарини:

Что наша жизнь? Игра.
Добро и зло — одни мечты...

Худі плечі Курнатовського ледь помітно здригнулися: «Невже все пропаде безслідно?! Невже страждання були марні і марно загублена молодість?!»

Він різко випростався, наче тим рухом скинув з плечей невидимий, але такий ненависний тягар, розійняв руки на грудях і мимовільно стиснув кулаки:

«Брехня! Чистісінька брехня! Зло — не фантазія хворобливого мозку, а реальність; воно — ціле море, розлилося і затопило Росію! Росія, рідна, мила Росія захищається в ньому і благає рятунку! Але є і добро, і з кожним днем його стає більше. Уже не одиниці, а тисячі сіють добре, розумне і вічне. Я ж бачу, я ж сам бачу, що зерно потряпляє в благодатний ґрунт. І хіба я не зазнав щастя? Так, я щасливий найбільшим щастям — щастям любові й боротьби!..»

Іноді його питали робітники: «Як сталося, що ви, Вікторе Костянтиновичу, дворянин, прийшли до нас, чорних трударів, і стали нашим товаришем, другом, учителем?»

Так, вони, Курнатовські, належали до старовинного дворянського роду. Але чим далі бідніли, розорялися. Вікторів батько прагнув дати дітям освіту, а діти виявилися, як він казав, «непутящими»: тільки котре влаштується в університет чи на жіночі курси, дивись, через рік-півтора надходить від нього лист із тюрми. Мабуть, старша, Олександра, винна. За нею всі потяглися. Взяв Гліб Іванович Успенський Сашеньку на виховання, та й виховав, спасибі йому, революціонерку.

Віктор любив старшу зведену сестру Сашеньку, майже щоліта їздив до неї з братом Михасем на канікули. Там привчився читати книги, там уперше почув про народовольців, потім — про соціалізм.

Що ж дивного в тому, що він, син збіднілого дворянина, став на шлях революціонера? Софія Перовська — з багатой дворянської сім'ї. Як потім читав Курнатовський у Степняка-Кравчинського в його «Революційних профілях», — Софіїн дід був міністром освіти, батько довго обіймав посаду петербурзького генерал-губернатора. В Росії, в царстві нічим не обмеженої деспотії, все чисте і чесне рано чи пізно переходить на бік революції.

Степняк намалював привабливий портрет Софії. Із сторінок тієї книжки перед Віктором вона поставала, мов жива: з білявою голівкою і голубими, серйозними і проникливими очима під опуклим лобом, з дрібними і тонкими рисами обличчя, повними рожевими губами, чистою і ніжною лінією підборіддя. В її круглому личку було щось різке, бойовите і разом наївне. Вона була дуже сміхотлива. Сміялася захоплено, з нестримною веселістю. Але яку ж твердість духу, яку міць характеру проявило те з виду тендітне дівча!

Пізніше Віктор багато читав і про її бойових побратимів — Желябова, Кибальчича, Віру Фігнер... В газетах, з церковних амвонів їх проклинали як царевбивць, а для Віктора вони були люди-велетні, апостоли добра і правди.

Хіба ж не закономірно те, що вступивши до Петербурзького університету, він, Курнатовський, незабаром став членом студентського народовольського гуртка? В університеті існували легальні студентські організації — земляцтва. Віктор, як недавній рижанин, потрапив до ризького земляцтва і там швидко зійшовся із старшокурсниками, нерозлучними друзями, які познайомилися

ще в Ризькій міській класичній гімназії,— з Яном Плієкшаном і Петром Стучкою. Ян з п'ятнадцяти років писав вірші, ще в гімназії переклав «Бориса Годунова» на латиську мову. Стучка вчився на юриста, але теж захоплювався літературою. Там же, в Петербурзі, Ян і Петро разом підготували збірник сатири і гумору «Маленькі оводи» і незабаром видали його. Ах, коли б могла людина бачити на багато літ вперед! Тоді Курнатовський знав би, як у майбутньому складеться доля його університетських друзів. Він би знав, що після революції 1917 року Петро Стучка стане народним комісаром юстиції, а Плієкшан прославиться під ім'ям Яна Райніса, народного поета Латвії. Але Віктор не міг знати цього наперед.

Вабилло ж його до друзів те, що вони вже читали марксистську літературу.

Студент Петербурзького університету Курнатовський вперше побачив Олександра Ульянова у когось на квартирі. Може, в Стучки, а може — в Туган-Барановського. Високе благородство, серйозність і разом природна простота Ульянова і в зовнішності і в манері триматися одразу привернули його увагу. Очі в Саші Ульянова були чорні, вдумливі, погляд проникливий. Одягався він просто: чорна блуза, сірі штани...

Ульянов спокійно, але твердо говорив господареві квартири:

— Прочитайте Плеханова «Наші незгоди». Прочитайте — не пошкодуєте.

Курнатовський тоді ж вирішив і собі прочитати ту книжку. Можливо, її мають Плієкшан або Стучка? На жаль, вони не мали її. Та через тиждень Ян передав Вікторові книжку і сказав:

— Виканючив на два дні в одного студента. Між іншим, я збираюся і тебе познайомити з ним. Це — Вікентій Вересаєв, тямуща людина. Тож пише вірші і прозу...

Плеханова Віктор не прочитав, а мовби проковтнув. То було нове слово, таке потрібне йому в його пропагандистській роботі: він тоді разом з Петром Стучкою вів робітничий гурток за Олександром-Невською заставою. Під впливом ідей Маркса і Енгельса Віктор уже визнавав класову боротьбу, неминучість соціалістичної революції, але все ще вважав, що в умовах царської Росії не слід відмовлятися і від індивідуального терору.

Першого березня сталося непоправне нещастя: було заарештовано кількох членів студентської терористичної організації, які готували замах на Олександра III. Згодом до тюрми потрапили й інші їхні спільники. Вони планували вбити царя, коли він повертатиметься з Петропавловської фортеці, з панахиди по своєму батькові. Вийшли терористи на Невський з бомбами, зарядженими динамітом і свинцевими кулями, начиненими стрихніном. Бомби мали форму книжок і біноклів. Терористів вислідили, царя попередили, і він того дня не виїздив. Серед арештованих були Олександр Ульянов, Василь Осипанов, Петро Шевирьов, Василь Генералов, Пахом Андреюшкін...

По якомусь часі в університеті всіх скликали в актовий зал, і ректор Андрієвський зачитав на ім'я царя ганебно відомий адрес, у якому від імені студентів запевняв самодержця у вірнопідданстві своєму і своїх «вихованців». Але у відповідь з усіх кінців залу залунало рішуче:

— Ні! Ні!

— Ганьба!

— Ми не підпишемося!

Велика група студентів демонстративно залишила зал. Серед них був і він, Курнатовський.

Царська охранка запідозрила його в зв'язках з терористичною групою, але певних доказів так і не знайшла. Все ж його виключили з університету без права вступу до будь-якого вищого навчального закладу Росії.

Плієкшан і Стучка допомогли йому в Ризі дістати посвідку про благонадійність, і наступного року він влаштувався в Московський університет. Захоплювався хімією, не розлучався з творами Менделєєва. Придбавши хімічний посуд, часто вечорами просиджував на своїй квартирі за дослідами. І ще активніше віддавався революційній роботі. Охранка і тут натрапила на його слід. Його, знову ж у березні, було заарештовано і вислано на три роки в маленький Шенкурськ, що загубився серед архангельських лісів і боліт.

Потім — втеча до Швейцарії.

Роки заслання і перебування в Цюріху стали для нього університетом революції.

...У камері повз Курнатовського пройшов хтось із товаришів, ненароком зачепивши його плечем. Віктор оглянувся. Товариш ніяково всміхнувся і, вклонившись,

вбачився. Знову обернувшись лицем до вікна, Курнатовський наморщив лоба: «Про що я тільки-но думав? Ага, про Цюріх!»

О Цюріх! Знайомство з Плехановим, Вірою Засулич... А головне — Енгельс! На третьому конгресі II Інтернаціоналу він бачив, він слухав Енгельса! Мрія збулася! Ось і зараз у пам'яті його спливла картина: мовби по чиемусь знаку, переповнений зал зірвався на ноги і влаштував вождю, соратнику Маркса, бурхливу овацію. Коли настала тиша, Генерал, як ласкаво називали Енгельса найближчі друзі, вже хворий, перемагаючи біль, виголосив вступну промову. Закликаючи соціалістів спиратися на масовий робітничий рух, він пристрасно говорив: «Соціалісти, якщо вони, звичайно, справжні соціалісти, не повинні забувати про кінцеву мету всього руху. Так заповідав нам безсмертний Маркс...»

Тих, може, найщасливіших у своєму житті хвилин Курнатовський довіку не забуде. Він мовби і зараз ясно чує голос Енгельса, що кличе спиратися на масовий робітничий рух...

...Проклята хвороба! У вухах болить, нестерпно ломить потилицю. Треба ж було захворіти в дитинстві на скарлатину і дістати ускладнення на вуха. Волога і холод зле впливають на його хворобу, псують настрої, гнітять...

Курнатовський відхилився від стіни, зітхнув і глянув угору, на небо. Воно трохи прояснилося, наче піднялося, і яскравіше забілів сніг на дахах сусідніх будівель...

«Чому ж я розкис? — невдоволено подумав він. — Ну, хворий, боляче мені. Але що таке фізичний біль? Він — тільки мій, від нього терплю тільки я. Я ж над ним і господар. Він не заглушить мого болю душевного, бо душа моя болить не за себе, вона болить за спільну справу. Адже це правда: в масовому робітничому русі — нездоланна сила. Це бачив я й сам! Про це ж я недавно тут, у цій камері, написав брошуру «1903 революційний рік», переслав іркутським товаришам, і вони вже видрукували її, і її вже читають сотні робітників. То чому ж я розкис? Наше діло живе! Воно розростається і неминуче виллється у всеросійську революцію. Усіх нас не згноять у тюрмі царські держиморди! Не згноять! Ми ще вирвемося на волю!...»

І коли Курнатовський рішуче обертається до товари-

шів, котрі все ще дискутують у кутку камери,— всі бачать, що очі його палають вогнем, а на лобі пролягла глибока вперта зморшка.

— Сидите?! — сердито гукнув він до них.— Хіба не бачите? За вікном — зима. Нас привезли сюди в липні, а тепер — листопад. Доки ж нас, засланих, триматимуть у цих вонючих камерах? Знову протестувати треба! Колективно! Всією тюрмою!

— Правильно, Вікторе Костянтиновичу!

До Курнатовського твердим кроком підійшов нижчий від нього ростом, по-військовому ставний вродливий юнак з русою бородою, в пенсне.

То був Костюшко.

— Правильно! — запально повторив Антон.— Нам допоможуть барикади! Пропоную план: зв'язатися з іншими камерами, застатися продовольством і забарикадуватися. Барикади не допоможуть — оголосимо голодовку. Ми так діяли в Катеринославській тюрмі, і знаєте — допомогло!

Всі пристали на Антонову пропозицію.

II

Вони познайомилися півтора місяця тому напередодні першого протесту. Курнатовський привернув Антонову увагу тим, що не встриявав у галасливі дискусії і часто, усівшись десь у кутку, годинами читав якусь серйозну книжку — з філософії, історії, хімії. Полюбляв він і белетристику. Коли ж вступав з кимсь у розмову, навколо нього одразу збирався чималий гурт: всіх вражала його ерудиція. Він говорив неквапливо і неголосно, привітно дивлячись у вічі співбесідника, охоче ділився своїми знаннями з суспільних і економічних наук, з філософії і медицини...

У кінці вересня, сонячної, але вже холодної днини, під час прогулянки, Антон побачив Курнатовського, який, зупинившись під стіною тюрми, щільніше загорнув поли свого блаженного осіннього пальта і, склавши руки на грудях, задумливо дивився на небо. Антон підійшов до нього і, вибачившись, сказав:

— Вікторе Костянтиновичу! За дорученням товаришів прошу вас бути нашим уповноваженим на перегово-

рах з тюремною адміністрацією. Ми засуджені до заслання, а не до ув'язнення. До того ж, тюремна адміністрація самочинно з кожним тижнем зменшує тривалість наших прогулянок, забороняє листування. Далі миритися з цим не можна.

— Так, не можна,— сказав тоді Курнатовський.— Інакше царські холопи передують нас, як мух. Коли б наші попередники не відстоювали свої права зі всією відчайдушністю, ми б і того не мали, що маємо. Але чому ви обрали мою кандидатуру? Я не з полохливих, тільки погано чую.

— Ми це знаємо,— відповів Антон.— І все ж просимо вас.

Курнатовський на знак згоди кивнув головою. Помовчавши, сказав:

— В тих партіях, які прибули сюди в кінці літа і на початку осені, зібрався бойовий народ. Відчувається: люди здобули добрий гарт у страйках, демонстраціях, на мітингах. Тож хай і тепер ніхто не відсиджується осторонь. Кожному моєму виходу на переговори мусить передувати загальний протест.

— Це я беру на себе,— пообіцяв Антон.— Зчинятимемо таку гуркітняву — стіни хитатимуться.

Наступного ранку, тільки-но зійшло сонце, мов по команді, подвір'я тюрми виповнилося гуркітнявою і гулом. Перелякана варта і наглядачі заметушилися, не знаючи, як угамувати в'язнів. Прибув начальник тюрми. Костюшко сказав йому:

— Вимагаємо прийняти для переговорів нашого уповноваженого.

Спантеличений начальник погодився.

Курнатовський у супроводі вартового пішов до тюремної контори. Переговори тривали майже годину. Адміністрація на поступки не йшла. Тоді гамір у камерах і крики протесту залунали з новою силою.

Так тривало більше тижня.

А йшов 1903 рік. Революційна хвиля, наростаючи, перекочувалася по всій Росії. Жорстоке придушення протесту політичних в'язнів могло привести до нових ускладнень, і адміністрація змушена була заплющити очі на порушення встановленого тюремного режиму. Тоді вперше за всю історію Олександрівського централу політичні, в міру можливого, встановили там свої порядки. Вони стали господарями тюремної кухні і їдальні. Двері

камер не зачинялися і на ніч. В'язні вільно гуляли по подвір'ю, ходили один до одного в гості.

У камері Курнатовського завжди було людно. Антон і зовсім переселився до нього.

Тепер же, вирішивши забарикадуватися, політичні розгорнули активну конспіративну діяльність. Курнатовський, встановивши зв'язки з місцевими товаришами на волі, організував заготівлю продовольства. Антон з групою сміливців «очистив» тюремну комору — все, що було в ній їстівне, перемістилося в камери. Після цього двері забарикадували столами, ліжками, дровами, яких наносили з подвір'я.

Начальник тюрми, вступивши в переговори і почувши, що політичні вимагають негайно назвати місця їхнього заслання і строк відправки, почав божитися, що цього він і сам досі не знає. Але то була неправда. Віктор Костянтинович через товаришів з волі довідався, що розпорядження іркутського губернатора з цього приводу давно надійшли, але наказано поки що не розголошувати їх.

Потяглися довгі дні в забарикадованих камерах централу. «Чим це скінчиться?» — неспокійно думав кожен. Адже раніше за подібний бунт в'язні розплачувалися не тільки побоями, карцером, а бувало, що й життям.

Від нудьги і тривоги рятувала «школа»: для робітників влаштували уроки з математики, фізики, хімії та географії, для всіх читалися лекції з основ політичної економії та філософії. Жваво обговорювалися наболілі питання соціал-демократичного руху.

Ночами Антонові не спалося.

Все думав про Таню.

Іс один день минув відтоді, як вони, чоловіки, забарикадувалися. Тричі від Тані передавали записки, і він їй писав, але вже не терпілося побачитися з нею.

Вона прибула в централ напередодні «барикад». Ще не вірячи своїм очам, Антон кинувся до неї з словами:

— Таню! Як ти сюди потрапила? Тобі ж місцем заслання призначили Уфу.

— Ой, Антоне Антоновичу! — зіптілася Таня. — Хіба ж я могла туди поїхати?! Зажадала, щоб відправили з вашою партією. Відмовили. Тоді пригрозила, що звернуся до вищого начальства, а коли й це не допоможе — заподію собі смерть.

— І вони злякались?

— Не знаю, чи злякалися, але... Не мали права не задовольнити мого клопотання як нареченої політичного засланця,— сказала Таня.

— Нареченої? — вражений такою новиною, видивився на неї Антон.— Чиєї нареченої?

Вона знизала плечима і опустила голову:

— Ну... Я, Антоне Антоновичу, сказала, що... що ваша наречена.

— Правда, Таню?! — щасливо засміявся він і пригорнув її до себе:— Рідна моя! Спасибі, дорога Тетянко!

«Як же ти там, люба моя катеринославочко?» — не раз тепер думав Антон, перевертаючись з боку на бік на мулькій тюремній постелі.

Таня сиділа в жіночій тюрмі, яку відділяв від чоловічої високий дерев'яний паркан. І до Таниного приїзду Антонові хотілося швидше вирватися з тюрми, а зараз уже не мав сили терпіти це беззаконня.

Щоранку Віктора викликали в тюремну контору на переговори, і щоразу вони кінчалися безрезультатно.

Проте на одинадцятий день протесту адміністрація капітулювала; політичним було оголошено місце заслання і день відправки з централу.

III

Партія засланців, до якої входили і Курнатовський та Костюшко з Танею, в грудні прибула до Якутська. Вулиці міста по самі вікна дерев'яних будинків були завалені снігом. Над будинками, як і всюди в Росії, підіймалися церковні бані. За парканами виднілися добротні амбари, сараї, льохи.

День був похмурий і вітряний. Скаженів мороз,

— Це та ж тюрма, тільки без вікон і дверей,— першим висловив своє враження Антон.

— Крижана тюрма,— глибше натягуючи шапку на вуха, промовив Курнатовський.— Не за ґратами, а взимку не втечеш. Спробуй втікати — задубієш у тайзі або станеш здобиччю хижаків.

— Якщо не чотириногих, то двоногих,— докинув хтось із гурту засланців.

Антон вповдовж усієї дороги з Катеринослава до Олександрівського централу, та й у перші тижні перебування в централі, не розлучався з думкою про втечу. Просто

не вкладалося йому в голову, як це він у глушині, серед безкраїх снігів, вдалині від справжнього діла, згайнує п'ять своїх безцінних молодих літ. Але коли прибула до централу Таня, зрозумів, що з нею втікати не наважиться, а залишити її тут одну — не зможе. Поволі змирився з думкою, що доведеться влаштовуватися тут надовго. По дорозі до Якутська він склав план свого життя в засланні. Головне — використати ці роки для навчання. Свого і Таниного. Він почне з нею заняття із загально-освітніх предметів, навчить її французької і німецької мови.

У Якутську їх відпустили з-під конвою до того часу, доки кожному визначать остаточне місце поселення. Антон найняв невелику кімнату і оселився в ній з Танею. Віктор став на квартиру в будинку купця Іванова, котрий здавав кімнати самотнім.

Днів через два Курнатовський прийшов довідатись, як влаштувалися Костюшко і Жмуркіна. Таня пригостила його чаєм. У кімнаті було чисто і тепло. Після вологих і смердючих тюремних камер і далекої трудної дороги тут, за склянкою чаю, відчув себе мов у рідній сім'ї. Таня була така лагідна з ним, що він ледве стримував сльози.

Антон запрошував Віктора якомога частіше навідуватися до них. Він і приходив мало не щодня і, бачачи, що його завжди зустрічають з радістю, незабаром став почувати себе там ніби й не гостем, а третім членом сім'ї.

Пізними вечорами Віктор повертався додому, в свою холостяцьку кімнату, сповнений думок і спогадів. Від злющих якутських холодів хвороба його знову посилилась, у вухах нестерпно крутило. Завжди в таких випадках він ставав мовчазним і відлюдкуватим. Товаришам, які ще мало його знали, він здавався замкнутим і хворобливо нервовим. Але тепер, незважаючи на посилення хвороби, був урівноваженіший, ніж звичайно. Невже це дружба з Антоном і Танею так добре впливала на нього?

Антон йому дуже подобався. У нього ще чимало чисто юнацької запальності, навіть романтичності, але він — безмежно відданий революції і вже мріє про створення революційної армії.

Вже тут, у Якутську, вони познайомилися з матеріалами II з'їзду РСДРП і беззастережно стали на бік Ульянова. Зрозуміло, що Антонові й Тані тепер особливо

хотілося якомога більше почути про Ілліча. Вони щодня розпитували Курнатовського про Ульянова, добиваючись найменших подробиць.

Віктору і самому було приємно згадувати ті роки. Адже йому випало велике щастя: він бачив і слухав Енгельса, а пізніше був свідком становлення нового вождя — Володимира Ульянова.

Не думав і не гадав тоді, коли після арешту на станції Вержболово та цілого року, проведеного в тюрмі, відправлявся на заслання до Сибіру, що там зустрінеться з ним. Часто, часто тепер, у п'яті якутської ночі, у холодній своїй кімнаті снував і снував спогади.

До Красноярська їхав не в арештантському вагоні, а вільно, по прохідному свідоцтву. Постійним місцем проживання йому призначили село Курагінське на річці Тубі в Мінусінській окрузі, в передгір'ї Східних Саянів. У Мінусінську дізнався, що засланий у справі петербурзького «Союзу боротьби» Володимир Ульянов живе в селі Шушенському, яке лежить на південь від Курагінського верст за вісімдесят.

Самотньо, невесело жилося Курнатовському в сибірській глухомані, доки не побував у сусідньому селі Тесинському, котре теж лежить на Тубі. В Тесі познайомився з Кржижанівським і Старковим. Вони багато розповідали йому про Ілліча, наполягали, щоб і він, Віктор, неодмінно зустрівся з ним. А він і сам прагнув тієї зустрічі.

Гліб любив співати, знав багато польських революційних пісень, а в Базіля (так друзі називали Василя Старкова) була гітара. І от якось після обіду вони влаштували невеликий домашній концерт. У вікна світило сонце. В кімнаті — затишно: сибірські селяни живуть чисто, підлогу застеляють строкатими домотканими доріжками, а старанно повапновані стіни прикрашають зеленим віттям ялини.

Базіль доторкнувся пальцями до струн раз і вдруге. Гліб затягнув пісню, яку одразу підхопили всі. Вже перші слова тієї пісні — «Вихри враждебные веют над нами» — дуже схвилювали Курнатовського. Він тоді вперше почув і «Варшав'янку», російський текст якої написав Кржижанівський.

То була, мабуть, найбільш терпима пора в історії сибірського заслання, коли політичним засланням дозволялося найматися на деякі роботи. Кржижанівський

і Старков працювали в комісії по врегулюванню русла річки Мінусінки. По якомусь часі трапилася нагода стати до роботи і Курнатовському. Купець Гусев мав у селі Іванівці Єрмаковської волості цукроварню і шукав інженера-хіміка. В Сибіру таких спеціалістів було не густо, і купець добився в губернській канцелярії дозволу на тимчасовий переїзд Курнатовського до Іванівки. Навіть не знаючи, на яких умовах його наймають, Курнатовський дав згоду, зрадівши тому, що зможе зібрати свіжі факти з життя сучасного капіталістичного підприємства, факти, що стануть у пригоді Ульянову, який працює над новою книгою.

Ульянови відвідали Курнатовського в Іванівці на початку жовтня. Вони оглянули цукроварню, розмовляли з робітниками. Обідали у Віктора Костянтиновича. Він, звичайно, того не знав, що, коли гості його повернулися до Шушенського, Надія Костянтинівна сповістила рідних про ту поїздку. Вона писала:

«...Була неділя, хоч і холодно, але сонце світило з прекрасного голубого неба, ми і покотили. Одяглися зовсім по-зимовому, Володя в шубу, у валянки, а мене закутали в «сімейний» кожух, я з головою в нього увійшла цілком. Курнатовський виявився страшенно зайнятий. Свят у нього нема, працює по 12 годин на добу... Оглядали цукровий завод, директор виявив незвичайну люб'язність до «знатних іноземців» (незважаючи на те, що Володя в своїх валянках і зимових штанах схожий був на велетня з «Хлопчика-мізинчика», а у мене все волосся дибом стояло від вітру), намагався виправдати погані умови, за яких доводиться працювати робітникам, сам заводив розмови на цю тему і поширив свою люб'язність до того, що, незважаючи на весь свій елегантний і випещений вигляд, кинувся подавати Володі табуретку і стирати з неї пилуку. Я ледве не розреготалася. Курнатовський через місяць приїде до нас у гості».

Взимку скінчилася неймовірно втомлива, майже каторжна робота Курнатовського в лабораторії цукроварні, і він повернувся до Курагінського. Там уже оселилися й Лепешинські. Курнатовський познайомився з Пантелеймоном Миколайовичем і його дружиною, молоденькою фельдшерницею Ольгою Борисівною. Згодом, щоб бути ближче до Ілліча, Курнатовський, Лепешинський, Сільвін і Ванеев добилися перевodu в село Єрма-

ковське... Там, у Єрмаковському, вони, сімнадцять за-
сланців-марксистів, прийняли написаний Ульяновим
«Протест» російських соціал-демократів проти маніфесту
«економістів» «Credo».

По весняному бездоріжжю 1899 року Ульянов приїхав
у Єрмаковське і разом з Курнатовським і Сільвіним ходив
«на полювання»: в лісі безпечніше вести політичні
розмови.

Поверталися додому пізнього вечора. Курнатовський,
по-військовому ставний, з великими зализинами на лобі,
з гострими піками вусів і невеликою гострою бородою,
які носили тоді інтелігенти, майже весь час тримав на-
півзігнуту долоню біля вуха, боячись пропустити бодай
слово Ілліча. Квартира Сільвіна була ближче до лісу,
і він запросив усіх до себе перепочити, пообіцявши при-
гостити міцним гарячим чаєм.

Завітали до нього. Довго розмовляли. Було вже
пізно, пора б уже Курнатовському відправлятися додо-
му, бо Ілліч дав згоду започувати в Сільвіна. І хоч хво-
рого і втомленого Віктора ждала дома тепла постіль,
він не хотів втрачати жодної хвилини побачення з Улья-
новим і лишився на ніч у Сільвіна. Ліжко було одне.
Його відступили Іллічу. Однак він категорично відмо-
вився. Тоді постелили на підлозі домоткані рядна і
вклалися на них «пóкотом». Але так до ранку ніхто й не
склепив повіки: розмова була надто важлива. Паризькі
комунари потерпіли поразку тому, що не мали своєї доб-
ре організованої, дисциплінованої пролетарської партії.
Тієї ночі Ілліч поділився з друзями своїми планами ство-
рення партії. Для цього потрібна газета. Нею повинна
стати «Искра»...

Ні, не заради полювання приїздив тоді Ілліч до Єрма-
ковського! Його розмови з Курнатовським і Сільвіним
мали далекий приціл: він готував з них агентів «Искры».

На все життя запам'яталося Вікторові його останнє
гостювання в Ульянових.

То було восени. Володимир Ілліч запискою запросив
його в Шушенське. Два дні прожив там Віктор. Вони
ходили в ліс, на полювання, з ними був і поляк Іван
Лукич Промінський, теж засланець, лодзинський соціал-
демократ, капелюшник за професією, чоловік спокійний,
врівноважений, з твердим характером. Він був мало на-
читаний, знав небагато, проте володів яскраво вираже-
ним класовим інстинктом. Ілліч давно познайомив з ним

Курнатовського. Промінський жив у Шуші з дружиною і п'ятьма дітьми. Старший син Промінського, Леопольд, дебелий, лобастий хлопчина, співчував соціалістам і на цьому ґрунті часто сперечався з місцевим учителем, який тягнувся до шушенської «аристократії» — попа і крамарів.

Ульянови щиро приятелювали з сім'єю Промінських.

Тоді ж, на полюванні в лісі, Ілліч, розповідаючи Віктору про свою поїздку за кордон у 1895 році, згадав і про те, що з Павлом Аксельродом бачився в Цюріху, а точніше — в приміському селищі Афольтерн.

«Боже мій! — вражено подумав Курнатовський. — Цюріх, передмістя Афольтерн! Це ж я ще тоді міг зустрітись з Іллічем!»

— Зв'язок, який я встановив з групою «Визволення праці», дав мені багато, — сказав Володимир Ілліч. Примруживши око і з лукавою веселістю поглянувши на співбесідника, спитав: — Вам не кинулася у вічі фізична сила розуму Плеханова? От коли, скажімо, входить людина і ви одразу бачите: вона сильна фізично. Так, у Плеханова розум. Георгій Валентинович — і це незаперечно! — найбільший мислитель російського революційного марксизму.

Тоді у свою чергу лукаво всміхнувся Віктор, подумавши: «Так і я вважав раніше. А тепер, не вагаючись, додам: найбільшим був до вас, Володимире Іллічу. Рівного вам тепер не знаю...»

Переїхавши влітку до Парижа, Ілліч перечитав десятки книг діячів Комуни, бесідував з її сучасниками, з Лафаргом, вивчав перший історичний досвід диктатури пролетаріату. Його вабили старовинні передмістя Парижа, де кожна вуличка, кожна маленька площа і перехрестя були живими спогадами про героїчні битви паризького пролетаріату, який, починаючи з Великої французької і кінчаючи великими днями Комуни, повставав, будуючи барикади і чинячи відчайдушний опір то монархічним, то буржуазним узурпаторам влади. З особливою любов'ю згадував Ульянов події Паризької комуни. Знав їх буквально всі. Знав, які де були бої, хто де загинув, хто проявив особливий героїзм.

І ще Ілліч тоді сказав:

— У Парижі, в Люксембурзькому музеї, мою увагу привернула скульптура Родена «Мислитель». Дуже цікавий твір. Статуя зображує літнього робітника, який

у глибокій задумі підпер мускулистою рукою свою голову. Прямо відчуваєш, яких великих зусиль коштує йому ця робота думки. Та скульптура здалася мені втіленням мрії про те, щоб мускулиста рука з'єдналася з думачою головою в одній людині, в одному класі.— І роздумливо додав, лагідно дивлячись на Промінського: — А що вони з'єднуються — я не сумніваюсь. Для цього ми живемо, за це боремося.

Вони вийшли з лісу тоді, коли сонце хилилося до заходу. Ілліч наче й не втомився, весело поглядав довкола:

— А знаєте — я полюбив цей край. Природа тут хоч і сувора, але й мальовнича, сибіряки ж — народ вольовий, завзятий, стійкий. А які мисливці! Білку в око дробиною б'ють, щоб шкуру не зіпсувати.— Він поглянув на Курнатовського: — Ви не помітили, Вікторе Костянтиновичу, що околиці Красноярська, з боку Єнісея, нагадують краєвиди Швейцарії? — Потім вказав рукою вдалину: — Або он Саяни. Звідси до тих гір верст п'ятдесят, але зараз їх не закривають хмари. Погляньте! Точнісінько так видно з Женеві Монблан.

Ілліч говорив про своє життя на засланні завжди з гумором, з іронією і жартом. Він умів не піддаватися труднощам. Його оптимізм передавався і друзям.

Ілліч радив Курнатовському після заслання їхати на Кавказ. Там мовляв, грамотний марксист зараз дуже потрібний. Та, напевно, Ульянов і те врахував, що на Кавказі Віктор, як ніде, міг підлікуватися.

Повертаючись з першого свого сибірського заслання, Курнатовський за завданням Ульянова побував у Воронежі й Харкові, налагодив там зв'язки з соціал-демократами, домовився з ними про пересилку із-за кордону газети, видання якої готував Ілліч. Перед від'їздом на Кавказ Віктору конче необхідно було зустрітися з Ульяновим, і він таємно пробрався на кілька днів за кордон. Одного разу вони йшли з ним берегом Женевського озера. Поглянувши на Монблан, Віктор нагадав Ульянову, як вони поверталися з лісу в Шушенське, і він говорив про красу Саянських гір, порівнюючи їх з Монбланом. Ульянов несподівано засміявся (а сміявся він, як піхто,— здоровим заливистим сміхом, по-дитячому щиро, іноді — до сліз). Віктор спитав, що його так розсмішило. Ілліч пояснив: «Згадав, як ми від'їздили із Сибіру. Домовилися з Лепешинським їхати разом. До нас при-

єдналися Старков і дружина Сільвіна. Мені прийшло на згадку, що Лепешинська велика майстриня готувати сибірські пельмені. Я їй попросив її приготувати пельмені, щоб на всіх вистачило на весь шлях до залізниці. Вона погодилася і тут же сказала: «Приготую і заморожу не менше двох тисяч штук! Справжні сибірські пельмені — з цибулькою, з перчиком»... Заїхали ми на санях за Лепешинським. Пантелеймон Миколайович виносить важкий лантух. Питаю його: «Що це?» — «Пельмені», — каже. «З ними зачекайте, — раджу я. — Все складемо, а лантух ззаду прив'яжемо». Він поставив його в сінях. Приїхали ми в Мінусінськ, зупинилися на ночівлю. Перед вечерею я їй кажу Ользі Борисівні: «Ну, діставайте свої пельмені. З цибулькою, з перчиком...» А Лепешинські злякано поглядають одне на одного. Питаю: «Що сталося?» Пантелеймон Миколайович кумедно так втягнув голову в плечі і розвів руками: «А лантух з пельменями лишився в сінях...» Довелося вдовольнитися за вечерею кислотою капустою і чаєм. Ми так раділи від'їздові з Сибіру, що їй не тільки пельмені могли забути...»

Володимир Ілліч жив уже новою газетою і, хоч розповідав про сибірські пельмені, думав, звичайно, не про них, бо без будь-якого переходу сказав: «От поставимо «Искру» і діло піде веселіше. «Из искры возгорится пламя». Га? Як ви гадаєте, Вікторе Костянтиновичу?» Курнатовський відповів: «Я вірю, Володимире Іллічу: революційне полум'я незабаром охопить усю Росію». Нахмуривши брови, Ульянов твердо сказав: «От і їдьте, Вікторе Костянтиновичу, на Кавказ, роздмухуйте полум'я. Старий світ підпалювати треба з усіх кінців одночасно».

На Кавказі Віктор чимало встиг зробити: налагодив доставку «Искры» із-за кордону і поширення її серед робітників, вів робітничі гуртки, виступав на зборах. Останню промову виголосив на багатолюдних зборах робітників і студентів, що відбулися на горі Святого Давида, в самому центрі Тифліса. Від імені Російської соціал-демократичної партії закликав учасників зборів активно готуватися до Першого травня. Говорив про те, що робітничий клас Кавказу і всієї Росії, як і весна, несе оновлення суспільству. Заявив, що вперше за всю тисячолітню історію грузинської столиці під червоними прапорами соціалізму пройдуть по її вулицях пліч-о-пліч робітники різних національностей — грузини, вір-

мени, росіяни, азербайджанці, бо трудові люди всіх народів — брати, і у них спільний ворог — самодержавство.

В кінці його промови слюсар залізничних майстерень Леонардо Мікеладзе над натовпом підняв червоний прапор. Хвилинну тишу з могутньою силою розітнули звуки «Марсельези»...

Так, то був останній його виступ у Тифлісі. Потім — Метехський замок, Олександрівський централ, і ось — Якутськ...

IV

«Дорога Радю!»

Мої герої — тепер герої легенди. Але кожен з них міг сказати про себе: «Я — людина і ніщо людське мені не чуже». Вони вміли ненавидіти саме тому, що жила в їхніх серцях велика любов. Їхнє життя було сповнене тяжких страждань, але вони знали й велике щастя.

В нашому забайкальському Горному Зерентуї, як то бі, Радю, відомо, колись була каторжна тюрма. Послухай, що писав у своєму щоденнику горнозерентуйський каторжник, революціонер-більшовик Роман Семенчиков за сім років до своєї загибелі, тоді, коли вже пройшов через тюрми Риги, Смоленська, Акатуя:

«Сьогодні сповнилося шість років від дня мого першого арешту. Багато хто вважає мене дуже нещасним... Дурні! Що було б зі мною, коли б мене не втягнули? Ну, поганенький холоп якогось купчика... гнобитель чужих робітників, дикий, самовдоволенний чоловік обмеженої вродливої жінки і все... Жив би цим здоровим (чи не свинським?) життям, жер вдосталь, напивався... Ех, ви! Поважні, благоприлизані небокоптителі! Невже зрівняю я це безглузде, хоч і сите, життя з своїм, сповненим страждань і злигоднів!...»

Антон і Таня переживали велике, навіть, як їм іноді здавалося, надлюдське щастя. В Антоновім серці давно зарубцювалася рана, завдана першим нещасливим коханням. Він усе рідше згадував Анжеліку. Вона, звичайно, на все життя увійшла в його світ, але вже у Катеринославі Антон покохав Таню. Коли Таню засудили до заслання в Уфу, він дуже засумував, боячись, що і цій любові його настав кінець.

Ти, Радо, можеш собі уявити, як зрадів Антон, коли Таня несподівано з'явилася в Олександрівському централі: спершу зрадів, а потім злякався, збагнувши, що в Уфі їй було б куди легше перенести заслання, аніж у Сибіру. А коли почув, що вона заради нього, заради кохання їхнього прирекла себе на незрівнянно тяжкі муки,— все його ество виповнилося незмірною вдячністю.

— Тетянко! Люба моя! — усе повторював він.— Ти й гадки не маєш, скільки сил мені надала! Ти ж мені крила подарувала, ангел ти мій!

А вона сміялася:

— Що ти, Антоне! Я — просто дівчина. І з якого це часу ти почав вірити в ангелів?

— Я ладен молитися на тебе, Таню! — заперечливо хитав він головою.— Ні, ні, ти не просто дівчина, ти віднині — моя богиня.

В Якутську вони подружжям оселилися на спільній квартирі, купалися в щасті, як у промінні весняного сонця. Антонові йшов тоді двадцять сьомий, а Тані — дев'ятнадцятий...

Як я розумію їх, кохана Радо! Адже й мене з тобою розлучило горе — оця страшна війна, і невідомо, коли ми знову зустрінемося. Іноді мене аж стрясає від думки, що — може й таке ж статися — ми ніколи вже не зустрінемось...

Курнатовський, приходячи до Костюшків, радів і печалився. Радів з їхнього щастя (хоч як Антон і Таня намагалися в його присутності стримувати свої почуття, але щастя не приховаєш!) і печалився своєю невдачливістю. Таня, соромлячись перед ним свого щастя, одного разу снітала:

— А чому ви, Вікторе, досі одинокий, не одружений?

Він підвів на неї затуманений погляд, невесело усміхнувся:

— Видно, не судилося мені своя сім'я. Занадто ревно оберігають мене жандарми... Колись дружив з дівчиною. Звали її Сашею. Був я тоді студентом Московського університету. Але з милості царя довелося в Шенкурськ відлучитися надовго, потім — еміграція... Ми спершу листувалися, та... одне слово — не судьба...— Він раптом випростався, пожвавився: — Якось на пропозицію Ульянова ми зібралися в Мінусінську на новорічний вечір. Туди несподівано залетіли дві феї — сестри Окулови — Катерина і Глафіра. Дуже милі дівчата. Я спершу зди-

вувався, коли сказали мені, що вони — дочки сибірського золотопромисловця. Старша, Катя, саме розмовляла з Іллічем, і в голосі, в кожному слові її було стільки пристрасі й переконаності, що я зрозумів: сестри — наші товариші по спільній справі. І не помилився. Вони, московські курсистки, за участь у студентській демонстрації були вислані в Мінусінський округ, у село Шошино, на місце проживання батьків.

Антон — він сидів за столом — враз наліг на нього грудьми, весь потягнувся в бік Курнатовського, вигукнувши:

— Боже ти мій! Ви, Вікторе, знайомі з Окуловими? Я зустрічався з ними в Пітері, бачив і під час тієї московської демонстрації, про яку ви щойно згадали. Де ж вони тепер?

— Коли потрапив до тюрми на Кавказі — втратив з ними зв'язок, — зітхнув Курнатовський. — Власне, я листувався лише з Катею. Вона збиралася за кордон. А Глаша працювала в Києві. Після заслання вони обидві повернулися до Москви. Потім Глаша таємно відвідала Крупську, яка ще добувала свій строк в Уфі. Мабуть, за вказівкою Ілліча Глаша і переїхала до Києва.

Антонові пригадалися Глашині слова, сказані нею в Петербурзі на вокзалі у відповідь на його пропозицію написати їй листа:

«Навіщо писати? Якщо наші цілі близькі — вони зведуть нас». І він подумав з жалем: «Та чи зведуть?» І звернувся до Віктора:

— Вибачте, що перебив. Розповідайте ж про них. Прикро, що в Пітері не зійшовся ближче з Михайлом Сільвіним і Зіною Невзоровою. Адже я зустрічався з ними там. Сестри Окулови приїздили тоді до Петербурга, щоб познайомитися з «волжанином», «Стариком», як вони називали Ульянова. І виходить-таки зустрілися з ним. Тільки — бач де? На засланні. Чи легко ж відмовилася Глаша від своєї віри в народництво?

— Цього я не знаю, — сказав Курнатовський. — Вперше з Ульяновим вона познайомилася в Красноярську, куди він їздив мовби лікувати зуби, а справді — працювати в міській бібліотеці купця Юдіна над «Розвитком капіталізму в Росії». Там він зустрічався з місцевими засланцями, бував на їхніх зібраннях. Я вже бачив Глашу палкою прихильницею Ілліча.

— Катя була врівноваженіша, а Глаша — енергійна, непосидюща. В Мінусінську якось захворів на тиф один із засланців. Глаша зв'язалася із Старковим і вони, без дозволу начальства, поїхали провідати товариша. Там їх затримали і погрожували місячним арештом. Володимир Ілліч, як юрист, написав апеляційну скаргу в окружний суд. Глаші і Старкову арешт замінили штрафом... Тоді ж, на новорічному вечорі, Катерина Іванівна запросила нас до себе в гості. Я кілька разів їздив до них у Шошино. Ті поїздки були для мене святом, душевним відпочинком. З Катею ми подружилися...

В уяві Курнатовського нараз зринули ті радісні і, як тепер йому здавалося, такі далекі і неповторні дні. Вперше він приїхав до Окулових з друзями взимку. На санях вони поминули село Шошино і в'їхали в алею, обабіч якої височіли могутні дерева. В кінці алеї стояв великий будинок. День був сонячний, морозний. На ганок з пуховими шалами на плечах вибігли Катя і Глаша, вітали їх привітними усмішками, радісними вигуками.

Коли ввійшли в дім, роздяглися, і Катя познайомила всіх із своєю матір'ю, Катериною Никифоровною, одразу повела його, Віктора, в батьків кабінет показувати бібліотеку. Батька, Івана Петровича, вдома не було: поїхав на свої рудники, бо господарські справи його тоді підупали, до того ж за кілька днів перед цим згорів його паровий млин. Віктору сподобалася бібліотека Окулових, але найбільше зацікавила Катина розповідь про батька, селянського сина, переселенця з Пермської губернії, справжнього самородка, котрий, завдяки незвичайній працелюбності, досконало вивчив рудне діло і, почавши з чорнороба на копальнях, став широко освіченим золотпромисловцем. Проте йому не завжди щастило: він то багатів, то розорявся.

В день приїзду після обіду Глаша раптом затіяла танці. Віктор запросив до танку Катю. Катя, вдячно поглянувши на нього і почервонівши, підвелася назустріч. І тієї миті він відчув, як тепло і радісно, і весело зробилося йому. Відірвані від тієї діяльності, якою жили і яка складала головний сенс їхнього життя, терплячи разом і велику матеріальну скруту, вони тут на якийсь час мовби забували про свої знегоди, бо були ж молоді, сповнені енергії і світлих надій...

Потім приїздив Курнатовський з друзями до Окулових навесні й улітку. Вони прогулювалися по тінистому парку під горою Ойкою, каталися на човнах по річці Тубі чи на маленькій Протоці або їздили верхи в ліс. А ліс був який! Густо-зелена ялина, старі кедри, височезні сосни. Цвіли черемха і шипшина, п'янили своїм ароматом. А вечорами в затишній вітальні друзі вели задушевні розмови. Бувало, що сестри Окулови навперемінку грали на фортепіано, а інші кружляли у вальсі.

То були, звичайно ж, найщасливіші дні в житті Віктора, і пролетіли вони, мов короткий чарівний сон. Строк заслання сестер Окулових закінчився в кінці 1898 року, і вони виїхали до Москви.

А невдовзі прийшов час розлуки і з Ульяновим та іншими друзями. Курнатовський тяжко переживав від'їзд Ілліча. Ним на якийсь час оволоділи почуття самотності і смутку. Уже взимку 1900 року він писав Каті Окуловій: «Я до цього часу не можу ввійти в колію після від'їзду... Вол. Іл. і Н. К.».

Нерідко в листах до неї він тоді висловлював невдоволення собою, незадоволення життям, у якому не було боротьби, справжнього діла, а «сурогати життя» не могли задовольнити його натуру, вимогливу і чутливу до всього прекрасного й високого.

Особливо нестерпними стали йому самотність і вимушена бездіяльність навесні, коли пробудилася природа, коли все довкола ожило, зазеленіло, обізвалось дзвінками звуками, настійно кличучи його до діяння. Він писав тоді Каті, що «внутрішнє життя людини — невичерпне джерело чудових перлин, однаково, чи блищать вони сльозами на очах, чи іскряться в зблиску радощів. Коли б не іскрилися і не пінилися в тайниках душі зблиски мрії і живі джерела чистих поривань, дуже нудним було б життя, як пудне воно у нашого брата, котрий давно розлучився з усім цим. Тільки потайки заздриш і милуєшся цим яскравим життям почуття»...

І ще він писав їй у тому ж листі:

«Ви кажете, що пам'ять про роки заслання не позбавлена для Вас поетичного забарвлення. Якщо це не результат всецілющого часу, який змушує навіть колишні страждання воскресити з поетичним ореолом, то результат споминів про товаришів... У моїх спогадах і тесінці оживають завжди в сіянні слави. Опріч усього іншого вони люди талановиті (я сподіваюся, що ви погодитесь

зі мною щодо цієї оцінки), а в талановитих людей життю завжди властиві риси внутрішньої витонченості... Мені бачиться за ними і Ваше життя, сповнене живого спілкування з життям, що нестримно йде вперед, і та поривчастість, з якою Ви віддаєтеся цьому великому ідейному щастю — усвідомленню себе як частки великого руху історії...

За далиною безкінечних синіючих гір, за димом палаючої тайги і безлюдних степів, там, далеко, за Уралом, розстилається наша бідна, але й могутня Русь. Там життя не схоже на сонне животіння тут, і якщо ви на повні груди вбираєте в себе всяке пробудження життя, то я можу Вам тільки позаздрити. На такому тлі є моменти поезії,— поезії не сентиментальної, а глибокої поезії життя, яке народжується і несе в собі діалектику розвитку. І якщо праця поєднується з такою поезією,— то мені здається,— це найвище щастя молодості...»

Урвавши свою розповідь про Катю і Глашу, Курнатовський надовго замовк, Поринувши в дорогу йому спомини, він, здавалося, забув про все на світі.

Антон і Таня, глибоко шануючи цю розумну, добру і відважну людину, котра всю себе віддає революції і, співчуючи її самотності та розуміючи, яким цілющим джерелом бувають для людини спомини,— сиділи, затамувавши подих, мовби і до Вікторового мовчання дослухалися.

...Радю, Радю! Я так тебе кохаю, я так жадаю зустрічі з тобою, що день і ніч серце моє клекоче від ненависті до розлучників наших, до гуннів диких — фашистів! Я аж стогну від жалю — чому я не там, не на фронті!

Цілую твої очі і руки.

Твій Стефан».

V

І рантом тут, у засніженому, скутому лютим морозом Якутську,— несподівана, майже приголомшлива зустріч!

Прибуття нових партій засланих завжди ждали з нетерпінням. Ті, хто прибував, раділи кінцю тяжкої дороги, а ті, котрі зустрічали, збагачувалися новинами з усіх кінців Росії.

У Якутську «новаків» чекали 24 грудня. А 23-го в обідню пору Антон, Таня і Віктор, сидячи за столом,

пили чай і вели розмову про се, про те, а бувало, що надовго змовкали, бо думками кожен був у завтрашньому дні. Погода стояла похмура, сіра. Час минав мляво.

Щось протупотіло за вікнами, коротко заскрипіла рвучко відчинена хвіртка, і ось на порозі кімнати виросла кремезна плечиста постать у короткому рудому кожусі і вухатій шапці, з червоними від морозу щоками. Незграбним рухом руки гість зірвав з голови шапку, відкривши темно-русі кучері, а під маленькими вусами його в радісній усмішці яскравою білизнаю заблищали зуби.

— Чаюєте?! — докірливо, навіть аж погрозово спитав чоловік, щільніше зачинаючи за собою двері. — А хто ж нас зустрічатиме?

— Таню! — несамовито крикнув Антон, схопившись на ноги. Він штовхнув стіл, мало не перекинувши склянки з чаєм. — Таню! Та це ж Юрій!

За мить хазяїн і гість серед кімнати нещадно тисли один одного в обіймах.

— Ой, Вікторе! — забідкалася Таня. — Та вони вирішили задушити один одного.

Розцілувавшись, ті ще трохи пововтузилися, тоді Антон обернувся до Віктора і, сміючись, із сльозами на очах обізвався:

— Рекомендую: Матлахов Єгор Павлович, катеринославський слюсар.

Матлахов тепло привітався з Танею. Тоді Віктор підступив до гостя, з легким поклоном подав йому руку, назвавши себе.

— Ви тільки погляньте, як він змужнів! — захоплено сказала Таня. — Звідки ж ти тут узявся? Йй-богу, мов сніг на голову.

— Так, так, Юро, — знову підійшов до Матлахова Костюшко. — Роздягайся, сідай до столу. Таня подасть тобі чаю, а ти розповідай. — І пояснив Курнатовському: — Їх похапали ще навесні дев'ятсотого. За доносом провокатора. Разом з Юрою потрапили в їхні лабеті Цхакая, Петровський, загалом близько ста чоловік. Де ж ти, Матлахов, був досі? Звідки тепер?

— Довго оповідати, Антоне Антоновичу! — відповів Юрій. — Пам'ятаєте, як на квартирі Захара Туренка Бабушкін учив конспірації та революційній пильності. А це ж я, не розкусивши як слід гадюку Закса, привів

його у наш гурток. Та й іншим він здавався «своїм». Ех, вік живи — вік учись! Спасибі нашому самодержцю — він мене підучив. Поводив по чорних закамарках свого царствія, можна сказати, через мідні труби провів. З Катеринослава перевели мене в київську, потім — у московську тюрму. Після тринадцятимісячного ув'язнення вислали, до остаточного вироку, в Гомель. Мені там не сподобалося, і я чкурнув у Полтаву, з Полтави — в Одесу. І от в Одесі, вважайте, ні за що знову влетів...

— Як же ти не вберігся? — поцікавився Антон.

— У міському театрі під час вистави з галерки в партер кинув кількасот листівок і крикнув: «Геть прокляте самодержавство!» І за таку дрібницю не пожалкували для мене шести років холодної відсидки на казенний кошт.

— Ні, я тобі скажу, Юро,— засміявся Антон,— во-істину — світ тісний!

— Тісний світ?— зареготавши, перепитав Матлахов.— Хотів би я знати, що ви скажете через хвилину.

— А що? — насторожився Антон.

За вікнами знову майнула тінь, і почулося глухе, розмірене скрипіння здавленого морозом снігу.

— З тобою, Юро, ще хтось прибув?— нетерпеливився Антон.

Матлахов загадково всміхнувся:

— Хвильку почекайте, Антоне Антоновичу.

У хатні двері настійно постукали.

— Увійдіть! — озвався Костюшко.

Двері відчинились повільно і поріг переступив... Бабушкін. На ньому — коротке пальто, добре приношена шапка.

Вражений його появою, Антон мовби остовпів.

— Не ждали, Костю? — з привітною усмішкою спитав Бабушкін.

— Кого завгодно, але вас, Іване Васильовичу? — розгублено мовив Антон.

— То давайте ж хоч обіймемося,— сказав Бабушкін.

І знову обійми, поцілунки, вигуки радості. І знайомство.

— Не можу собі простити, що не пішов зустрічати сьогодні! — нервувався Антон.— Ми ждали вас завтра... Недобре вийшло.— І обернувся до Тані: — Неси на стіл усе, що маємо. Всі наші запаси! А я тим часом постав-

лю самовар. З дороги треба гарячого... Та у нас і по чарці знайдеться...

Антон не знав, де кого й посадити. Руки його від хвилювання дрижали, голос зривався. Радісна Таня з розпашілим обличчям метушилася по кімнаті, готуючи на стіл.

Тільки за столом, коли потекла розмірена розмова, Антон звернувся до Бабушкіна:

— Та познайомте ж нас, Іване Васильовичу, із своєю одіссеєю.

— О, то справді ціла одіссея!

Розповідаючи про те, як в Орехово-Зуєві його «накрили» з літературою і згодом відправили до катеринославської тюрми, Бабушкін сказав:

— Коли в Орехово-Зуєві та Іваново-Вознесенську відбулися великі арешти і соціал-демократичні організації по суті було розгромлено, туди за порадою Ілліча приїхала досвідчена і бойова соціал-демократка, налагодила роботу.— Тут Іван Васильович, обернувшись до Курнатовського, зауважив: — Та ви, Вікторе Костянтиновичу, знаєте її: вона з вами була в мінусінському засланні. Я кажу про Глафіру Окулову, її підпільна кличка — Зайчик.

Курнатовський усміхнувся:

— Аякже! Знаю. Це Ілліч назвав її Зайчиком. Вона серед нас була наймолодшою.

Почувши цю новину, Антон поспіхом поправив пенсне на перенісці і розвів руками:

— Ну, я вам скажу!... Сьогодні, мабуть, не буде кінця моему дивуванню. І ви, Іване Васильовичу, бачилися з Глашею? Вона і зараз в Іваново?

— Звичайно ж, бачився,— відповів Бабушкін.— Що правда, Глаша там не дуже довго працювала. В Іваново торік провела майовку, там її вистежили філери. Тоді Глаша поїхала за порадою до Баумана в Москву. Згодом оселилася в якомусь містечку Рязанської губернії і звідти керувала івановцями, постачала їх нашою літературою.

— А що, Юро, чи не правду я кажу, що світ для нас тісний? Колись, як і з Іваном Васильовичем, я вперше зустрівся з Глашею в Пітері. Але де ж ви, Іване Васильовичу, були після другої втечі з Катеринослава?

— Ваші друзі, Антоне, допомогли мені добутися до Києва, кияни — до Варшави, а варшавці — за кордон.

Я вирішив будь-що побувати в Ілліча. Сподівався знайти його в Штутгарті, а він, виявляється, на той час уже переїхав до Лондона. Пригод було багато. Перша хоч би така. Катеринославський перукар-«конспіратор» виявився, м'яко кажучи, не дуже великим спеціалістом: борідка, котру він мені прилаштував, уже під Павлоградом відклеїлася, а перефарбоване волосся несподівано змінило колір — з чорного стало малиновим, і на кожному кроці зустрічні витріщалися на мене, мов не знати на яке диво. Мав я з собою папірця з адресою Дітца. Ходив по Штутгарту, вдаючи з себе німого, тикав того папірця під ніс дітям. Дорослих обминав, щоб не викликати в них підозру. Діти допомогли знайти Дітца. Ледве видушив з нього лондонську адресу Ілліча. Але розповідати, як я з Німеччини, через Францію, без документів і грошей добирався в англійську столицю — занадто довга і невесела пісня. Скажу тільки, що в Німеччині потрапив у пастку, з якої ледве вирвався. Тоді у мене ще було кілька німецьких марок і там, у Штутгарті, я зайшов до кав'ярні трохи підкріпитися. Тут мене й застукав один проноза-комісіонер і, як мовиться, з місця — в кар'єр. Я, каже, бачу, що ви — росіянин, здогадуюся, що, напевно, втікач. Хоч і калічить слова, але говорить по-нашому, по-російськи. Ну, думаю, кінець мені. Вербує мене той тип їхати до Америки на роботу, там, мовляв, рай земний. І натякає дуже прозоро, що в Німеччині кожен поліцейський має собачий нюх. Нікуди було підітися — підписав я проклятий контракт на виїзд до Америки, щоправда, назвав не своє прізвище. Тієї ж ночі напивав п'ятами із Штутгарта. Потім — Мангейм, Кельн, Гавр... Одне слово, побачив я світу, та й мук набрався, доки перемахнув через Ла-Манш і опинився на березі Темзи. Володимир Ілліч під прізвищем Якоба Ріхтера жив на вулиці Халфорд-сквер, 30...

Відшукавши будинок, Іван Васильович дерев'яним молотком, що висів на одвірку, двічі вдарив у двері. Вийшла хазяйка і сказала, що містера Ріхтера немає вдома, однак впустила його в квартиру, бо не вперше приїздили до Ульянових російські емігранти.

— Я, мабуть, на всіх чортів був схожий,— оповідав Бабушкін,— бо коли прийшли Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна і побачили мене, то спершу не впізнали.

— Як же там Ульянов, як там взагалі справи? — спитав Курнатовський.

Бабушкін докладно розповів, як Ілліч виглядає, над чим працює, які його найближчі плани, як склалися відносини з групою «Визволення праці».

— Ульянов тепер часто підписується псевдонімом — Ленін,— сказав Віктор.— От і «Що робити?» ним підписана. Чому саме Ленін? Чи він просто запозичив його в агронома Сергія Леніна, на наукові праці якого посилався в своїх творах?

— Я питаю Надію Костянтинівну,— сказав Іван Васильович.— Вона пояснила, що тут, мабуть, відіграла роль давня традиція: коли Пушкін назвав свого героя Онегіним, то Лермонтов свого — Печоріним. Плеханов деякі свої статті підписував псевдонімом «Волгін», а Володимир Ілліч обрав для себе Лєну, на березі якої сьогодні і звела нас доля. Між іншим, Георгій Валентинович при мені теплим словом згадав вас, Вікторе Костянтиновичу. І Володимир Ілліч розповідав про вас.

— А мені — про вас,— в тон йому промовив Курнатовський. І перепитав:— То ви, Іване Васильовичу, бачилися і з Плехановим? Яке ж враження він справив на вас?

— Старий з гонором,— сказав Бабушкін.— Іллічеві з ним у редакції «Искры» багато мороки. Ленін попереджував мене, що Георгій Валентинович — відчайдушний сперечальник. Але, як на мій погляд, у мене все обійшлося з ним благополучно. Я твердо відстоював свої думки і, як потім казала мені Надія Костянтинівна, навіть став імпонувати Плеханову. Він почав уважніше придивлятися до мене. Ну, звичайно, про свою роботу в Росії я розмовляв тільки з Іллічем.

Повернувшись з Лондона до Петербурга з паспортом на ім'я страхового агента Григорія Шубенка, селянина Полтавської губернії, Бабушкін з'їздив до Твері, забрав там дружину і чотиримісячну доньку Ліду, оселився з ними на Охті. Роботи вистачало. Громив «економістів» у Петербурзькому комітеті, в гуртках, засипав редакцію «Искры» кореспонденціями.

— Філери запримітили мене і заскочили саме тоді, коли на квартиру до мене завітав мій давній друг, та й твій, Антоне: я кажу про Василя Андрійовича Шелгунова,— оповідав Бабушкін.— Лише півроку тому ми з ним сиділи в одній камері в катеринославській тюрмі. І ось знову схопили нас. Ми збиралися відзначити моє тридцятиліття, та не вдалося.— Невесело усміхнувшись

до Костюшка, додав: — Так і наздогнав я вас у цих крижаних краях... Ти, Антоне, кажеш, що, мовляв, світ тісний! А я так думаю: вея суть у тому, що ми йдемо одним шляхом. От нає і зводить спільна доля.

— Де ж тепер Параска Микитівна з донькою? — спитала Таня.— Їх випустили?

Іван Васильович спохмурнів:

— Ждіть, вони випустять! Немовля не пожаліли, катюги! Померла донька в боткінських бараках, а дружину вислали в Полтавську губернію.— Зусиллям волі прогнав з обличчя тінь смутку і перовів мову на інше: — Ти тільки поглянь, Антоне, який паруб'яга вибехкався з нашого Юрія! Пройшов через десяток тюрем, вважай два університети закінчив. Ми з ним половину сибірської дороги пройшли разом. Не можу нарадуватися з нього. Він уже не тільки бойовий практик, а й деяких теоретиків скоро за пояс заткне. А мені все згадується, як одного разу в Катеринославі Григорій Петровський сказав: «Хочу залучити до нашого гуртка слюсаря Єгора Матлахова. Як ти на це дивишся?» — «Отого шибайголову, отого забіяку? Ти змієшся!» Григорій настояв на своєму. І не помилився.— Бабушкін обернувся до Юрія: — Не ображайся, друже, що давнє нагадав. Приємно бачити, як ростуть наші люди.

Матлахов приязно усміхався.

VI

Два дні майже безперестану йшов сніг, потім ще сильніше притисли морози. Погода стояла така, що на вулицю боязко вийти.

На новорічний вечір Антон і Таня запросили найближчих знайомих. А їх виявилось чимало: набилася повна кімната. Вечерю приготували «в окладчину».

Всілися за столами, Антон попросив Курнатовського, як старшого віком, виголосити перший тост.

Віктор підвівся за столом — високий, уже лисіючий чоловік з голубими очима, в яких завжди стояла глибока задума. В одній руці тримаючи перед собою чарку (чарки, як і весь посуд, Таня позичала в хазяйки квартири), тонкою долонею другої неквапливо провів по губах і сказав:

— Дорогі друзі! Тост мій короткий. Випиймо за те, щоб двадцять століття стало нашим століттям,— століттям повного торжества марксизму!

Тост сподобався. За столами піднявся гомін.

Бабушкін, який сидів на почесному місці праворуч Курнатовського, і собі розгладивши вуса, окинув присутніх веселим поглядом:

— Сподіваюсь, що всі ми віримо: двадцятий вік — за нами. Так, за нами! Хай хоч як шаленіють царські посіпаки.— Нахмуривши брови, помовчав, далі сказав роздумливо: — Але хотів би, дорогі друзі, звернути вашу увагу на те, що з приходом до влади нового міністра внутрішніх справ фон Плеве репресії проти нашого руху посилились. У наші ряди все більше засилається провокаторів і різних «стукачів». Вироки політичним виносяться дедалі суворіші, засланців розселяють по все глухіших закутках. Ось бачите, як одразу багато нас тут опинилося — і з України, і з Кавказу, і з Петербурга та Москви. По дорозі сюди ми довідалися, що Плеве послав до Сибіру якогось свого довіреного жандарма фон Валя і той навіть запідозрив військового генерал-губернатора Східного Сибіру Пантелеева в лібералізмі. Пантелеева уже знято з посади і на його місце призначено графа Кутайсова. Кажуть, що останні напутні слова нового міністра Кутайсову були такі: «Будь-яке перевищення влади приховую, а послаблення не стерплю». І ще кажуть, що сіятельний граф, прибувши на місце нового призначення, не гаючись, заходився виконувати наказ свого начальства: уже чимало видав гласних і негласних циркулярів, спрямованих проти політичних засланців. Ми з Антоном добре знаємо праву руку Плеве — товариша міністра князя Святополка-Мирського, колишнього катеринославського губернатора. То хитрий пройдисвіт. Колись він говорив: «Чому б тут, у Катеринославі, не влаштувати який-небудь робітничий союз?» Князю, слідом за Зубатовим, снилось якось підкорити собі робітничий рух. Коли я розповів про це Іллічу в Лондоні, він довго сміявся, а тоді сказав: «Видно, нагнали ми їм жару, коли лев почав воркувати голубкою. Тільки ж те воркування розраховане на великих дурнів». Царські лакузи вдаються то до пряника, то до батога. Частіше, звичайно, до батога. Одне слово, друзі, мені здається, що нам треба бути готовими до активних форм протесту і відсічі.

— Виходить, вони замахнулися навіть на куці царські закони? — спитав Курнатовський. І рішуче заявив: — Ні, ми не поступимося своїми правами! Як же ми можемо поступитися, коли їх і так обкарнали до краю?!

— Революційна робота на волі, революційний протест у тюрмі, на засланні — це один фронт! — подав голос і Антон.

У цей час, мов з-під землі, на порозі виріс поліцейський пристав. Товсті щоки його, як жар, червоні, пишні вуса густо вкрилися інеєм. Побачивши його, Матлахов не втримавсь від жарту, весело гукнув:

— А ось вам і Дід-Мороз! Так би мовити — сюрпризом!

— Гарний сюрприз! — пошепки озвалася Таня до Антона. — Про вовка помовка, а вовк — у хату.

Важко віддихуючись, низькорослий огрядний пристав хриплим басом спитав:

— Хто хазяїн квартири?

Костюшко звівся на ноги:

— Чим зобов'язаний?

— Хто дозволив це зборище? — вже грізніше спитав пристав.

— Це не зборище, а новорічна вечерея, — спокійно, але твердо промовив Антон.

— Все одно, панове, прошу негайно розійтися, — наказав пристав. — Негайно!

— Це — самочинство! — став поряд з Антоном Бабушкін.

— Не маєте права! — одразу залунало кілька голосів.

З сіней у кімнату просунув голову горбоносий і теж вусатий високий жандарм. Сердито відіпхнувши його, пристав зачинив двері і, переступивши з ноги на ногу, погрозово сказав:

— В такому разі, пане Костюшко, завтра матимете справу з самим губернатором.

По цих словах він вийшов з кімнати, невічливо грюкнувши дверима.

Все ще дивлячись на двері, Антон polegшено усміхнувся:

— З богом, Параско, як кажуть у нас, у Катеринославі. — І звернувся до гостей: — Вибачайте, шановні друзі, — цього візиту ми з Танею не передбачили. Однак це красномовна ілюстрація до того, що розповів нам Іван Васильович. Будьмо ж готові до найгіршого.

...Наступного дня Костюшко мав неприємну розмову, щоправда, не з губернатором, а з віце-губернатором Чапліним. Той і сповістив Антонові місце його і Таниного остаточного поселення — Намський улус (волость). Все ж Костюшко випросив тиждень для підготовки до від'їзду. Бабушкіну теж оголосили місце постійного перебування — Верхоянськ.

Іван Васильович за кілька днів встиг завоювати симпатії засланців у Якутську. Його, як і Курнатовського, багато хто знав, вони обидва користувалися великим авторитетом як соратники Володимира Ульянова, стійкі, талановиті й досвідчені революціонери. Жінки ж, довідавшись, що Бабушкін у тюрмі втратив доньку, виявляли до нього особливу увагу і піклування. Разом з дружинами інших політичних Таня допомагала йому підготуватися до від'їзду: варила борщ і м'ясо, діставала молоко, хліб, робила пельмені і все те на ніч виставляла на мороз. Морози тривали справді тріскучі, продукти замерзали так, що потім їх можна було хіба що розрубувати сокирою. Друзі допомогли Бабушкіну запастися теплим одягом.

...По кількох днях партія засланців на десяти санях виїхала з Якутська. Дорога — неблизька: до Верхоянська — тисяча верст. По глибоких снігах, під пронизливими вітрами, на морозі, від якого, здавалося, ось-ось закрижання душа, добирались майже місяць. Не одного товариша довелося в путі поховати.

На початку лютого прибули до Верхоянська. Недарма його називали «полюсом холоду». Морози там сягали п'ятдесяти-шістдесяти градусів. Полярна ніч тривала півтора-два місяці, а на початку літа більше місяця сонце не заходило. Царські слуги розраховували на те, що ця тюрма без ґрат і замків за п'ять років зломить і залізну волю революціонера. «Всемиловичий» государ знайшов, бач, час, щоб вирішити долю і «селянина Івана Васильовича Бабушкіна», звинуваченого в приналежності до таємного гуртка, який мав за мету поширення соціал-демократичних ідей серед фабричних робітників». Цар «височайше» звелів замучити його в сибірській неволі.

Оселившись на квартирі місцевого жителя, Іван Васильович з властивою йому діловитістю заходився влаштувати свій «побут». Вдень він займався слюсарним

ремеслом: хоч і давало воно тут надто мізерні заробітки, все ж ті копійки були йому конче потрібні.

А вечорами навчав якутів російської мови, розповідав їм про життя і боротьбу пітерських, катеринославських, орехово-зуєвських пролетарів.

Слідом за Бабушкіним і Курнатовський відправився на постійне місце проживання — в Бутурський улус, за 230 кілометрів від Якутська. А по кількох днях виїхали в Намський улус Антон і Таня.

То була дорога наче в саме пекло. День у день перед очима стояв одноманітний краєвид: на десятки і сотні кілометрів простяглися непролазні хащі, віковична тайга або гола, вкрита снігом тундра.

Повільно повзуть по бездоріжжю сани, монотонно скриплять полозки по твердому снігу. Монотонно пофоркують, вкриті інеєм, якутські коні, низенькі й волохаті. І в цій одноманітності мляво, неймовірно мляво минають години, дні. Конвой тільки в поселеннях дозволяє зупинитися для приготування їжі і короткого відпочинку. Поселення зустрічаються надто рідко. Тубільці, приречені на вимирання, до глибини душі вражали своєю убогістю і дикою відсталістю: худючі, в лахмітті, люди з хворими на трахому, закислими очима байдуже дивилися на прибулих.

І знову — дорога, знову — засніжена глушина, печальна гибла пустеля. І — безмовність! Неймовірна, жахлива безмовність! Таке мертве безгоміння, таку німу тишу Антонові довелося колись пережити лише в карцері катеринославської тюрми. Вітри в Якутії настільки слабкі, що не в змозі навіть колихати лісів, щедро покритих снігом. Ліси, білі і непорушні, схожі були на гігантські вали заледенілої мильної піни. Все довкола завмерло, заціпеніло, перетворилося в кригу, яка тут набуває твердості гірської породи. Звід неба і той здається склепінням, виточеним з криги. На ньому, блідому і прозорому, протягом кількох тижнів не побачиш ні хмарини. Вночі на цьому бездоганно чистому небозводі особливо яскраво горять зорі і місяць, зате вдень сонце з'являється лиш на хвилику — тьмяне і червоне.

Яких тільки дум не передумали за ту дорогу Костюшки в цій нестерпній пустельній безмовності! Таня й зовсім притихла, засмутилася. Час від часу поправляючи

на ній комір кожуха, придбаного перед від'їздом у Якутську, міцніше пригортаючи її до себе, Антон заглядав їй в очі і говорив щось веселе, жартував, намагаючись підбадьорити свою юну подругу.

Вона ніжно і вдячно всміхалася до нього одними очима, але в них майже одразу знову залягав смуток.

Конвойні жандарми — то один, то другий — у довгих важких кожухах підтюпцем бігли за саньми, щоб зігрітися. Або, щоб не збожеволіти від могильної тиші, вони, хильнувши спирту, починали розважатися стріляниною, мало не до смерті лякаючи Таню, бо, мабуть же, нічого не варто захмелілим царевим слугам і пристрелити їх, Костюшків, у цій, серед тайги і снігів загублених, глушині. Хто їх покарає за це? Ніхто. Для тутешньої адміністрації політичний засланець, «державний злочинець» — людина мовби поза законом. Скажуть: «Убито під час спроби втекти».

А то якось Таня сама, обернувшись до Антона, всміхнулася і пошепки сказала:

— Мені подумалося, що, напевно, недарма ми живемо, Антошо. Сам цар боїться нас. Бач, з яким почтом виряджає нас «у віддалені краї Російської імперії».

Костюшко теж привітно всміхнувся до неї, сказав:

— Івану Васильовичу виявив ще більшу увагу, — відправив у найвіддаленіший край, на полюс вічного холоду. Дурень, дурень наш цар, а бач — змикитив, хто йому особливо небезпечний. Бабушкін з простих робітників і до теперішніх своїх переконань прийшов найпрямішим, найкоротшим шляхом. Він швидко виріс до визначного політичного діяча. І, що особливо важливо, має великий практичний досвід, ґрунтовно оволодів марксистською теорією, з робітником же має спільну душу, а отже — і спільну мову. Починав з самим Ульяновим, під його керівництвом, а це дуже, дуже багато важить. Він уже не побоявся вступити в дискусію з самим Плехановим, якого до останніх років ми не без підстав вважали найкрупнішим нашим теоретиком. Яке це щастя, Таню, що на своєму шляху ми зустріли Бабушкіна і Курнатовського, близько зійшлися з ними. Я щиро горджуся дружбаю з ними. Я вчусь у них. А в них є чому навчитись. Вони — незламні борці, безмежно віддані нашій справі. І коли мені буває дуже трудно, я згадую про них, і мені стає легше. І ти, Таню, частіше про них думай.

— Я, Антошо, думаю,— сказала Таня.— Думаю про них і про тебе. Я так думаю: «Ну, хто я? Недавня темна селянка з Орловщини, малописьменна дівчина, а ось іду поряд з ними, з такими людьми, яких навіть цар боїться». Ні, ні, Антошо, я знаю, що нерівня вам, що мені далеко до вас. Але я щаслива тим, що ви не відвернулися від мене, що простягнули мені руку як своїй, як рівній. О, яка я щаслива, Антошо!..

— Трудно тобі, Таню,— засмучено, із зітханням сказав Костюшко.— Думаєш, я не знаю, як тобі трудно? Знаю, Таню! Ти така юна... Та й взагалі — ти жінка. Хіба тобі в твої роки — по тюрмах та етапах страждати? Мені мріялося: вивчусь на інженера, підготую тебе до вступу на Вищі жіночі курси... Неодмінно на Пітерські, Бестужевські. Та, бач, опинилися ми з тобою занадто далеко від тієї мрії.

— Нічого, Антошо,— заспокоювала його Таня.— З тобою я не курси — університет пройду. Мені... Ти вибач, Антошо, те, що я скажу, але мені здавалося, що зі мною тобі буде тут легше. Мені думалося, що я... ну, що я зумію полегшити твоє перебування тут. Не знаю, наскільки це мені вдається. Але ти пам'ятай, Антошо: я дуже, дуже щаслива з тобою. Ти тільки не сумуй, не печалься моєю долею. Я ж люблю тебе, ти знаєш, як я тебе люблю, і мені не треба більшого щастя, як бути поряд з тобою і ділити з тобою всі знегоди.— І раптом додала: — Ти зовні дуже змінився, Антошо: відросла борода, я вперше бачу тебе з такою великою бородою...

Таня досі ніколи так широко, з такою безпосередністю не відкривала перед ним своїх почуттів, і те, що він тепер почув, розхвилювало його, розхвилювало до сліз, і він, міцніше пригорнувши її до себе, енергійно сказав:

— Спасибі, люба моя дівчинко! Спасибі за все!

— Ні, Антошо, це тобі спасибі,— заперечила вона.

Прихиливши голову до її голови, він тихо промовив:

— Ти сказала так багато, що тепер давай часинку помовчимо. Я хочу, щоб у мовчанні, в тиші кожна клітина мого ества увібрала в себе щастя, котре ти так щедро даруєш мені...

Сани ледве повзли. Безмовно білили сніги...

Зрештою настав кінець дорозі. До місця, призначеного для поселення Костюшків, прибули надвечір. Сани зупинилися біля юрти, Антон і Таня зійшли на землю і оглянулися довкола.

— Де ж той наслід? — спитав Костюшко начальника конвою.

— Оце він і є, — начальник конвою ткнув рукою в бік трьох юрт, що, відбігши одна від одної на чималу відстань, присіли, пригнулися між сніговими кучугурами.

Конвойні, скинувши з саней злиденні Антонові і Танині пожитки, рушили далі. Костюшко розумів: щось вимагати, протестувати тут — справа марна. Конвой будь-що виконає наказ начальства. Його обов'язок — доставити засланця на місце призначення і там покинути. Хочеш — живи, не хочеш — помирай, це вже конвою не стосується. І якути звикли до того, що, коли привезли засланців, — хочеш не хочеш, приймай.

Костюшки ввійшли в юрту. То було жахливе житло, якщо його можна було назвати людським житлом. Юрта, хоч простора, але низенька, зроблена наполовину з дерева, наполовину — із землі, з плоским дахом, покритим дерном. Земляна підлога в юрті — волога і взагалі бруд і сморід були неймовірні, бо при юрті не було хотона*, і в ній разом з людьми містилися корова й теля. У вузькій прорізі вікон замість рам і скла встановлені крижини. Посеред юрти — димить зліплена з глини пічка. Тут жило три якутські сім'ї і такі бідні, що не мали ні меблів, ні самовара. Весь посуд — саморобний: з березової кори, зшитий кінським волоссям. На три сім'ї — один казанок та один чайник. Діти сидять по закутках або снують по юрті зовсім голі, а на дорослих таке рам'я, якого Антон у Росії і на жебраках не бачив.

Таня почала розпитувати старого якута, чим же вони харчуються. Виявилось, що харчуються рибою та молоком у різних видах з вареною «заболонню». А «заболонь» — це молода біла соснова або модринна кора, що лежить під верхньою, червоною. Ту білу кору ріжуть то на довгі нитки — локшу, то на невеликі шматочки, або мелють її на борошно і печуть коржики: ото і є їхній «хліб».

Антон сидів навпочіпки біля пічечки і думав про те, що хоч яка трудна дорога, а треба вирушати назад. Таня довірила йому свою долю, а залишатися тут — залишатися на видиму смерть. Ні, вони, трохи відпочивши, повернуться назад. Хай і знову його, Антона, везуть хоч

* Хотон — з'єднаний з юртою холодний хлів для утримання худоби.

і в ще більшу глушину, але Таню він мусить врятувати. Вона занадто молода, незміцніла, до того ж її засуджено до заслання в Уфимську губернію. Якщо не залишать її в Якутську, він добиватиметься, щоб навесні її відправили в Уфу. Звичайно, спершу він зажадає, щоб їм обом призначили нове місце поселення десь поблизу Якутська.

Через дві доби вони знову були в путі.

...Якутський справник, побачивши перед собою Антона і почувши його вимогу дозволити оселитися в селі Марха за кілька кілометрів від міста, осатанів.

— Як?! Самочинно залишити призначений для поселення насліді?! Самочинно повернутися до Якутська? Та це ж бунт! До чого це може довести, якщо кожний політичний почне коверзувати?! Ні, цьому не бути!

Проте й Антон вирішив нізащо не відступати. І таки домогся свого: йому дали дозвіл на оселення у великому селі Марха, де жили сектанти, вислані з європейської частини Росії. Там Костюшко найняв маленьку хатину. Переконавшись, що прожити на казенний кошт неможливо, вирішив зайнятися теслярством. В Якутську придбав необхідний інструмент. Незабаром до нього посипалися замовлення на діжки, стільці, столи та хатне начиння.

Поволі стали обживатися. Таня заводила нехитре хатне господарство: адже жити тут їм доведеться довгі п'ять років.

Та склалось не так, як спершу думалося.

До Костюшків вечорами все частіше почали заходити почаювати місцеві засланці, нерідко навідувалися гості й з Якутська. Вони щоразу приносили все неприємніші новини.

Виявляється, наляканий Пантелеев перед тим, як залишити свою посаду, видав циркуляр, котрим заборонялося засланців, що відбули строк, відправляти в Росію на казенний кошт. Витрати ж на дорогу перевищували сто карбованців. Це означало, що засланець, не маючи змоги за свої кошти повернутися додому, змушений був осідати в Сибіру на становищі вічного поселенця.

Швидко почали набирати сили і круті циркуляри Кутайсова. Вони забороняли зустрічі новоприбулих партій з місцевими засланцями, відлучку з своїх наслідів, навіть до лікаря або щоб купити продовольчі продукти. Зростали штати наглядачів, шпигунів, поліцейських,

котрі самочинно влаштовували обшуки на квартирах політичних засланців. Одне слово, утиски нечувано зростали, і краю їм не видно було. Усе це дуже непокоїло засланців і вимагало протидії. Але як протидіяти беззаконню? Яку форму для цього обрати?

Ясно було, що далеко відкладати протест не можна.

Не загаялася і та краплина, що переповнила чашу терпіння.

До Костюшків прийшов з Якутська Юрій Матлахов і розповів страшну новину. В Усть-Куті нова етапна партія зустрілася з місцевими засланцями. Усть-кутський пристав вирішив будь-що виконати кутайсовський наказ про заборону «побачень». Новоприбулі ж принесли для місцевих засланців листи і гроші від рідних. Лише від нових партій тут могли довідуватися про новини в Росії. Пристав наказав місцевих засланців прикладами відігнати від етапу. А коли на знак протесту етапники відмовилися йти далі, конвой і загін стражників по-звірячому побили етап — і чоловіків і жінок. Після цього скривавлених, змордованих людей пов'язали вірвовками, купами скидали в сани і так повезли при сорокап'ятиградусному морозі. Багато етапників у дорозі обморозилось, і їх довелося відправити до найближчої лікарні.

Звістка про звіряче побоїще в Усть-Куті, дійшовши до Якутська, приголомшила засланців.

Гості Костюшків тієї ночі не розходилися і не спали до ранку. Вирішили написати своїм друзям у всі улуси та насліги і запросити всіх терміново прибути до Якутська на таємну раду.

VII

Високий рублений будинок купця-якута Романова трьома вікнами виходив на Поротовську вулицю. В нижньому напівпідвальному поверсі жила сім'я якута Слепцова, а верхній поверх купець здавав під квартири засланцям.

У глибині подвір'я, впритул один до одного, стояли добротні амбари і навіси. Вони пролягали понад Мало-Базарною вулицею і по березі річки Лени. Поротовська вулиця неподалік від будинку Романова переходила в Монастирську, над якою височіла церковна дзвіниця.

Саме тому, що будинок стояв трохи на відшибі і на випадок перестрілки з поліцією це не загрожувало б сусіднім будинкам, його обрали засланці, щоб, забарикадувавшись там, продемонструвати протест проти кутайсовщини. У виборі будинку ще й те відіграло роль, що він належав, хоч і якуту, але на прізвище — Романову. Це надавало протесту певного символу: що він спрямований не лише проти міністра Плеве і графа Кутайсова, а й проти самого царського дому Романових.

Барикадам передували гострі дебати на трьох таємних зборах. Перші відбулися за кілька кілометрів від міста, в селі Маган, інші — в Якутську, де на той час зібралося близько сотні засланців.

Антон закликав до збройного повстання. Він вважав, що несподіваним нападом на гарнізон вони могли б добути зброю і що до засланців приєдналося б чимало місцевих жителів. Багатьом це здавалося справою нерéalною, оскільки зброї було обмаль, а в місті, крім постійного гарнізону, ще перебувала і та конвойна команда, котра в Усть-Куті недавно вчинила розправу над етапною партією.

Костюшко наполягав на своєму, та зрештою, коли Курнатовський вніс пропозицію забарикадуватися в якомусь будинку, Антон підтримав його, заявивши:

— Я — за збройний протест. Якщо не повстання, то неодмінно барикади. Зрозуміло, і в першому, і в другому разі на нас чекає військово-польовий суд і ешафот. Хай кожен це знає. Ми нікого не неволимо. Нас буде менше, але будуть ті, хто свідомо піде на жертву. Можливо, ми загинемо, зате цілому поколінню засланців буде легше дихати. І якщо ми справжні революціонери...

В просторій ідальні будинку Романова, де відбувалися того разу збори, було накурено і душно, бо зібралося там більше вісімдесяти чоловік. І от від дверей, із хмари диму, перериваючи Антонову мову, обізвався писклявий голос:

— Так, ми — революціонери, соціал-революціонери. І ми категорично проти збройного повстання. Ми вважаємо його не тільки нерозумною, а й злочинною дією, бо цілком же очевидно, що революційний протест накличе на всю колонію засланців нові репресії. Ми, есери, виступаємо за індивідуальний терор проти конкретних винуватців драконівських порядків.

— Хто це — «ми»? — нетерпеливо спитав Антон. — Від якої групи ви говорите?

— Від двадцяти есерів, — почулося у відповідь. — Поки що двадцяти, але впевнені, що до нас приєднаються й інші товариші по нашій партії. Ми відмежовуємося від збройного виступу і, коли хочете, заявимо це в письмовій формі...

Костюшкові кров ударила в обличчя. Він аж рота розкрив, щоб гнівно кинути в хмару диму, за якою ховався есерівський голос: «Від вас ми, власне, і повинні були б сподіватися на подібне. Соціал-революціонери... Ні, ви не соціал-революціонери, а справжні соціал-зрадники!»

Курнатовський пильно стежив за Антоном. Він знав, який запальний його молодший друг, і тому поспішив попередити його. Подавши знак рукою, щоб Антон зачекав, твердо промовив:

— Так, збройний протест може накликати нові репресії, якщо ми не доведемо його до кінця. Ми, соціал-демократи, запросили на ці збори усіх політичних засланців, незалежно від партійної приналежності, бо всіх нас піддають однаковому насильству. Ми нікого не неволимо. Але ми, соціал-демократи, переконані, що проти нечуваного насильства треба повстати рішуче і боротися всіма доступними нам способами, вдаючись навіть до найбільш крайніх.

Політичний склад заслання був неоднорідний. Крім соціал-демократів, есерів, були тут і бундівці, і «робочедільці».

Есери лишилися вірними собі: вони випустили таємну листівку з протестом проти збройного виступу. Незабаром до «групи 20» приєдналися ще двадцять два есери.

За влаштування в одному з будинків барикад проголосувало тридцять шість чоловік.

До Якутська все ще прибували засланці, викликані листами з далеких улусів. Більшість з них пристала до групи Курнатовського і Костюшка. Але вирішено було, що забарикадуються не всі, що частина залишиться в місті для забезпечення зв'язку і подання допомоги барикадникам.

Сімнадцятого лютого відбулися останні збори. На них остаточно підібралося п'ятдесят п'ять барикадників. Трохи пізніше до них приєдналося ще двоє. Політичний

склад учасників барикади виявився теж неоднорідним: крім соціал-демократів «іскрівців», було сімнадцять бундівців, чотири есери і група «робочедільців».

Наступного ранку будинок Романова являв собою незвичайне видовисько. Сюди один за одним підлітали сани, з них вивантажувалися лантухи з продовольством та іншими необхідними речами. По сходинах, що вели на верхній поверх, рухалися чоловіки й жінки, з надзвичайною поспішністю переносячи в будинок лантухи з хлібом, припаси м'яса, кружала мерзлого молока, телеграфний дріт, гвіздки, сокири тощо. Біля ганку лежали щойно привезені модринові колоди. Незабаром їх теж перенесли в будинок. Прибували вози з «твердою водою» — кригою. Її складали на галереї, далі переправляли в кухню. Потім черга дійшла до дров, що великими штабелями були складені в глибині двору. Від штабелів до ганку і далі по сходинах на другий поверх довгим ланцюгом стояли «політичні» і в повітрі мелькали важкі модринові поліна, котрі передавалися з рук у руки. Штабелі швидко танули, їх поглинав просторий будинок.

У будинку, верхній поверх якого складали три великі кімнати і дві менші, теж кипіла робота. Тут якнайдоцільніше розміщували продовольство, кригу, дрова та інші привезені речі, готували все необхідне для забарикадування будинку. Прагнули не згаяти ні хвилини, бо кожної миті могла нагрянути поліція.

В їдальні Костюшко з допомогою Юрія Матлахова оглядав зброю, плануючи, як краще розподілити її. На підлозі лежали 25 револьверів, третина з них — браунінги, десять мисливських рушниць, дві старі берданки, дюжина американських — з довгими держакками — сокир, в окремій купі — фінські ножі.

Стираючи долонею піт з лоба, Юрій скрушно зітхнув:

— Мало, занадто мало зброї, Антоне Антоновичу. Тільки фінських ножів і вдосталь. Важко нам буде.

— Віктор, мабуть, передбачаючи це, і запропонував барикади, — сказав Костюшко. — Вся наша зброя — по суті зброя близького бою. Нею можна битися, якщо поліція піде на штурм. А як почне розстрілювати барикади з далекої відстані... Тільки то буде відверте вбивство. Думаю, на це адміністрація не піде: побоїться всеросійського скандалу.

— А Віктор, Антоне Антоновичу,— людина! Га? — за-
теплілися виразні карі очі Матлахова.— Він, виявляєть-
ся, не тільки в марксистській теорії та пропагандистсь-
кій практиці, але й у військовому ділі — як риба у воді.
Небалакучий, похмурий, іноді з виду навіть суворий, а,
бач, усе до дрібниць передбачив. Навіть придумав іздо-
ву собаку Єргіної — Іголкіна використати для зв'язку.
І про червоний прапор не забув. Я чув, як він Єргиній,
котра живе напроти нас, у будинку купця Кондакова,
сказав: «Ми піднімемо над дахом червоний прапор. Як-
що хтось із нас загине — опустимо прапор, потім знову
піднімемо з чорною стрічкою». Як ви думаєте, Антоне
Антоновичу,— може дійти до цього?

— До всього треба бути готовим,— сказав Костюшко.
Пильно поглянувши на Матлахова, спитав: — Ти що,
Юро, боїшся смерті?

— Ну, Антоне Антоновичу! — обурився Матлахов.—
Ви ж мене знаєте.— І засміявся: — Я від смерті заворо-
жений. Не я її, вона мене хай боїться. Ні, я помирати не
збираюся. Гори роботи на землі треба переробити. Але
жінки... Може, не варто було б жінок брати? Хоч і вашу
Таню...

— Я натякав їй,— сказав Антон.— І слухати не захо-
тіла.— І усміхнувся: — Навіть запідозрила мене в ста-
ромодних поглядах на жінку. Анна Розенталь тут же
підтримала її: ми, мовляв, не питали у вас, мужчин,
дозволу: іти нам у революцію чи не йти. Адже справді,
Юро, вони такі ж соціал-демократи, як і ми з тобою.

— Тут курсистка одна просилася, так я відраїв,—
розгублено промовив Матлахов.

Антон здивовано і замилувано поглянув на нього, ко-
ренастого красеня з густими темними кучерями, і подум-
мав: «Так ось чому ти затіяв мову про жінок на барика-
ді? Кохану залишив у місті».

А вголос сказав:

— Даремно відраїв.

Юрій знітився, відвів очі в бік і, помовчавши, сказав
невпевнено:

— Ат, може, так і краще...

Курнатовський (якого, як і Костюшка та ще кількох
засланців, на останніх таємних зборах було обрано до
складу Виконавчої комісії), підійшовши до Антона, по-
відомив, що все необхідне занесене до будинку, отже,
можна братися за барикадування.

Попрощалися з тими, хто залишався в місті. Потому будинок виповнився стуком молотків та сокир, скрипінням пилок. Укріплювали стіни товстими модриновими плахами, березовими полінами, скручуючи їх дрогом, збиваючи гвіздками. Плахами ж забили вікна та вхідні двері, залишивши в них щілини для спостереження і зробивши бійниці.

У сінях влаштували дротяне загородження, щоб, на випадок штурму, затруднити проникнення поліцейських у середину будинку.

До Костюшка підійшла Розенталь і, привітно заглядаючи йому в обличчя, весело сказала:

— Тепер і я бачу, що ви, Антоне Антоновичу, не дарма хліб їли в государевому Павловському училищі. Ви чудовий фортифікатор.

Костюшко, непевно знизавши плечима і помовчавши, відповів роздумливо:

— Правду кажучи, Анно, волів би за краще зустрітися з ними у відкритому бою. Та що зробиш, коли справді і зброї, мов кіт наплакав, і людей мало?

Опівдні основні роботи було завершено.

Всі знову зібралися в їдальні, і Курнатовський оголосив, що написане вночі звернення до губернатора щойно відправлене за адресою. Скласти звернення було доручено Виконавчій комісії. Під ним встигли підписатися не всі, проте більшість учасників барикади.

Курнатовський тепер зачитав його для всіх. У ньому писалося:

«Якутський губернаторе!

Ми ніколи не вважали заслання та інші репресії уряду проти революціонерів явищем нормальним і таким, що має щось спільне із справедливістю. Однак ми не можемо допустити спроби обтяження заслання шляхом застосування до нас різних вигадок великих і малих властей, які не обмежуються в своїй винахідливості навіть рамками законів, виданих з репресивними цілями самодержавним російським урядом. За останній час чиновницьке свавілля з кожним днем усе сильніше дає себе відчувати. Нас били і б'ють по тюрмах і в дорозі; нам створюють обстановку, в якій жити не можна; нас оселяють в улусах, де в більшості немає терпимих квартир; а за самовільне відлучення висилають без розсліду-

вання обставин у віддалені місця; нам набавляють строки знову ж таки без гласного розслідування і невідомо з чийого фактично розсуду; нас везуть без коштів і в непридатному одязі, позбавляють навіть можливості користуватися товариською допомогою. Із заслання нам влаштовують пастку, в якій ми повинні залишатися і після закінчення строку, бо, всупереч точному смислу законів, нам відмовляють у поверненні на казенний кошт; наші найзаконніші клопотання полишаються без задоволення з причин, нам невідомих...

Служити об'єктом сваволі й адміністративних вигадок, звідки б вони не виходили, ми не бажаємо і заявляємо, що ніхто з нас не виїде з Якутська і що ми не зупинимося і перед найбільш крайніми заходами до того часу, доки не будуть задоволені такі вимоги...

Далі йшов перелік кутайсовських циркулярів і самочинних нововведень місцевої адміністрації, негайного скасування яких вимагали учасники протесту.

...Антон, виставивши варту, ще раз обійшов усі пости, наказавши товаришам невідривно пильнувати за всіма підходами до будинку.

Бунтарі чекали атаки.

Надвечір прибули віце-губернатор Чаплін (губернатор передбачливо виїхав з міста, нібито в терміновій справі) і поліцмейстер Березкін. Вони заявили, що хочуть вести переговори з делегацією учасників протесту. Їх запросили в сіни, але Чаплін і Березкін не наважилися туди увійти. Так і стояли вони весь час: віце-губернатор — у дубленому кожусі, а поліцмейстер — у шинелі на сорокаградусному морозі перед ганком. Чаплін пообіцяв виконати лише дві вимоги: відправити на казенний кошт тих, у кого закінчився строк заслання, та гарантувати, що учасників барикади не буде піддано репресіям. Звичайно ж, за умови, коли вони негайно розійдуться.

«Романовці» зажадали виконання всіх своїх вимог.

На цьому переговори перервалися.

Наступного дня до будинку прибув лише поліцмейстер і від імені Чапліна запропонував протестантам розійтися, бо інакше, мовляв, порядок буде відновлено силою.

Третього дня «романовці» послали свого представника до віце-губернатора з текстом телеграми на ім'я міністра внутрішніх справ.

VIII

«Романовці» швидко призвичаїлись до встановленого на барикаді порядку і суворо дотримувалися його. Щодоби в чотири зміни стояли на постах. Спали на підлозі. Снідали та обідали в дві зміни. По черзі готували страву, опалювали і прибирали приміщення.

Цей порядок ніхто не порушував, за винятком одного випадку. Якось серед ночі, як це було часто, Костюшко ввійшов до маленької кімнати, де сидів Матлахов, котрий виконував тоді обов'язки розводящего, спитав:

— Що, Юро, вартові всі на місцях?

— Так, — відповів Матлахов.

— А все ж ходімо оглянемо караул.

Обережно, щоб не розбудити когось із товаришів, вони переходили з кімнати в кімнату. Переступивши поріг кухні, Костюшко круто обернувся до Юрія, і той, побачивши, як змінився Антон на обличчі, від несподіванки аж голову втягнув у плечі. Гнівню блискаючи на розводящего очима, Костюшко крізь зуби спитав:

— Це що ж таке? — І з ще більшим притиском вимовляючи слова, перепитав: — Що це таке, я тебе питаю?

Матлахов заглянув у кухню і побачив, що вартовий — а то був відомий базіка і хвастун есер Кирюша — спокійнісінько собі спав, відкинувши голову на спинку стільця. Помітивши, як Антонова рука потягнулася до кишені, де лежав револьвер, Матлахов притьмом кинувся в кухню. Підбігши до Кирюші, він схопив його за вилоги пальта, рвонув на себе, потім з силою жбурнув на підлогу.

Переляканий есер одразу схопився на ноги і ще затуманеними посоловілими очима втупився на Юрія. А той, піднявши до Кирюшиного носа свого кулака, розлючено питав:

— Що ж ти, гаде проклятий, робиш? Тобі довірилися товариші. Вони сплять після трудного дня, а ти їх продаєш, мерзотнику? Коли просився до нас, то запевняв, що ти не такий, як усі есери. Та я задушу тебе!..

І Юрій ступнув до Кирюші, притискуючи його до стіни.

— Облиш, Матлахов! — різко кинув Костюшко. — Зніми його з поста. Вранці хай уся барикада вирішує, як поступити з ним...

По цих словах Костюшко вийшов з кухні.

Вранці ту надзвичайну нічну подію «романовці» обговорили колективно.

Кирюшу так «пропісочили», що він змушений був слізно просити прощення. На барикаді його залишили, але варти довго не довіряли.

То був єдиний випадок порушення дисципліни.

Зовні все йшло нормально.

Але зіркі очі Курнатовського і Костюшка помічали, що в душах товаришів чим далі все більше наростала тривога. Власне, і самі члени Виконавчої комісії тривожилися.

Йшов п'ятий день облоги, а штурму не було. На що розраховує адміністрація? Хоче приспати пильність «романовців», щоб заскочити зненацька, чи планує виждати, доки в них скінчаться запаси продовольства, і тоді взяти мором?

Тим часом чутки про «романовський бунт» у Якутську дійшли до Петербурга і Москви, а звідти перекинулися за кордон. Про це подбали друзі, які лишилися за стінами барикади. Те, що хотіла приховати місцева адміністрація, набирало всесвітнього розголосу.

Антон все більше непокоїло, що настрої у багатьох «романовців» був мовби передсмертний. Антон помітив, що навіть його невтомна Таня підупала духом.

Якось пізнього вечора він сидів один у маленькій кімнаті, що служила ніби штабом, — там перебував начальник караулу і проводили свої засідання члени Виконавчої комісії. Нечутно відчинивши двері, до кімнати ввійшла Таня і опустила поряд з чоловіком на стілець.

— Чому не спиш? — спитав Костюшко.

Таня, тяжко зітхнувши, відповіла:

— Не спиться, Антошо. Знаєш, про що я думаю? Коли наш протест не дасть того результату, на який ми розраховували, — як же й прикро нам буде! Візьми хоч і нас. Ще в етапі вирішили ми побратись. В Якутську зрештою вирвалися з-під конвою і не встигли передихнути, як нас потурили в Намський улус. Звідти поверну-

лись, наче з того світу. Найняли хатину, почали обживатися. Я знову така щаслива була. А тепер забарикадувались, і в ці останні дні я почувуюся так, ніби знову ми в тюрмі.

— Таню! Що я від тебе чую? — вжахнувся Костюшко, ближче підсуваючись до дружини. — Хто на тебе так зле впливає? Подібні розмови йдуть серед наших?

— Ні, Антошо, я поганих розмов не чула, — винувато поглянула на чоловіка Таня. — Але ж, любий мій, мені хотілося хоч трішечки спокійно пожити разом з тобою, хоч трішечки сімейного щастя...

— Тетянко! Хороша моя! — проникливо озвався Костюшко. — Я ж попереджував тебе, що зі мною не знаєш спокою. Мое щастя — у боротьбі. Я, покинувши службу цареві, повністю перейшов на службу революції. Всього себе віддам їй. Так, Тетянко, їй і... тобі. Але на-самперед їй. Інакше мое життя втратило б смисл. Розумієш, рідна: ми живемо в такий час, коли або ти служиш революції душею і тілом, весь до решти віддаєшся їй, або ти просто тлін. Інша річ твої сумніви з приводу того, чи правильну форму протесту ми обрали. Чи все передбачили? Ти ж знаєш: я з самого початку був за збройне повстання. Але коли ту пропозицію відхилили — погодився на барикади, бо вважав це за краще, ніж вичікування.

Увійшли Курнатовський і Матлахов. Побачивши Таню, Віктор знітився, вибачливо сказав:

— Ми не знали, що тут сімейна рада. Залишити вас наодинці?

— Ні, ні, — заперечив Костюшко і лагідно обізвався до Тані: — Іди спати, люба.

Таня пішла.

Юрій сів біля забарикадованого вікна, а Курнатовський, за спиною зчепивши пальці рук, неквапливо походжав по кімнаті, в задумі наморщивши лоба.

Юрій, мабуть, побачивши Костюшків разом, згадав свій далекий дім чи уявилося йому, як він колись приїде з Якутська до батьків із своєю коханою курсисткою, — засмутився, схиливши голову на груди. Антон, помітивши це, спитав:

— Ти чому, орле, крила опустив?

Матлахов підвів голову, дебелою п'ятірнею розчесав кучері і, блиснувши в усмішці гарними зубами, промовив:

— Я опустив? Та ні.. Це ж так... Подумалося, як воно там наші, в Катеринославі. Недавно писали мені, що на мое вийшло: Захара Туренка взяли на військову службу, на Чорноморський флот, Марта лишилася одна з дитиною. Важко їй буде.

А Костюшкові згадалася Юрієва мати, маленька, худорлява. Кожного разу, коли Антон з Бабушкіним чи Петровським приходили до Матлахових, вона зустрічала їх, мов рідних, жаданих, світила до них привітними очима і завжди пригощала чаєм. Вона раділа з того, що Юрій, подруживши з Гришею Петровським, а потім з Іваном Васильовичем, покинув своє бешкетування і навіть у свята не тягнувся до чарки. Не знала старенька, що син її, обравши благородний, але ж і дуже небезпечний шлях, завдасть їй стільки тривоги, так виповнить материнське серце невтихаючим болем та журбою. Але ж хіба винен у цьому син? Хіба і його, Антонова, вина така вже велика перед своєю ненькою? Не могли вони поступити інакше. Не могли!

Урвавши свої думки, Костюшко звернувся до Юрія:

— Так, нелегко буде Марті. Багатьох тепер забрали. Самодержавцю, бач, закортіло війни, «маленької переможної війни». Галасують знавісніло: «Росія шапками закидає Японію!..»

— А чому цареві так закортіло війни? — втрутився в розмову Віктор. — Бо і йому зараз — непереливки. Економічна криза наростає, клас буржуїв вимагає, щоб самодержавство і його допустило до влади. Внизу — безробіття та злидні жахливі, і все вище підіймається революційна хвиля. Де вихід? Шукали його, шукали «мудрі» цареві радники і зрештою знайшли: у «маленькій війні» з Японією. Та ще невідомо — рятунок свій знайшли чи свою погибель.

Антон вже третій день непокоїло становище на барикаді. Розмова з Танею посилила його тривогу. Він сказав Курнатовському:

— Чи не здається тобі, Вікторе, що і в нас на барикаді настає критичний момент? Запас продовольства тане. Настрій у багатьох підупав. Потрібні рішучі дії. В нашому становищі допустити, щоб розрослися сумніви і вагання — це означало б смерть. Згадай слова Дантона: «Щоб перемогти ворогів, потрібна сміливість, ще раз

сміливість, завжди сміливість — і Франція буде врятована».

Курнатовський, розмірено крокуючи по кімнаті, мовчав, усе більше хмурячи брови. Тут, у «Романовці», вони ще ближче зішлись і тепер звертались один до одного на «ти». І все частіше траплялося, що один з них угадував думки другого.

— Чому мовчиш, Вікторе? — нетерпеливо спитав Антон.

— Бо цілком згоден з тобою, друже, — замислено сказав Курнатовський. — Прийшов час найрішучіших дій. Тільки найрішучіших, коли не хочемо загубити справу. От я й думаю: до яких саме дій мусимо вдатися?

За роздумами і розмовами вони провели всю ніч. На світанні скликали членів Виконавчої комісії, порадилися з ними. А на сході сонця, після ранкового чаю, «романовці» одностайно схвалили план подальших дій, запропонований комісією.

Вдень жіпки з простирадл пошили два білих халати. Наступної ночі два «романовці», натягнувши поверх одягу ті халати, проповзли від будинку поміж високими сніговими заметами аж до берега вкритої кригою Лени, а далі, скрадаючись уподовж берега, вибралися в місто. Закупивши в магазинах продовольство, перенесли його на квартиру одного засланця. У знайомого ямщика найняли двоє саней нібито для прогулянки за місто. Склавши продукти на сани, щосили погнали коней ще малолюдними вулицями.

Загін «романовців», озброєних мисливськими рушницями, був наготові. Тільки-но сани порівнялися з барикадою, ворота відчинились. Поліцейська варта опам'яталася тоді, як привезений вантаж уже вкинули в сніг. Та й що могла вдіяти поліція, коли мала наказ по «романовцях» поки що не стріляти?

Учасники тієї прогулянки до міста передали коней поліцейським. Тим нічого не лишалося, як відправити коней хазяїну.

Вдало проведена операція підняла настрій учасників барикади. Було з чого радіти: запаси продовольства поповнилися двадцятьма пудами різних продуктів, у тому числі десятьма пудами хліба.

Виконавча комісія, якій «романовці» надали право ініціативи щодо активізації протесту, тепер могла діяти сміливіше.

Двадцять шостого лютого комісія переслала на ім'я губернатора таку заяву:

«Ми бачимо в блокаді, якій ми піддані, починаючи з 20 лютого, заздалегідь обдуманий план повільного і безкровного вбивства, тобто таку форму насильства, яка з точки зору інтересів уряду є більш вигідною для нього, але для нас саме тому не тільки нічим не кращу, а гіршу, ніж убивство зброєю. Віддаючи перевагу, у всякому разі, смерті в бою над голодною смертю, ми заявляємо, що не будемо далі спокійно ставитися до блокади і вимагаємо її зняття. Якщо ж ця наша вимога не буде задоволена, ми змушені будемо вдатися до найбільш крайніх заходів, щоб зробити її недійсною.

Група протестантів».

ІХ

Час від часу комусь із засланців, залишених для зв'язку в місті, вдавалося прорватись до барикади і передати «романовцям» записку, в якій сповіщалося про останні найважливіші новини. Добре виручав і собака з незвичною назвою — Іголкін. Він завжди никав перед будинком купця Кондакова, де жила Єргіна, або лежав на ганку. Іголкін дуже любив в'ялену рибу і досить було комусь із «романовців», помахати з вікна рибиною, як він стрімголов летів туди, а повертався із запискою, схованою в нашийнику. Ніхто з поліцейської варти не здогадувався, чому так часто навідується Іголкін у сина будинку Романова.

Завдяки цьому «романовці» знали, що поліція одну за одною поширювала по місту брехливі чутки: нібито «романовці» арештували віце-губернатора і поліцмейстера, то, щоб підбурити місцевих жителів проти бунтарів, пустили плітку, ніби учасники барикади, виходячи вночі з «Романовки», нападають на квартири, грабують людей і вже вбили 35 якутів.

Стало відомо на барикаді, що в Якутську почалися арешти політичних засланців, які співчутливо ставляться до протесту, і що начальник Якутського гарнізону Кудельський запропонував віце-губернатору свій план розправи з барикадою: розстріляти її з далекої відстані або заморозити, розбивши вікна і заливши будинок водою з пожежних труб.

Чаплін не забарився з відповіддю на заяву «романовців». Він зажадав, щоб протестанти залишили барикаду, і ті, хто самовільно відлучився з постійного місця поселення, з'явився в округ, а ті, хто призначений до відправки на місце поселення, поки що лишилися в місті. При цьому він висловив упевненість, що питання буде розв'язано в бажаному для «романовців» дусі.

Учасники барикади відповіли, що таких запевнень для них не досить. Щоб продемонструвати свою волю довести протест до переможного кінця, вони того ж дня підняли над барикадою червоний прапор. Розуміючи, що тим кинули адміністрації свій останній виклик, почали готуватися до вирішальної сутички. Ще раз оглянувши свій «форт», додатково укріпили стіни колодами і кам'яними плитами,— всім, що можна було знайти придатне для цього на подвір'ї.

Поява над барикадою червоного прапора привернула увагу всього міста. Перед будинком Романова зібрався великий натовп. Ця подія перелякала адміністрацію. До барикади знову прибув поліцмейстер Березкін і зажадав, щоб учасники протесту опустили прапор.

«Романовці» категорично відмовились.

Щоранку вони підіймали над дахом червоний стяг і опускали тільки на ніч. Підняття прапора проходило урочисто: всі учасники барикади, скинувши шапки, стоячи співали революційні пісні.

Відтоді не тільки вранці, але й опівдні, і надвечір натовп, що стояв перед будинком, і перехожі чули, як з барикади лунав спів. Тоді вперше жителі Якутська почули у виконанні великого хору «Інтернаціонал», «Марсельезу», «Варшав'янку». З таким же натхненням «романовці» співали й інші пісні: «Замучен тяжелой неволей», «На старом кургане в широкой степи», «Славное море, священный Байкал». Співали і «Дубинушку», в якій їм особливо подобалися останні рядки, дописані М. Ольмінським:

Новых песен я жду для родной стороны,
Но без горестных слез, без рыданий,
Чтоб они, пролетарского гнева полны,
Зазвучали призывом к восстанью.

Так жила «Романовка» до 2 березня. З того дня тактика адміністрації різко змінилася: начальник гарнізону прислав військовий караул з 23 чоловік. Вони розмістились не тільки навколо будинку, але і на подвір'ї. Крім

них, групи солдатів походжали по Поротовській і Мало-базарній вулицях. Наступного ранку солдати появились навіть на дзвіниці церкви, що стояла на Монастирській вулиці.

Неважко було здогадатись, що Кудельський готується до розстрілу «Романовки» з далекої відстані.

Барикаду по суті відрізали від усього світу.

Щоправда, протестантам пощастило ще передати на волю терміново випущену прокламацію «До якутської громади. Що з нами можуть зробити». В іншій прокламації — «До солдатів місцевої якутської команди» — учасники барикади роз'яснювали, хто такі «політичні», за що вони борються і хто винен в обмеженні свободи солдатів.

Вони закликали караул не стріляти в революціонерів, а виступити разом з ними проти уряду.

Щедро підпоюючи солдатів, Кудельський спонукав їх до провокації. Солдати почали кидати каміння у вікна, намагались зачинити віконниці, щоб непомітно для «романовців» кинутися на штурм.

На попередження з боку учасників протесту вони відповідали брудною лайкою.

Тоді Костюшко звернувся до товаришів:

— Дорогі друзі! Настав вирішальний момент. Ми були б отарою безсловесних баранів, якби, маючи зброю, не скористалися правом самозахисту. Треба негайно провчити нахаб!

— За це я беру всю відповідальність на себе одного, — сказав Курнатовський і рішуче пішов до вікна, виймаючи з кишені револьвера.

— Ні, Вікторе! — заперечив Антон. — Відповідальність ми поділимо всі.

Його підтримала вся «Романовка».

Курнатовський крикнув до солдатів:

— Наказую негайно відійти від вікна. Не послухаєтесь — буду стріляти.

Солдати відчайдушно зареготали.

Тоді Курнатовський підняв револьвера і двічі вистрілив. Регіт враз ушух, натомість почувся крик.

Сталося те, чого так уперто добивалась адміністрація і до чого зрештою приневолила «романовців»: перші постріли пролунали з боку барикади.

Курнатовський, Костюшко і їхні однодумці, які відважилися на організацію протесту проти кутайсовщини,

глибоко розуміли, що вони не мають права допустити, щоб цей політичний протест закінчився безрезультатно. Вони готові були пожертвувати життям заради інтересів революції. Були переконані, що іншого виходу, крім застосування зброї, за тих обставин, які склалися серед протестантів і навколо протесту, у них не лишилося.

Після пострілів Курнатовського військова команда відкрила шалений вогонь по барикаді. Протягом п'яти хвилин вона випустила по будинку близько шестисот куль.

Після короткого затишшя солдати відновили обстріл.

Антон кинувся до вікна. За кілька кроків від нього, біля другого вікна, раптом на підлогу важко сповз Юрій Матлахов. Шапка зсунулася з його голови.

До Юрія підповзла Таня.

Антон спитав:

— Що з ним? Поранений?

Замість відповіді Таня гукнула в сусідню кімнату:

— Лікаря! Швидше!

Прибіг лікар, припав вухом до Юрієвих грудей, помацав пульс і коротко видихнув:

— Мертвий.

По будинку передавали з вуст у вуста:

— Матлахова вбили!

— Юрія — наповал! У голову!

Курнатовський наказав опустити прапор і знову підняти з чорною стрічкою.

Якутськ швидко облетіла звістка, що на барикаді появилася перша жертва.

Надвечір обстріл припинився. Недалеко від барикади знову зібравсь натовп жителів міста, засланців, родичів і друзів «романовців». Звідти чулися вигуки і ридання. Поліція і солдати розганяли натовп прикладами і навіть револьверними пострілами. При цьому деяких засланців дуже побили.

Присмерком поліцмейстер передав у будинок ультиматум віце-губернатора. Чаплін вимагав негайної капітуляції.

— Жоден чоловік не вийде звідси, доки наші вимоги не будуть задоволені,— відповів Березкіну Костюшко.

Протягом наступного дня обстріл не поновлювався. Начальство, мабуть, розраховувало, що серед бунтарів при обговоренні ультиматуму виникнуть незгоди.

Скориставшись цим, учасники барикади віддали останню шану своєму загиблому товаришу, всіма любимому Юрію Матлахову. З кам'яних плит і дощок у сінях спорудили поміст. Тіло героя під звуки революційного гімну перенесли в тимчасову усипальню. В звуках гімну вчувалося тісне єднання, готовність кожного віддати життя за спільну справу.

По кількох місяцях в «Искре» появиться стаття «Пам'яті т. Матлахова». Вона кінчатиметься словами: «Єгор (Юрій) Матлахов... приєднався до товаришів, які вирішили влаштувати барикади з метою протестувати цим способом проти утруднення умов заслання, і 4-го березня був убитий солдатами... За своїми переконаннями Матлахов був соціал-демократом. Він був безумовно свідомим пролетарем, який ясно уявляв собі і причини тяжкого становища робітників, і способи докорінної його зміни. Високо ніс він прапор рідної (так він її називав) своєї партії і вмер за неї. Хай же живе в пролетарях його приклад, його розуміння пролетарської лінії і його вміння неухильно проводити її в життя!»

...Опівдні до барикади прибув віце-губернатор і зажадав негайної здачі. При цьому він додав, що «романовці» будуть заарештовані і віддані до суду за вбивство двох солдатів.

Учасники барикади відповіли, що у загибелі солдатів винна адміністрація, яка допустила протизаконні дії караулу.

— Ми не здамося, навіть якщо це кожному з нас загрожуватиме розстрілом,— заявив Антон.

— Розстрілювати я вас не буду, але постараюся взяти живими,— відповів Чаплін і пішов від барикади.

Проте 6 березня солдати піддали «Романовку» жорстокому обстрілу. Найгірше було те, що ворог стріляв здалеку і протестанти не могли дістати його своїми старими берданками, револьверами, саморобними бомбами чи мисливськими рушницями.

Того дня під час першого обстрілу були поранені слюсар Ілля Хацкелевич і полтавчанин Онаній Медяник. Ледве встигли подати їм першу допомогу, як дістав поранення Антон. Куля влучила йому в стегно і застряла в спині. Обливаючись кров'ю, він лежав на підлозі. Лікар і Таня перев'язали йому рану, але це не врятувало.

Потрібна була термінова хірургічна операція.

Протягом дня обстріл барикади повторювався ще двічі. Солдати випустили по «Романовці» близько двох тисяч патронів.

Увечері есери і бундівці, учасники протесту, зажадали «організованої здачі».

Зрештою Курнатовський змушений був поставити їхню вимогу на голосування.

Антон усе ще лежав на підлозі. Біля нього сиділа зашмучена Таня. Пересилиючи біль, він звернувся до «романовців»:

— Перед голосуванням хай кожен усе зважить. Всіх нас чекає якщо не смертний вирок, то вічна каторга. Невже не краще з честю померти на барикадах, ніж повільна смерть у каторжній тюрмі? Я закликаю битися до кінця!

Проте більшість проголосувала за здачу.

Після голосування Антон знепритомнів.

Тієї ночі ніхто з «романовців» не склепив повіки. У багатьох сльози відчаю підступали до горла при одній згадці про завтрашній день.

Вранці 7 березня до барикади з'явився віце-губернатор із штатом поліції, загонами козаків і солдатів. З метою уникнення образ і насильства з боку озлобленої солдатні, «романовці» зажадали, щоб їх конвоювали місцеві козаки і щоб віце-губернатор супроводжував їх на всьому шляху до тюрми.

Поліція намагалася раніше вивезти тіло Юрія Матлахова і відправити до лікарні поранених. Але «романовці» рішуче заявили, що не допустять цього.

Змучені і знесилені, зарослі бородами, в пилюзі, протестанти вийшли на Поротовську вулицю. В очах їхніх залягли відчай і затамований гнів. Шестеро товаришів попереду несли тіло Юрія Матлахова. За труною їхали, кожний в окремих санях, троє поранених, тісним колом оточені учасниками протесту.

На вулиці вийшов увесь Якутськ.

На Монастирській вулиці, коли процесія наближалася до церкви, з натовпу хтось покликав:

— Курнатовський! Вікторе Костянтиновичу!

Він не оглянувся, бо, поринувши у невеселі думи, нічого не міг чути.

Антонові ж у тому голосі вчулося щось знайоме. Морщачись від болю, він звівся на лікоть і побачив невисоку жінку у валянках, пальті і білій вовняній хустці. Вона бігла сюди, до його саней, за якими йшов Курнатовський.

— Вікторе! — гукнув Антон. — Тебе кличуть.

Але жінка вже добігла і з сльозами радості кинулася на шию Курнатовському.

Від несподіванки він поточився. Придивившись до жінки, тихо спитав:

— Глаша? Глафіра Іванівна? — В очах його ніби поволі розтанула крига і вони затеплілися ласкавістю: — Не може бути! Звідки ви взялися?

— Наша етапна партія прибула тоді, коли ви були вже там, на барикаді. Я чула, Вікторе, що з вами і Антон Костюшко. Де він?

Курнатовський показав поглядом на сани, де лежав Антон. Костюшко пильно, пильно дивився на неї. Як не схожа вона на ту, давню Глашу! Та була кругловида, з ніжною довгою шийкою, а з очей її, здавалося, так і сипались іскрини то веселі, жартівливі, то з відтінком іронії, то колючі, злі. До того ж, очі були по-дитячому ледь припухлі, а темно-русе волосся гладко зачесане назад. У цієї ж Глаші обличчя витяглося, щіки запали, з обох боків рота залягли борозенки, а в очах — і смуток, і втома, і спокійна мудрість, здобута нелегкими роками.

Вона якусь мить недовірливо і якимось наче суворо дивилася на Антона. Хіба могла вона впізнати в ньому юного петербурзького юнкера? Бліде, без кровинки, обличчя, загострений ніс і широка борода. Тільки очі хворобливо палали.

— Не впізнаєте, Глашо? — глухо спитав він. — Безвусий юнкер, біла ворона...

У Глафіри Іванівни смикнулась верхня губа, на очах заблищали сльози. Вона раптом нахилилася, поцілувала Антона в щоку і, з трудом стримуючи ридання, прошептала:

— Ми гордимось вами, Антоне! Вся чесна Росія гордиться! — По паузі додала: — А за «білу ворону» пробачте... Життя таке складне...

Таня, яка йшла з лівого боку саней, поправила полу кожуха, щільніше вкриваючи Антонову поранену ногу. Тоді він обернувся до неї:

— Таню! Оце ж Глафіра Іванівна Окулова. Пам'ятаєш? Я розповідав тобі про неї.

Жінки привітно вклонилися одна одній.

— Ваша дружина? — спитала Глаша.

— Так.

Тоді Окулова взяла об руку високого чоловіка, що простував поряд з нею, і відрекомендувала Костюшкові:

— Мій чоловік — Іван Теодорович. Перед від'їздом сюди повінчалися в Москві, в Таганській тюрмі. Це, Ясю, Антон Костюшко. — Вона обернулася до Курнатовського і сказала: — А це Віктор Костянтинівич.

Теодорович здійняв шапку і вклонився до Курнатовського, потім до Костюшка.

В цей час підбіг до Теодоровича і Окулової поліцейський пристав, наказав негайно відійти від саней.

Відступаючи вбік, Глаша крикнула:

— Нам призначили село Олекмінське! Я напишу вам!

І помахала рукою в білій рукавичці.

В гурті «романовців», що йшли одразу за труною Матлахова, тихо залунали слова тяжкої жалоби: «Ви жертвою впали в нерівній борні...» Той гімн підхопили всі учасники барикади.

З натовпу, що суцільною стіною стояв по обидва боки вулиці, долидало приглушене ридання.

До Івана Бабушкіна звістка про бунт у Якутську дійшла тільки в середині березня. Тоді він разом із своїми друзями по засланняю послав протест якутському прокурору: «Зважаючи на факти насильства, які постійно повторюються над нашими товаришами в тюрмах, у дорозі і в місцях заслання, ми, революціонери, зіслані в місто Верхоянськ, не маючи фактичної можливості приєднатися до наших якутських товаришів в їх відкритій боротьбі проти диких фактів насильства адміністрації, що особливо почастишали в останній час, заявляємо про свою повну солідарність з товаришами, які сміливо виступили за наші спільні вимоги, і про свою готовність завжди дати відсіч будь-якому насильству над нами».

...«Романовці» не боялися ні каторги, ні смертної кари. «Романовський бунт» проgrimів на всю Росію. Сотні засланців посиляли адміністрації заяви про свою солі-

дарність з учасниками протесту. В телеграмах і листах багатьох робітничих зборів висловлювалися героям співчуття і підтримка. Робітники Твері, наприклад, писали:

«Привіт тверських робітників якутським бійцям!
Героям-якутянам
від тверських організованих робітників.

Товариші! 6 червня на загальній сходці нам повідомили про ваш героїчний подвиг... Віддалені від усього світу, позбавлені будь-яких способів планомірної боротьби за свободу, ви, жменька непримиренних борців, із зброєю в руках вирішили протестувати проти нових насильств над вами нашого звірячого уряду... Мало того, що загнали вас у непроходимі нетрі Сибіру, мало того, що засудили вас на животіння в улусах, далеко від друзів і товаришів,— своїми останніми заходами він хотів зробити ваше життя ще безрадіснішим і нестерпнішим. Вам заборонили побачення з проїжджими товаришами, обмежили свободу пересування і листування, урізали і без того незначну казенну допомогу,— одне слово, захотіли звести вас до становища живцем похованих... Але ви не скорились, ви протестували,— і один з вас убитий, іншим загрожує військовий суд.

Товариші! Ми гордимось вами! Товариші! Ваш вчинок — приклад для нас, приклад стійкості, непримиренності і відваги в боротьбі за нашу свободу. Ми посилаємо вам свій братерський привіт,— хай підтримує він вас у хвилину смутку і журби. Ви не одні. За вами зімкнутими рядами встають нові бійці і кожне нове звірство збільшує їх число. Хай буде прокляте самодержавство! Одною рукою воно губить народ на Далекому Сході, а другою — душить будь-який проблиск свободи.

Геть самодержавство!
Хай живуть герої-якутяни!
Вічна пам'ять т. Матлахову!»

Х

Другу годину гойдався пароплав на хвилях Байкалу. На палубі стояв невисокий чоловік у чорному картузі, брезентовому плащі і ютових чоботях. Мружачи очі,

він дивився вдалину по ходу пароплава. До нього підійшов кремезний панок з обвітреними червоними щокми, в новому бобриковому пальті. На мить піднявши капелюха, він вклонився, блиснувши продовгуватою лисиною, назвав своє прізвище і пояснив:

— Іду з Іркутська на свої золоті копальні. Вони — неподалік від Усть-Баргузіна. — І спитав: — З ким маю честь, дозвольте поцікавитися?

Невисокий чоловік окинув уважним поглядом панка, неквапливо промовив:

— Григорович. Йосип Миколайович Григорович, технік-землевпорядник. Прямую теж до Усть-Баргузіна, а далі — в тайгу. Шукаю придатні для обробітку ділянки. Для переселенців з України — з Катеринославської і Полтавської губерній.

— Там, на заході нашої імперії, стає все тісніше? — спитав панок. — Бунтують селяни. Чутка така — в Полтавській і Київській губерніях мужики з димом пускають поміщицькі маетки, грабують економію... Боже, що робиться на білому світі! І чому государ усе це терпить? Тільки й чуєш: на заводах — страйки, по містах — демонстрації. На моїх копальнях теж неспокійно: робітники вимагають підвищення оплати, скорочення робочого дня. До чого воно дійде?.. Наплодилося люду, як мурашви, і кожне цілится менше зробити, а більше з'їсти. І кожне кричить, аж синіє: дай! З рук виривають... Як їх земля тримає?! Мору на них нема!

— Чому ж нема? Війна з Японією хіба мало поглинула людей? — заперечив технік-землевпорядник. — А скільки з голоду помирає, скільки гине по тюрмах? І це в нашій імперії, яка володіє такими просторами, таким багатством! Та тільки Сибір з його землями, пасовиськами, з його надрами і ріками може прогодувати три такі імперії.

— Це ви правду кажете, — погодився панок. — Сибір — багатий край. Тільки ж рук та й капіталу до нього треба докласти. — Панкові явно не сподобався такий хід розмови. Він спохмурнів і, помовчавши, кивнув головою в бік озера:

— А Байкал наш — красень! Подобається? Так, так, це — гордість Сибіру! Справжнє море! Уявіть собі: довжина його дорівнює відстані від Москви до Петербурга — понад шістсот кілометрів, а ширина — близько

п'ятдесяти. Омулів у ньому — хоч греблю гати. Куштували? Не доводилося? Ну, це вже просто гріх — побувати на Байкалі і не поласувати омулями. А вітерець пробирає? Вам не холодно в плащі? А мені щось і в пальті не жарко. Не хочете чарочкою зігрітися? Ну, як знаєте. Я вам скажу — нам ще пощастило, що дме баргузин, східний вітер. Він виривається з великої Баргузинської долини і, оце ж бачите, як розколихує озеро, гонить по ньому білі вали. Дме завжди рівно і широко. За ним пливти з Усть-Баргузина до Іркутська — чиста насолода. А напроти — гірше. Ну, і за те спасибі богів, що не послав сьогодні сарму. Сарма віє з північного заходу. Не доведи доле за того ураганного вітру опинитися серед озера... Примхливий, підступний наш красень Байкал. Я б і не відважився їхати пароплавом, а що вдієш — до зарізу треба на копальні, а по всій залізниці — страйк. Подумати тільки: на всій залізниці припинився рух... Господи боже ти мій, чим воно все скінчиться?.. Підутати погріюся чаркою...

Він пішов, а Григорович, глибше натягнувши кашкета і піднявши комір плаща, полегшено зітхнув і, знову примруживши очі, дивився вдалину.

Хоч як намагався технік-землевпорядник триматися вільно, невимушено, але досвідчений спостерігач міг би помітити, що він хвилюється і що нерви його дуже напружені. Та й не дивно, бо чоловік, котрий назвав себе землевпорядником Йосипом Григоровичем — не хто інший, як Антон Костюшко-Валюжанич, збіглий каторжник. Панок же видався йому підозрілим. Занадто балакучий. Дуже можливо, що він зовсім і не власник копалень, а звичайнісінький філер. Якщо й справді філер — значить, його, Антона, вистежили, і в Усть-Баргузині на нього вже чекають поліцейські.

При одній думці про це Антона кинуло в піт. Мимовільно він доторкнувся рукою до кишені, де лежав револьвер. О, він це вирішив остаточно: живим у руки не віддасться. Досить з нього тюрем, судів. Революційні бої хвилями перекочуються з кінця в кінець Росії. Антон і сам не раз у думці пристрасно повторював слова, що зараз не сходять з мільйонів вуст: «Хай сильніше грім-не буря!» Жадана буря розгулюється, під її навалою хитається трон. Тепер, як ніколи, йому, Антонові, потрібна воля!

День був сонячний, безхмарний. Далина нестримно кликала, бентежила і непокоїла.

Різні почуття напливали в душу, тіснили одне одне. Він переживав і величезну, ні з чим не зрівнянну радість того, що вирвався на волю і тепер поспішає назустріч жаданій бурі.

Краjala серце згадка про Таню. То він у безсилій люті стискував кулаки, уявивши на мить, що на нього в Усть-Баргузині знову чекають кайдани. То приходили на спомин рідні — мати, сестри, брат. «Як же подати вам вісточку, що я вже на волі? — сумував Антон. — Та звістка, може, полегшила б ваші страждання. А чи полегшила б? Ви й знову б журилися мною: мовляв, чи не впіймано його, чи не напали на нього звірі в лісах, чи не наздогнала ворожа куля? О, будь же ти стократ проклятий, царю, жорстокий тиране! Скільки горя ти завдаєш людям!»

«Ні, ця битва мусить бути вирішальною! — думав Антон. А слідом знову все єство його пронизувала згадка про Таню. «Що вона зараз робить? Про що думає? Які почуття мучать її?»

Антон і Таня, прибувши до Якутська, спершу поєдналися громадянським шлюбом. А після падіння «романовської» барикади, після того, як Антон трохи підлікувався, в каплиці якутської тюрми відбулося їхнє вінчання.

Глаша Окулова, як і обіцяла, писала їм у тюрму. В одному з листів вона докладно розповідала, як уперше зустрілася з Іваном Теодоровичем у Москві, в Манежі, куди поліція загнала учасників демонстрації, тієї демонстрації, на якій Антон бачив її з Катею, гукав до них, а вони так і не почули. В Манежі, в тіснєві, поряд з сестрами Окуловими опинився і Ясь — так у листах Глаша називала свого Івана Адольфовича. Між ними там, у Манежі, одразу спалахнула політична дискусія, бо Глаша тоді ще трималася народницьких ідеалів, а Теодорович був уже марксистом. Антонові яскраво, в деталях, уявилася та дискусія, бо в його пам'яті ще жила його перша зустріч з Глашею в Петербурзі, на квартирі Глаголевих. Потім Окулова потрапила на заслання, далі — робота в Києві, в Іваново-Вознесенську. Після провалу в Іваново знову повернулася до Києва, а звідти, рятуючись від арешту, переїхала до Москви і там

удруге, і вже назавжди, зустрілася з Теодоровичем, членом Московського комітету РСДРП. Спершу заарештували Яся, потім її, Глашу.

З невеселим гумором вона оповідала в одному з листів, як вони вінчалися в московській губернській тюрмі, на Таганці. «В тюремній церкві перед олтарем над тонкими восковими свічками підіймався димок, розмахував кадилом батюшка, тонким дискантом співав дячок. Все, як на звичайних вінчаннях, тільки низькі церковні склепіння, похмурі лики святих та біля масивних дверей стоїть, знявши шапку, підстаркуватий жандарм».

Вони вдалися до вінчання, щоб після суду їх не роз'єднали.

Антон і Таня любилися і вірили одне одному, з презирством ставилися до церковного обряду, але після нового суду змушені були також вдатись до нього, аби їх не роз'єднали, виславши в різні тюрми.

На весіллі Окулової і Теодоровича в тюремній камері, крім політичних в'язнів, була присутня Глашина мама. Катерина Никифоровна. А до Костюшків ніхто з рідних не міг приїхати в Якутськ. Зате були всі «романовці», найближчі їхні друзі. Вони не могли подарувати молодому подружжю ні шовків та оксамитів, ні фарфорового чи срібного посуду. А подарували друзі алюмінієвий кухоль, і Таня, дякуючи за той безцінний подарунок, з сльозами на очах пообіцяла берегти його, мов свяtinю, до кінця своїх днів. Друзі не сумнівалися, що так воно й буде *.

Після весілля всі «романовці» сфотографувалися на подвір'ї, під тюремною стіною, на якій повісили великий портрет Юрія Матлахова.

...Хоч на гроші, зібрані на численних робітничих зборах, було найнято кращих адвокатів, якутський окружний суд засудив «романовців» до 12 років каторги кожного. Звичайно, коли б у Росії так швидко не наростало революційне піднесення і коли б так настійно не лунав по всій країні голос протесту проти розправи над учасниками барикади, їх судив би військово-польовий суд, котрий виніс би щонайменше п'ять-шість смертних вироків.

* Той кухоль зберігається тепер у Московському Державному історичному музеї.

23 серпня «романовці» вислухали остаточний вирок. А через два дні їх відправили вгору по Лені в Олександрівську пересильну тюрму.

Того дня Антон, мабуть, ніколи не забуде. Засланці і жителі Якутська влаштували їм палкі проводи. Надвечір біля воріт тюрми зібрався чималий натовп. Після того, як засуджених до каторги прийняв конвой, вони заспівали «Марсельезу». Голоси їхні мовби злилися в один, рівний і могутній. В Антонових грудях спершу щось наче обірвалося, потім охопив його величезний ентузіазм. Коли в'язні вийшли з воріт тюрми, натовп зустрів їх вигуками: «Хай живуть «романовці!»», «Геть самодержавство!», «Хай живе революція!»

В супроводі натовпу в'язні відправилися до берега, де чекав на них пароплав «Алдан» з баржею. На березі стояв ще більший натовп. Загалом проводжаючих зібралось не менше трьохсот чоловік.

«Романовці» зійшли на баржу. Тоді на березі, сколихнувши повітря, гримнули звуки «Варшав'янки».

Антон з баржі крикнув:

— Товариші! Вічна пам'ять Матлахову!

У відповідь на його заклик одночасно на березі і на баржі заспівали «Ви жертвою впали в нерівній борні...»

«Алдан» рушив з місця, тягнучи за собою баржу. Курнатовський крикнув до проводжаючих:

— До швидкого побачення на барикадах Росії!

Хтось розвідав, що баржу з «романовцями» буде причеплено до пароплава «Граф Ігнат'єв» на пристані за сім кілометрів від Якутська. Весь натовп прискореним маршем відправився туди.

Ні, ні, тих проводів Антон ніколи не забуде. Він тоді ще раз переконався, що їхні страждання і жертви не марні, що з посіяного ними зерна виростуть чудові плоди.

Ті проводи всім учасникам барикади надали сил, підняли настрій. І коли «Граф Ігнат'єв» з баржею на причепі знявся з якоря, коли густі сутінки спустились на землю, над широким простором Лени ще довго лунали революційні пісні і революційні заклики.

В Олександрівському централі, за наказом графа Кутайсова, «старих знайомих» зустріли суворо. Та «романовці» вже не знали ні відчаю, ні туги. З перших днів вони під керівництвом Курнатовського і Костюшка за-

ходились рити підкоп. Сто чотири дні тривала та воістину каторжна робота. Антонові часто давалося взяти поранення, і Віктор взяв повністю на себе рознарядку змін, спуск і випуск їх з підземелля, виставлення сторожових постів. Підкоп мав 85 метрів довжини. Звідти було вийнято 45 кубічних метрів землі. Через той підкоп встигло вийти 15 «романовців», та тільки п'ятьом пощастило зникнути, інші ж десять були схоплені сторожею.

Адвокати наполягали, щоб учасники барикади подали апеляцію. Частина «романовців» (і Костюшко з ними, бо Таня була вже вагітна) зрештою погодилися. Курнатовський же з групою товаришів категорично відмовився.

Незабаром апелянтів було переведено до іркутської тюрми.

Тяжкою була Антонова розлука з вірним другом своїм Курнатовським.

У квітні 1905 року іркутська судова палата залишила вирок якутського окружного суду в силі. Однак прокурор на суді визнав незаконність циркулярів Кутайсова, справедливість вимог «романовців» і надмірну суворість умов на засланні. Оскільки рішення судової палати і заява прокурора порушували логіку, незабаром «романовцям» повідомили, що судова палата постановила підняти клопотання перед царем про пом'якшення вироку і заміну його двома роками ув'язнення в фортеці, без позбавлення прав.

Апелянти рішуче заперечили проти цього. Від імені своїх товаришів Антон заявив суддям:

— Ми зовсім не бажаємо просити яких-небудь милостей у самодержавства.

Ще в Олександрівському централі Антон почав працювати над книжкою «Тактика вуличного бою». План книжки він до деталей обговорив з Курнатовським. Віктор, інженер-хімік за фахом, уже трудився тоді над своїм винаходом — безвідмовним ударником для ручних гранат. Він показував Антонові свої креслення, і Костюшко гаряче схвалив винахід.

Тут, в іркутській тюрмі, Антон завершив роботу над книжкою. Зв'язавшись з Іркутським комітетом РСДРП, передав туди рукопис. Ознайомившись з ним, товариші з комітету повідомили, що рукопис переслали

в ЦК партії і натякнули, що вони готують Костюшкову втечу.

В червні до Антона дійшла звістка про повстання на панцернику «Потьомкін».

Відтоді він уже не знав спокою: всім еством, кожною клітиною рвався на волю.

Він вирішив, що не може, та й не має права засиджуватися в тюрмі, коли революції так потрібні бійці.

Адже наставав світанок нового життя. І хіба ж не символічно, що саме в той час у тюремній лікарні Таня народила сина. Антон давно домовився з дружиною, що, коли у них народиться син, вони назовуть його Ігорем.

У тюремній канцелярії, в товстій книзі, куди занотовували добові рапорти, вже появилася запис: «26 липня 1905 року о першій годині дня у політичної арештованої Стефанії Костюшко народився хлопчик... Батьки від таїнства хрещення відмовились... Побажали назвати дитину Ігорем...»

Антон сидів тоді в карцері. Напередодні народження сина він дуже хвилювався за Таню, боявся, чи витримає вона пологи, знесилена засланням і особливо тюремним режимом. Зрештою зажадав побачення з нею або хоч переводу з одиночки в загальну камеру, де легше тримати зв'язок з дружиною, та заодно й з товаришами на волі. Занадто «відверта» розмова з помічником начальника тюрми і спричинилася до переведення в карцер. Того ж дня начальник тюрми доповідав іркутському губернатору:

«Засуджений до 12 років каторжних робіт А. А. Костюшко галасував, вимагаючи переводу з одиночки в загальну камеру. При відвіданні камери помічником начальника тюрми на його умовляння Костюшко голосно закричав: «Замовкни, сатрап! Ти скоро сам...» — і показав на пальцях грати».

Нервувався Антон і тим, що ніяк не міг зв'язатись з товаришами на волі, аби прискорити втечу. Годинами нерухомо сидів у кутку темного карцера. Холод, волога і погані харчі привели до того, що знову відкрилася рана.

Настала мить, коли терпець його увірвався. Антон, схопившись на ноги, підбіг до дверей і став щосили бити в них.

Наглядач відкрив вічко, втупився в Костюшка оком.

— Негайно дайте мені папір і чорнило! — зажадав Антон.

Його вимогу задовольнили.

«Ага! — радісно подумав він. — Видко, вам не до жартів, якщо так посумирнішали!»

Письмово звернувся до начальника тюрми з вимогою, щоб перевели його на лікування до тюремної лікарні і дозволили побачення з дружиною. В кінці застеріг: «В разі не одержання позитивної відповіді протягом двох годин оголошую смертну голодовку».

Його перевели до лікарні, дозволили побачитися з Танею та Ігорком і помістили на лікування в палату по сусідству з палатою Тані. Туди іркутські товариші і передали Антонові дві пилки, а згодом і шифрованого листа, в якому повідомили план втечі.

Наближався жаданий час. Вдень Антон зайшов до Тані, попрощався з нею, поцілував сонного сина. А вночі виставив підпиляні ґрати (вони були дерев'яні). На щастя, бушувала злива, вартові поховались в будки, і Антон непомічений добіг до тюремної стіни. За допомогою залізного крюка переліз через стіну в умовленому місці, де чекали на нього друзі.

Кілька днів переховувався в Іркутську, і ось тепер їде на пароплаві з паспортом на ім'я Григоровича в Усть-Баргузин.

Трудну дорогу він собі обрав. Звичайно, йому хотілось кинутися на захід, до революційних центрів. Але дорога туди небезпечніша, тим більше, що на залізниці майже припинився рух. Проте не менше вабила його і Чита, найближче революційне місто, через яке з Маньчжурії поверталися в Росію війська після ганебної поразки у війні з Японією. От би обернути їхні багнети проти самодержавства!

Прощаючись з Танею, Антон шепнув їй:

— Вони шукатимуть мене по дорозі на захід. А я вирушу на схід. Іркутські друзі обіцяють потурбуватися про тебе. Коли що — шукай у Читі.

«Чита, Чита! — думав Антон, стоячи на палубі пароплава. — До тебе не рукою подати. Та мені б лише благополучно вибратися з Усть-Баргузина... Розгоряється пожежа! Вирують Пітер, Москва, Одеса, Севастополь. Десь на Чорному морі і Захар Туренко... Як він там? Не повинен би лишитися осторонь важливих подій».

Росія палала.

9 січня в Петербурзі була розстріляна не тільки мирна демонстрація, а й віра в царя. Народ зрозумів, що його доля залежить лише від нього самого.

Повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» з новою силою сколихнуло країну.

Машиніста другої статті Олександра Петрова, який разом з Вакуленчуком, Частником, Антоненком входив до об'єднаної військової соціал-демократичної організації Чорноморського флоту, або, як її називали на флоті,— «морської централки», на початку червня перевели з панцерника «Катерина II» на неозброєне учбове судно «Прут». Згодом сюди ж списали з панцерника «Георгій Победоносець» і матроса Захара Туренка. Командування, налякане зростанням революційних настроїв на флоті, прагнуло ізолювати кораблі від зовнішнього впливу, не допустити агітації серед матросів. Петров, один з найактивніших більшовицьких агітаторів, давно був на прикметі.

Революційний запал на кораблях наростав з кожним днем.

Якось Олександрові передали записку з «Потьомкіна». В ній товариші повідомляли, що повстання першими почнуть потьомкінці. Коли на панцернику піднімуть червоний прапор, матроси «Прута» повинні висадитися на берег і захопити артилерію.

Але вранці 15 червня командування несподівано відправило «Прут» до Тендрівського півострова для огляду мішеней, приготованих для маневрів. І вже там, на півострові, наступного дня матроси почули, що «Потьомкін» повстав. Що ж робити їм тут, на «Пруті»? Спробувати захопити судно на рейді? Занадто ризиковано.

Вирішили ждати виходу в море.

Лише 19 червня на світанні від Тендрівського маяка, що височів недалеко від Миколаївського порту, вийшов «Прут» у відкрите море і, розрізаючи зеленкуваті морські хвилі з білими гребенями піни, ліг курсом на Севастополь. Зійшло сонце. На юті все було приготовлено для недільної молитви. Кременний піп, виблискуючи під ранковим промінням позолоченими ризами, нетерпеливо чекав матросів, щоб піддати «віровідступників» і «державних злочинців» — потьомкінців — анафемі. Матроси

сходилися неохоче, огинались поодаль, збиралися групами, перешіптувались, а декотрі й сперечалися. Раптом почувся заклик:

— До зброї!

Матроси кинулися до рушниць і ящиків з патронами і, вже озброєні, швидко заповнили верхню палубу.

На палубі все голосніше лунало:

— Ура!

— На Одесу!

— До «Потьомкіна»!

Офіцери намагалися роззброїти повсталих. Першим вистрелив високий моряк у матроській робі — Дмитро Титов. Слідом гримнув постріл Захара Туренка, а за ними — ще і ще... Двох офіцерів було вбито, інших, у тому числі й попа, — арештовано.

На капітанський місток збігли Олександр Петров, Дмитро Титов, через якого більшовики судна підтримували зв'язок із Севастопольським комітетом РСДРП, кучерявий велетень Іван Чорний, Іван Адаменко, Захар Туренко, всі — більшовики. Петров наказав повернути корабель курсом на Одесу і гукнув до матросів:

— Браття! Досі знав лише дехто з вас, а тепер знайте всі, що я — член Російської соціал-демократичної робітничої партії. Третій з'їзд нашої партії прийняв рішення про збройне повстання. Народ наш далі не може і не повинен миритися з своїм рабським становищем. Партія більшовиків, Ленін закликають до вирішального бою з самодержавством! У нас є зброя! Ми проявимо пролетарську солідарність і стійкість. Ми підемо на допомогу «Потьомкіну». І ми переможемо! — Рослий, з палкими очима і високим лобом, він розправив свої широкі плечі і, вдихнувши на повні груди повітря, додав: — Пропоную обрати представників від класів і вахт і довірити їм долю корабля і нашу долю.

Матроси обрали представників. Головою комітету став Олександр.

До Одеси підходили надвечір. До «Прута» поспішав катер. На ньому прибув лоцман. Він передав пакста Титову і сказав, що «Потьомкін» вийшов у море. Ескадра тримала курс на Одесу, а тепер подалася до Севастополя.

Знову перед прутівцями постало тривожне питання: що робити?

Вирішили повернутися в Севастополь, увійти туди під червоним прапором і всю ескадру підняти на революцію.

Катеринославець Захар Туренко перший тиждень перебував на «Пруті», але Петров і Титов уже знали, що він більшовик, і ставилися до нього з довірою, як до здібного агітатора.

Тепер, у морі, Дмитро Титов передав Захарові свіжу листівку Севастопольського комітету РСДРП, щоб той прочитав матросам. Всі зібралися на юті, і Захар, обвітренний і засмаглий, чорний, мов негр, почав голосно читати:

«Від краю і до краю нашої величезної країни пролунав могутній заклик до боротьби за свободу і щастя народу... Могутня хвиля нашого руху, широко розлившись по всій Росії, примусила прокинутися і наших братів-матросів...

Наближається час розплати з самодержавною клікою! Переможне повстання народу визволить Росію від мороку і насильства двоголового орла. Підтримайте повсталих матросів і робітників! Виходьте разом з ними на вулиці! Приєднуйтеся до заклику:

— Геть самодержавство!

— Хай живуть матроси Чорноморського флоту, які борються!»

Листівка підняла настрій повсталого екіпажу.

Прутинці не знали, що «Потьомкін», у якого кінчалися продовольство і паливо, вирішив здатись румунським властям, і в цей час уже наближався до Констанци.

«Прут» на всіх парах поспішав до Севастополя. А там його вже ждали міноносці і війська, що лишилися вірними царю. Міноносці, ще на підході «Прута» до рейду, оточили його.

Повстання на судні було придушено.

Сорок чотири матроси учбового судна опинились в місцевій каторжній тюрмі. Кілька тижнів тривало слідство. За наказом командуючого флотом віце-адмірала Чухніна слідчі доклали всіх сил, щоб добитися хоч від одного прутівця відмови від своїх переконань. Але жоден не піддався ні умовлянням, ні погрозам. Петров брав усю вину на себе.

На Корабельній стороні, за Кілен-бухтою, десять днів тривав процес. Місце суду було оточене військами. Свід-

ками суду були гори, море та цепи солдатських багнетів, розставлених наокіл п'яти верств у чотири ряди.

Чотирьох — Олександра Петрова, Дмитра Титова, Івана Чорного та Івана Адаменка — засудили до розстрілу, інших — до вічної каторги і різних строків тюремного ув'язнення.

Чотирьох героїв розстріляли за Костянтинівською батареєю на світанку 24 серпня. А засуджених до каторжних робіт відправили в Забайкалля, до Акатуйської тюрми.

ХІІ

Невисокий чоловік у кожусі і вухатій шапці з торбиною за плечима, зупинившись під високою ялиною, втомлено сперся на її товстий стовбур спиною. В очах його зажевірла радість, на лобі ледь розправилися зморшки, бо внизу, в широкій долині, перед ним лежало місто — його земля обітована, про яку він снів усі ці довгі дні, до якої так прагнув.

Перед ним була Чита.

Він подолав довгий і трудний шлях від Усть-Баргузіна, через Баргузинську тайгу, поспішаючи сюди, на схил Яблонового хребта. Мало не на кожному кроці на нього чекала небезпека, і тоді, як пробирався через глухі нетрі тайги, і тоді, коли спускався в людські поселення біля золотих розсипищ і олов'яних рудників. Іноді йому здавалось, наче тільки вчора був студентом-гірником і мріяв побувати в складі геологічної експедиції тут, у Сибіру. І тепер, хоч як важко було йому долати таку відстань пішки, все ж назбирав у свою торбину мінералів. Дуже жалкував, що зараз не може зробити хімічних аналізів тих мінералів, але й те, що міг побачити неозброєним оком і про що довідався з розмов із місцевими старожилами, — радувало його. Адже в цьому суворому як слід не обжитому краї залягали величезні скарби, які незабаром перейдуть до рук народу. Ця земля багата не тільки на золото, олово, алюміній, а й на кам'яне та буре вугілля, тут і вольфрам та молібден, і мідь, і плавиковий шпат... Дійдуть і до них руки народу!

А зараз перед чоловіком внизу лежала Чита. Місто розкинулося в долинах рік Чити та Інгоди і амфітеат-

ром підіймалось по відрогах хребта Черського. Хребет підступав до самого берега Інгоди в тому місці, де впадає в неї річка Чита. Погляд подорожнього зупинився на двогорбій горі, високій і безлісій. «Це ж, мабуть, і є Титовська сопка,— подумав він, пригадуючи розповідь своїх товаришів про Читу.— Вона підходить до міста з південного заходу». Центральні квартали, розташовані на лівобережжі Інгоди, утворювали ряди паралельних вулиць, що уступами підіймалися по схилу. Верхні вулиці тієї нагірної частини пролягли серед соснового лісу. Десь там, на лівому березі Інгоди,— пасажирський вокзал і станція Чита-II, збудована півтора року тому, а на правому березі — станція Чита-I з величезними залізничними майстернями, паровозним депо. Саме ті майстерні найбільше цікавили подорожнього.

Відпочивши трохи, він спустився в долину, увійшов у вузьку вуличку передмістя і швидко знайшов будиночок стрілочника станції Чита-I — Пимона Артеменка. Господар зустрів його на подвір'ї. Подорожній назвав пароль, який дали йому іркутські товариші.

Артеменко — він щойно повернувся з роботи і ще не встиг відмити мазуту з рук,— відповів на пароль, і вони пішли до будиночка.

— Роздягайся, дорогий товаришу,— сказав господар у кімнаті, й собі знімаючи шапку і розстібаючи гудзики короткого засмальцьованого пальта.— Пробач, величати не знаю як.

Гість зняв з плечей торбу:

— Йосип Григорович. За фахом — технік-металург.

— Ну, технікові неважко влаштуватися в залізничних майстернях. А наші майстерні — зараз основний робітничий осередок.

Доки вмивались, перемовлялися лише зрідка. Коли ж сіли до столу, Артеменко повів мову про останні читинські події. А події сталися знаменні. Робітники залізничних майстерень захопили цейхгауз залізничного батальйону, взяли з нього шістсот гвинтівок. Військове начальство наказало солдатам відкрити вогонь по залізничниках. Одного робітника було смертельно поранено, він не довжив і до вечора. Читинський комітет вирішив завтра влаштувати похорон, але такий, якого ще не знала Чита. Вийдуть усі робітники. Похорон має вилитися в масову політичну демонстрацію.

Вночі в залізничних майстернях відбулися багатолюдні збори. Разом з Артеменком прийшов туди і Григорович, він же Костюшко. Після кількох ораторів попросив слово Антон. Зійшовши на невисокий поміст, зняв шапку, поправив пенсне і голосно гукнув:

— Товариші читинці! Царський уряд підписав ганебний Портсмутський мир з Японією. Потерпівши поразку в цій війні, самодержавство продемонструвало, наскільки воно прогнило. Ми покликані історією стерти з лиця землі владу поміщиків і капіталістів, засновану на жорстокому гнобленні народу, на свавіллі і тиранстві. Цар-душогубець кинув на війну близько мільйона солдатів. Це — наші брати, робітники і селяни, одягнені в сірі шинелі. Після непоправних втрат, після гіркої поразки, вони зараз повертаються додому. Через Читу один за одним ідуть військові ешелони. На нас історія поклала надзвичайно важливе бойове завдання: день у день вести серед солдат пропаганду, готувати їх до революційних битв. Ми все повинні зробити, щоб, повернувшись додому і скинувши солдатські шинелі, вони стали в ряди революційних бійців і щоб жоден з них не підняв гвинтівку проти своїх братів-пролетарів. В ешелонах, що їдуть на захід, — не лише солдати. В них — зброя. Наш обов'язок — не тільки себе, а й робітників сусідніх областей та губерній забезпечити зброєю. Чита повинна стати революційним арсеналом. Ми зобов'язані перетворити Читу в неприступний бастион! Ми зробимо Читу непохитною східною цитаделлю російської революції!

Доки говорив Антон, стояла мертва тиша. Останні ж його слова потонули в зливій оплесків і схвальних вигуків.

Наступного дня ховали забитого солдатами робітника. На похорон вийшли не тільки робітники, а й ремісники, дрібні торговці, гімназисти, інтелігенція. Величезний натовп городян з революційними піснями рухався до Дальнього вокзалу, щоб там з'єднатись з робітниками. Губернатор генерал-лейтенант Холщевников наказав поліції, жандармерії і козакам не допустити з'єднання тих двох колон. Царські опричники виставили заслін на льоду річки Чити. Коли городяни наблизилися до заслону, сотня кінних козаків пустила в хід нагаї. Зчинилось справжнє бойовище. Крик і лайка, посвист нагаїв, тривожне іржання коней. Закривавився засніжений лід. На ньому лежали повалені і затоптані кілька десятків де-

монстрантів. А серед демонстрантів було багато жінок і близько чотирьохсот гімназистів, у тому числі й молодших класів. За що їх побито і покалічено? Що наслідком провести в останню путь убитого робітника?

Розправа над учасниками похорону викликала новий вибух обурення і гніву. Тисячі читинців, котрі до цього ще вагалися, тепер рішуче стали на бік повсталих.

Буря пролетарської ненависті примусила задуматися навіть козаків, які брали участь у розправі: багато хто з них уже відкрито кається. Залізничний батальйон оголосив про своє приєднання до повстанців.

У ті дні Антона Костюшка було введено до складу Читинського комітету РСДРП. І вже як член комітету він відправився з товаришами в казарми читинського гарнізону.

XIII

Тепер не знав Антон ні сну ні спокою. Разом із своїми новими друзями Іваном Кривоносенком та Прокопом Столяровим він щодня вів агітаційну роботу серед солдатів, добиваючись переходу всього читинського гарнізону на бік повсталих. Товариші дивувалися, звідки у нього стільки енергії після трирічного перебування в тюрмі і, побоюючись за його здоров'я, радили іноді перепочити.

— Та зрозумійте ж,— відказував їм Антон,— зголоднів я за справжньою роботою. Зрештою діждався я щастя, а ви ніби хочете відняти його у мене.

Але для повноти щастя не вистачало йому Тані з сином. Скільки він дум передумав про них! Як сумував за ними! Аби ж хоч не в тюрмі залишив їх, слабих і немічних!

Не знав Антон, що в ті дні за царським маніфестом від 17 жовтня Таня вийшла на волю. Іркутські друзі, як і обіцяли Костюшкові, не забули про неї. Таню з малим Ігорком біля тюремної брами зустрів Олександр Попов із своєю матір'ю.

Олександр Інокентійович Попов був професіональним революціонером, хоч до партії вступив не так і давно, років зо три тому. Родом — сибіряк: в Іркутську минуло його дитинство, там же почав і учителювати. За завдан-

ням Сибірського союзу РСДРП він переховував і поширював нелегальні революційні видання, розмножував їх у заснованій іркутськими робітниками друкарні, під самим носом поліції. Влаштувавшись прикажчиком у магазин Макушина, використав той магазин для явок і пересилки нелегальної літератури. Пізньої січневої ночі 1903 року поліція увірвалася на квартиру Олександра і вчинила обшук. І на квартирі, і в магазині знайшла багато книжок з печаткою партійного комітету. Иркутська судова палата засудила його до одного року і восьми місяців ув'язнення.

Перебуваючи в тюрмі, Олександр довідався про подвиг «романовців», а згодом йому довелося понад місяць бути разом в одній камері з Антоном Костюшком. Вони щиро заприятелювали.

Вийшовши з тюрми за тим же царським маніфестом на два дні раніше від Тані, Олександр з допомогою товаришів з комітету РСДРП встиг придбати для неї теплий одяг і все необхідне для Ігорка.

В комітеті, не покладаючи великих надій на царський маніфест, вирішили, що Попову з Танею необхідно негайно залишити Иркутськ і виїхати до Чити. Олександр доручили зайнятися там відправкою зброї для іркутських робітників.

Приїзд Тані з сином здався Антонові вже зовсім неймовірним щастям. Іван Кривоносенко запропонував їм оселитись в одній з кімнат свого будиночка.

Костюшки знову зажили родиною.

В Антона мовби виросли крила. Він повеселішав і з новою силою поринув у роботу.

Олександр Попову Читинський комітет доручив вести також пропаганду серед солдатів, які поверталися з Маньчжурії.

...Швидко зліталися орли до одного гнізда.

Прибув черговий ешелон з Маньчжурії. З останнього вагона вийшов чоловік у блаженському пальті і чорній високій шапці. Зіщулившись від холоду, втягнувши голову в плечі, він зупинився на пероні і довго не міг відірвати погляду від червоного прапора, що майорів на будинку вокзалу.

Пероном йшов солдат з гвинтівкою за плечима і червоною пов'язкою на рукаві шинелі. Приїжджий придивився до нього і раптом гукнув:

— Мікеладзе! Леонардо Мікеладзе!

Солдат за кілька кроків від приїжджого зупинився, потім приступив ближче. Густі чорні брови, що зрослися на перенісці, поповзли вгору, а в очах засвітилися радість і здивування:

— Віктор Костянтинович?! Звідки?

— Ти диви! — здивувався і Курнатовський. — А я думав, що вже й сам чорт не впізнає мене. Звідки я? З Акатуя! Пробиваюся на захід, до центру подій.

— Виходить, не забули ви гору Святого Давида в Тифлісі?

— Не забув, Леонардо! — відповів Курнатовський, потискуючи руку друга. — Це ж ти підняв там червоний прапор.

Мікеладзе, середнього росту худорлявий солдат, журливо похитав головою:

— Змінилися ви.

— Дуже постарів? — спитав Курнатовський. — До Сибіру їхав з чубом, а тепер — дивися. — Він зняв шапку і, трохи нахилившись, показав лисину, що пролягла через усю голову. Одягнувши шапку, байдуже махнув рукою: — Біє із нею, з лисиною. Головне — у нас революція. Я ще на станції Борзя почув, що вся Забайкальська залізниця тепер підкоряється тільки розпорядженням Читинського комітету РСДРП. Залізничники, довідавшись, що ми з Акатуя, без квитків влаштували нас на поїзд. А як ти опинився тут, Леонардо?

— Після мітингу на горі Святого Давида довелося на кілька місяців утекти з Тифліса, — сказав Мікеладзе. — А як почалася оця чортова війна з японцем, мене мобілізували і запроторили аж сюди. Зроду не сподівався, що доведеться побувати на краю світу. Казали нам маків шапками закидаємо. А що вийшло? — Він зітхнув і додав: — Може, й краще, що так сталося. Тепер ось — революція...

— Що означає червона пов'язка на твоїй руці? — спитав Курнатовський.

— Наш третій резервний залізничний батальйон приєднався до повсталих робітників, — відповів Леонардо. — Учора на наш бік перейшов увесь читинський гарнізон. — Майже впритул підступивши до Віктора Костянтиновича, захоплено сказав: — Антон Антонович уміє розмовляти з нашим братом-солдатом.

— Антон Антонович? — наморщив лоба Курнатовський. — Чи не про Костюшка ти кажеш?

Леонардо оторопіло зиркнув на Віктора Костянтиновича, сторожко оглянувся і сказав:

— Про Костюшка, тільки... Тут мало хто знає його як Костюшка. У нього паспорт на ім'я техніка Григоровича.

Курнатовський строго нахмутив брови, але очі його загорілись ще більшою радістю:

— Чому ж досі мовчав, Леонардо?! Мерщій веди до Антона!

— Зараз він виступає перед новобранцями другого Сибірського корпусу.

— То веди на квартиру!

Леонардо ніяково всміхнувся:

— Я, Вікторе Костянтиновичу, службу несучу, перебуваю в наряді... Тут, у майстернях, товариш Попов. Познайомлю вас, а він уже дасть адресу Григоровича.

Курнатовський випростався, збив шапку мало не на потилицю:

— Зачекай мене тут, Леонардо. Я тільки речі візьму...

І подався до свого вагона.

...Дерев'яний будинок Івана Кривоносенка стояв на Сунгарійській вулиці. У вікна світило сонце. Курнатовський, уже без пальта і шапки, тер нахолоді руки, походжаючи по невеликій кімнаті, зрідка погладжував свою лисину, спідлоба поглядаючи на Таню. Вона стояла біля ліжка, спершись ліктем на бильце, а другою рукою погойдувала люльку, в якій прокинувся Ігорек.

— Маленький Костюшко такий же неспокійний, як і батько,— сказав Курнатовський.— А ти, Таню, змінилася.

— Які ж зміни ви бачите в мені? — спитала вона і зашарілася.

— Яюсь заокруглилася, появилось більше жіночності,— сказав Віктор Костянтинович.— Стала ще вродливішою. Заздрю Антонові... У вас — сім'я, росте синок... Почалась революція. Настане нове життя, заживете щасливо. А я постарів, зовсім дідом зробився. Сьогодні на вокзалі зустрів знайомого грузина. Він ледве впізнав мене...

— Це й не дивно. Ви ж тільки-но вирвалися з каторги,— співчутливо розглядаючи його, сказала Таня. Таки справді Віктор помітно постарів за час їхньої розлуки. Густі зморшки лягли під очима, глибока складка розділила брови, і сивина торкнулася не лише поріділого во-

лося на скронях, але й вусів. Тільки в очах, хоч і присмучених, задумливих, появилася мовби ще більше доброти. Яку ж твердість духу треба мати, щоб пройшовши через такі тортури, зберегти теплоту і любов до людей! Ось і зараз він поглядає на неї по-батьківському ласкаво, і голос його сповнений приязні й тепла. І Таня ще ніжніше промовляє: — Трохи відпочинете, підправите своє здоров'я. Роками ви ще ж не старий...

— Тридцять сьомий пішов мені, Таню,— зітхнув Курнатовський.— Тридцять сьомий. Минула молодість...

— Ще буде і у вас своя сім'я,— гаряче запевнила Таня.— Катерина Іванівна пише ж вам? Де вона тепер?

— Була в Парижі. А зараз... Таке становище... По всій Росії — страйки. Пошта, телеграф то тут, то там не діють. Зв'язок обірвався... Але чому так довго немає Антона?

— Іноді до пізньої ночі сиджу біля вікна, жду,— сказала Таня.— У Якутську і в селі Марха під Якутськом ми отак пожили з ним недовго, а оце втретє сімейна квартира. Щодня тремчу, боячись, що й знову втрачу своє щастя. І ввижаються мені страшні картини: то ніби хтось із-за рогу напав на Антошу, то — наче арештували його агенти губернатора Холщевникова і вивезли з міста...— Вона взяла на підвіконні і подала Курнатовському аркуш гербового паперу: — Погляньте, який секретний губернаторів циркуляр ще з вересня гуляє по Забайкаллю.

Взявши до рук той аркуш, Віктор Костянтинівич прочитав:

«19 вересня 1905 року

Повітовим начальникам і поліцмейстерам Забайкальської області, читинському поліцмейстеру.

В ніч на 3 серпня сього року втік з Іркутського тюремного замку політичний арештант Антон Антонович Костюшко-Валюжанич, засуджений до дванадцяти років у каторжні роботи.

Внаслідок цього пропоную Вашому високоблагородію негайно провести у ввіреному Вам районі розшук Костюшка-Валюжанича і про результати такого мені донести.

Прикмети Костюшка-Валюжанича: 28 років, зріст два аршини шість з половиною верш., волосся на голові, вусах і бороді темно-русьє, очі сірі, ніс сідловидний, обличчя чисте.

Військовий губернатор генерал-лейтенант
Холщевников.

Керуючий відділенням
Юринський».

Кладучи аркуш на підвіконня, Курнатовський промовив:

— Тепер у Холщевникова руки короткі.

— А все ж страшно мені,— сказала Таня.— Хіба мало в губернатора таємних агентів? Чого тільки не передумаю, ждучи Антошу! А він приходить, хоч і втомлений, але збуджений, веселий і висипає переді мною цілий ворох новин, кричить: «Таню! Голубко моя, радій! Сьогодні ще два вагони зброї відчепили від ешелону, що йшов з Маньчжурії. Відчепили під тим приводом, що, мовляв, потрібен ремонт, букси ось-ось загоряться. Ті вагони загнали в тупик і в один мент вивантажили зброю, перевезли на свій склад». Або з порога гукне: «Таню! Тепер з нами навіть ветерани Забайкальського козачого війська. Сьогодні тричі виступав у них на мітингу, аж охрип!»

Ледве встигла вона промовити ці слова, як заскрипіла хвіртка.

— Це — він! — стрепенулась Таня і кинулась в сіні відчиняти.

Курнатовський чув, як вона, щасливо сміючись, говорила Антону: «А відгадай, хто в нас у гостях? Нізащо не відгадаєш!»

Антон, мабуть, обіймаючи Таню, весело сміявся:

— А я й відгадувати не буду: не маю на це часу. Я просто відчиню двері і побачу...

Він і справді рвучко відчиняє двері, рішуче переступає поріг і... зупиняється. На якусь мить розгублюється, тоді, широко усміхаючись, розкидає руки і обіймає Курнатовського, примовляючи:

— Тебе, Вікторе, сам бог прислав до нас! Ах, друже мій вірний! Як нам тебе не вистачало!

Коли Таня увійшла до кімнати, вони ще то штовхали один одного, то поплескували по плечах, і на очах їхніх блищали сльози радості.

— З Акатуя?

— З Акатуя...

— До нас, у Читу? Чи тільки проїздом? Хочеш на захід?

— Пораджуся з тобою, Антоне.

— Що ж тут радитися? Ми просто не відпустимо тебе. Я скажу своїм товаришам... Та ми, коли що, силою тебе залишимо...

— От бачиш, Таню, який він? Уже — силою. Захопив владу і вже погрожує мені новим арештом!

— Але ж, Вікторе, — в ім'я торжества революції! Ми тебе ім'ям Читинської республіки не відпустимо...

— Читинської республіки? — здивувався Курнатовський.

— Так, — запально говорив Антон. — Комітету підлягає вся Забайкальська залізниця. Нас підтримує неможне селянство. Щоправда, на деяких рудниках ще вагаються. На Пещанці, наприклад... Роботи тут, Вікторе, — під зав'язку. Марксисті потрібні — кров з носа, як говорить грузин Леонардо. Між іншим, чудовий товариш. Під Ляояном поранений, нагороджений георгієм. Після госпіталю прибув у запасний залізничний батальйон. Прекрасний агітатор серед солдатів. Такі агітатори є, їх готує Олександр Попов. А тебе, саме тебе, Вікторе, нам не вистачало. Освічений марксист, чудовий практик, визнаний теоретик. Тебе і тут багато хто знає. Бери все до своїх рук, веди нас. Ми всі підемо за тобою. Ех, сюди б ще Бабушкіна!..

Справді, революційні події тут плинули одна за одною. Часто вони спалахували стихійно. Революційний ентузіазм був величезний. Узагальнити ж перший досвід, накреслити перспективу нерідко члени комітету РСДРП просто не встигали. Антон майже весь час перебував серед солдатської маси, створював збройні робітничі дружини. Робітників треба було навчити військової справи, бо серед них, особливо серед молоді, багато таких, котрі в руках не тримали рушниць. А тут ще — меншовики, есери. Їх, на щастя, мало. Читинський комітет — чисто більшовицький. Але й вони завдають клопоту. Більшовики — за збройне повстання, а ті — огинаються, крутіяться, а то й прямо проти комітету виступають. Доводиться переконувати їх, іноді навіть умовляти, бо за ними йде певна частина малосвідомої маси.

— Про все це — потім, — сказав Антон. — Ти, Вікторе, спершу розкажи, як вирвався з Акатуя і взагалі — що таке Акатуй.

— Відверто кажучи, про нього і згадувати не хочеться, — зітхнув Курнатовський. — Це ж ви знаєте, що мене затримали в Олександрівській тюрмі, бо цар мав остаточно вирішувати мою долю як дворянина. Він, як слід було сподіватися, вирок затвердив і позбавив мене дворянського звання. Не розуміє, дурень, що я давно плюнув на те звання. В кінці серпня мене відправили в Акатуй і через три тижні я був уже там. Акатуйська тюрма здавна вважалася гиблим місцем: харчування жахливе, камери вологі, в'язнів за найменшу провину били нагаями. Політичні в'язні і карні злочинці від зорі до зорі працювали на руднику в кайданах. Так було до середини цього року. Але «романовців» начальник тюрми Фіщев зустрів заявою, що нас, мовляв, заковувати в кайдани не будуть, і розпорядився, щоб посиляли тільки на легкі роботи. Дозволили ходити в камери до товаришів, одержувати посылки від рідних, навіть користуватися тюрмною бібліотекою. Можеш собі уявити, Антоне, наскільки послабився там режим, якщо ми в Акатуї читали навіть газету «Пролетарій». Згодом ми і зовсім перестали виходити на роботу. Потім — царський маніфест про амністію. А це означало, що революція іде вгору. Сам розумієш, як ми раділи...

Таня готувала вечерю, подавала на стіл. Курнатовський і Костюшко, сидячи за столом, пильно придивлялися один до одного. Хоч і не так багато часу минуло після їхньої розлуки, та обидва встигли помітно змінитися зовні: Курнатовський постарів, а Костюшко змужнів, у сірих очах його появився металевий блиск, якого Віктор раніше не помічав. Змужнів Антон зовні, а чи змужнів внутрішньо? Схоже, що так. Міркування його стали ще тверезіші, оцінює обстановку реально. Що Антон залишиться назавжди більшовиком — у цьому Курнатовський не сумнівався. Але чи міцно загнуждав він свої романтичні уявлення і поривання? Він весь палає... І ось бачите — вже Читинська республіка.

— Ти сказав: Читинська республіка, — роздумливо промовив Курнатовський, заглядаючи в очі Костюшка. — Чому Читинська республіка? Ви що — хочете відділитися від Росії?

— Що ти?! — Антон різко відхилився від столу. — Наш Конвент проголосив Читинську республіку, щоб продемонструвати, що ми повністю порвали з самодержавством.

— Конвент? — звів брови Курнатовський. — Це що таке? Всюди створюють Ради, а у вас Конвент?

Антон весело зареготав:

— Не лякайся, Вікторе! У нас — теж Рада. Це я образно назвав її Конвентом. Конвент, воно, знаєш, звичніше і звучить ніби значиміше, революційніше. Я щойно повернувся з казарм Другого сибірського корпусу. Сьогодні ми там теж обрали солдатських і козачих депутатів. За пропозицією Читинського комітету мені довелося очолити Раду.

— А як настрої офіцерства? — поцікавився Курнатовський.

— Воно неоднорідне, — подумавши трохи, сказав Антон. — Є — служаки, солдафони, вірні цареві слуги. А є частина свідоміших. Поразка у війні з Японією багато на що відкрила їм очі. Вони зжилися з солдатами під час тяжких боїв і ганебних відступів, обурені бездарністю вищого командування. Ті, хто справжній патріот вітчизни, розуміють, що існуючий лад — справжня трагедія народу, що треба рятувати Росію від самодержавства. Але на який шлях стати — не знають. Простого люду бояться, наші революційні цілі їх лякають. Проте є серед них невелика група надійних товаришів. У тому числі і мій колишній однополчанин. По Несвіжському полку. Тоді він був свиня свинею. Навіть підіймав руку на солдатів. Але більше року побув на війні. Вона і його дечому навчила. Я кажу про капітана Шаргородського. Через цих офіцерів ми здійснили один задум: організували «Союз військовослужбовців у місті Читі», точніше — офіцерський союз. Девіз його такий: «Армія — народ. 14 грудня 1825 року». Через цей союз будемо впливати на офіцерство.

Курнатовський весело засміявся:

— Абсолютно певен: девіз — твоя, Антоне, ідея. Ти його запропонував. Ох і полюблюєш ти історичні паралелі, аналогії.

Костюшко, знімаювши, знизав плечима:

— Невже ти проти використання революційних традицій?

— Сохрани і помилуй! — замахав руками Курнатовський. — Просто впізнаю твій почерк. Я теж за використання революційних традицій. За критичне використання, звичайно... Мене дуже цікавить: чи далеко за межі Чити і Забайкальської залізниці поширився ваш вплив? Як селянство, козацтво? Згадай, Антоне, якої помилки припустилися французькі комунари. Я кажу не тільки про те, що паризький пролетаріат спинився на півдорозі: не взяв до своїх рук, наприклад, банк, вчасно не повів рішучого наступу на Версаль, дав можливість коротуну Тьеру зібрати свої сили і залити кров'ю комунарів вулиці Парижа. Я кажу про те, що інші міста Франції, її провінція, в тому числі й селянство, не піднялися одностайно на революцію, не подали достатньої підтримки Комуні. Я кажу, зокрема, і про те, що треба добре поставити широку пропаганду. Листівки, прокламації — це добре, але потрібна, як мені здається, газета...

— Саме так! — вигукнув Антон, коротким рухом руки поправляючи пенсне. — Газета нам як повітря потрібна. Ми про це вже говорили. Я гадаю, що тут, Вікторе, тобі і карти в руки. Через газету ти вчитимеш нас усіх, спрямовуватимеш наші дії, підніматимеш нові тисячі забайкальців на революцію. Згадай, як за часів Великої Французької революції газета «Друг народу» Марата... — почав було Антон, але, поглянувши на Курнатовського, помітив іронічні вогники в його очах і осікся, на мить розгубився. Потім зареготав, примовляючи: — Не буду, Вікторе!.. Більше не буду сьогодні вдаватися до історичних аналогій. Власне, нам немає потреби ходити далеко за прикладом: наша ленінська «Искра» — чудовий взірєць. Або «Пролетарий»...

Таня сіла поряд з чоловіком, обережно доторкнулася рукою до його руки:

— Антошо! Юшка прохолоне, а Віктор — з дороги. Повечеряйте, а вже потім...

Костюшко привітно поглянув на дружину, кивнув на знак згоди:

— Мовчу, мовчу, Тетянко. — Він вийняв з нагрудної кишені піджака годинника і, поглянувши на нього, звернувся до Курнатовського: — Ти дуже втомлений, Вікторе? Ні, ні, я знаю, — дуже... Але чи не зміг би ти після

вечері разом зі мною піти в комітет? Цим би ти дуже порадував моїх товаришів. Там би ми поговорили і про газету, і про інші справи...

— Революція на втому не зважає, Антоне,— твердо, з ноткою докору сказав Курнатовський.— Я стільки років і з таким нетерпінням ждав цього часу! При чому ж тут утома?..

Після вечері пішли в комітет.

Він містився не так і далеко, в будинку Шереха, на розі Єнісейської і Сретенської вулиць.

Того вечора Костюшко познайомив Віктора із своїми читинськими друзями. Особливо приємне враження справили на Курнатовського літній робітник Прокіп Столяров, який набачився і натерпівся всякого лиха в житті, добре знав психологію, потреби і надії робітничі, і молодий роками, енергійний і вже досвідчений Ісай Вайнштейн, і помічник начальника станції Чита-І Ернест Цупсман. Прекрасний знавець своєї справи, Цупсман і раніше користувався повагою серед залізничників. Тепер це великою мірою допомагало йому успішно виконувати складні завдання Читинського комітету на всій Забайкальській залізниці.

Читинські більшовики з великою радістю прийняли в своє коло Віктора Курнатовського, учня і друга Леніна, одного з керівників романовського бунту.

Ще того вечора, прислухаючись до кожного його слова, вони зрозуміли, що перед ними — досвідчений революціонер, непохитний лєнінець, і одностайно визнали його авторитет бойового керівника і організатора.

Курнатовського ввели до Читинського партійного комітету і призначили редактором газети «Забайкальський робочий».

XIV

На берегах Чорного моря, як і по всій Росії, було неспокійно.

Севастополь вирував.

Серед революційних моряків усе виразніше окреслювалася постать лейтенанта Шмідта. Син адмірала, блискучий офіцер флоту, соціаліст за переконаннями, він не входив ні до якої партії. Глибоко обурюючись бездарністю і тупою жорстокістю царя і його сановних оприч-

ників, Шмідт розумів, що самодержавство можна повалити тільки збройною силою, хоч добре ще і не усвідомлював шляхів боротьби.

Приблизно на цей час припала і розв'язка його сімейної драми.

Він широко любив і шанував свою добру і ніжну матір, за походженням доньку князя Сквирського, предки якого прогайнували своє багатство. Не маючи посагу, вона віддалася за грубого морського офіцера, від якого натерпілася горя. Померла молодою в Бердянську, залишивши напівсиротами доньку Ганну і сина Петра. Вихований на статтях Миколи Михайловського, на творах Гліба Успенського і Льва Толстого, мічман Петро Шмідт прагнув присвятити своє життя добру і правді. Ще по закінченні Петербурзького морського корпусу молодий офіцер зустрів юну легковажну жінку, яка стала на шлях розпусти. Не довго роздумуючи, він подав дружню руку тій легковажній жінці, сподіваючись врятувати її від подальшого падіння, від ганебної загибелі. Скільки він доклав зусиль, щоб допомогти їй очиститися від смердючого бруду, в якому вона опинилася! Та всі його старання виявилися марними. Дружина завдала йому таких страждань, яких він раніше й уявити собі не міг. Вона відповіла йому чорною невдячністю, ненавиділа не тільки його, але і свого сина, Женю. Згодом і дитина прониклася зневагою до розбещеної матері. Тепер Жені йшов сімнадцятий. Батько міг про все відверто говорити з ним. За згодою сина, лейтенант Шмідт розлучився з дружиною.

Настала осінь 1905 року. 15 жовтня почався загальний політичний страйк. Червона буря революції здійнялася над всією Росією. Всюди — мітинги, збори. На одному мітингу лейтенант виголосив першу революційну промову. Потім — виступ з доповіддю про значення політичного страйку в Росії як важлизої форми боротьби проти самодержавства. Потім виступ перед моряками торгового флоту, виступ, після якого моряки приєдналися до страйку... І — дивна річ! Буквально протягом кількох днів ім'я лейтенанта Шмідта стало відоме не тільки Севастополю, але і всій Росії. Наляканий розмахом революції, цар 17 жовтня «подарував» свій «маніфест», у якому обіцяв свободу слова, зборів, недоторканність особи... Петро Петрович одразу зрозумів, що то брехливі обіцянки.

Більшовики Севастополя провели мітинг, на якому закликали матросів і робітників не вірити царському маніфесту. Шмідт також виступив на тому мітингу і зажадав надання свободи політичним в'язням. Після його палкої промови кількатисячний натовп з революційними піснями рушив до міської тюрми, щоб визволити політичних. Але біля тюрми царські лакузи зустріли учасників мітингу кулями. Вісім чоловік було вбито і близько півсотні поранено. Тоді всі зрозуміли, якою безсоромною брехнею був той, царською «милістю» дарований, маніфест.

На похороні жертв поліцейської розправи, на кладовищі, над братською могилою Петро Петрович проголосив клятву, яку повторювали тисячі голосів, клятву віддати життя боротьбі за повалення самодержавства, за волю народу, за соціальну і національну рівність...

Відтоді ім'я Шмідта стало легендарним. Севастопольська Рада робітників обирає його своїм довічним депутатом, а командуючий флотом віце-адмірал Чухнін наказує арештувати його.

По всій країні тривала кампанія протесту проти арешту Шмідта. В газетах публікувалися портрети стрункого, височоголого морського офіцера в чорному плащі, довговидого, з серйозним, вдумливим поглядом виразних очей.

Під натиском громадськості віце-адмірал Чухнін змушений був 3 листопада випустити Шмідта на волю, мабуть, сподіваючись розправитися з ним пізніше.

Обстановка на флоті була складна. Настрій значної частини матросів свідчив, що кожного дня слід ждати нового стихійного виступу. Особовий склад Чорноморського флоту комплектувався, головним чином, з селянських синів України і сусідніх губерній. На флот вони приходили, як правило, малограмотні, далекі від «політики», залякані владою, жили думками про рідний дім, про свій куций наділ землі, про своє злиденне господарство. Більшість з них тут, на флоті, прозрівала. Страта найвідважніших бійців після повстання на «Потьомкіні», «Георгії Победоносці» і «Пруті» не залякала матроську масу. Але після того, як частина екіпажу «Потьомкіна», повіривши обіцянкам уряду про помилування, повернулася з Румунії на батьківщину і була ув'язнена на білосніжному «Пруті», перетвореному в плавучу тюрму,— багато хто з матросів почав задумуватися над

тим, чи варто встрявати в боротьбу з самодержавством. А що, коли дарма віддали своє життя сини України, революційні ватажки матросів Григорій Вакуленчук, Іван Адаменко, Іван Чорний, Дорош Кошуба, Семен Дейнега, Олександр Петров? А Панас Матюшенко із своїми побратимами, мабуть же, гірко бідує на чужині.

Та міркували й інакше: хай, мовляв, ми, темні, затуркані селяни, мов сліпі кроти, не знаємо, на який бік пристати. Але ж і освічені люди, з чинами, не бояться виступити проти царя. Хоч і той же Панас Матюшенко: недавній парубок із села Дергачі на Харківщині, він тут, на флоті, закінчив мінно-машинну школу, став унтер-офіцером другої статті. Не дуже високий чин, та все ж не рядовий матрос, не «сіра скотинка». Коли екіпаж «Потьомкіна» з восьмисот матросів на знак протесту проти того, що їм дали борщ з червивим м'ясом, збунтувався і, намагаючись злякати бунтарів, старший офіцер Гіляровський убив Вакуленчука, Панас очолив повстання. До повсталих приєдналися навіть деякі офіцери: інженер-механік Олександр Коваленко, мічман Калюжний і судновий лікар Голенко. Або взяти хоч і самого лейтенанта Шмідта. Син адмірала, а не побоявся піти з простим народом проти властей...

Поріділа матроська «Централка», втративши багатьох активних бійців. Тепер основний тягар керівництва революційною роботою серед матросів ліг на плечі більшовиків — машиніста другої статті Олександра Гладкова, матроса, рослого красеня з катеринославських селян Микиту Антоненка і старшого баталера, колишнього вчителя з глибинного таврійського села Чобаси Сергія Частника.

...На початку листопада підняли заколот на березі, в казармах, флотські екіпажі, до них приєдналися деякі армійські підрозділи, а згодом і крейсер «Очаков».

Екіпаж повсталого «Очакова» запропонував Петру Петровичу взяти на себе командування. Шмідт прийняв пропозицію. Морський офіцер, якому безмежно вірили матроси, прибув на крейсер, хоч і розумів, що повстання приречене на поразку, бо його треба було починати в багатьох місцях Росії одночасно. Однак Петро Петрович вважав своїм обов'язком прийти на допомогу очаківцям, тим більше, що таки сподівався підняти на повстання всю Чорноморську ескадру. Боячись за долю свого єдиного сина, він викликав на крейсер і Женю.

Тим часом над повсталими нависала грізна небезпека. Цар, уже не надіючись на адмірала Чухніна, доручив потопити в крові повстання чорноморців одному з найжорстокіших душителів свободи, генералові-вбивцеві барону Меллер-Закомельському. Не на маньчжурських полях, не в битвах з японцями, а в каральних експедиціях здобув свою «славу» барон. Почавши військову службу в гусарському полку, він уже дев'ятнадцятилітнім корнетом взяв участь у придушенні польського «бунту», чим заслужив особливу милість імператора. Через кілька років, уже в чині майора, «втихомирював» туркменів і через рік став підполковником. Потім — похід за підкорення Фергани, і — нові чини, нові ордени... Сюди ж, на придушення матроського повстання, він прибув уже в званні генерал-лейтенанта. Приїхавши до Севастополя на чолі кількох військових І2 листопада, він одразу оголосив у місті стан облоги і почав діяльно готуватися до розправи над чорноморцями. До Севастополя потяглися військові підкріплення з Сімферополя, Кишинєва, Одеси та інших міст. За короткий час генерал зібрав і виставив проти повсталих близько десяти тисяч добре озброєних солдатів.

Прибувши на крейсер, Шмідт наказав підняти на кораблі червоний прапор і передати всій Чорноморській ескадрі сигнал про те, що він, Шмідт, прийняв на себе командування революційним флотом.

Визволивши ув'язнених на «Пруті» потьомкінців та матросів інших кораблів, Петро Петрович об'їхав усю ескадру, яка стояла на рейді, закликаючи екіпажі панцерників і крейсерів приєднатися до очаківців. Але і військово-морські власті не спали: на кораблях було ізольовано революційних матроських ватажків, значну частину матроської маси вдалося залякати тим, що повсталі кораблі буде висаджено в повітря або розстріляно з гармат в упор, і що на повсталих чекає нещадна кара.

Очаківці захопили крейсер «Святий Пантелеймон», до них приєдналося кілька міноносців, катерів, транспортів. Однак сили були не рівні, тим більше, що на «Пантелеймоні» офіцери встигли зняти ударники з гармат.

Першим відкрив гарматний вогонь по «Очакову» другий батальйон фортечної артилерії, за ним почали обстріл повсталого крейсера з гармат всієї ескадри і берегових батарей. На кораблі спалахнула пожежа, через пробиту обшивку в трюми ринула вода. Гасити пожежу,

латати пробоїни під ураганим вогнем не було ніякої можливості. Ось-ось мали вибухнути пороховий погріб або котли.

Тоді Шмідт наказав екіпажу залишити корабель.

Матроси, серед яких було багато поранених, намагалися вплав добутись до берега. Але на березі нескінченними рядами стояли солдати Меллер-Закомельського і без угаву стріляли, цілячись у голови, що виднілися над водою. Сотні матросів знайшли своє останнє пристанище на дні моря. Тисячі матросів з повсталих кораблів і морських казарм опинилися за ґратами.

До рук карателів потрапили і Шмідт із сином, і Гладков, Частник та Антоненко. Боячись нового революційного вибуху в Севастополі, 19 листопада власті відправили Петра Петровича і Женю до міської фортеці Очакова, що містилася на острові Морської батареї. Згодом Женю, як неповнолітнього, випустили на волю.

А Меллер-Закомельський по телеграфу доповідав царю: «Військовий збройний заколот придушено... Взято в полон і арештовано більше двох тисяч».

І знову по всій країні піднялася кампанія за визволення Шмідта. Про севастопольську трагедію з обуренням писала не тільки російська, а й закордонна преса.

Дійшли вісті про чорноморські події і до Забайкалля. Антон Костюшко, на якого Читинський комітет поклав обов'язок не тільки формувати бойові дружини робітників, але й спрямовувати дії військ гарнізону, що перейшов на бік революції, через керівників «Союзу офіцерів» скликав у цирку Сержа збори військовослужбовців. На тих зборах було обговорено севастопольські події і прийнято постанову, за якою солдати, козаки і офіцери читинських частин «позбавляли довір'я існуючий самодержавний уряд, вся діяльність якого спрямована на шкоду народові».

На пропозицію Костюшка збори прийняли резолюцію солідарності з севастопольцями. Того ж дня телеграф передав її текст:

«По всій мережі російських залізниць, всім комітетам союзів і партій, редакціям усіх газет для широкого оголошення:

Висловлюючи цілковите співчуття і заявляючи про свою цілковиту солідарність і готовність прийти на до-

помогу своєму однодумцю, лейтенанту Шмідту, союз військовослужбовців у місті Читі, схвильований і обурений, вимагає негайного пояснення від уряду цього нового випадку ганебного свавілля, вимагає прилюдного і чесного суду над Шмідтом. Союз в особі своїх членів готовий виступити на суді, йдучи на боротьбу за народ під девізом: «Армія — народ. 14 грудня 1825 р.»

Прийнявши резолюцію, учасники зборів звелися на ноги і заспівали «Марсельезу». Костюшко, пильно вдивляючись в суворі обличчя офіцерів і солдат, теж співав, і очі його палали натхненням. Він був певен, що севастопольська трагедія — лише тимчасова поразка, що революція дедалі набиратиме все більшого розмаху. Не міг знати Антон, що процес над лейтенантом Шмідтом і матросами з «Очакова» відбудеться в Севастополі тільки в лютому і що Петра Петровича та його бойових побратимів Олександра Гладкова, Сергія Частника і Миколу Антоненка розстріляють на острові Березань лише 6 березня, тоді, коли його, Антона, вже не буде серед живих.

XV

Коли б це не було історичним фактом, то важко й повірити, що в Читі сталася ще одна — і не остання — несподівана зустріч. Того дня в будинку Шереха в просторій кімнаті сиділи: за столом — Курнатовський у наглухо застебнутому бушлаті, а біля вікна — Костюшко в піджаці і голубій косоворотці, манишка і комір якої були вишиті хрестиком.

Віктор, спершись ліктями на стіл і приклавши долоню до вуха, пильно дивився на Антона, дослухаючись до його схвильованої розповіді. А розповідав Костюшко про те, яку реакцію викликали останні читинські події по інших містах Сибіру.

Ще на початку минулого тижня Антон з групою депутатів Ради відвідав генерал-губернатора Холщевникова і вручив йому заяву, в якій містилися вимоги негайно увільнити і відправити додому всіх запасних на казенний кошт, встановити для солдатів восьмигодинний робочий день, визнати свободу і недоторканність особи солдата і запровадити ввічливе звернення до них на «ви», відмінити денщиків, зняти в області військовий

стан і не використовувати солдатів і козаків для придушення визвольного руху, повністю ліквідувати дисциплінарні стягнення, гарантувати повну свободу зборів, солдатських союзів і товариств, свободу страйків військових і т. д.

В кінці заяви вказувалося, що солдати гарнізону співчують революції і допомагатимуть народові в його боротьбі з царизмом.

Ще недавно такі нечувані для царської армії вимоги були б названі бунтом і той же Холщевников віддав би делегатів до військово-польового суду. Тепер же він був безсилий перед волею організованих солдатів. Частину вимог губернатор задовольнив, про інші пообіцяв повідомити Петербург, оскільки, мовляв, вони перевищували його права.

Уже наступного дня було відмінено казенну прислугу — денщиків, близько шестисот запасних увільнено від служби, офіцери почали звертатися до солдатів на «ви». Революційна Чита повністю вийшла з підпілля, на всю широчінь здійснюючи свободу слова, зборів, друку. Прокламації, звернення, листівки виходили 50-тисячними тиражами.

В Читі формально встановилося двовладдя, а по суті вся влада перейшла до рук Ради солдатських і козачих депутатів.

Якби губернатор не прийняв вимог Ради, Антон з групою депутатів арештував би його. Але старий генерал не виявив ні найменшого опору, навіть запевняв делегацію, що співчуває революції.

І делегація вирішила поки що не чіпати його, сподіваючись, що він може стати в пригоді.

— В Маньчжурії ще лишається велика армія, — говорив Костюшко Курнатовському. — Багато навіть офіцерів, готових перейти на бік революції. Арешт Холщевникова може налякати їх, відштовхнути від нас. Губернатор же без гарнізону нам не страшний.

— Проти такої тактики на даному етапі я не заперечую, але Холщевникова з очей не слід випускати, — сказав Курнатовський і усміхнувся: — Що ж Холщевников — не впізнав у тобі збіглого каторжника Костюшка-Валюжанича?

Антон, весело поглянувши на друга, сказав:

— А знаєш, Вікторе: коли я йшов до кабінету губернатора, мені подумалося: чи не відрекомендуватися

справжнім прізвиськом? Цікаво було б побачити, яке враження це справило б на генерала. Адже він у своєму секретному циркулярі точно назвав мої прикмети. Та згадав про тебе, Вікторе, і не наважився на це. А була така спокуса.

— Добре зробив, що не наважився,— строго зауважив Курнатовський.— Ми — в оточенні ворогів і конспірація нам не завадить.

— От бачиш, Вікторе, як я тебе знаю,— сказав Антон, зніяковіло усміхаючись.— Часто ловлю себе на тому, що мало не кожен свій крок звіряю по тобі. Все думаю: «А як би вчинив на моєму місці Віктор?» І в тому згоден з тобою, що за Холщевниковим треба пильнувати. Текст нашої заяви, переданої губернаторові, ми розіслали по всьому Сибіру. Ти б завітав до Ради, поглянув, скільки тепер листів і телеграм одержуємо. Може, декотрі варто було б опублікувати в газеті. Пишуть нам звідусіль. Адреса тепер коротка: «Чита. Раді солдатських депутатів». Виявляється, гарнізони Красноярська, Іркутська, Сре-тенська, Нерчинська поклали вироблені нами вимоги в основу своїх виступів.

Захопившись розмовою, Антон і Віктор не помітили, як до кімнати ввійшов невисокий чоловік у чорному кожусі і, неквапливо стягнувши з голови шапку, біля порога нетерпеливо переступав з ноги на ногу. Не дочекавшись, доки його помітять, кашлянув і озвався:

— Невже так і стояти мені до самісінького вечора? Хоча ще й ранок, я ладен би до заходу сонця стовбичити біля дверей, аби тільки бачити вас. Та все ж дозвольте хоч обійнятися з вами.

Курнатовський і Костюшко спантеличено поглядали то на прибулого, то один на одного і мовчали, не впізнаючи гостя чи не вірячи своїм очам. Антон схопився на ноги, крикнув:

— Ти, Ваню?! — І, обернувшись до Віктора, ствердно додав: — Він! Бабушкін! Йй-богу, Бабушкін!

— Таки справді я,— весело усміхаючись, рушив до столу Іван Васильович.

Заспокоївшись після обіймів і захоплених вигуків, вони уже втрюх сіли до столу. Курнатовський і Костюшко почали розпитувати Бабушкіна, яким вітром занесло його в Читу.

— Тим же революційним, котрим і вас прибило сюди,— жартівливо відповів той.

Бабушкін коротко, майже поспіхом розповів, що ще навесні 1905 року якутські власті дозволили засланням Верхоянська решту строку відбутися в Олекмінській або в Якутській окрузі. Але з Верхоянська можна виїхати лише санним шляхом, тому довелося чекати снігу. До Якутська Іван Васильович прибув у кінці жовтня.

— Там я не затримався,— оповідав Бабушкін.— Поспішаючи в Центральну Росію, махнув на Іркутськ. За десяток днів добувся туди і одразу послав листа дружині в Полтаву: так, мовляв, і так, революція визволила нас, не далі як через два-три тижні зустрінемося.— Він спохмурнів, помовчав, згадавши матір, дружину і всю рідню, з якою стільки років не бачився. Потім якось винувато сказав: — Ми, революціонери, таки чимало клопоту завдаємо своїм рідним. Та що поробиш? Тепер уже не довго терпіти розлуку.

Курнатовський підбадьорливо усміхнувся:

— А жандарми вважають, що ми тільки їм завдаємо клопоту.

— Жандарми! — повеселішав Іван Васильович.— Я б волів з ними вже до віку не зустрічатися, та не щастить.— І звернувся до Костюшка: — Знаєш, Антоне, з ким знову недоля звела мене в Іркутську? Ніколи не здогадаєшся! Пам'ятаєш ротмістра Кременецького, колишнього помічника катеринославського шефа жандармів? Тепер він — підполковник Л. М. Кременецький, начальник іркутського губернського жандармського управління. По всьому місту було розклеєно оголошення за його підписом: мовляв, за повелінням його величності государя імператора, в Іркутську вводиться військовий стан, тому забороняється: зборища більше трьох чоловік, агітація проти існуючого в Російській імперії ладу і так далі.

— Той ротмістр і моєї крові попив,— сказав Антон.

— А ви, чутка йде,— розігнали читинську поліцію і жандармерію. Чи правда? — спитав Бабушкін.

— Правда,— сказав Антон.— Тепер наш, революційний, порядок підтримують робітничі дружини. На них ми покладали охорону всієї Забайкальської залізниці. Але ж, Іване Васильовичу, розповідай про себе.

— Що тут розповідати,— розвів руками Бабушкін.— Іркутські товариші попросили допомогти їм. У них там багато меншовицької, есерівської та різної іншої угод-

ської наволочі. Ви, наприклад, стару залізничну адміністрацію замінили своєю, робітничою, а там меншовики створили угодовську «Раду депутатів службовців і депо станції Іркутськ». Ми слідом за вами почали створювати робітничі дружини. Попов надсилає звідси зброю, але тепер того замало. Тому Іркутський комітет і відрядив мене до вас. У вас, кажуть, цього добра вдосталь, та й революційного досвіду надбали. То ви вже, друзі, поділіться з нами.

— Поділимося,— серйозно сказав Курнатовський.— Революція — справа не лише читинська чи іркутська, а всеросійська.

— Ясна річ — поділимося,— погодився й Антон і тут же напівжартома, напівсерйозно додав: — Тільки при одній умові: якщо ти, Іване Васильовичу, залишишся в Читі. Ні, ні, ти виконуватимеш доручення Іркутського комітету, керуватимеш відправкою зброї, але й нам допомагатимеш. Зваж: у нас робітників більше, ніж в Іркутську, п'ятитисячний Читинський гарнізон на нашому боці. Треба всьому дати раду, а досвідчених людей не вистачає. Нарешті візьми до уваги теперішнє, сказати б, стратегічне положення Чити, через яку йдуть ешелони з Маньчжурії...

— Ти, Костю, не агітуй мене,— засміявся Бабушкін.— Я й без агітації згоден. Так і домовлявся з іркутськими товаришами. Що ж, ми — солдати революції.

— От за це — спасибі! — Курнатовський підвівся і простягнув йому руку.— Ми введемо вас до Читинського комітету...

Антон теж міцно потиснув руку Бабушкіну. Коли всі знову сіли, Іван Васильович сказав:

— Аж тепер вибачаюся, що своєю появою перебив вашу розмову.

Антон пожвавився:

— Я тільки-но хотів розповісти Віктору про вчорашній загальноміський мітинг. До Чити дійшла звістка, що в акатуйську тюрму привезли чорноморських матросів, засуджених до вічної каторги. Це — моряки з «Прута», які приєдналися до повсталого «Потьомкіна». Та ви, звичайно, чули цю історію. От учора на мітингу читинці і питають: чому, мовляв, ми не беремо нашу «Бастілію», чому не визволяємо політичних в'язнів?

Курнатовський засміявся:

— Ну, про Бастілію вони, мабуть, не згадували. Якщо хто і говорив на мітингу про Бастілію, так це, напевно, ти, Антоне.

Костюшко, добродушно всміхнувшись, знизав плечима:

— Я теж був учасником мітингу.

Наморщивши лоба, Курнатовський серйозно сказав:

— Вимогу про визволення прутівців я рішуче підтримую і, як недавній в'язень Акатуя, ладен хоч сьогодні виїхати туди за матросами.

— А чому б не зробити це через Холщевникова? — спитав Костюшко. — Може, спробуємо?

— Правду кажучи, Антоне, великих надій на Холщевникова я не покладаю, — сказав Курнатовський і пояснив Бабушкіну: — Він і революції мовби співчуває, і боїться її, і перед царем тремтить. Від такої людини можна ждати несподіваних каверз. Спробувати, звичайно, не гріх. Де можна досягти цілі мирним шляхом і меншими силами — чому не скористатися?

Костюшко, звертаючись до Бабушкіна, весело повідомив:

— У нас сьогодні особливе свято: вийшов перший номер газети «Забайкальський робочий».

Курнатовський вийняв із шухляди газету, розгорнув її і урочисто поклав перед Бабушкіним. Газета ще пахла друкарською фарбою.

— Ось вона, наша «Забайкалка»! — не приховуючи радості, промовив Антон. — Справжня робітничка газета, як твій, Іване Васильовичу, катеринославський «Южный робочий».

— Наш «Юра» був нелегалом, — хитнув головою Бабушкін. — А ви відкрито видаєте, редакція ваша — в центрі міста, і людей тут, кажуть, завжди, як бджіл у вулику. Живете ви, друзі, як боги!

— Ти, Іване Васильовичу, прочитай передовицю, — порадив Антон. — Віктор написав. Та й до кожної замітки він доклав свою руку.

Передова мала назву: «Чита 1905 року». Вона починалася словами Енгельса: «О, якби Маркс був живий, щоб міг бачити все це на власні очі!» Далі викладалися думки про хід революції, про злободенні завдання читинських робітників. «Наша газета, — підкреслював Курнатовський у передовиці: — трибуна, з якої кожний грома-

дянин, котрий прокинувся для боротьби за соціалістичне суспільство, може сказати своє слово».

В першому номері було вміщено звіт про діяльність Читинського комітету партії в листопаді 1905 року, матеріали про встановлення на Забайкальській залізниці 8-годинного робочого дня, про солдатські мітинги, збори гімназистів, на яких висувалася вимога демократизації навчальної системи, про організацію професіональних спілок...

— То ви аж он куди сягнули! — захоплено вигукнув Бабушкін. — Профспілки створюєте?

— Не тільки створюємо, навіть з'їзд профспілок готуємо. Це добре, що ви, Іване Васильовичу, приїхали. Ви робітниче життя знаєте краще від усіх нас, вам неодмінно треба виступити на з'їзді, — сказав Курнатовський.

А Костюшко додав:

— Зважаючи на революційний час і ослаблення реакції, партійний комітет вирішив зробити з'їзд повністю легальним.

— Захоплений вашими успіхами, браття мої дорогі! — проникливо сказав Бабушкін і засміявся: — Можливо, для мене тут і роботи не залишилося?

— Що ти, Ваню?! — здивувався Антон. — Треба і далі організовувати, озброювати і навчати робітничі дружини. Та щоденні мітинги і збори, пропаганда в казармах, селянство, козацтво... Читинська Рада прийняла рішення про безплатну передачу селянській бідності казенних земель... Тут роботи — край непочатий.

— Кажуть, Ілліч, повернувшись у ці дні до Пітера, сказав: «Гарна у нас в Росії революція, їй-богу!» — задумливо промовив Бабушкін. — Уявляю, як він радіє їй. І як багато тепер у нього роботи!

— А що ви скажете про оце? — загадково усміхаючись, Курнатовський вийняв із шухляди газету «Новая жизнь» і подав Іванові Васильовичу: — Її щойно принесли з пошти. Ленін перетворив цю газету у відкрито партійний орган. Тут опублікована його стаття «Вмираюче самодержавство і нові органи народної влади». Ми передруковуємо її в другому номері «Забайкалки».

Бабушкін переглядав «Новую жизнь», і очі його сяяли радістю.

— Так, так, гарна у нас революція, — замріяно повторив він. — Тільки коли б побільше у нас було таких бастионів, як Чита!

— Будуть, Іване. Васильовичу! — переконано сказав Курнатовський. — Ще скажуть своє слово пролетарі Москви, Петербурга, півдня Росії і моряки Чорного моря та Балтики, і армія, і селянство... Вогонь революції розгоряється. Щоправда, чимало в ній стихійності, неорганізованості, не вистачає у нас досвіду. Але ж який величезний революційний ентузіазм народу!

...Розмова ця відбувалася 7 грудня 1905 року, саме тоді, коли в далекій Москві чергові чиновники московського градоначальства поспіхом записували в «Щоденник» тривожні телефонні повідомлення, що надходили від чергових окологородних наглядачів і дільничних приставів та їх помічників про страйки і демонстрації, про збройні сутички в різних районах міста.

В тому «Щоденнику» один за одним появляються записи: «12 г. 10 хв. Начальник жандармського управління Брестської залізниці повідомляє про страйк поїздів. 12.30 — Перша дільниця Тверської часті повідомляє, що до Кам'яного мосту наближається натовп з червоним прапором. 12.35. Градоначальник підняв клопотання про оголошення воєнного стану перед генерал-губернатором. 12.40. Робітники заводу Густава Ліста з червоним прапором зібралися на набережній Москви-ріки. 12.40. Лефортовська частина повідомляє, що страйкарі дали кілька залпів і зняли робітників Курської залізниці...»

Так опівдні 7 грудня в Москві починався загальний страйк, який, за закликм Московської Ради, перейшов у збройне повстання.

В Читі про це ще не знали.

XVI

Депутація на чолі з Бабушкіним і Костюшком відвідала генерала Холщевникова і зажадала від нього розпорядження про випуск матросів судна «Прут» з Акатуйської тюрми, адміністрація якої досі підлягала губернатору. Але губернатор вдався до хитрування: я, мовляв, особисто не заперечую проти надання матросам волі, але без згоди міністра внутрішніх справ не маю права...

— Дозвольте, пани депутати, звернутися по телеграфу до міністра пана Дурново.

Було б наївно сподіватися, що Дурново дасть таку згоду. Тому Бабушкін категорично заперечив:

— Телеграф зайнятий важливими справами, а цю ми можемо розв'язати на місці. Якщо ви, пане губернатор, відмовляєтеся дати таке розпорядження, ми будемо змушені зробити це без вас.

Генерал тільки розвів руками.

Увечері спільне засідання Читинського комітету і Ради доручило групі депутатів на чолі з Курнатовським відправитися в Акатуй і визволити каторжан-чорноморців.

Група, до якої, крім депутатів, увійшло і двадцять шість писарів військово-господарського управління Забайкальського війська, в кінці грудня виїхала з Чити. Поїздом вони добулися до станції Борзя, а звідти на санях рушили до Акатауя.

Звістка про те, що депутація на чолі з відомим революціонером Курнатовським їде визволяти матросів-севастопольців, швидко облетіла весь південь Забайкалля. На станції Борзя до групи приєдналися озброєні робітники. По дорозі приставала до неї селянська і козака молодь.

Дорога була далека. Пролягала вона через степову, засніжену і майже голу Приононську рівнину. Від села до села — величезна відстань, коли міряти європейськими масштабами. В кожному селі і рудничному селищі робили зупинку: треба було нагодувати коней, обігрітися і відпочити людям. Так і планували, виїжджаючи з Чити. Але виявилося, що багатьом, особливо ж Віктору Костянтиновичу, майже не лишалося часу на відпочинок. З приїздом групи в кожному населеному пункті відбувався революційний мітинг, на якому основним оратором був Курнатовський. Виступали з промовами і всі депутати, дехто з робітників і солдатів, а також селянська голота. Курнатовського буквально засипали запитаннями про те, як ділити кабінетну і куркульську землю, що робити з хазяїнами рудників, котрі ще й тепер не вважають робітника за людину, та як ставиться революція до церкви, і коли демобілізують запасників...

Отже, група Курнатовського, крім основного завдання, виконувала ще й велику пропагандистську місію.

Начальник Акатуйської тюрми Фіщев, «старий знайомий» Віктора Костянтиновича, спершу тримався гонорито.

— Без спеціальної вказівки губернатора матросів не випущу! — твердив він.

Лише після категоричної вимоги Курнатовського, який заявив, що змушений буде визволити чорноморців силою зброї, але тоді не поздоровиться і самому Фіщеву, начальник одразу наче зів'яв і, перевіrivши мандат Віктора Костянтиновича, підкорився.

Несподівано опинившись на волі, матроси радісно обіймалися і цілувалися із своїми визволителями як з рідними братами, без угаву кричали «ура!» і плакали.

По дорозі в Читу Курнатовський розповів чорноморцям про останні події в Севастополі: про загибель бунтівного «Очакова», розправу з повстанцями та арешт лейтенанта Шмідта. Найтяжче переживав ці сумні новини смагливий вродливий матрос, до якого всі інші чорноморці ставилися з особливою повагою. Помітивши це, Курнатовський запросив його до своїх саней, вирішивши ближче познайомитися з ним. Він спитав матроса, коли той потрапив на флот і звідки родом. А почувши, що Захар Туренко (так звали чорноморця) — колишній катеринославський робітник і ще там, у Катеринославі, став соціал-демократом, а на флоті входив до матроської «Централки», — захоплено вигукнув:

— Та й щастить же мені на знайомства з катеринославцями!

— Кого ж ви ще знаєте? — здивувався Захар.

— Івана Бабушкіна, Антона Костюшка, Матлахова, Таню Жмуркіну.

— Не може бути! — Туренко аж відсахнувся від Курнатовського. — Де ж ви з ними зустрічалися? Вони всі живі-здорові?

— Юра Матлахов поліг у Якутську.

Віктор Костянтинович у кількох словах розповів про обставини загибелі Матлахова і додав:

— З іншими зустрінетеся в Читі.

— Як — у Читі? Невже я побачуся з Іваном Васильовичем, Антоном Антоновичем? Та Бабушкін же — мій учитель, він для мене мов рідний батько. Це він одкрив мені очі на білий світ!

Відтоді Захарові не терпілося швидше добутися в Читу.

Тепер теж зупинялися в кожному селі й селищі, і забайкальці гаряче вітали визволених героїв Севастополя. На кожному мітингу слідом за Курнатовським виступав матрос Захар Туренко, палко закликаючи забайкальців до смертного бою з царизмом.

Особливо великі мітинги відбулися на станції Борзя, де матроси разом із своїми визволителями пересідали з саней на поїзд, і на Олов'яній, де залізничники у своїй робітничій ідальні влаштували для них обід.

Але зустріч у Читі перевершила всі попередні і своїм багатолюддям, і нестримним ентузіазмом. Прутівців на руках винесли з вагонів.

Опівдні в приміщенні цирку відбувся мітинг. На пропозицію Бабушкіна, який головував на мітингу, присутні вшанували дорогих гостей вставанням. Потім прутівці невеликим, але добре злагодженим хором проспівали «Селянську марсельєзу», яку читинці почули вперше. Захар Туренко розповів історію повстання на «Пруті», а після нього Курнатовський роз'яснив, який зв'язок має повстання матросів з робітничим рухом. Чорноморців привітав і один з делегатів учительського з'їзду, що саме відбувався в Читі під керівництвом соціал-демократів, а на закінчення учасники мітингу проспівали для визволених матросів «Марсельєзу робітничу». Там же, на мітингу, почався збір пожертвувань на користь прутівців, які прибули до Чити у тому, в чому вийшли з тюрми.

Захар до пізнього вечора ні на крок не відходив від Бабушкіна і Костюшка та все потайки витирав сльози. Антон ще на пероні вокзалу познайомив його з Пимом Артеменком, і той запропонував Туренку оселитися в нього. Їхати до Катеринослава все одно не можна було: там знали, що його засуджено до вічної каторги. Під час судового процесу до Севастополя приїздила Марта з сином Івасиком, але їм не дозволили побачення. І всі оці місяці Туренко найбільше жалкував за тим, що не довелося попрощатися з дружиною і потримати на руках сина, з якими, як він думав, може, й навіки розлучили.

Тепер він — на волі, і в ньому ожила надія на близьку зустріч з ними.

Коли б тільки перемогла революція!

А вісті були погані. Грудневе повстання в Москві придушено. Семенівський полк, що прибув туди з Петербурга, війська Московського гарнізону, поліція та жандар-

мерія залили кров'ю Красну Пресню. В Катеринославі восьмого грудня почався загальний політичний страйк. Він згодом переріс у повстання, що охопило робітничі райони — Чечелівку, Нові Кайдаки, Амур. Ці райони пролетарі Катеринослава гордо називали «Чечелівською республікою». Тим часом власті стягували до Катеринослава військові частини, що лишилися вірними царському трону. Через три дні після кривавої розправи Дубасова над Красною Преснею Катеринославська Рада робітничих депутатів прийняла рішення припинити страйк і розпустити робітничі дружини, щоб уникнути марного кровопролиття, зберегти людей.

Пролетарі Пітера підтримали повсталих москвичів. Але дружного виступу не вийшло. Незабаром Петербурзьку Раду було заарештовано.

Читинські ж більшовики ще несхитно вірили, що численні островки повстань на величезній території Росії об'єднуються в суцільне море, розрізнені вогненні язики зіллються в гігантське полум'я революції, в якому згорить самодержавство.

XVII

Опівдні на станцію Чита прибув військовий поїзд із Маньчжурії з написами на вагонах: «40 чоловік, 8 коней». На пероні стояли озброєні робітники і солдати залізничного батальйону з червоними пов'язками на руках. Солдати з вагонів пильно і сторожно дивилися на них. Одні — з радістю, інші — здивовано, а деякі й з острахом поглядали на червоний прапор, що майорів над вокзалом.

Військове командування царських військ в Маньчжурії вже знало, що кожен ешелон у Читі на певний час більшовики затримують під різними приводами, а справді з тією метою, щоб вести серед «запасників» революційну пропаганду. Тому офіцерів було зобов'язано всіляко нацьковувати солдатів на залізничників-страйкарів, які нібито в злочинних цілях зривають графік руху на залізниці. Необхідно було викрити і цю брехню перед «запасниками», бо справді змішаний комітет, який керував рухом на залізниці, відправляв щодня не чотири, як планувало командування, а дванадцять поїздів.

На пероні, біля прибулого поїзда, із-за робітничих шеренг наперед виступили Іван Бабушкін, Антон Костюшко і Ернест Цупсман. Костюшко оглянувся, когось пошукав очима і гукнув:

— Туренко! Гайда сюди!

Коли Захар підійшов, Антон сказав:

— Після Бабушкіна скажеш слово ти.

День був сірий, холодний. Робітники і солдати залізничного батальйону, щоб зігрітися, переступали з ноги на ногу, вистукували чобіт об чобіт, штовхалися.

Бабушкін поправив шапку на голові і щосили гукнув, звертаючись до прибулих:

— Товариші солдати! Брати наші! Ви повертаєтесь на рідну землю. Пам'ятайте ж: не робітники затіяли прокляту війну з японцями. Не народові, а царському урядові і його слугам потрібна була Маньчжурія для легкої наживи. Не робітники, а цар посіяв жах і ганьбу, від яких стогне країна. Бездарні царські генерали, проливши вашу кров на чужій землі, програли війну. Десятки тисяч солдатів загинули від японських куль і снарядів. Сотні тисяч сиріт, давлячись сльозами, підуть попід вікнами, надіючись прогледуватися Христовим іменем. Народові не війна потрібна, а хліб і свобода, житло і школи. Тому народ піднявся на революцію проти царя-тирана і його сатрапів!

З пасажирського вагона один за одним виплигували офіцери. Вони бігли вздовж ешелону, розмахували кулаками, вигукували брудну лайку, наказуючи солдатам зачинити свої вагони.

— Не слухайте агітаторів! Вони — японські агенти! Це через них ми зазнали невдач на війні! — кричали офіцери.

Тоді поряд з Бабушкіним став Антон і гукнув:

— Пани офіцери! Іменем революції закликаю вас припинити самочинство! На території Читинської республіки всім чесним громадянам гарантована повна свобода слова і зборів. Солдат — не сіра скотинка, якою ви його досі вважали. Він — повноправний громадянин. За те народ наш б'ється на барикадах революції!

Офіцери, не зважаючи на його заклик, самі взялися зачиняти вагони. Антон гукнув:

— Наказую всім панам офіцерам негайно повернутися до свого вагона! В разі непослуху — заженемо туди силою зброї.

Група озброєних робітників примусила офіцерів виконати наказ Костюшка.

Бабушкін, розстібнувши поли свого чорного кожуха, знову звернувся до солдатів. Він говорив про те, як жорстоко розправився цар з повсталими пролетарями Красної Пресні, як він залив кров'ю робітничі райони Катеринослава і Ростова, Харкова і Сормово.

— Але ніяке свавілля, ніякі жорстокості царя-людо-жера не залякають повсталий народ! Гнилий імператорський трон уже захитався! Ще одне зусилля — і він упаде. І восторжествує тоді на російській землі правда і воля, братерство і рівність! Народ — нездоланна сила. От і вас, солдатів, бояться царський уряд і його генерали. Вони бояться, що ви по всій батьківщині розкажете народові, як мучилися в Маньчжурії і як тут, на Сході, грабували казну царські генерали. Тому й не поспішають перевозити вас у Росію, і нацьковують вас на робітників-залізничників, ніби вони винні в затримці перевезення. Так, робітники піднялися на боротьбу проти своїх гнобителів. До них приєднуються війська і селяни. Свідомий солдат — гроза для самодержавства. Ви, солдати — сини народу. Переходьте ж на бік народу, на бік революції! За правду і свободу, солдати! Мир — народові, війна — царському урядові!

А Захар Туренко сказав:

— Браття солдати! Я — чорноморський матрос, учасник червневого повстання на «Пруті». А на флот пішов з пролетарського Катеринослава. Я знаю, яке гірке робітниче життя. Знаю і каторжну матроську службу. Цар-деспот чотирьох наших браточків, бойових товаришів-прутівців розстріляв, п'ятнадцятьох відправив до акатуйської каторжної тюрми, десятки інших гноїть по чорних казематах. Цар-брехун потьомкінцям, які здалися румунським властям Констанци, обіцяв помилювання, а коли ті, що повірили йому, повернулися в Росію, він кинув їх до плавучої тюрми, на яку перетворили наше судно «Прут». Матроси-очаківці визволили їх, але царський генерал-кат Закомельський розстріляв їх або полонив і знову кинув до в'язниць. Тепер вони чекають суду і смертних вироків. Цар обіцяв свободу слова і зборів, а сам ріками проливає нашу кров. Доки ж терпіти знущання і підлу брехню?! Браточки-солдати! Царські дракони здавна нацьковують матросів на солдатів, а солдатів на матросів. Вони провокують міжнаціональ-

ну різню, і все це — щоб затуркати наші голови, щоб не знали ми, хто наші справжні вороги. Браття! Не робіть того, що зробили солдати Закомельського, які в Севастополі розстрілювали революційних матросів — вірних синів народу! Не станьте братовбивцями, бо тоді народ наш і завтра нащадки проклянуть вас! Переходьте, солдати, на бік революції!

Після Захара від імені солдатів ешелону виступили два промовці. Вони запевнили читинців, що, повернувшись додому, стануть в ряди борців за свободу.

Тільки-но стихли слова останнього промовця, Антон заспівав: «Смело, товарищи, в ногу». Пісню підхопили всі, хто був на пероні, а за ними — і солдати ешелону.

Читинці роздали солдатам спеціально випущені листівки і останній номер «Забайкальського рабочего».

Тільки після цього Цупсман дав дозвіл на відправку ешелону. Під протяжні гудки паровоза читинські повстанці тепло прощалися з від'їжджаючими солдатами.

Коли поїзд відправився, Костюшко покликав Туренка в залізничні майстерні і там сказав йому:

— Дві години тому на спільному засіданні партійного комітету і Ради депутатів вирішено доручити тобі важливе завдання. Сьогодні ж виїдеш на станцію Борзя, очолиш там збройну робітничу дружину. Олександр Попов уже давно виїхав на станцію Маньчжурія. Звідти повідомляє, що, очевидно, з Харбіна слід чекати проти нас каральну експедицію, на зразок експедиції Меллер-Закомельського в Севастополі. Олександрові дано вказівку підривати поїзди карателів. Якщо Попова спіткає невдача, це зробиш ти. Нам необхідно виграти час. На станції Борзя — невеликий військовий підрозділ. Перетягни його на наш бік. У залізничників є зброя. Якщо буде потреба — всіх підіймай на збройне повстання проти карателів.

— Антоне Антоновичу! — вжахнувся Захар. — Я агітатором ще, можливо, зміг би, але командиром... Який з мене командир?! Ще на судні — сюди-туди, а на суші...

Костюшко невдоволено нахмутив брови:

— Революція ще не встигла відкрити своїх військових академій, а воєначальники їй потрібні сьогодні. У тебе є висока революційна свідомість. А це — головне. Маєш ти і деякий військовий досвід. Далі будеш учитися в ході боїв. Даємо тобі доброго помічника — солдата залізничного батальйону Леонардо Мікеладзе.

— Спасибі за довір'я, але ж...

— Що — але ж? — урвав його мову Антон. — Ти знаєш, яких полководців висунула із середовища простих людей Французька революція? Лазар Гош до військової служби був конюхом. Солдатом він брав участь у взятті Бастилії, а в двадцять п'ять років став генералом і командувачем армії. Марсо, колишній писарчук Марсо, загинув у двадцять сім літ генералом. І повір мені — парижани не дарма називали його «левом французької армії». Генерал Лонн — син селянина, а генерал Клебер — син муляра... Прочитав би я тобі, Захаре, лекцію про них, та жаль — тепер ми з тобою не маємо часу. Запам'ятай: французи дотримувалися розумної революційної тактики, а саме: атакувати несподівано, навально, не оглядаючись назад. Осліплювати ворога, як блискавка, і блискавично бити. Ясно?

— Ясно, товаришу Костюшко! — по-військовому виструнчився Туренко. — Коли від'їздити?

— Мікеладзе десь тут, на вокзалі. Розшукай його і приходь з ним у комітет. Там поговоримо докладніше. Виїхати треба сьогодні ж.

Увечері Туренко і Мікеладзе залишили місто.

Саме у цей час у далекому Петербурзі, в Зимовому палаці, цар слухав доповідь свого міністра графа Вітте. Міністр доповідав:

— ...Становище на сибірських залізницях таке, що незабаром буде пізно вживати рішучих заходів. Замість військ, здатних придушувати в країні революцію, ми скоро будемо одержувати з Маньчжурії натовпи озброєних бунтарів, що є прямою загрозою державному ладу...

Вислухавши доповідь міністра, самодержець підписав план придушення революційного руху в Сибіру.

Над Читинською республікою громадилися зловісні хмари.

XVIII

Грізні події насувалися з навальною швидкістю. Уже 22 грудня військовий міністр Редігер у таємному листі писав міністру внутрішніх справ Дурново:

«...Государ імператор в 20-й день сього грудня височайше повеліти зволив — відрядити командира 7-го армійського корпусу генерал-лейтенанта барона Меллер-

Закомельського в Москву і далі на Самаро-Златоустовську і Сибірську залізниці для відновлення на них законного порядку і підкорення властям і знищення опору залізничних службовців.

Генерал-лейтенант барон Меллер-Закомельський відправляється з Петербурга в Москву, звідти слідує далі в особливому поїзді із спеціальним загоном. На час пересування по дільниці необхідно, щоб в розпорядженні г.-л. барона Меллер-Закомельського перебували як начальник залізниці, так і місцеве жандармське начальство. Всі наступні дії по сибірській дільниці на схід від Омська г.-л. барону Меллер-Закомельському запропоновано виконувати за взаємною згодою з командуючим військами Сибірського військового округу В. А. Сухотиним».

Начальником другої каральної експедиції було призначено командуючого Третім сибірським армійським корпусом генерал-лейтенанта Ренненкампа, який відсиджувався в Харбіні. Іменним указом царя начальники обох експедицій були наділені необмеженими повноваженнями. Читі судилося стати пунктом, де карателі мали зустрітися. Військові штаби постаралися сформувати і озброїти експедиції в найкоротший строк.

В ніч під новий, 1906, рік Меллер-Закомельський повів свій ешелон з Москви на схід. Ренненкамп трохи запізнювався, але не він у цьому був винен. Оскільки сибірський телеграф перебував у руках повсталого народу, царський указ Ренненкампу уряд змушений був передавати депешею навколо земної кулі, через Європу і Америку в Японію. Із Нагасакі депеша була доставлена за призначенням. Сам головнокомандувач російської армії на Сході генерал Ліневич споряджав Ренненкампа в дорогу.

Барон Меллер-Закомельський ішов по Сибіру переможно, утихомирюючи по шляху демобілізованих запасних, розстрілюючи, вішаючи, забиваючи до півсмерті нагаями. То був кривавий шлях, шлях масових убивств...

У ті дні Антон, як і його друзі по Читинському комітету РСДРП і Раді депутатів та Військовій Раді бойових робітничих дружин, особливо багато працював. Будучи головою Військової Ради робітничих дружин, в яких уже налічувалося більше двох тисяч чоловік, і керуючи народною міліцією, він тепер найбільше часу приділяв

військовому навчанню бійців. Разом з кількома офіцерами, які співчували революції, з допомогою матросів-прусів він навчав дружинників стрільбі і рушничним прийомам. За Антоновим планом дружини були розділені на десятки. На чолі десятків стояли найбільш перевірені люди. Начальники десятків були інструкторами військової справи і одночасно політичними керівниками.

Народна міліція підтримувала в місті суворий революційний порядок. За час її дії в Читі значно зменшилася кількість грабежів, хуліганських вчинків і навіть пожеж.

Хоч як швидко посувалися ешелони Меллер-Закомельського на схід, але з ще більшою швидкістю долітали до Чити чутки про його звірства.

Антон вирішив значно збільшити ряди дружинників. Четвертого січня робітнича дружина під керівництвом Костюшка на станції Чита-I захопила тринадцять вагонів гвинтівок, а через кілька днів на новому матеріальному складі конфіскувала понад сто тисяч револьверних патронів. Потім ще захопила тридцять один вагон з гвинтівками і вагон з піроксиліновими шашками. В такий спосіб було озброєно ще кілька тисяч робітників.

Шпигуни, таємні посланці карателів і реакційно настроєні обивателі поширювали все страхітливіші чутки і плітки, намагаючись залякати робітників неминучою карою за участь у революційних виступах. Тому читинські більшовики щодня проводили мітинги і збори, на яких роз'яснювали ситуацію, мобілізували маси на збройний опір карателям, на революційну боротьбу до переможного кінця.

Іван Бабушкін і Віктор Курнатовський, провівши третього січня з'їзд профспілок, терміново виїхали в села і козачі станиці. Там, виступаючи на мітингах і зборах, закликали селян відбирати в своє користування кабінетні і куркульські землі.

Перед їхніми очима поставали страшні картини злиднів, відсталості і безправ'я забайкальської бідноти. Але й селяни та козаки вже прозрівали. На своїх зборах вони ухвалювали «вироки» про захоплення земель Кабінету. Виявляється, і тут, на широких просторах Забайкалля, цар ухитрився створити безземелля, загарбавши в свою власність кращі землі. Козаки Титовської станиці в своєму «вироку» писали, що «Кабінет його велич-

ності» відібрав у них найкращий ліс і сінокісні угіддя., продає ліс нещадно і виручає величезні гроші... Становище наше стало нестерпним... Заїхав козак у ліс, зрубав лісину, раптом кабінетський лісник питає: «Маєш білета?» — «Не маю». — «Чому?» — «Бо це наш ліс». — «Як — ваш? Вашого тут нема нічого. Звалюй деревину з воза». Він пише протоколи і передає до суду. А суд усе присуджує на користь Кабінету. І деруть з козаків штрафи, і кидають до карцерів...» Козаки станиці Титовської постановили передати кабінетські сінокісні і лісові угіддя у повну власність козаків.

Ще в гіршому становищі було корінне населення — буряти, евенки, тунгузи. Селяни-тунгузи Урульгинської волості в своєму «вироку» відзначали, що їхні предки добровільно перейшли в підданство Росії в 1640 році і тут, у Забайкаллі, одержали землю — хоч і безплідну, на якій красувалося тільки величезне каміння та болота, і було накладено на них державний ясачний податок, а потім і губернський податок, але пізніше і ті наділи урізали. У них лишилася зовсім неродюча земля. На ній «не тільки яблука і виноград, навіть черемха протягом десяти років раз родить, а хліб — так молоде покоління його й не пам'ятає... Ми, тунгузи, безвідмовно з 1640 року платили і платимо ясачний і губернський податок за землю, а коли підрахувати, — невже ми протягом 265 років не окупили ту землю, якою фактично користуємося тепер?.. Кабінет належить його імператорській величності, кому ж належить народ? Хай Кабінет залишиться без землі, а народ — з землею... А якщо земля буде кабінетська, то вона буде не в руках бідного класу, а в руках куркуля. Куркуль паживатиме гроші, а бідняк платитиме йому вдвоє...» І селяни-тунгузи постановили: «Цей «вирок» надіслати начальнику Нерчинської гірничої округи з вимогою: «Негайно прибрати лісовий нагляд, бо з цього числа ми фактично всі свої землі і ліси, захоплені кілька років тому Кабінетом, беремо під свій нагляд. Якщо ж добровільно управління не прибере об'їзджиків, то ми вживемо заходи до видворення їх від нас».

Подібні ж «вироки» було ухвалено і в Олександрівській волості Читинського повіту, де конфіскували Аленгуйський маєток, і в Троїцькій волості Селенгинського повіту, де селяни розділили між собою монастирські і церковні землі, і в багатьох інших. Слідом за робітника-

ми і солдатами. Чити по всьому Забайкаллю підіймалося селянство на боротьбу...

...Річницю Кривавої неділі вирішено було відзначити великою демонстрацією. Щоб ще більше підняти бойовий дух читинців, Антон, керівник революційних збройних сил, вивів на вулиці міста робітничі дружини для громадського огляду. Це було небачене досі, справді величне і захоплююче видовище. Вся Чита вийшла подивитися на парад. Озброєні дружинники йшли, здавалося, безкінечними рядами, чітко, по-військовому відбиваючи крок. За військовими колонами посувалися демонстранти.

Яскраво світило сонце. Легенький вітерець розвівав червоні прапори над колонами і на дахах будинків. Гриміла музика, лунали революційні пісні. Високо над головами на плакатах — більшовицькі лозунги: «Геть царя!», «Хай живе демократія!», «За свободу Росії!»

По кількох днях начальник іркутського губернського жандармського управління підполковник Кременецький так доповідав про це департаменту поліції: «Процесія складалася приблизно із 1500 чол., озброєних гвинтівками і розділених на 12—15 загонів, попереду яких, по боках і позаду рухалося багато народу, озброєного револьверами, кинджалами, а також озброєних жінок. У голові процесії несли великий червоний прапор з написом: «Хай живе збройне народне повстання!» Перед кожним загonom був свій червоний прапор з революційними написами: «Геть постійну армію!», «Хай живе народна міліція!» та інш. Були і жалібні прапори з написом: «Слава загиблим героям 9 січня 1905 р.».

Демонстрація почалася біля Дальнього вокзалу, де спершу відбувся політичний мітинг, на якому з промовами виступили Курнатовський, робітники-залізничники, солдати. Промовці закликали читинців готуватися до рішучої відсічі карателям. Потім колона рушила по Амурській вулиці, розтягнувшись на кілька кварталів. Поминувши штаб Забайкальського війська, вона зупинилася біля базара, і тут першим промову про петербурзькі події 9 січня 1905 року виголосив Іван Бабушкін. Він сказав:

— 9 січня минулого року петербурзькі робітники із своїми жінками і дітьми, з священником Гапоном, з царським портретом і хоругвами мирно пішли до царя, щоб сказати йому про свої потреби. Цар відповів їм картеч-

чу і кулеметами. Відтоді між царем і народом пролягла прірва. Робітники, згуртувавшись навколо своїх свідомих товаришів, почали нещадну боротьбу з царським самодержавством. Робітники, голодуючи і обливаючись кров'ю своїх ран, високо над всією Росією підняли свій червоний прапор і, вказуючи на озвіріле і збожеволіле від крові самодержавство, закликали народ на бій з тиранами. І вся Росія відгукнулася на заклик робітників! Страйк за страйком у містах, бунт за бунтом по селах; могутній заклик матросів-чорноморців з панцерника «Князь Потьомкін-Таврійський» до всієї російської армії і загальний страйк усіх залізниць, телеграфа і пошти; багатотисячні щоденні збори і мітинги всіх, від малого до великого; і полум'яні промови ватажків народу,— ось чим відгукнулася Росія на заклик робітників. За 9 січня повстала вся країна. Хай самодержавство ще розстрілює робітників і матросів, січе нагаями селян, б'є «в зуби» солдат по казармах, хай пише свої жалюгідні маніфести і в той же час вводить воєнний стан у містах і губерніях, але народного повстання йому не здолати! Повсталий народ незборимий, тим більше, що на його бік переходить армія і флот. Будемо ж битися з катами до нашої повної перемоги!

Бабушкін закінчив свою промову вітанням на честь війська, що повстає за права народу, на честь Установчих зборів і демократичної республіки.

Потім виступав Костюшко і ще багато ораторів. Мітинг закінчився лише о четвертій годині дня. Демонстранти розходилися по домівках, охоплені великим революційним ентузіазмом.

XIX

Увечері ж 9 січня поїзди карателя Ренненкампа вирушили з Харбіна.

Олександр Попов, з паспортом на ім'я томського міщанина Олександра Коновалова, прибувши на станцію Маньчжурія, очолив підготовку повстання. Вже четвертого січня під його головуванням відбувся великий мітинг, на якому було ухвалено: «Готуватися до останнього акту революції — збройного повстання, посилити агітацію серед військ. Взяти зброю в депо...»

Записна книжечка в червоній коленкоровій обкладинці поповнювалася все новими нотатками. Серед них

були такі: «6 січня на конспіративних зборах прийнято постанови: про 9 січня і про озброєння. Агітацію серед військ вести під керівництвом групи і центра (6 осіб). Випустити прокламації і розповсюдити їх. Завести знайомства з усіма місцевими частинами і проводити з солдатами постійну роботу». В іншому місці — на 48-й сторінці — коротко викладена конкретна програма: «1. Агітація серед військ. 2. Арештувати Батьякова, Ренненкампа та інш. 3. Постановка дружини. 4. Ми повинні бути готові до збройного повстання».

Олександр і його друзі розраховували, що до прибуття експедиції Ренненкампа вони ще мають кілька днів. Тому 9 січня вирішили провести збройну демонстрацію з нагоди кривавої розправи царя з пітерськими робітниками. Опівдні робітники і службовці зібравшись у центрі селища, великою колоною вирушили на станцію. Демонстранти несли червоні й чорні прапори з написами: «Свобода!», «Геть самодержавство!», «Геть царя!»

На станції стояло дванадцять ешелонів з військами, що мали відправитися в Центральну Росію. За планом Попова і його товаришів, біля вокзалу мав відбутися політичний мітинг з участю не тільки демонстрантів, але й солдатів військових ешелонів. Та офіцери встигли провести серед солдатів антиреволюційну агітацію, настроїти їх проти робітників-залізничників, які нібито чинять перешкоди вивезенню військ із Маньчжурії.

Тільки-но наблизилася колона до станційного віадука, офіцери кинулися на маніфестантів, в упор стріляючи в них і б'ючи прикладами. В першу ж мить четверо залізничників, обливаючись кров'ю, впали на землю. Коли їх перенесли в жандармську кімнату станції, один уже був мертвий. Тяжко побитий, потрапив до офіцерських лап і Попов. Не встиг він знищити і записну книжку. Там не було жодного прізвища, але той запис, де йшлося про план арешту Ренненкампа, не на жарт перелякав жандармів. Вони негайно ж повідомили про це генерала-карателя. Той поспішив телеграфувати Меллер-Закомельському: «Згідно з одержаними мною повідомленнями, передбачається підірвати мене на ходу; доводжу до вашого відома, що не тільки в разі спроби висадити в повітря мене, але і в разі подібної ж спроби проти вас усі наявні у мене арештовані, як заложники, незалежно від їх винності, будуть розстріляні».

...Захар Туренко і Леонардо Мікеладзе, прибувши на станцію Борзя, зустрілися в робітничій їдальні з санітарним десятником служби колії Костянтином Зезюкевичем, який керував тут партійною організацією. Від Зезюкевича вони почули тривожну звістку: із станції Маньчжурія щось довго немає повідомлень від Попова. Судячи з ділового телеграфного зв'язку телеграф там потрапив до чужих рук. Висловлювали різні здогадки: може, там взяли верх меншовики і есери, а може, «чорна сотня» вчинила різню.

На Борзі діяла народна міліція. Був і озброєний робітничий загін. Туренко і Мікеладзе привезли сотню гвинтівок, два кулемети і патрони до них. Захар і Леонардо поділилися своїми планами: треба готуватися до бою з карателями. Щоб не пропустити їх на Читу, слід розібрати колію, зруйнувати полотно, а кілометрів за три-чотири на південь від станції закласти під колію вибухівку і висадити в повітря поїзд Ренненкампа.

Леонардо нетерпеливо ворухнувши правим смолянисто-чорним вусом, додав:

— Я б висадив до чортової мами і залізничний міст.

Зезюкевич здивовано зиркнув на нього, але промовчав. Туренко насторожився:

— Чому мовчиш? Ти ладен відкрити царським розбійникам шлях на Читу? Злякався бою?

— Ти, товаришу, не гарячкуй,— вибачливо всміхнувся десятник.— Тут усе треба як слід обмізкувати. Підірвати поїзд Ренненкампа — це було б добре. Але розібрати колію, зруйнувати полотно, а тим паче — висадити міст... Ви забули, що на станції Маньчжурія — більше десятка ешелонів з солдатами. Серед них — ешелони із запасниками. То люди, змучені війною, напівголодні і напіводягнені. Не пропустимо їх — настроїмо проти себе. Ренненкамп озброїть їх і кине під Борзю. А Борзя стоїть серед голого степу. Тут лише даурським вітрам та сірим піщаним бурям привілля. Рівнина розкинулася на сотні кілометрів, і на ній не те, що лісу — чагарника нема. Переб'ють нас як сліпих кошенят...

— Що ти пропонуєш? — сердито спитав Захар.— Здаватися?

— Ні, не здаватися, але ешелони запасників пропустити, а Ренненкампа зустріти в степу,— сказав Зезюкевич.— Треба послати нашу людину на станцію Маньчжурія, щоб розвідала, як там і що...

для гуміарабіку і чорнильницю, став на стілець, забризкав портрет царя чорнилом, і, вмочивши щіточку в чорнило, на лобі портрета написав: «Цар-ідійот».

Поставивши на місце чорнильницю і кинувши в куток щіточку, Леонардо поправив широкий пояс на шинелі і, відступивши на середину кабінету, замилювано дивився на своє «малярство». Роттенер, поглянувши на нього, перевів погляд на портрет і, обхопивши голову руками, верескливо крикнув:

— Ви збожеволіли! — Далі аж ногами затупотів: — Я протестую!

Туренко, доторкнувшись рукою до його плеча, другою вказав на двері:

— Прошу, пане начальник, до виходу!

Роттенер поспіхом одягнувся і вже біля дверей сказав:

— Іду, але знайте: я знімаю з себе будь-яку відповідальність. З цієї миті вся відповідальність лягає на вас.

— Гаразд, гаразд, пане Роттенер! — заспокоїв його Захар. — За тим і почали ми революцію, що готові взяти на себе відповідальність не тільки за станцію Борзя, а й за всю Росію.

...Минуло ще дві доби. А третьої ночі в робітничу пристанційну їдальню, де засідав повстанський комітет, несподівано увірвалися озброєні офіцери і солдати з «вовчої сотні» Ренненкампа. Комітетчики не встигли навіть вчинити збройного опору, як були арештовані. Тільки згодом стало відомо, що Ренненкамп, боячись за своє життя, вдався до хитрощів: він поперед каральної експедиції послав ешелони 5-ї дивізії, а слідом за ними — охрону сотню, прожектор з командою і батарею гаубиць. Та «вовча сотня», підкравшись нишком, і захопила Борзю. Туренка і Мікеладзе карателі кинули до свого арештантського вагона, решту ж зачинили в жандармській кімнаті на станції.

Наступного дня на Борзю прибув поїзд Ренненкампа з шістнадцятьма ротами, з артилерійськими підрозділами, з піхотними і кінними кулеметниками, а з ними і весь склад тимчасового суду при каральному загоні.

Тут відбулося перше, дуже коротке засідання військового суду в справі «томського міщанина Олександра Івановича Коновалова» — тобто Олександра Інокентійовича Попова. Його засудили до смертної кари через повішення. На вироку того ж дня появилася напис:

— Послати можна, але гаяти час не будемо,— твердо сказав Мікеладзе.— Треба готувати людей до бою.

Проте посилати розвідника на Маньчжурію не довелося. До ідальні не ввійшов, а вбіг машиніст Ясинський і ще від порога гукнув:

— Костянтин Михайловичу! Я щойно зі станції Маньчжурія. Там офіцери розігнали демонстрацію. Майже весь комітет заарештовано, у тому числі і Олександра Коновалова. Сьогодні чекають прибуття туди карателів.

Зезюкевич підвівся і, з-під нахмурених брів глянувши у вічі Туренка, зітхнув:

— Он воно як! Тепер жодної миті гаяти не можна. Зараз скличу всіх, хто є близько з членів комітету і Ради.

Засідання було коротке. На ньому вирішили скликати на вечір мітинг і провести резолюцію про загальний політичний страйк і збройне повстання.

Мітинг відбувся, резолюція була прийнята.

Зезюкевич, Туренко і Мікеладзе вирішили негайно закрити телеграф і кімнату чергового по станції. Вони ввійшли до кабінету начальника станції Роттенера. Леонардо, побачивши на стіні портрет царя, гнівно уставився на нього, осудливо похитав головою і промовив:

— Ех, Миколка, Миколка, який же ти дурень!

Роттнер вжахнувся:

— Не богохульствуйте! Ім'я государя-імператора — священне.

— Та яке воно в трясці священне? — байдужно махнув рукою Захар.— Босяком був, а тепер став чисто бандитом. Він нам не потрібен. Народ став розумніший, обійдеться без нього. А ми, пане начальнику, прийшли вам сказати, що оголошуємо політичний страйк, тому просимо вас залишити свій кабінет.

— Хто ви? Я вас не знаю! — обурився Роттнер.— Чому ввійшли без дозволу? Пане Зезюкевич! Поясніть, будьте ласкаві, що все це означає?

— Я знаю цих товаришів,— відповів Зезюкевич.— І робітники наші їм довіряють. Та і ви товариша Туренка, напевно, знаєте. Ми ж тут недавно зустрічали визволених з Акатуя чорноморських матросів. Товариш Туренко виступав тоді на мітингу.

Доки Зезюкевич і Туренко розмовляли з Роттнером, Леонардо, взявши зі столу начальника станції щіточку

для гуміарабіку і чорнильницю, став на стілець, забризкав портрет царя чорнилом, і, вмочивши щіточку в чорнило, на лобі портрета написав: «Цар-ідіот».

Поставивши на місце чорнильницю і кинувши в куток щіточку, Леонардо поправив широкий пояс на шинелі і, відступивши на середину кабінету, замилювано дивився на своє «малярство». Роттенер, поглянувши на нього, перевів погляд на портрет і, обхопивши голову руками, верескливо крикнув:

— Ви збожеволіли! — Далі аж ногами затупотів: — Я протестую!

Туренко, доторкнувшись рукою до його плеча, другою вказав на двері:

— Прощу, пане начальник, до виходу!

Роттенер поспіхом одягнувся і вже біля дверей сказав:

— Іду, але знайте: я знімаю з себе будь-яку відповідальність. З цієї миті вся відповідальність лягає на вас.

— Гаразд, гаразд, пане Роттенер! — заспокоїв його Захар. — За тим і почали ми революцію, що готові взяти на себе відповідальність не тільки за станцію Борзя, а й за всю Росію.

...Минуло ще дві доби. А третьої ночі в робітничу пристанційну їдальню, де засідав повстанський комітет, несподівано увірвалися озброєні офіцери і солдати з «вовчої сотні» Ренненкампа. Комітетчики не встигли навіть вчинити збройного опору, як були арештовані. Тільки згодом стало відомо, що Ренненкамп, боячись за своє життя, вдався до хитрощів: він попередку каральної експедиції послав ешелони 5-ї дивізії, а слідом за ними — охорону сотню, прожектор з командою і батарею гаубиць. Та «вовча сотня», підкравшись лишком, і захопила Борзю. Туренка і Мікеладзе карателі кинули до свого арештантського вагона, решту ж зачинили в жандармській кімнаті на станції.

Наступного дня на Борзю прибув поїзд Ренненкампа з шістнадцятьма ротами, з артилерійськими підрозділами, з піхотними і кінними кулеметниками, а з ними і весь склад тимчасового суду при каральному загоні.

Тут відбулося перше, дуже коротке засідання військового суду в справі «томського міщанина Олександра Івановича Коновалова» — тобто Олександра Інокентійовича Попова. Його засудили до смертної кари через повішення. На вироку того ж дня появилася напис:

«Відносно Коновалова вирок затверджую з заміною смертної кари через повішення — розстрілом. Для касації визначаю строк до 12 г. дня 17 січня... 16 січня 1906 р., ст. Борзя. Ген.-лейтенант Ренненкампф». А наступного дня на тому ж аркуші вгорі появився напис: «Вирок увійшов у законну силу 17 числа січня місяця 1906 р.».

Попов уже знав, що йому лишилося жити лічені години. Він написав матері листа, в якому сповіщав:

«Мамо!

Я хотів Вам часто писати, але все не було пошти. Тепер пошта ходить, і я пишу Вам першого і, на нещастя, останнього листа.

Я був арештований на ст. Маньчжурія і відданий до військового суду. Суд визнав мене винним у керівництві робітничим рухом і в заклику до збройного повстання проти уряду і засудив мене до смертної кари через повішення.

Мабуть, сьогодні або завтра вирок буде виконано. Я цілком спокійно іду з цього світу п'їтьми і насильства, відступаючи шлях молодим силам. Якщо нам удалося мало зробити, вони кінчать почате нами. Я помираю з упевненістю, що наші трупи послужать міцним фундаментом, на якому заснується краще майбутнє моєї багатостраждальної Вітчизни.

Будьте ж спокійні і Ви!

Ваш син *Олександр*.

17 січня 1906 р.
ст. Борзя.

Р. S. Я просив, щоб Вам переслали мої речі і близько 30 карбованців грошей.

Смертну кару через повішення мені замінили розстрілом.

Олександр».

Опівдні Попова, напівголоного, нещадно побитого, закривавленого, вивели за станцію і прив'язали до телеграфного стовпа. Перед Олександровими очима простелився безмежний засніжений степ. Сильний морозний вітер, здавалося, пронизував його тіло наскрізь. Підпоручик конвойної роти, який керував розстрілом, не по-

спішав. Подавши солдатам команду: «Приготуватися! На приціл!», він підійшов до Попова і повільно, з притиском вимовляючи слова, насмішкувато спитав:

— Ну що, герой, жалкуєш тепер, що ходив з червоними прапорами і називав їх революційними знаменами? Хоч тепер зрозумів, що є і завжди будуть священними лише царські знамена?

— Царські знамена — найбрудніші у світі ганчірки! — відповів йому Олександр.

Підпоручик відскочив від нього і, хижо примруживши очі, крикнув:

— Схаменися! Ти ж зараз здохнеш!

— Стріляйте! — сказав Попов твердо. — Стріляйте, але знайте: дні царської сваволі злічені! Пролетаріат неодмінно переможе!

Оскаженілий від люті підпоручик гукнув:

— То, може, ти зараз заспіваєш «Марсельезу»?

Підвівши голову, Попов заспівав. Але встиг він проспівати лише перші два рядки: офіцер поспішно махнув рукою. Гримнув залп. Тіло Олександра повисло на вірьовці, якою він був прив'язаний...

Ренненкампф сидів у своєму вагоні за столом і диктував ад'ютантові депешу на ім'я начальника генерального штабу Паліцина про причини повільного просування до Чити: «На ст. Маньчжурія була викрита змова з метою повалення існуючого уряду; головний винуватець, томський міщанин Коновалов, засуджений до смертної кари, розстріляний».

Вночі поїзд генерала-карателя вирушив на Олов'яну. Перед світанням в одне з вікон вагона, де ще спав Ренненкампф, влетів важкий камінь і з гуркотом упав на підлогу. Замуроване кригою скло розсипалося на друзки, і вітер з висвистом шугонув у вагон, наповнюючи його сніговим пилом і їдким паровозним димом.

Генерал не порушив своєї обіцянки — по прибутті на Олов'яну першим його наказом було: в зв'язку з замахом на нього, Ренненкампфа, під час руху поїзда — негайно розстріляти одного з заложників.

Заложника — смаглявого кремезного чоловіка в кожусі і валянках — вивели на берег річки Онон, наказали зняти кожуха і роззутися. Чоловік, стоячи босими ногами на снігу, сумовито поглянув довкола — на маленькі будиночки селища, на рівний степ, на вузьеньку річку. Може, він тієї миті згадав свою милу Марту,

маленького сина, якого Костюшко радив, коли виросте, віддати в гірниче училище, згадав матір, котра так і жила самотньо в глухому селі на Катеринославщині, і своє селище Амур, і свою хатину. І напевно ж, гірка туга краяла його серце від того, що він, ще молодий і дужий, недавній чорноморський матрос, змушений зараз прощатися з світом...

То був Захар Туренко.

Зірвавши з голови шапку, він тільки-но хотів обернутися, щоб прийняти смерть, як і належить революціонеру, бійцю-пролетарю, безстрашному матросу,— з презирством дивлячись катам у вічі. Але кати, боячись того погляду, поспішили натиснути на гачки своїх гвинтівків. На кам'янистому березі скованій кригою річки Онон сухо пролунав залп. Все ж Захар встиг обернутися, кинути на своїх ворогів погляд, сповнений ненависті, і навзник упав на землю, головою на захід...

XX

Наближалася трагічна розв'язка.

Експедиція генерала Меллер-Закомельського швидко посуваючись на схід, заливала робітничою кров'ю сибірські станції, полустанки, міста і селища.

Більшовики Чити все ще надіялися, що стався лише тимчасовий спад революції, що вона ось-ось знову ввійде в силу і доконає своїх ворогів. В «Забайкальском рабочем» появились слова, сповнені одночасно і надії, і відваги: «Пролетаріат, який пролив потоки крові, не може заспокоїтися на жалюгідних подачках, подібних до маніфесту 17 жовтня».

Де та сила, що могла б сказати: «Революціє, стій!»?

Читинська республіка без підтримки великих пролетарських центрів під натиском оскаженілої реакції не могла вистояти. Який же вихід? Ясно було одно: треба виграти час! Треба дати рішучий бій карателям, а там, напевно ж, піднімуться інші міста і губернії, і полум'я революції розгориться на всю Росію.

На засіданні Комітету Курнатовський говорив:

— Не можна забувати, що революція не робиться в один момент. Згадайте, що Велика Французька революція тривала більше десяти років, а революційні бурі 1848 року в Німеччині та Австрії вирували близько

трьох років. Наша ж, велика Російська революція, коли взяти за її початок 9 січня 1905 року, триває лише один рік. Багато бур нам доведеться ще пережити і до цього треба готувати людей.

— Так,— погоджувався Бабушкін,— революція — довгий і болісний процес, у ній бувають різні моменти: і перемога народу, і перемога реакції. Ці моменти можуть приходити на зміну один одному. Головне ж — зберегти в народі революційний запал.

Тим часом усі бачили, що в значної частини читинців бойовий запал почав притухати. Страшні чутки, погрози, що передавалися з вуст в уста, які сіяли реакціонери і лазутчики карателів, робили своє чорне діло.

— І все ж треба битися до останніх сил,— твердо сказав Курнатовський.— Ти, Антоне, в Якутську пропонував напасти на гарнізон, озброїтися і йти партизанити. Тепер я пропоную перейти до партизанських дій.

Проти цієї пропозиції почулися спершу поодинокі голоси, потім їх ставало все більше.

— В Забайкаллі починається голод,— доводили ті, хто був не згоден з пропозицією Курнатовського.— У нас немає запасів продовольства. За цієї умови робітник не відважиться залишити сім'ю без шматка хліба і без копійки. З теплим одягом теж туго.

— Не в цьому справа,— заперечив Костюшко.— Адже час іде до весни. Ми пізніше обов'язково вдамося до партизанських дій. Але я вважаю, що тепер слід дати бій карателям у Читі. У нас вигідна позиція: ми перетворимо залізничні майстерні на неприступну фортецю. Так, я знаю, що рятівна тактика революції — наступ, а не оборона. У нас є простір для маневрування. Лише територія Забайкалля дорівнює площі Франції, Бельгії і Голландії, разом узятих. Але для наступу ми — і це необхідно визнати — втратили найвигідніший момент. Гарнізон, який перейшов на наш бік, демобілізовано, запасники роз'їхалися по домівках. До Чити прибули два піхотних полки, тримаються вони вичікувально і настоїжено, нам досі не вдалося встановити з ними контакт. Підупав настрій і в робітничій дружині. Ми розгорнемо ще активніше революційну пропаганду. Дамо бій карателям у Читі, виграємо ще тиждень-півтора, а тим часом повстануть інші міста, прийдуть нам на допомогу...

— Тут, Антоне, трудно буде здобути перемогу,— висловив сумнів Курнатовський.— У карателів — кулемети

і гармати, а в нас їх нема. І знову нас, як і в Якутську, будуть розстрілювати з далекої відстані, а ми їх своїми трюхлінійками не дістанемо.

— Використати гармати вони не наважаться,— роздумливо заперечив Антон.— Бо що значить відкрити вогонь з гармат по залізничних майстернях? Це значить зруйнувати залізничне полотно, на кілька місяців вивести з ладу залізницю в той час, коли в Маньчжурії величезна армія чекає відправки в Росію. Виведуть з ладу залізницю — збунтується армія. А це теж було б нам на руку...

Зрештою комітет ухвалив рішення зайняти оборону в залізничних майстернях.

Тоді Бабушкін запропонував:

— У такому разі я з групою товаришів виїду до Іркутська. Ми привеземо туди зброю. Підніmemo іркутських товаришів на повстання проти Меллер-Закомельського, затримаємо його по той бік Байкалу. Ще добре було б підняти гірників Черемховських копалень...

— Я готовий це взяти на себе,— сказав Курнатовський.— А на Костюшка пропоную покласти оборону Чити.

— Згоден,— відповів Антон.— Для іркутян відберемо кращу зброю, достатню кількість набоїв, вибухівку... Крім того, в обидва кінці залізниці ми пошлемо кілька загонів підричників: хай висаджують у повітря мости і полотно, а спеціальним групам дамо завдання підривати каральні поїзди. Вибухівки у нас вистачить.

...Увечері завантажили два вагони зброєю. В одному з вагонів поставили чавунну плиту-«буржуйку», і Бабушкін, попрощавшись на пероні з Костюшком і Курнатовським, виїхав з п'ятьма товаришами до Іркутська. Одночасно виїздили і два бойових загони: проти Меллер-Закомельського — на станцію Яблонова на чолі з Зозулею і Силаєвим, і проти Ренненкампа — на станцію Кручина під керівництвом робітника Парамонова. В ці загони ввійшло також кілька матросів-прутівців.

Через два дні на читинському вокзалі Антон попрощався і з Курнатовським, який від'їздив у Черемхово. Так востаннє розлучалися три друга, три революціонери...

...У Читі ситуація день у день ускладнювалась. Після того, як дійшли сюди чутки про розгром московського повстання, реакційні офіцери, котрі досі видавали себе

за демократів або принаймні трималися осторонь,— почали залякувати солдатів і схиляти їх на бік царських властей. Губернатор Холщевников установив зв'язок з військами, що стояли на Пещанці і залишалися вірними уряду.

Головнокомандуючий військами на Далекому Сході генерал Ліневич замість Холщевникова призначив губернатором генерала Сичевського. Сичевський, прибувши в Читу, незабаром таємно ввів туди 27-й Східно-Сибірський стрілковий полк під командуванням генерала Полковникова. Ще раніше Ліневич послав до Чити два полки 1-ї Сибірської дивізії — Читинський і Нерчинський. Сичевський спершу робітників не чіпав. Він тільки зняв з посади і заарештував Холщевникова і сам зайняв його посаду.

До Сичевського з'явився жандармський ротмістр Балабанов, приніс списки найактивніших учасників революційних подій у Читі і запевнив, що жандарми і поліцейські готові служити йому «вірою і правдою».

Пробився до нового губернатора і капітан Шаргородський. Він переконував Сичевського, що вступив до Союзу військовослужбовців лише з метою, аби зберегти довір'я солдатів, а отже, і свій вплив на них. Вітольд Шаргородський повідомив, що має своїх людей навіть серед нижчих чинів залізничного батальйону, і передав губернаторові список офіцерів, справді настроєних революційно.

— Ваше превосходительство! — змовницьки говорив Шаргородський, сторожно озираючись, хоч у кабінеті губернатора, крім них, не було нікого. — Підпоручик Івашенко в бунтівному батальйоні користується повною довірою. Він з переляку пішов було за бунтарями. Та згодом мені пощастило схилити його на наш бік. Підпоручик дуже шкодує, що наробив дурниць, і тепер ладен будь-якою ціною спокутувати свою провину перед государем. Насмілюся висловити думку, що вам, ваше превосходительство, слід якнайшвидше роззброїти Третій залізничний батальйон, на який революціонери не без підстав покладають великі надії...

— А як це зробити, щоб не здійснити особливого галасу в місті? — ще не повністю довіряючи Шаргородському, спитав генерал Сичевський. — Які ваші, капітане, міркування щодо цього?

— Підпоручик Іващенко накаже знести гвинтівки в окреме приміщення нібито з метою огляду їх техніками-зброярами і на ніч візьме їх під замок,— сказав Шаргородський.— А ви доручите Читинському або Нерчинському полку оточити казарми батальйону.

Сичевський скористався планом Шаргородського. Пізньої ночі казарму батальйону було оточено. Солдати кинулися до гвинтівок і тут згадали, що увечері їх здали на огляд. Розшукали підпоручика Іващенко. А той, блідий, мокрий від поту, вириваючись із цупких солдатських рук, хрипло гукав:

— Солдати! Революція потерпіла поразку! Закликаю батальйон з каяттям здатися на милість государя-імператора.

Тоді, розштовхуючи солдатів, до підпоручика протиснувся плечистий, з рудими вусами унтер-офіцер Свірський і, вихопивши з кишені револьвера, розлючено крикнув:

— Ах ти ж зрадлива собако! Б'еш ножем революції в спину? Не технікам, а генералу Сичевському віддав нашу зброю? Так здохни ти перший! — І вистрелив підпоручику в груди.

...Глухої ночі обеззброєний Третій батальйон погнали на Пещанку.

Читинська республіка втратила останню вірну їй військову частину.

XXI

У вагоні п'ятеро сиділо на ящиках з патронами, а шостий стояв, спершись плечем на зачинені двері. Йому не сиділося. Хоч поїзд і мчав на всіх парах, а цьому чоловіку в чорному кожусі і рудій вухатій шапці все здавалося, що посуваються вони повільно. На попередній станції він довідався від чергового телеграфіста, що карателі генерала Закомельського ще позавчора увірвалися до Іркутська і чинять жорстоку розправу над робітниками.

Той шостий, що стояв біля дверей,— ставний молодий чоловік з русими вусами і виразними голубими очима,— був Іваном Васильовичем Бабушкіним. Несподівана новина дуже засмутила його і тих п'ятьох. Спершу вони навіть не знали, що робити далі. Потім на пропозицію Бабушкіна прийняли рішення: на всій швидкості, вдень

і вночі, до мінімуму скорочуючи зупинки, рухатися на Іркутськ. Розраховувати могли тільки на те, що поїзд карателів уже залишив Іркутськ і вони на одноколійній Кругобайкальській залізниці розминуться з ним на якомусь роз'їзді.

За стіною вагона тужно гудів і висвистував вітер. Холод пронизував кожного до кісток. Не рятували ні кожухи, ні валянки.

Серед вагона вкрилася сизим інеєм чавунна плита. Це Антон потурбувався, щоб її поставити. За кілька годин у Читі завантажили два вагони ящиками з гвинтівками і патронами. Тисяча гвинтівок і п'ятдесят ящиків патронів. Та ще окремо вибухівка.

Плита вкрилася інеєм, бо вдень у ній не розтоплювали вогню, щоб не виявити себе в порожньому ешелоні. Тому й гібїли від холоду, з нетерпінням ждучи вечора, коли можна буде погрітися вогнем і чаєм.

Аж ось настав і довгожданий вечір. Присмерком поїзд зупинився на якійсь станції.

Слюдянський слюсар Болеслав Бялих схопився на ноги:

— Сходжу подивлюся, де стоїмо. Мисову проїхали. А це повинно бути Видрино.

— Зачекай, Болеславе! — зупинив його Бабушкін. — Усім залишатися на місці. Я сам пробіжуся до паровоза, розвідаю що до чого. Ні хвилини зайвої затримуватися не можемо.

Іван Васильович сплигнув на землю. Вітер сердито кинув йому в обличчя сніговий пісок, на якусь мить засліпив. Протерши очі, Бабушкін пильно поглянув довкола і побачив, що паровоз відчепився від ешелону і подався вперед, напевно, брати воду. Вдалині ліворуч стояв пасажирський поїзд, у багатьох вікнах світилося. Біля вагонів вешталися люди.

Іван Васильович повернувся до вагона і обережно закрив двері.

— Схоже, що це — Видрино. Ліворуч у тупику стоїть пасажирський. Невже Закомельський сюди доскочив? Залагла тривожна мовчанка.

Потім читинський телеграфіст Ермолаєв спитав:

— Вас, Іване Васильовичу, ніхто не помітив?

— Здається, ніхто.

А насправді карателі із засідки давно стежили за прибулим поїздом і бачили Бабушкіна.

Гудів і стугонів вітер. За тим гулом не почули ті шестеро, як до вагона підкралися карателі. Вони одночасно з обох боків відкрили двері і кинулися у вагон.

Шестеро не встигли вчинити опору.

Їх витягли з вагона, обеззброїли, пов'язали за спинами руки. Били кулаками і прикладами.

З їхніх розмов Бабушкін зрозумів, що нападом карателів керують підполковник Заботкін і ротмістр князь Гагарін.

...Заботкін доповів Меллер-Закомельському, що затримано шість революціонерів при двох вагонах гвинтівок і патронів. І спитав:

— Розстріляти зараз?

— Ат! — невдоволено махнув рукою генерал. — Ви, пане підполковнику, хочете, щоб Ренненкампф без нас узяв Читу? Не будемо затримуватися. З тими шістьма встигнете покінчити і на Мисовій. Накажіть відправити їх до арештантського вагона.

Минула доба. Поїзд карателів уже п'яту годину стояв на Мисовій.

На допиті ні Бабушкін, ні його друзі не назвали своїх прізвищ.

Опівночі їх відвели трохи від станції і неподалік від скелястого берега Байкалу наказали зупинитися.

Команда з двадцяти п'яти чоловік розстрілювала революціонерів по одному...

Тієї ночі поручик Євеський з експедиції «скаженого барона» записав у своєму щоденнику:

«Вибрали місце, краще інших освітлене станційним ліхтарем... Подали команду, замість залпу вийшло кілька поодиноких пострілів... Не взяли до уваги, що на морозі мастило гусне, і часто трапляються осічки і розстріл провадився при світлі ліхтаря, кулі попадали не туди, куди треба, і замість страти вийшло катування... Страта тривала близько чверті години...»

Наступного дня карательний загін Закомельського наздогнав і Віктора Костянтиновича, який прямував до Иркутська в поїзді разом з демобілізованими запасниками. Його кинули до арештантського вагона як заложника. Той же поручик Євеський занотував у своєму щоденнику: «Вночі затриманий потомствений дворянин Курнатовський... Тепер Курнатовський їде з Чити, роль його там ще не відома...»

Генерал Меллер-Закомельський, здавалося, ладен був потопити в крові весь Сибір. На станціях Мисова і Могзон захоплених залізничників спершу сікли нагаями, потім розстрілювали. На станцію Іланська ешелон карателів прибув саме тоді, коли в депо відбувалися робітничі збори. Доповіли про це Меллер-Закомельському, котрий з групою офіцерів обідав у своєму салон-вагоні. Допивши з келеха вино, генерал наказав відкрити стрільбу по беззбройних робітниках і їх сім'ях. Десятки людей було вбито, число поранених не вдалося встановити. В іншому місці, рятуючись від розправи, робітники зачинилися в залізничному клубі. За розпорядженням «скаженого барона» їх розстрілювали через тонкі дерев'яні стіни, а в тих, хто вибігав на вулицю, стріляли в упор.

На Мисовій, покінчивши з обідом, Меллер-Закомельський послав телеграму в Петербург начальникові генштабу:

«Доїхав до ст. Мисової. Від Ренненкампа відомостей нема... По Забайкальській залізниці на ст. Байкал кінчається вплив залізничного начальства... Далі вже безумовно все в руках революціонерів до Сретенської, Маньчжурії і Харбіна. Руху на схід, крім небагатьох пасажирських поїздів, зовсім нема. Необхідні енергійні заходи на Сибірській залізниці...»

Потім відправив депешу Ренненкампу:

«Сиджу на ст. Мисовій, телеграфуйте, чи потрібна моя підтримка для взяття Чити? Якщо одержу від вас телеграму, рушу на Читу».

Ренненкамп не забарився відповісти:

«Пропоную такий план: займіть 18-го Верхньоудинськ, 19-го — Петровський завод, 20-го — Хілок, 21-го — Могзон, 22-го — роз'їзд № 58. Я 18-го буду на ст. Олов'яна, 19-го і 20-го — на ст. Андріанівка, 22-го — на роз'їзді № 59. 23-го особисто умовимося щодо подальших дій. Повідомте, якої сили ваш загін».

Карателі не сподівалися на легку перемогу над революційною Читою.

Проте бойові ряди дружинників чимдалі ріділи. Останніми зусиллями Антон домагався проведення робіт по укріпленню залізничних майстерень і зосереджен-

ня там усіх запасів зброї, патронів, вибухівки. Щодня за його наказом гудки кликали робітників до майстерень. Там проводилися навчальні бойові тривоги, відбувалися збори і мітинги. І все частіше чулися голоси про те, що час, мовляв, капітулювати. Все більше проявляли себе слабодухі і панікери. З великим трудом більшовики стримували їх від поспішних рішень.

Почалися дезертирства. Розхитувалася дисципліна. Почастішали випадки невиконання бойових завдань.

Групи підричників, послані в обидва кінці залізниці, або були знешкоджені, або ухилилися від виконання доручених завдань.

На світанні 24 січня генерал Сичевський від імені Ренненкампа пред'явив залізничникам ультиматум: протягом 24 годин здати зброю і приступити до роботи. Всі захоплені із зброєю після 12 годин дня 22 січня будуть розстріляні на місці.

...Ешелон Ренненкампа зупинився за шість кілометрів від Чити, на роз'їзді № 59. Звідти генерал віддав розпорядження про негайне обеззброєння робітників і службовців на залізниці і в місті.

Розгніваний тим, що Ренненкамп раніше від нього прибув в умовлений пункт, а отже йому дістануться перші лаври покорителя східного бастиону революції, Меллер-Закомельський послав Ренненкампу таку депешу:

«Сьогодні 22 січня об 11 год. 30 хв. прибув на роз'їзд № 58, де одержав ваше відношення за № 215; телеграфний зв'язок з вами встановити не можна. У зв'язку з тим, що вам досі не здали зброї і щоб не втрачати часу, висунув до Кенонського озера і відкрию вогонь по майстернях із 2-х поршневих легких гармат. Прошу вас підтримати, і покінчимо сьогодні».

Ренненкамп, знаючи, що в майстернях зосереджено багато вибухових речовин, а також гвинтівок (а це в майбутньому — його пишномовні трофеї) і розуміючи, що обстріл приведе до виведення з ладу залізниці і надовго запакує російську армію в Маньчжурії, дипломатично відхилив пропозицію Меллер-Закомельського. Одночасно віддав розпорядження військам готуватися до штурму майстерень. Надвечір ешелони карателів були вивантажені. На сопках покvapливо встановлювали гармати. До міста вислали посилені пости і патрулі.

Похмурий вечір, холодний і вітряний, опускався над приреченою Читою. Коли добре смеркло, пролунав протяжний гудок паровоза: він кликав дружинників на останній збір. Тривожний гудок налякав карателів: вулицями, що вели до майстерень, пронеслося кілька вершників. Але гудок несподівано вмовк.

Антон Костюшко, насунувши на лоба шапку і зчепивши пальці рук за спиною, як це робив Курнатовський, нервово крокував по просторому цеху, нетерпеливо поглядаючи на широко відчинені двері. Зрідка, невеликими групами — по два, по три чоловіка — приходили дружинники з рушницями за плечима.

Збиралися люди повільно.

Занадто повільно.

Вартові, що стояли біля дверей, ліниво, мовби знехотя провадили облік прибулих. А ті, що прийшли, одразу влаштовувалися десь, щоб заснути. Лише де-не-де групи дружинників вели між собою розмови. І тільки поодинокі дружинники перевіряли і чистили рушниці, готуючись до бою.

В переважної більшості — пригнічений настрій.

«Наче збираються не на бій, а на похорон!» — роздратовано подумав Костюшко і наказав дати другий гудок.

Опівночі, після третього гудка, скликали всіх на збори. Антон розповів про готовність майстерень до оборони, про запаси зброї. Збори проходили в'яло і не прийняли ніякого рішення. Під час перерви багато дружинників пішло додому. Люди поспішали з майстерень, залишаючи на підлозі свої рушниці і запасні обойми.

О другій годині ночі з'явилася делегація міських жителів з проханням відмовитися від подальшої боротьби, яка загрожує тяжкими наслідками всьому населенню.

Ще через годину відбулися другі збори. В них узяло участь лише 200 дружинників. Всім стало ясно, що боротьба такими силами була б марним кровопролиттям.

Представник Читинського партійного комітету коротко розповів про становище в Сибіру і в Росії. Він підкреслив, що революція, очевидно, на певний час піде в підпілля, і повідомив щойно ухвалене рішення комітету. Комітет вважав за неможливе починати активні бойові дії в тих умовах, що склалися.

Пропозицію чотирьох товаришів — залишитися в майстернях і відстрілюватися до останнього патрона — було відхилено.

У багатьох на очах були сльози відчаю...

За півгодини майстерні спорожніли.

В Читі, яка лежала в улоговині, стояла густа пільма і зловісна тиша. Але тієї тривожної ночі ніхто з читинців не спав. Гіркі думи гнітили кожного. В тісних робітничих житлах раз у раз чулися тяжкі зітхання і схлипування. Було за чим тужити. Кілька місяців вільного життя ніколи вже не забудуться. Восьмигодинний робочий день, встановлений Радою солдатських і козаких депутатів, повна свобода слова, зборів, мітингів і демонстрацій, з'їзд профспілок, учителів, реформа шкільного навчання, своя, робітнича адміністрація на всій залізниці, на пошті, телеграфі, своя, робітнича газета — ось те, що дала Читинська республіка в перші ж місяці свого існування. Тепер з усім цим доводилося розлучатися і невідомо на який час: на місяць, на рік чи на десятки років?

...А на сопках, біля гармат, у відсвітах багать мелькали людські постаті: карателі-батареїці були наготові.

Костюшко з групою товаришів відправився на квартиру Івана Семеновича Кривоносенка. За рішенням комітету мав перейти на нелегальне становище. Він планував згодом вивести з міста робітничі загони для ведення партизанської війни.

В Читі залишався новостворений підпільний партійний комітет.

На своїй квартирі Антон прощався з найближчими товаришами.

Біля воріт стояли запряжені сани.

— Пора, Антоне Антоновичу! — нагадав Іван Семенович. — Не баріться!

Таня поспіхом складала в торбину білизну і харчі для Антона, а серце тривожно билось, і горло стискала спазма.

Костюшко — в кожусі, без шапки — нахилився над маленьким дерев'яним ліжком, у якому спав, розкидавши руки, Ігорок. Нахилився Антон, пожадливо дивився на сина і наче завмер. Як йому тяжко було знову розлучатися з Танею! Який біль, яка туга краяла його серце, коли він мовчки прощався з своїм маленьким сином!

До нього підступив Кривоносенко, обережно доторкнувся до плеча:

— Пора, друже!

Антон випростався і безтямними очима уставився на нього, мовби питає: «Що ти від мене хочеш? Тут моя дружина і син, і я нікуди звідси не піду». Потім винувато всміхнувся, зняв пенсне, протер носовичком і, акуратно прилаштувавши його на тонкому перенісці, обернувся до дружини, тихо покликав:

— Таню!

Вона підійшла легкими, нечутними кроками, припала обличчям до його грудей.

Ні, вона не плакала, тільки Антон чув, як швидко і тривожно билось її серце.

— Бережи себе і сина, Таню,— глухо промовив Костюшко.

Ще міцніше притискаючись до чоловіка, вона підняла на нього свої прекрасні засмучені очі:

— Невже це надовго, Антошо? Коли ж до нас прийде щастя? Хоч би трохи пожити в спокої... Виростити Ігорка...

— Знай, Таню,— сказав Костюшко задумливо,— я був з тобою щасливий. Спасибі тобі за те велике щастя, що ти подарувала мені... Я завжди відчував поряд з собою вірного друга. Спасибі тобі...

Вона, злякавшись, що він, мабуть, неправильно зрозумів її, похопилася:

— Ні, ні, Антошо, я була щаслива з тобою. Тільки ж щастя випало таке коротке... А синок... Він скоро зіпнеться на ноги, заговорить... Він уже і тепер вимовляє «ма-ма», «та-то»... Він ось-ось питає мене: «Де наш тато?»

— Ну, Таню! Не назавжди ж ми розлучаємося,— підбадьорливо всміхнувся Антон.— Зустрінемося — і вже довго, довго будемо вкупі. Вір мені, рідна!

— Я вірю, Антошо,— сказала Таня.— За нас не турбуйся. Ми — серед твоїх і моїх друзів...

— Спасибі, Таню...

На вулиці зафоркали коні і слідом заскрипіли по снігу кроки. Костюшко насторожився. По тому скрипінню зрозумів, що до будинку підходило багато людей.

Ернест Цупсман припав обличчям до вікна. Рвучко відхилившись, видихнув:

— Карателі!

Одночасно прибулі загуркотіли у двері і вікна, грізно загукали:

— Відчиняй!

Обома руками обережно відсторонивши від себе дружину, Антон загасив на столі лампу, наказав:

— Таню! Візьми Ігорка і мерщій у комірчину...

...Костюшко і його товариші відстрілювалися недовго. Занадто багато солдатів і жандармів оточили дім. З облоги все одно не вирватися. А в комірчині надривно плакав Ігорок, наляканий стріляниною і криком.

...На світанні вітер ущух, а мороз подужчав.

Під конвоєм сотні солдат і жандармів Антон Костюшко, Іван Кривоносенко, Ернест Цупсман, Прокіп Столяров та Ісай Ванштейн востаннє йшли Сунгарійською вулицею.

Їх вели до читинської тюрми.

А через день генерал Ренненкампф доповідав цареві: «Відкритий революційний рух у Забайкаллі почався в січні 1905 р. Останній акт збройного повстання мав розігратися днями у Читі і в деповських майстернях. Зараза проникла глибоко у військові частини, розміщені в області... Революціонери захопили тут близько 25 000 трилінійних гвинтівок, гарматні снаряди і вибухові речовини; зараз у Читі — в місті і в майстернях — проводиться відбирання зброї, але частина її ще не розшукана — або знищена, або схована. Розшуки продовжуємо... Революціонери передбачали вчинити мені сильний збройний опір... Перед моїм приїздом генерал Сичевський, який прибув раніше, був у майстернях і умовляв підкоритися моїм вимогам. Появився розкол у партіях, потім почалась паніка від... чуток про мої дії, і вчора Чита — місто і робітниче селище — були зайняті... Головні винуватці всі заарештовані, але деякі зникли. Передбачаю судити їх запровадженням мною тимчасовим військовим судом. Довелося провести арешт майже всіх нижніх чинів 3-го резервного залізничного батальйону, бунт у якому досяг межі; при арешті вбитий бунтарем офіцер того ж батальйону підпоручик Іващенко. Членів військового союзу, що утворився тут, наявних арештував, відсутніх розшукують. Газети революційного напрямку по всій області наказав закрити, друкарні запечатати, редакторів і видавців заарештувати...»

Проте газета читинських більшовиків жила. Ставши нелегальною, вона і далі вселяла в серця пролетарів

Забайкалля революційний дух і несхитну віру в кінцеву перемогу народу. В одному з чергових номерів вона писала: «Революція іде, і вона не зупиниться доти, доки не змете царського уряду разом з його дворянсько-купецькою чорносотенною Думою!»

XXIII

Всіх арештованих у Читі революціонерів віддали до військово-польового суду. Антон був головною фігурою процесу як діяч, відомий усьому Забайкаллю. На слідстві він визнав свою участь в організації і керівництві робітничою дружиною, оскільки про це свідчили і його статті в «Забайкальском рабочем». Від інших розмов із слідчим він категорично відмовився. Судове слідство велося тільки формально, зважаючи на те, що вирок керівникам читинського повстання повинна була почути вся Росія.

Добившись побачення з Антоном у тюрмі, Таня передала йому парики бороди, бакенбардів і вусів, оскільки друзі готували його втечу. Але присутній на побаченні наглядач Гуськов обшукав його і відібрав газетний згорток з париками. Після цього за розпорядженням начальника тюрми Костюшка перевели до одиночної камери.

І ось відбувся суд. Антона Костюшка, літнього тесляра Прокопа Столярова, помічника начальника станції Чита-І Ернеста Цупсмана, молодого прикажчика Ісає Вайнштейна і робітника Івана Кривоносенка засудили до смертної кари через повішення. На подання касації було дано одну добу.

Із залу суду засуджених привели на вокзал, де в кінці карального ешелону стояли вагони смертників.

Після полудня дозволили останнє побачення з рідними. До вагона, заливаючись сльозами, ввійшла Таня з сином на руках. Антон, як міг, заспокоював її. У нього, здавалося, жоден м'яз, жоден нерв не здригнувся. Він розумів, що з нього не спускають очей і Таня, і його друзі, приречені на смерть. Він узяв на руки маленького Ігоря, довго вдивлявся в його обличчя, прощаючись з ним назавжди. Він спокійно попрощався і з Танею і потім довго стояв біля заграбованого вікна, дивлячись їм у слід.

Вранці, коли строк подання касаційної скарги скінчився, засудженням оголосили вирок. Виявилося, що Ренненкампф кільком чоловікам замінив страту каторгою, а Костюшкові, Столярову, Цупсману і Вайнштейну замінив страту через повішення розстрілом.

Оголошував остаточний вирок командир 17-го Східно-Сибірського полка полковник Тишин, призначений Ренненкампом головою тимчасового військово-польового суду. Вислухавши вирок, Цупсман почав лаяти суддю, але Костюшко зупинив його:

— Не варто, Ернесте. Побережи свої сили.

Прийшов під і запропонував смертникам «виконати свій останній християнський обов'язок». Антон з обуренням гукнув до нього:

— Як вам не соромно?! Забирайтеся геть!

Полковник Тишин з попом залишили вагон.

Ті, що йшли на каторгу, прощалися з своїми приреченими друзями.

Біля вагона стояла конвойна команда. Антон, звертаючись до солдатів, схвильовано сказав:

— Ви чули вирок, оголошений нам. Ми боролися за народну свободу, добивалися народові землі і волі. За це генерал Ренненкампф із своїм судом наказує вам розстріляти нас. Ви нас не знаєте і тому, виконуючи наказ начальства, розстріляєте. Але незабаром, слідом за нами, суд Ренненкампа судитиме читинських солдатів і козаків за те, що вони не пішли проти народу. Вони такі ж солдати, як і ви, вони ваші брати, і тому ви повинні відмовитися розстрілювати їх. Тепер же, перед очима своєї смерті, я бажаю вам найшвидше визволитися із солдатчини і швидше здобути собі волю...

Деякі з солдатів крадькома витирали сльози. Ті, що були засуджені до каторги, плакали, не приховуючи сліз.

...О третій дня війська очистили вокзал від сторонніх. В багатьох місцях довкола вокзалу появились посилені пости.

До вагона вбіг офіцер, гукнув:

— Засудженим приготуватися!

І знову у вагоні — міцні обійми, слова прощання.

Пізніше засуджений до каторжних робіт Антонів товариш по процесу Петро Кларк писав: «Особливо тяжко було втрачати таку кришталю-чисту, розумну, енергійну і самовіддану людину, як товариш Григорович.

А він? Він був зовсім спокійний і ще нас заспокоював...»

З вагона першим вийшов Антон. За ним — Цупсман, який, скинувши пальто, залишився в червоній сорочці.

На платформі вокзалу густі ряди конвою під командуванням капітана Шаргородського і поручника Шпилевського оточили приречених суцільною стіною.

Небо було захмарене, з тайги повівав зволожений вітер, нагадуючи про наближення весни. Місце страти обрали недалеко від вокзалу, біля підніжжя сопки Титової, на виду всього міста. Підніжжя тієї сопки добре видно було і з вікна салон-вагона Ренненкампа: генерал-каратель сам стежив за стратою.

Недалеко від сопки зібрався величезний натовп городян.

Кожного із смертників підвели до окремого чорного стовпа, закопаного на узгір'ї. Костюшко від імені товарищів зажадав, щоб їх не прив'язували до стовпів і не зав'язували очей. Прокіп Столярів, найстаріший із засуджених, — йому йшов 63-й рік — гукнув до конвою:

— Солдати! Стріляйте в серце, щоб нам не мучитися!

Солдатів вишикували в шеренгу. Антон, кинувши на землю шапку, звернувся до війська з останніми словами:

— Брати солдати! Ми помираємо в боротьбі за свободу і краще майбутнє всього російського народу. Знайте: настане день...

В цю мить капітан Шаргородський крикнув до солдатів:

— Плі!

Гримнув залп.

Цупсман, Столярів і Вайнштейн упали на землю мертвими.

А Костюшко стояв біля стовпа неушкоджений: жодна куля його не зачепила. Наче й не чуючи пострілів, він дивився вниз, де стояв натовп. Раптом випростався, очі його заіскрилися: він побачив Таню. Вона билася в тяжкому риданні, підтримувана під руки друзями. Хустка сповзла їй з голови, темно-руса коса розсипалася по плечах. Пильно вдивляючись у натовп, Антон міцно стискав кулаки. Солдатів, здавалося, трясла лихоманка.

Вітольд Шаргородський одну за одною подав дві команди:

— Плі!

Нерівно пролунали ще два залпи.

Антон, з перебитими ногами, притримуючись одною рукою за стовп, а другу притискаючи до грудей, опустився на коліно.

Тоді оскаженілий Шаргородський з брудною лайкою підбіг до нього і двічі вистрелив йому в голову.

Натовп, побачивши це жахливе вбивство, приглушено зойкнув.

Непритомну Таню чоловіки понесли на руках.

За наказом поручика Шпилевського солдати почали прикладами розганяти натовп.

Тіла розстріляних кинули в приготовані ями. Ями засипали землею. Шаргородський наказав притоптати землю ногами.

...Вночі на місці страти появилася червоний прапор.

Тоді карателі біля могил поставили варту: революціонери і мертвими не давали їм спокою.

XXIV

«Дорога Радю!»

Написавши попередній розділ, я кілька днів не міг узятися за перо. Переді мною стояв Антон, усе його життя, від дитинства до останньої миті. Я пишався ним, наче рідним старшим братом, і сумував. Я так печалився, так журився, ніби тільки тепер втратив Антона. І все думав про те, скільки добра він подарував би людям, якби лишився в живих. Сьогодні йому сповнилося б шістдесят шість років.

І згадував усіх, з ким зводила його доля, насамперед його однодумців-побратимів. Кожен з них вартий книги. Ось хоч би Глаша. Це ж ти, Радю, не знаєш, що Глафіра Іванівна Окулова-Теодорович 1905 року по амністії повернулася з Якутії до Петербурга, вела там партійну роботу на Васильєвському острові і в Міському районі. З 1908 по 1917 рік, після арешту чоловіка і заслання його на каторжні роботи, перебувала під негласним наглядом поліції. З лютого 1917 року по січень 1918-го вона — член Красноярського губкому і член президії губвиконкому. В тому ж 1918 році Глафіра Іванівна стає членом ВЦВК і членом президії ВЦВК, а в роки громадянської війни — начальник політвідділу Східного фронту, член Реввійськради Першої армії, потім —

у Москві на відповідальних посадах, в тому числі і в ЦК партії...

А Віктор Костянтинович? Про те, як далі склалася його доля, можна б написати цілий роман. Якщо пощастить, я й візьмуся колись за це. Але зараз, на завершення моїх записів, коротко розповім тобі про нього.

...Через дев'ять днів після страти Антона Костюшка відбувся процес над Курнатовським. Військово-польовий суд Ренненкампа засудив його теж до страти. Проте виконувати вирок генерал не поспішав. Віктора Костянтиновича тримали у вагоні смертників більше місяця. Боячись, щоб читинці не визволили героїв, вагон переганяли із станції на станцію. Щодня виводили когось на розстріл. Спробуй уявити собі, Радо, що пережила людина, протягом такого довгого часу, з дня на день, з хвилини на хвилину чекаючи страти. Тільки сліпа, чисто звряча ненависть до революціонера могла продиктувати таке знущання над ним.

Вся Росія протестувала проти нечуваної жорстокості карателів. Це спричинилося до того, що в середині квітня Курнатовському смертну кару замінили довічною каторгою.

Незабаром доля знову всміхнулася йому. Читинський комітет РСДРП 21 травня 1906 року організував йому втечу з нерчинської каторжної тюрми...

Багато днів і ночей він пробивався через глуху тайгу до Владивостока, маючи в кишені адресу явки.

І там склалося все добре. В середині літа на невеликому торговельному судні Курнатовський виїхав до Японії. Спершу жив у Нагасакі, потім — у Йокогамі, в Токіо. Власне, хіба жив? Ледве животів. Важко було знайти роботу, якою міг би прогодуватися. Сушила серце журба за рідною землею. Однак у Росію повернутися не міг: там лютувала реакція.

У пошуках шматка хліба подався в Гонконг, звідти — в далеку Австралію. Там працював на лісорозробках. Місцевість була болотиста, волога. Там різко посилювалась хвороба вух. Згодом він і зовсім зліг.

Написав товаришам, які жили в еміграції в Парижі. Вони поспішили йому на допомогу: прислали квитка на пароплав від Австралії до Франції. В кінці літа 1910 року він прибув до Парижа. І тут знову зустрівся з своїм другом і учителем — Леніним, а потім і з Кате-

риною Іванівною Окуловою. Тільки вона вже була одружена, вже була матір'ю...

Через багато літ по тому Н. К. Крупська в своїх спогадах про Ілліча згадувала Курнатовського: «...надірвав він усі сили. Ледве добрався до Парижа. Виключно тяжка доля скрутила його вкрай. Восени 1910 року, по його приїзді, ми з Іллічем ходили до нього в лікарню — у нього були страшні головні болі, мучився він жахливо. Його провідувала Катерина Іванівна Окулова з донькою Іринкою, яка дитячими каракулями писала щось Курнатовському, котрий наполовину оглух...»

Віктор Костянтинович частенько заходив до Ілліча. Ленін докладно розпитував його про Читинську республіку. Курнатовський майже нічого вже не чув, і, розмовляючи з ним, Ілліч записував на папері свої запитання і зауваження.

...Того ж року Ілліч опублікував некролог, присвячений загибелі Івана Бабушкіна. В ньому він писав:

«...Ім'я Івана Васильовича близьке і дороге не одному соціал-демократу. Всі, хто знав його, любили і поважали його за його енергію, відсутність фрази, глибоку витриману революційність і палку відданість справі. Все, що відвойовано було у царського самодержавства, відвойовано виключно боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін.

Без таких людей російський народ залишився б назавжди народом рабів, народом холопів. З такими людьми російський народ завоює собі повне визволення від будь-якої експлуатації...»

...Наступного, 1911, року Ленін у статті «Пам'яті Комуні», напевно, згадуючи розправу царських карателів з героями Читинської республіки, писав, що «буржуазне суспільство не могло спати спокійно, поки на паризькій міській Думі майорів червоний прапор пролетаріату. І коли, нарешті, організованій урядовій силі вдалося взяти гору над погано організованою силою революції, бонапартівські генерали, побиті німцями і хоробрі проти переможених земляків, ці французькі Ренненкампи та Меллер-Закомельські вчинили таку різню, якої Париж ще не бачив...»

...Здоров'я Курнатовського з кожним днем гіршало. Ленін сам розшукував для нього хороших лікарів-спеціалістів, наймав для нього кімнату, влаштовував у лікарні, допомагав грошима. Віктор Костянтинович, надзви-

чайно зворушений таким ставленням Ілліча до нього, часто казав: «Навіщо він витрачає на мене свій час? Навіщо так піклуватися про мене? Адже я закінчений інвалід, і не сьогодні-завтра маю померти...»

Він 1911 року ще брав участь у похороні знаменитого революціонера Поля Лафарга, над могилою якого з промовами виступали Ленін, Каутський, Коллонтай...

...В Росії починалося революційне піднесення. В Пітері вийшли перші номери «Правды». Ленін вирішив переїхати ближче до російського кордону — в Краків. Курнатовський був на вокзалі. Там і попрощався з Леніним востаннє.

Не судилося йому повернутися на рідну землю, яку він так палко любив. Майже до кінця літа 1912 року прожив у своїй маленькій кімнаті на бульварі Монпарнас. Потім знову тяжко занедужав і 19 вересня помер у паризькій лікарні.

В некролозі на смерть Курнатовського «Правда» писала, що він «належить до числа тих людей, пам'ять про яких повинна бути дорога народові. В тюрмах, на засланні, на каторзі і в еміграції він провів близько 24 літ. Все життя його, сповнене злигоднів, було присвячене справі робітничого класу».

Дорога, любя Радо! Поспішаю поділитися довгожданою новиною: я від'їжджаю на фронт! Нарешті! Посилаю свої записи тобі на збереження. Якщо не повернуся — спробуй опублікувати.

Пам'ятай, рідна: я кохаю тебе! З милим образом твоїм і з твоїм ім'ям піду і в перший, і в останній бій.

Твій Стефан.

СПАДКОЄМЦІ

ЕПІЛОГ

Стояло жарке літо. З фронту надходили тривожні вісті. Мар'ян Баглій добивався переводу в діючу армію. Натомість одного ранку його запросив до свого кабінету редактор флотської газети і сказав:

— Готуйтеся, лейтенанте, в далеку мандрівку.

— Є наказ? — радісно спитав Мар'ян. — На який флот? Чи, може, в діючу?

Редактор пояснив:

— Поїдеш у Читу, на батьківщину Стефана Вітра. Мусимо розповісти морякам, які люди стають героями.

— Я ж подав рапорт...

— На нього ти вже дістав відповідь.

— Але чому, зрештою, не на фронт, до самого Стефана?

— Про бойові діла його напишуть нам товариші з фронтової газети. Ти ж поцікався, серед яких людей він зростає, як складався його характер, — сказав редактор. — Чита недалеко, швидко обернешся.

По кількох днях Баглій сидів у вагоні поїзда Владивосток — Чита...

У військовій частині, де раніше служив Стефан, відомостей про нього лишилося мало, бо особисту справу відправили з ним. Знали тільки, що на флот він прибув з Москви, а родом нібито із Забайкалля, там рідня його й тепер живе. Але сказати напевно, де саме живе його рідня, ніхто не міг. Одні твердили, що в самій Читі, інші — що на якомусь олов'яному руднику...

З розповідей батареїців перед Баглієм вимальовувався такий Стефанів портрет: ставний юнак середнього росту з високим лобом і прямим посом, з густим руським чубом, зачесаним набік. Особливу увагу привертала його виразні сірі очі, в яких відбивалися доброта і розум.

Батареїці висловлювали припущення: оскільки, мовляв, Стефан не любив пустої балакаєни, декому міг здаватися занадто серйозним, навіть трохи замкнутим,

Проте йому властиве було тонке почуття гумору і коли, бувало, почує, хоч іноді й грубуватий, але вдалий матроський дотеп, сміявся відчайдушно. Йому приписували і ту думку, що хороший жарт рівнозначний гарній пісні.

Всі, хто знав його, свідчили, що Стефан чимось дуже приваблював до себе. Довго гадали, чим саме. Зійшлися на тому, що, мабуть, своєю внутрішньою чистотою, тим високим внутрішнім благородством, яке проявлялося в стриманій, але добрій усмішці, в постійній щирій готовності прийти на допомогу людям, в його скромності та простоті і в його жадобі до знань. З ним завжди було цікаво поговорити і про літературу, і про матроську службу, і взагалі про життя. З усього видно, мовляв, що Стефан зростав в інтелігентній родині.

«Що ж, на батареї вже знають, що на фронті Стефан тримається героєм,— з деяким розчаруванням думав Баглій.— Ну і малюють Стефанів портрет одними світлими фарбами. Але ж щоб портрет вийшов вірогідним, світло треба чимось відтінити. Кожна душа — не проста, а його, мабуть, тим більше. Наприклад, чому він декому здавався дещо замкнутим? І що значило оте ходіння «в гості»?

Справді, батареїці згадували, що Вітер полюбляв «ходити в гості до Лазо».

У Владивостоці, на березі бухти Золотий Ріг, біля самого підніжжя Орлиної сопки, розкинувся міський сад. У тому саду стоїть пам'ятник Сергію Лазо: на гранітному п'єдесталі височить чотириметрова чавунна постать, обернена лицем до бухти. Чуб героя ледь кучерявиться, права рука зігнута в лікті і стиснута в кулак. Лазо виголошує промову, немов би промовляє ті знамениті слова, що сказав напередодні своєї трагічної загибелі: «Ось цю російську землю, на якій я зараз стою, ми, впрямую, але не віддамо нікому».

Приходячи сюди з матросами своєї батареї, лейтенант Вітер задумливо і разом з гордістю, бувало, казав:

— Наш Лазо. Свій трудний і славний шлях він починав у нас.— І додавав: — Сергій Лазо і Антон Костюшко в моєму серці живуть поряд, як рідні мої старші брати.

Як це розуміти? Чому саме ці два герої в його серці живуть поряд? Чи не ключ це до розгадки Стефанового характеру?

До Чити поїзд прибув на світанні. Установи були ще зачинені. Оглядаючи місто, Баглій думками поринув у давню історію. Він знав, що у XVIII столітті на місці теперішньої Чити виник спершу козачий острог: поселення з двадцяти шести будинків, у яких мешкало близько трьохсот жителів. 1827 року той острог цар визначив місцем заслання декабристів. А оскільки в Читинському острозі тюрма була мала, то наказав розпочати будівництво нової. Будувалася вона руками в'язнів. На території острогу декабристи прорили водостічні канали, загорнули яри. Один яр, найбільший, особливо дався їм узнаки. То була воістину Сізіфова праця: весняні води щоразу розмивали яр і його доводилося загортати знову і знову. Недарма декабристи називали його «чортовою могилою».

Перед від'їздом до Чити Баглій заново ознайомився з історією перебування декабристів у засланні. Натрапив він і на записи декабриста Корніловича: «По прибутті нашому в Читу,— писав Корнілович,— за малістю тамтешнього острогу, помістили нас у двох селянських хатах, котрі обгородили частоколом, віконця забили на дві третини дошками, приставили знадвору залізні ґрати, а всередині кругом по стінах зробили нари. В першій з хат перебувало в трьох горенках 25 чоловік, а в другій — 22 чоловіка. В кожній кімнаті по вартовому. Нас примусили підмітати вулиці, чистити казенні стайні і вивозити звідти гній, потім рубати мерзлу землю для фундаменту під новий острог і рити канави для огорожі... Вирівнювали шлях, носили землю, каміння»...

«Це ж тут, у Читі, тоді відбували каторгу ліцейські друзі Пушкіна — декабристи Кюхельбекер і Пушкін! — схвильовано думав Баглій.— Це ж сюди, в Східний Сибір, адресував великий поет своє знамените послання «Во глубине сибирских руд...»

Пригадалися Мар'яну і невмирущі образи росіянок. Вразивши світ своїм героїзмом і вірністю, вони слідом за своїми чоловіками-засланцями відправилися в далекий дикий край. І тоді ж отак височіла Титова сопка і отак збігав нагору ліс, і з тихим плеском текла вода в річці Читі, коли тут ходили Трубецька, Волконська, Муравйова, Анненкова, Нарішкіна, Івашова, Давидова. Цар чинив їм різні перешкоди, але найболючішою для

них, молодих матерів, була розлука з дітьми: імператор не дозволив узяти їх у Сибір. Життя тих жінок у Сибіру для свого часу — безприкладний подвиг, рівний міфічному.

Волконська по приїзді проникла в підземелля рудника, де працювали декабристи, і, незважаючи на окрики офіцера, добігла до каторжан, передала їм привезені вісті і листи з Росії. Декабрист Муравйов назвав спуск Волконської в рудник «зіходженням в пекло».

Дружина самого Муравйова, бігаючи з тюрми від чоловіка до дітей, котрі народилися уже в Читі, застудилась і тяжко занедужала. Вона й померла так же мужньо, як жила в засланні: в останні години заспокоювала і втішала чоловіка, продиктувала прощального листа рідним і, щоб не розбудити свою маленьку доньку, — відмовилася прощатися з нею.

Коли закінчився строк каторги декабристів, жоден з них не залишив острогу, не попрощавшись з дорогою для них могилою Муравйової.

Баглій відшукав вулицю, котру в ті давні часи називали Дамською, — на ній в приватних і в своїх власних дерев'яних будиночках жили жінки декабристів. Від острогу чудом вціліла тільки маленька церква. А за селищем Горний Зерентуй, де відбували засланці каторжні роботи, в одній із старих виробок, недавно, кажуть, відкопали кайдани...

«Це ж тут ходив колись і Стефан, — думав Баглій, намагаючись уявити Вітра на цих вулицях то підлітком, то юнаком. — Які почуття і думки викликали у нього ці сліди давньої історії? Що найбільше вразило його душу і назавжди лишилося в ній?»

Чита давно оновилася, розрослася. Вулиці широкі, наскрізь висвічені сонцем. Місто лежить у піскуватій долині між річками Читою та Інгодою і озером Кенон, біля підніжжя сопки, по якій збігає сосновий ліс.

Забайкалля...

Ще в дитинстві там, на березі Дніпра, Мар'янові доводилося чути журливу пісню про нещасного «бродягу» — борця за кращу народну долю:

По диким степам Забайкалля,
Где золото роют в горах,
Бродяга, судьбу проклиная,
Тащится с сумой на плечах...

Під впливом тієї пісні Мар'янова уява малювала сумну картину: під сірим небом підіймаються стрімкі гори, верхів'я котрих повиті хмарами, а в долинах під холодним дужим вітром хиляться буйні зарості диких трав. То зринуть перед внутрішнім зором лісові нетрі, через які пробирається змучений і обірваний «бродяга», вродливий і відчайдушний юнак, що наперекір усім знегодам простує до своєї мети...

Забайкалля...

Лише чверть віку тому воно було місцем заслання, суворим, необжитим краєм. А в тридцятих роках сюди, в Східний Сибір і на Далекий Схід, потяглася неспокійна радянська юнь — хетагуровки, будівники Комсомольська-на-Амурі...

Будівничі роботи були в розпалі, коли почалася війна.

Тепер ось і Мар'ян — у «диких» степах Забайкалля, де люди добувають олово, золото, вирощують хліб. Десь тут народився Стефан, і Баглій мусить написати про нього, мусить розповісти морякам-тихоокеанцям, які люди стають героями.

Два дні довелося йому витратити в Читі, доки дізнався, де живе Стефанова мати. Кілька разів побував у облвійськкоматі, а там і без нього клопотів вистачало. Виявилось, що родом Вітер із гірничого селища, яке лежить десь у південних степах. В Читинському обкомі партії Мар'янові пояснили, як туди добутися.

— Доїдете поїздом до станції Олов'яна, а звідти вже дістанетесь, — казали обкомівці. — Ми подзвонимо керуючому трестом олов'яних рудників, він допоможе транспортом...

Повернувшись до готелю, радісно схвилюваний Баглій, мабуть, через свою юнацьку недосвідченість, повіявся легковажно: власноручно вніс доповнення в свою командировочну посвідку. В рядку, де було вказано пункт прибуття «м. Чита», дописав чорнилом: «Н-ський район, н-ське гірниче селище». Так сталося, що і касир на вокзалі не догледів того. Мар'ян з чистою совістю взяв квитка, і за кілька хвилин поїзд мчав його на південь.

III

Олов'яна зустріла Баглія чистим небом і ласкавим липневим сонцем. Об одинадцятій ранку він прибув у трест олов'яних рудників. У приймальні керуючого

назустріч йому підвелася весела дівчинка з сірими очима і пшеничною косою, з прямим носиком, рідко покропленим дрібними, ледь помітними веснянками. Мар'яну здалося, ніби вона неабияк зраділа його появі.

— Ой, це ви приїхали?! — сплеснула дівчина в долоні і зайшлася рум'янцем. — А ми ще вчора знали, що приїдете. З Чити дзвонили. То ви знайомі із Стефаном? Бачилися з ним?

— На жаль, не довелося, — сказав Баглій.

Його відповідь розчарувала дівчину: її обличчям промайнула тінь смутку. Вона видивлялася на прибулого з недовірою чи докором, але оволоділа собою:

— Пробачте. Я так сподівалася... Ні, я розумію — там, серед сотень тисяч... О, Стефан! Подумати тільки: зі своїм взводом захопив штаб німецької дивізії, дістав цінні відомості. Про нього написали в «Известиях»... Але чому так мало написали? Ні, ні, я ж розумію, — на фронті щодня звершуються подвиги, про всі докладно не напишеш. Однак мені так хотілося, щоб про Стефана розповіли більше. Бо таки, мабуть, не щодня захоплюють штаби і стають героями. Та зате про нього в «Известиях» написали... А знаєте — я за Стефана й не сумнівалася. Повірте, я аніскілечки не сумнівалася, що він такий...

— Ви знали Вітра? — спитав Мар'ян.

Дівчина знову залилася рум'янцем:

— Ну, його тут багато хто знав. А ми з ним... Ми давно з ним дружимо...

— Як — дружите? Ви живете на Олов'яній, а Стефан жив на руднику...

Дівчина, як здалося Баглієві, щасливо засміялася:

— Так, ми потім бачилися не часто. Це ж ви не знаєте, що ми спершу жили на тому ж руднику. Ми — з України. Сюди приїхали п'ять років тому. Тата призначили директором олов'яного рудника...

— Он що! — тепер і Мар'ян не зміг приховати свого розчарування.

В серце чомусь наче дихнуло холодом. Але чому? На Олов'яній він проїздом, коли не сьогодні, то завтра, може, й назавжди попрощається з цим щебетливим дівчам. Що ж його занепокоїло? І що незвичайного чи несподіваного в тому, що Вітра, можливо, кохає ця вродлива дівчина? Вітер — герой...

— Ви листуєтеся з ним? — спитав Баглій. І, помітивши, як дівчина знітилася, додав: — Вибачте, але я — журналіст, Стефанові листи допомогли б мені... Він у них, напевно ж, розповідає про себе, про фронтових друзів своїх... І з флоту писав вам?...

— Листуємося... Але... — промовила вона і, щоб приховати своє замішання, підняла руки, гарними тоненькими пальцями ледь доторкнулася до своєї пшеничної коси, виставивши в боки округлі лікті. — В тих листах для вас мало цікавого. В кожному він пише... Ні, для вас те не цікаво... — І похопилася: — Боже вас бережи закінутися перед моєю мамою про листи!

— Чому так? — спитав Мар'ян.

— Мама заборонила листуватися з ним.

— Стефан не подобається їй?

— Не те що не подобається. Вона боїться, щоб тут у мене... — дівчина раптом осіклась і, повагавшись, сказала: — Мама говорить: «Вистрибнеш тут заміж і назавжди прив'яжеш нас до Сибіру, а я хочу повернутися на Україну».

— А тато?

— Тато тільки посміхається та все повторює мамі: «Звикнеш — тебе і калачем звідси не виманиш».

— А ви вже звикли?

— Чому б ні? — звела брови дівчина, потім скося зиркнула на Баглія, тихо мовила: — Дивний Стефан. В листах ні про службу на флоті, ні тепер про фронт майже ні слова... Все — про одне... А як вас звати? Я чому питаю? Прийде виконуючий обов'язки керуючого, а я не знатиму, як вас відрекомендувати.

Мар'ян назвав себе.

— А я — Рада, — сказала дівчина.

— Дякую, — вклонився Баглій. — А як же звати вас? Вона приснула зі сміху:

— Я ж уже сказала: Рада. Мене Радою звати...

— Даруйте, — зніяковів Мар'ян. Згадавши, що йому ж треба до керуючого, спитав: — Якщо я правильно зрозумів, Радо, — керуючого в кабінеті нема?

— Нема. Він у відрядженні. А виконуючий його обов'язки — головний інженер — зараз на зборах партійного активу в клубі, — сказала Рада і поглянула на свій маленький наручний годинник. — Тепер довго не засідають. Час такий — все треба швидко вирішувати.

Планувалося о дванадцятій закінчити. Ой, пробачте! Я ж вас не запросила сісти...

— Дякую,— сказав Баглій і поглянув у вікно. За ним, на тлі білого будинку, що стояв по той бік вулиці, яскраво зеленів гостролистий клен. Кватирка була відчинена, крізь неї струмувала сюди ранкова запашна свіжість. У приймальні чисто і затишно. Біля вікна — стіл секретарки, застелений грубим голубим папером, давно не фарбована вичовгана підлога вимита до білого. І від дівчини, і від усього тут віяло чистотою, весняною свіжістю. Глянувши на підлогу, він мимовільно перевів погляд на свої черевики і помітив, що і вони, і холоші штанів дуже запилені.

— Мені треба подбати про свій зовнішній вигляд,— сказав Баглій.— Закіптюжився в дорозі. Піду влаштуюся в готелі. Ви не чули, Радо, коли дадуть мені транспорт?

— Не раніше, як завтра, а може — післязавтра,— скоромовкою сказала дівчина.— Трестівська машина зараз на поточному ремонті. Шляхи у нас знаєте які? Не асфальтовані магістралі. До готелю поки що не йдїть. Виконуючий обов'язки керуючого сказав, що сам цим займеться по вашому приїзді. А щітки для одягу і взуття зараз винесу.

Вона метнулася до кабінету керуючого і за мить подала Мар'яну дві щітки. Він ледве встиг почиститися в коридорі і знову переступити поріг приймальні, як увійшов туди кремезний, чорний, мов жук, чоловіча. У нього не тільки чорні очі і смолянисто-чорний, з синім відтінком чуб, і чорні брови, але й вилицювате, майже квадратне обличчя, засмагле на сонці і вітрах, було матово-темне, як у мулата. Він підвів на Баглія трохи здивований погляд. До нього підбігла секретарка з радісним вигуком:

— Тату! Вони вже приїхали!

— Хто? — стримано спитав чоловік.

— Та ось вони ж... Товариш кореспондент... Це про них учора з Чити...

Тоді чоловік підступив до Баглія і, міцно стискаючи його руку, сказав:

— Туренко Іван Захарович.

Коли Мар'ян назвав себе, керуючий кивнув головою, і раптом, нахмуривши брови, звернувся до дівчини:

— Скільки разів тобі пояснювати, Радо? Як ти повинна звертатися до мене в присутності відвідувачів?

— На ім'я та по батькові,— винувато промовила дівчина.— Але ж, тату... Забуваю я та й незручно якось...

— Горе мені з нею,— всміхнувся до Баглія Туренко.— Захворіла наша секретарка, а без неї — мов без рук: відвихнешся кудись, а з рудників або й з Чити дзвонять... Дочка працює у нас друкаркою, я взяв її сюди на кілька днів. Та з нею, як бачите,— одна морока.— І ласкаво мовив, звертаючись до Ради: — Ну, не червоній, не червоній, дочко, мовчу вже...

Туренко запросив Мар'яна до свого кабінету. Там Баглій пред'явив свої документи, навіть показав газету, в котрій було опубліковано коротеньку кореспонденцію про Стефанів подвиг.

Між Туренком і Баглієм одразу виникла атмосфера приязні й щирості. Вони довго розмовляли. Мар'ян розпитував про Стефана, про технологію видобутку олова і взагалі про Забайкалля, а Туренко Мар'яна — про Дніпропетровськ.

Зітхнувши, Іван Захарович сказав:

— На Україні о цій порі вже вишні поспівали...

Він вимовив ті слова з таким смутком, що після них мимовільно запала довга мовчанка. Потім навперебій згадували вголос про найдорожчі кожному місця на Україні, і знову й знову на якийсь час змовкали в задумі.

На закінчення розмови інженер сказав:

— Поїдете післязавтра на світанні з нашим шофером Тимошем.

Баглій вжахнувся:

— Як післязавтра?! У мене — термінове завдання.

Туренко безпорадно розвів руками:

— Співчуваю, але раніше не вдасться. Самі розумієте: війна. З транспортом туго. А тепер — відпочивайте з дороги.

Він провів Мар'яна в приймальню і там наказав дочці:

— Відведи, Радо, лейтенанта до нас додому і скажи мамі... Одне слово, організуйте гостеві відпочинок. Сьогодні, дочко, я вже якось обійдуся без тебе. А мамі передай, що повернуся пізно: увечері — бюро райкому. Ти ж, Радо, не забудь показати Мар'яну Тихоновичу нашу Олов'яну...

Баглій спробував заперечити:

— Не хотілося б мені завдавати вам клопоту ще й дома. Краще оселюся в готелі.

— Краще — у нас,— безапеляційно сказав Іван Захарович.— Зрештою, ми — земляки і нам є про що поговорити. Ви ж порівняно недавно з Дніпропетровська.

Баглій вклонився Туренку і разом з Радою вийшов з приймальні.

IV

Туренки жили за два квартали від тресту в цегляному будинку з невеликим двориком. Точніше, дворика не було, а був садок: вишні і яблуні підступали до самого будинку. За три кроки від порога під яблунею стояв столик з двома лавками.

Радина мати, Людмила Григорівна, привітно зустріла Баглія. Її можна було б прийняти за Радину старшу сестру — так разюче вони схожі,— тільки розповнілість, неквапливість і розважливість у всьому видавали в ній жінку не таких уже й молодих літ.

— Ходімо, я покажу вашу кімнату,— звернулася до гостя Людмила Григорівна.

В кінці вузького коридору відчинила двері і промовила:

— Прошу.

Кімнатка була маленька, в ній вмістилися тільки ліжка і тумбочка. Вікно з кімнати виходило на вулицю. Мар'ян вибачився і перед господинею, що змушений турбувати. Вона ледь усміхнулася:

— Які турботи? Ми звичні. В цій кімнаті частенько квартирують люди, котрі приїждять у трест і з Чити, і з рудників. У готелі не завжди є вільні місця.

Після обіду Баглій з Радою пішли знайомитися з містечком. Доки він, за флотською звичкою, до блиску «надраював» черевики і вмивався, Людмила Григорівна почистила його одяг і навіть випрасувала штани. До кітеля Мар'ян підшив свіжий підкомірник і почувався так, наче й не було далекої дороги, а просто недільного дня там, у Владивостоку, він вийшов прогулятися по центральній Ленінській вулиці. Ні, навіть краще було йому. Щодалі серце виповнювалося тихою радістю, ніби він опинився в рідному краї і йде оце вулицею Павлограда чи Нікополя, тих, ще довоєнних Павлограда або Нікопо-

ля — тихих, зелених містечок. Тут і будинків, як там, більше одноповерхових, і високі тополі, і клени... Щоправда, клени не схожі на українські — гостролисті, а все ж клени. А в дворіку Туренків — вишні і яблуні, як на Україні. От тільки шалена спека. Дома такої наче не було. А в Примор'ї влітку — тумани. На Владивосток вони напливають з бухти Тихої.

Він сказав про це Раді, а вона з гордістю пояснила:

— У нас сонячних днів більше, ніж у Криму. Але отака спека і тут буває не часто. Уже другий тиждень прижарює. Повітря настільки розпечене, що — он погляньте! — листя на тополях прив'яло, а декотре й зовсім пожовкло, осипається! І це — в другій половині липня! Ні, я такого не пам'ятаю. Іноді мені думається: «Почалася війна і все наше життя змінилося, навіть природа посуворішала: взимку морози досягали сорока градусів, а тепер — отака спека, а вітер і не дихне...»

Повітря справді наче застигло, жоден листочок на дереві не зворухнеться. В сукиняному кітелі Баглієві нестерпно душно і він раз у раз витирає обличчя хустиною.

Вони пройшли мало не всіма вулицями містечка, час від часу перестоюючи в тіні дерев.

Рада полюбила Забайкалля, добре знала його і замилювано розповідала про нього. Населення цього краю складалося в основному з росіян, лише на півночі, де густіші ліси, жили евенки — мисливці, а на Приононській рівнині, недалеко від Олов'яної, розкинувся Бурятсько-Агинський національний округ. Крім росіян, бурятів і евенків, тут, як і всюди у нас, чимало людей інших національностей, у тому числі й українців.

Після вечері Рада сказала:

— Я ж, Мар'яне, ще не показала вам наше найвишніше місце. Ходімо туди!

Вона привела його на берег річки Онон. Річка в тому місці неширока, з низькими берегами. Від неї віяло прохолодою. Рада вказала рукою праворуч:

— Ото бачите — на цьому і на тому березі рештки мосту? Його зірвано в травні вісімнадцятого року. Стефан, приїжджаючи в Олов'яну, неодмінно приходив сюди: тут воював колись його батько і саме на цьому мості був тяжко поранений. У червоних військах разом із Стефановим батьком служив тоді і теперішній директор

олов'яного рудника Корній Пимонович Артеменко. Не раз він оповідав нам про ті бої...

Мар'ян попросив дівчину розповісти про те докладніше.

Вона взяла його за руку і повела вниз, до самої води. Там вони сіли на великому, ще теплому камені, і Рада сказала:

— Стефанів батько, як і ми, родом із Дніпропетровська. Ні, Стефан народився вже тут, у станиці Богдаты. Батька його у шістнадцятому мобілізували в царську армію, і він після поранення і лікування в шпиталі потрапив у Красноярськ, у 15-й запасний Сибірський стрілецький полк.

В березні сімнадцятого прапорщик того полку Сергій Лазо привів свою роту в розпорядження щойно утвореної Красноярської Ради. До тієї роти пристав і солдат Вітер.

Керенський прислав козачого осаула Семенова в Забайкалля для мобілізації амурських і аргунських козаків на боротьбу з революцією. Після Жовтневого повстання Семенов утік до Маньчжурії, там за допомогою японців сформував білобандитські загони і на початку вісімнадцятого вдерся в Забайкалля, встановив тут контрреволюційний терористичний режим. Молоді червоні війська, погано озброєні, змушені були залишити Борзю та Олов'яну і відійти сюди, за Онон.

Олов'яна знаходилася в центрі козачих станиць. В тих станицях було чимало заможних козаків. З них Семенов почав формувати полки. Тоді на допомогу забайкальцям поспішили загони Червоної гвардії з усіх кінців Сибіру і Далекого Сходу. Командуючим Забайкальським фронтом було призначено Сергія Лазо.

В ніч на 16 травня вісімнадцятого року Лазо повів понад вісім тисяч своїх воїнів у наступ проти семеновців. Весь день тривав бій з основними силами ворога, що зосередився в Бурятсько-Агинському районі. Під вечір семеновців вибили з Аги і відкинули за Онон. За річкою, під Олов'яною, вони окопалися і повели такий сильний вогонь, що лазовцям важко було почати переправу. Тоді Стефанів батько і звернувся до свого командуючого:

— Дозвольте, Сергію Георгійовичу, перескочити на той берег і закидати семеновських кулеметників гранатами.

Лазо дав згоду.

Вітер по фермах зірваного мосту почав перебиратися на той бік. На мосту його поранило, він упав у воду, але все ж добувся до ворожого берега і примусив змовкнути дві ворожі вогневі точки. Лазовці вже мали наготові човни. Кількох хвилин замішання у ворожому таборі вистачило, щоб сотні бійців форсували річку і повели наступ на висоти, зайняті семеновцями. А в цей час кілометрів за сорок від Олов'яної, вниз по течії Онону, переправилися червоні козаці полки і зайшли Семенову в тил. У тому бою білобандити, в паніці відступаючи, втратили всю свою артилерію і половину солдатів...

— А що сталося з Стефановим батьком? — спитав Баглій Радугу.

Вона щасливо усміхнулася:

— Недарма кажуть, що любов сильніша смерті. У тому ж червоногвардійському полку служила санітаркою молода козачка Ольга із станиці Богдять. Вона відвезла пораненого до себе додому, вигляділа і стала йому дружиною. Так і виникла тут, у Забайкаллі, сім'я Вітрів. Жили вони бідно, ні коней, ні реманенту не мали, щоб обробляти землю, до того ж Стефанів батько сам — з робітників. Десь у двадцять шостому вони залишили станицю, подалися на рудники, тим більше, що й Артеменко, старий рудокоп, кликав їх туди. Ну, та про це вже краще вам розповість тітка Ольга: ви ж з нею незабаром зустрінетесь.

«Тепер ясно, чому Стефан так любив ходити у владивостоцький міський сад, як він казав — «у гості до нашого Лазо», — подумав Баглій. — Мабуть же, не випадково він з такою теплою говорив і про Антона Костюшка. Але чому саме про нього?»

Спитав про це Радугу. Вона страшенно здивувалася:

— Як це — чому? Та вони ж його найулюбленіші герої ще з дитинства. Стефан, скільки пам'ятаю, збирав про них усе, що і де тільки міг. — Вона опустила очі, задумалася. Тоді, пильно поглянувши на Баглія, рішуче сказала: — Я дам почитати його зошити. Перед від'їздом на фронт Стефан прислав мені їх на збереження. Матері своїй не відважився послати, бо там і... про інтимне є. Тих зошитів я ні татові, ні мамі своїй не показувала. Вам же вони можуть знадобитися... Щоб краще написали про Стефана. Він того вартий. Тільки умова: про інтимне читати не будете.

— Згоден, Радю, не буду, — пообіцяв Баглій.

Дівчина звелася на ноги:

— Повіяло холодом. Пора додому. У нас так: вдень — спекота, а вночі — зашпори в руки заходять.

V

Ось вони, в Мар'янових руках, Стефанові зошити. Ввійшовши до своєї кімнати, Баглій увімкнув світло, сів до столу і, покvapливо розкривши першого зошита, почав читати.

«Наслухався я про них, — писав Стефан, — від дядька Артеменка, від Івана Захаровича та свого батька і захопився ними, і полюбив на все життя. Мені хотілося знати про них усе до найменших дрібниць.

Коли батько під час відпустки вирішив провідати свою рідню в Дніпропетровську і оголосив, що візьме й мене з собою, — я опинився на десятому небі, бо то ж збувалася моя давня мрія. Більше двох тижнів провели ми на берегах Дніпра, потім поїхали до Москви. У Москві батько сказав:

— Хто знає, коли ще доведеться тобі, сину, приїхати в Європейську Росію. Давай, мабуть, заглянемо і в Ленінград. Тобі корисно побачити його. Там починалася революція...

Спасибі вам, тату, за той щедрий дарунок, — за ту поїздку! Я походив тими вулицями, котрі бачили моїх незабутніх героїв...

Пізніше я вступив на історичний факультет Московського університету. Два роки прожив у Москві. Ті роки промайнули, мов дивний сон!

Мабуть, не менше, ніж в університеті, я просиджував у бібліотеках і архівах. Там, у столиці, розшукав старих комуністів, котрі знали їх. Ні на мить не полишала мене думка: де вони зустрілися вперше? Тепер, коли знаю, — де, варто все записати. Напишу так, як бачу їх. Вони мені такі близькі, такі рідні, наче мої друзі-ровесники. Власне, я саме досяг того віку, в якому вони починали свій подвижницький шлях»...

Баглій читав і читав, дізнаючись із Стефанових записів не тільки про нові подробиці з життя трьох відомих революціонерів — Костюшка, Бабушкіна та Курнатовського, але й з історії всього революційного руху.

Зрештою, поглянувши на годинника, він побачив, що вже минула північ. Закривши зошита, встав від столу і підступив до вікна. Дивився в його темний прямокутник і думав про те, як іноді несподівано, просто дивно переплітаються людські долі. У Катеринославі студент гірничого училища Антон Костюшко зустрівся з Бабушкіним і став його учнем по революційній роботі. В грудні 1901 року Костюшко, разом з іншими членами міського комітету РСДРП, очолив робітничо-студентську антиурядову демонстрацію і потрапив до Катеринославської тюрми. Незабаром до тієї ж тюрми перевозять і Бабушкіна, заарештованого в Орехово-Зуєво уже як агента ленінської «Искры». Потім Бабушкін і Костюшко зустрічаються на засланні в Якутську з Віктором Курнатовським, який разом з Іллічем відбував раніше заслання в Єнісейській губернії і разом з ним підписав знаменитий «Протест» проти «Кредо» економістів. Згодом, уже 1905 року, загартовані більшовики-ленінці Бабушкін, Курнатовський і Костюшко в Читі очолюють збройне повстання, відоме в історії під назвою Читинської республіки. Здається, важко було б повірити в таке переплетіння шляхів трьох революціонерів на просторах величезної Росії, коли б це не було історичним фактом.

«Велика наша країна, багато шляхів у ній,— думав Мар'ян,— а ось звела доля мене, дніпропетровця, аж тут, у Забайкаллі, з моїми земляками Туренками, повела по сліду Стефана Вітра, батько якого родом із мого рідного міста. Я йду по шляху, на якому творилась і твориться легенда. А справді, може, в цьому нічого дивного і нема? Ленін і його партія підняли народ на революцію, і народ, натхнений великою ідеєю, породив так багато велетнів, які вже стали героями народних легенд. Мабуть, яким би шляхом не пішов по нашій країні, всюди зустрінешся з подібними легендами».

Баглий роздягнувся і ліг у постіль. Уже засинаючи, подумав: «О, так, Стефан мав усі підстави захоплюватися життям-легендою трьох революціонерів-побратимів!»

Мар'ян, мабуть, не прокинувся б до полудня, якби не розбудила його Рада. Коли вона доторкнулася його плеча, він одразу підвів голову і не міг збагнути, де знаходиться. Перед ним стояла дівчина в світло-голубому сарафані. Пшеничні коси її були розпущені і ззаду перехоплені голубою стрічкою. Взявшись у боки, вона

відчайдушно реготала, аж вигиналася, примовляючи на-смішкувато:

— Та ви справжній сонько! Боже мій! Який же ви сонько! До обідньої пори спати — це ваш талант?

— А що? Ми вже ідемо? Прийшла машина? — сполохано спитав Баглій.

Дівчина урвала сміх:

— Машина ж буде тільки завтра. То невже, коли транспорту немає, ви збираєтеся проспати весь день?

— Цього ще не вистачало. Спасибі, що розбудили.

— Я приготувала для вас чай. Мама ось-ось повернеться з базару, а там і тато прийде.

Повернулися Туренки. По якомусь часі прибіг і трестівський шофер Тиміш Ярцев, невисокий плечистий чоловік років тридцяти з чорним цупким волоссям, широким носом і повними губами. В чорних, трохи розко-сних очах його грала весела усмішка.

— Я — лише на одну мить,— промовив до Людмили Григорівни,— тільки познайомитися з моїм завтрашнім пасажиром.

Стискаючи Мар'янову руку, сказав:

— Ще не доводилося возити таких кореспондентів.

— Яких саме? — поцікавився Баглій.

— І наших, районних, і читинських возив. А дальніх, військових та ще морських — досі не випадало,— пояс-нив Тиміш.

Як не відмовлявся Ярцев, Людмила Григорівна насто-яла, щоб і він залишився снідати.

Снідали в дворі, під яблунею.

Звертаючись до Івана Захаровича, Мар'ян висловив задоволення тим, що ще в Читі і тепер тут, на Олов'я-ній, зустрілися йому люди, котрі знають Стефана. А улюбленими Стефановими героями були, виявляється, більшовики, які колись працювали в Катеринославі.

— Так, іноді дивні бувають переплетіння людських шляхів і доль,— промовив Туренко.— Мати моя розпо-відала, як одного разу до них завітали Бабушкін і Костюшко. Я був тоді ще немовлям. Коли переговарили про своє і Костюшко став прощатися, раптом погляд його зупинився на моїй колісці. Він підійшов до неї, поглянув на мене, сонного, і пошепки спитав матір: «Си-нок? Як звати?» Мати відповіла: «Ванею». А батько до-дав: «На честь Івана Васильовича назвали». — «Ну, хай росте велетнем,— сказав Антон Антонович.— Виросте —

ми до того часу проженемо к лихій матері царя і ви неодмінно віддайте свого Іванка до Катеринославського вищого гірничого училища. Хай вивчиться на геолога. Кращої професії і бажати не можна».

— Мати запам'ятала ту пораду. Ще коли я був підлітком, переповіла її мені. І ось, як бачите, перед вами — геолог.

— А як ви опинилися тут? — поцікавився Мар'ян.

— Мене привела сюди батькова кров, — із зітханням сказав Туренко. — Як це розуміти? Спитайте Раду, вона цю історію знає не гірше мене.

Рада прибирала зі столу, а Людмила Григорівна, наравши вишень, помила їх під краном, у білому полумиску подала на стіл і сіла поруч з чоловіком. Червоної, в краплинах води, мов у росинках, вишні звабливо виблискували на білому тлі полумиска. Іван Захарович звернувся до Баглія і Тимоша:

— Прошу пригоститися.

— Дякую, — сказав Тиміш. — Я вже й своїми сьогодні оскому набив. Треба йти. На мене чекає розібрана машина. До завтра!

Провівши Ярцева до воріт, Іван Захарович мовив заміряно:

— Правду сказав Тиміш: у нас, на Україні, вишня куди солодша.

— Невже й Тиміш з України? — здивувався Мар'ян.

— Та ні, — всміхнувся Туренко. — Він — корінний забайкалець. Батько — росіянин, мати — монголка. Тиміш зростав на півночі області, в лісах. Батько з діда-прадіда мисливець, а синові не пощастило: в дитинстві застудився, дуже хворів і тепер погано чує. А мисливець з поганим слухом — не мисливець. Він вивчився на шофера і вже давненько працює тут, на півдні. Дуже невдоволений, що в армію не беруть. Весь день завтра вам доведеться провести разом. Говоріть з ним голосніше, бо коли гуде машина, він ще гірше чує.

Коли старші Туренки пішли до будинку, Мар'ян спитав Раду, як же розуміти слова Івана Захаровича про те, що його привела сюди батькова кров.

Дівчина загадково всміхнулася:

— А ви читайте Стефанові записи. Там є і про це.

Мар'ян підвівся від столу:

— Коли так, з вашого дозволу, Радо, йду читати.

Сонце зайшло. Волохаті сутінки повільно вповзали в містечко. Мар'ян і Рада пішли на берег Онону подихати прохолодою перед сном. Вода в річці плинула швидко і, долаючи кам'яні перепони, сердито шуміла.

Рештки мосту, зірваного у вісімнадцятому, неясно сіріли в сутінках. Баглій дивився на них, а в уяві його малювалися картини кривавої січі лазовців із семеновцями, то раптом приходило на згадку, що це ж там, далеко на заході, зараз злітають у повітря мости, палають міста і села, летється кров...

То знову бачив себе у Владивостоці: тоді ж, як відмовили йому у відрядженні на фронт, він, щоб розвіяти печаль, прийшов на берег бухти і самотньо сидів там на високій скелі аж до заходу сонця. Коли сонце торкнулося обрію, білі й сірі хмари, знизу підсвічені червонястим промінням, заграли барвами. Хмари ледь помітно видовжувалися, клубочилися, барви, переливаючись, мовби ще яскравішали. Та велична картина природи трохи розвіяла смуток, наче додала сил, і йому подумалося, що попри всі знегоди — життя прекрасне і здорове, розумне неодмінно візьме верх над віджилим, приреченим історією на смерть.

— Про що ви думаєте? — спитала Рада.

Він не міг відповісти їй кількома словами. Тому замість відповіді сказав:

— Гарне у вас ім'я. Вперше зустрів його у Горького — пам'ятаєте? — в «Макарі Чудрі» циганка Рада...

Рада трохи знітилася, помовчала, потім з гордістю сказала:

— Моє ім'я теж зв'язане з пам'яттю про Костюшка. Улюбленою книгою Антона Антоновича був роман Вазова «В ярмі». Ви ж, напевно, знаєте, що Іван Вазов брав участь у підготовці Квітневого повстання в Болгарії в 1876 році проти турків-поневолювачів. Його перу належить і гімн повстанців «Бій настає, серця наші б'ються». Перебуваючи в еміграції в Одесі, він і написав свій роман про Квітневе повстання. Герої його роману — революціонер, керівник повстання Бойко Огнянов і його кохана дівчина Рада. Твір Вазова Антон Антонович використовував для пропаганди революційних ідей, для виховання мужніх бійців проти російського царизму.

Костюшко якось дав ту книжку і моєму дідусеві. Книжка так і залишилась у нас. Тато мій і в дитинстві, і в юності не розлучався з нею...

Вони спустилися до того великого каменя-валуна, на якому сиділи вчора, і знову всілися на ньому. Рада підвела голову і радісно скрикнула:

— Вечірня зоря зайнялася! Та яка ж яскрава!

Справді, по той бік Онону над степом усе ясніше розгорялася вечірня зоря.

Рада стиха заспівала: «Повій, вітре, на Україну». Голос у неї був приємний, соковитий. Мар'ян з насолодою слухав її і думав про Україну, яку топтав ворог, і про Стефана, і про неї, про Раду... Йому здавалося, що він її давно-давно знає, тільки вони довго не бачилися, а завтра — знову розлука... І вперше тоді йому прийшло в голову: «Це ж коли Стефан від'їздив на флот, їй ішов тільки сімнадцятий. Ні, ні, вона не кохала його, у неї тоді, напевно, ще не було такого почуття».

Подумав так, бо йому хотілося в це вірити, і сумніви, що тривожили його сумління, на якийсь час притихли. Рада сиділа, відкинувши голову назад і спершись рукою на камінь. Мар'ян обережно доторкнувся рукою до її руки.

Дівчина враз урвала пісню, випросталась і, коротко засміявшись, сказала:

— Торік я закінчила десятий клас. Мама наполягала, щоб я неодмінно вступила до інституту. До будь-якого. В Читі, Якутську чи Новосибірську. Може, це і наївно, але я з дитинства мрію про театральний.

Баглій з цікавістю глянув на дівчину, намагаючись уявити її акторкою.

— Але зараз не до інституту,— роздумливо вела далі Рада.— Кожен тепер повинен працювати. Поки що працюю друкаркою: батьки не відпускають від себе. От закінчила курси медсестер. Думаєте, це не знадобиться мені? Ви мене ще не знаєте! І батьки мої не знають. Все ще погукують, мов на маленьку, бо зовсім не знають мене.— І несподівано з сумом додала: — Та, мабуть, і я себе ще до кінця не знаю. Іноді подумаю і моторошно зробиться: «А що, коли так і проживу свій вік пустоцвітом?»

— Я вірю, Радо: ви станете актрисою,— запально сказав Баглій.— Ви така вродлива...

Враз спохмурнівши, вона промовила сухо:

— Дякую... Цього для сцени мало. Потрібен талант. А де його візьмеш, коли бог не дав?

Мар'яна злякала її несподівана похмурість, і він поспіхом сказав:

— Ні, ні, талант у вас є, повірте мені! — Помовчавши, невесело промовив: — Завтра я поїду, і ми вже, мабуть, ніколи не зустрінемося. Подаруйте мені своє фото на згадку.

— Хіба не цим шляхом будете повертатися? — настоїжилася вона. — Я тому питаю, що хотілося б знати, яке враження справить на вас поїздка.

— Якщо це вас цікавить — міг би й цим шляхом. Але... Чому б, Радо, нам не поїхати разом? Ви там багатьох знаєте, допомогли б мені швидше зібрати матеріал...

Рада сплеснула в долоні і радісно подивилася на нього:

— Це ж, Мар'яне, щаслива думка. Тато й сам недавно казав, що доведеться мені з'їздити на рудник. Там деякі зведення треба уточнити на місці. У мене на руднику чимало подруг, і тітку Ольгу давно бачила, і Корнія Пимоновича... От що, Мар'яне: на світанні, коли Тиміш розбудить вас, неодмінно постукайте до мене. Мої двері поряд з вашими. Не забудете?

— Що ви!

— Коли так — ходімо додому, — рішуче сказала Рада. — Мені треба приготуватися в дорогу.

VII

Баглій прокинувся задовго до світання і вже не міг заснути. Схопившись з ліжка, поспіхом одягнувся і виїшов у коридор. Уже підняв руку, щоб постукати до Ради, але, помітивши, що двері ледь відхилені, на якусь мить застиг з піднятою рукою. Ще не прийнявши свідомого рішення, як поступити, обережно відчинив двері і переступив поріг Радиної кімнати. Ліжко її стояло під вікном. Вікно було завішене тюлевою гардиною і через неї вливалася сюди синява світанку. Дівчина спала міцним сном. До грудей покрита білим простирадлом, вона лежала на боці, підклавши руку під щоку. З-під простирадла неясно виднілося округле коліно, на грудях, у

такт диханню, піднімалася і опускалася рожева сорочка. Шоки Радині розпашілі, рот — напіввідкритий, а повні губи набрали вишневого кольору. У виразі її обличчя було щось наївно-дитяче, якесь невимовно миле блаженство і безмежна довіра. Мар'ян ще ясніше зрозумів тієї миті, що для нього вона — саме втілення краси і цноти.

Він застиг серед кімнати і, затамувавши подих, не міг відірвати погляду від неї. Серце його так відчайдушно калатало, що він боявся, коли б той стукіт не розбудив дівчину. Ладен був стояти так цілу вічність. Хтозна, доки б стояв, забувши про все на світі, якби з вулиці не долинуло гудіння машини. Почувши його, він поквাপливо ступнув до ліжка і, схилившись над дівочим обличчям, покликав якимсь глухим, наче не своїм голосом:

— Радо! Прокиньтесь, Радо! Вже пора!

Вона розплющила очі і злякано глянула на нього. Тоді раптом звелася на лікоть:

— Ви? Чому ви тут?

— Я прийшов розбудити. Ви ж просили.

— Ідіть. Я — за одну мить.

Він ледве встиг вийти в коридор, як з ганку увійшов туди й Тиміш.

— О, ви вже на ногах?! — здивувався він. — Оце по-військовому! То що — ходімо?

— Заждіть хвилинку, — сказав Баглій. — Рада теж з нами поїде.

— Рада? — почувся позад Мар'яна голос Івана Захаровича. Господар саме виходив із своєї кімнати. — Куди поїде моя дочка?

Тієї миті в коридор вискочила і Рада:

— Таточку! Ти казав — треба зведення уточнити на руднику. Кращої нагоди і не придумаєш. А завтра я з Тимошем і повернуся. Ти ж сам казав, що треба...

— Нікуди не поїдеш, — різко сказав Туренко. — І взагалі — чому ти спершу не порадилася зі мною?

— Я згадала про це лише вчора увечері, коли ти вже спав, — підступивши до батька і заглядаючи йому в очі, ластилася до нього дочка. — Не сподівалася, що заперечуватимеш...

— Учора ввечері? — підозріло і строго поглянув Іван Захарович на Баглія. — У лейтенанта термінове завдання, ти йому заважатимеш. Зведення Тиміш сам уточнить, ми ще вчора з ним домовилися. А тобі й тут роботи вистачить. Все, Радо! Ще маєш час трохи поспати.

— Гаразд, тату,— крізь сльози винувато промовила дочка.— Як скажеш...

Могло скластися враження, ніби Мар'ян зманював дівчину. В ті хвилини він, напевно, мав кумедний вигляд. Стояв поряд з Тимошем до краю розгублений і мовчки червонів. Намагався вдати, ніби до цього невеликого сімейного непорозуміння не має анінайменшого відношення. Та з того, як сердито хмурився Іван Захарович, було видно, що не кого іншого, як його, Баглія, він вважає винуватцем цього «конфлікту». Щоб швидше покінчити з неприємною ситуацією, Мар'ян почав прощатися з Туренками.

Іван Захарович провів його за ворота. Коли Баглій сів у машину, з воріт вибігла Рада і подала йому згорток, сказавши:

— Ви просили щось почитати в дорозі. Ось візьміть. А будете повертатися назад — завезете мені.

Він ледве встиг подякувати, як машина рушила.

VIII

Баглія все ще непокоїло те, що сталося у Туренків перед від'їздом. Почуття власної вини гнітило і чимдалі не затухало, а розросталося, бо, як Мар'янові здавалося, і Тиміш поглядає на нього з недовірою, а може, й з неприязню і, хоч вони вже більше години в дорозі,— шофер лише двічі сухо обізвався до нього.

Вони поминули кілька козацьких станиць і маленьких сіл. Станиці мало чим відрізнялися від донських, а села — від українських. Тут були і просторі дерев'яні будинки, і невеликі глинобитні білостінні мазанки. Впадало в око те, що на садибах обмаль не тільки садів, а й декоративних дерев.

Машина довго бігла вузьким шляхом по рівному степу. Вдалині неясно замаячила сіра смуга. Чимдалі вона зростала і темнішала, а зблизька виявилася сосновим, довгим і вузьким бором. Височезні сосни, прямі, мов свічка, стояли негусто, так, що за ними просвічувався безкрайній степ. Баглій уперше бачив лісок без підліска. Він скоріше був схожий на культурне насадження. Потім виявилось, що таких гаїв і борів у Забайкаллі чимало. Коли поминули бір, праворуч від шляху підня-

лися зарості очерету і трав. Якась темно-сіра неоковирна звірина перебігла шлях і зникла в заростях.

— Що воно за звір? — спитав Мар'ян Тимоша.

— Дикий кабан, — не обертаючись, відповів шофер.

— Їх тут багато?

— Вистачає, — так же байдужно відказав Тиміш. І раптом голосно засміявся: — Тут, на півдні — менше, а там, у нас на півночі, — як грибів. Мати моя прокляла їх, бо вони, вважайте, щоночі навідувалися поодиночі, а то й табунами на наш город і завдавали великої шкоди. Одного разу я, ще будучи підлітком, поставив сільце і вплимав маленьке дике порося, таке рудувате, з подовжніми чорними смугами. Воно звикло до мене і через місяць бігало всюди за мною, мов собака. Але в хаті бешкетувало, перекидало горщики, рвало одяг. Мати по-тайки від мене віднесла його в ліс і там покинула. Пам'ятаю, я дуже плакав за ним. — І без паузи додав: — А ви, лейтенанте, чомусь невеселі.

Мар'ян щиро зізнався:

— Засмутило мене оте непорозуміння, що сталося у Туренків перед нашим від'їздом. Здалося мені, наче Іван Захарович вважає мене винним у тому... Туренки виявили стільки гостинності до мене... Боюся, що про мене у них складеться невірне враження...

— А, не зважайте! — махнув рукою Тиміш. — Іван Захарович — розумна людина, до того ж і сам був колись молодим. Юності і не таке прощається...

Сонце піднялося вже високо і припікало немилосердно. Баглій давно зняв кашкета, а далі змушений був зняти і кітеля.

Машина промчала повз величезну череду корів. Юна пастушка-бурятка, стоячи обіч шляху, в усмішці блискала разком зубів і привітно помахала рукою. До дівчини під'їжджала на низенькому коні літня бурятка в чорних шароварах. Вона, заклопотана, певно, своїми думками, зосереджено попихувала люлькою.

Потім назустріч машині вибіг ліс. Кілометрів зо два проїхали попід ним. Тиміш звернув зі шляху і в тіні дерев зупинив машину.

— Відпочинемо трохи і мотор наш нехай відсапнеться. Він уже не молодий, боюся, щоб не перегрівся.

Вони ввійшли в підлісок. Чагарник був такий густий, що туди лише де-не-де пробивалося сонячне проміння. Баглій попросив Тимоша, щоб той називав кущі і

квіткові рослини, котрих Мар'ян досі не бачив. Він спершу записував, а далі облишив, бо їх, невідомих йому, там — безліч, хоч деякі назви були й знайомі. Наприклад, дикий жасмин, запашний, з видовженим зубчастим листям і досить крупними плодами, кущі маньчжурської ліщини, на якій де два, а де три горіхи, прикриті прицвітниками з колючими волосинками. Тут і конвалія маньчжурська, яка майже нічим не відрізняється від європейської, і китайський лимонник з червоними ягодами. Але найбільша краса підліска — амурський виноград, що пишно розрісся, щільно обплутавши кущі й дерева. Густе листя його вже набрало ніжно-рожевого тону, а плоди, що лише почали стигнути, обарвилися синюватим відтінком. Він обирає собі місце там, куди проникає сонце, і на сонці здається мальовничим багаттям.

З далини донісся густий шум і сердите форкання. Мар'ян спитав Тимоша, що б те могло значити. Виявляється, то дикі кабани, невдоволені появою людей, переходили в інше місце.

— Так ми, чого доброго, можемо наскочити і на тигра? — спитав Баглій.

Тиміш зареготав:

— Не бійтеся, лейтенанте, в цих місцях тигр занадто рідкісний гість. Тут хіба що наполохаємо червонястого вовка, лисицю або дику косулю. А в нас, на півночі, ведмеді, а іноді й тигри до самісінького дому підходили.

Увійшли в ліс. Тут, унизу, було просторіше і прохолодніше.

Над ними нависало суцільне зелене плетиво. Стояли тонкі і в два обхвати товщиною дерева: даурська модрина і маньчжурський ясен, амурська липа і чорна береза, духмяна тополя і дивної краси білокорі ялини. У мальовничих околицях Владивостока Мар'янові не доводилося бачити такого лісового багатства. Прохолодне, напоєне тонкими пахощами повітря вливалось в груди, освіжало і бадьорило, як вистояне вино...

— Еге, Мар'яне Тихоновичу! — засміявся Тиміш. — Та ви ладні до вечора тут нікати. Але час їхати. Разом із сутінками треба бути на місці. Так пообіцяв я Іванові Захаровичу. А він, мабуть же, подзвонить Артеменкові.

Уже сидючи в машині, Баглій спитав:

— Селище — у прикордонній зоні?

— Вважайте на самому кордоні.

Мар'ян згадав про згорток, котрий дала йому Рада з словами: «Ви просили щось почитати». Взяв його і розгорнув газету. В ній були... ті ж Стефанові зошити. Баглій нетерпеливо перегорнув сторінки і, зручніше всівшись, заглибився в читання.

IX

У машині читати важко. Рядки раз у раз мовби підстрибували, доводилося напружувати зір. Очі швидко втомлювалися, і Мар'ян відчув у них ріжучий біль. Опустивши зошита на коліна, Баглій заходився пальцями злегка протирати очі. В ту мить Тиміш крикнув:

— Ах ти ж бісів шайтан! Гаспид триклятий!

Мар'ян здивовано поглянув на нього.

— Чорний заєць перебіг дорогу,— невдоволено сказав той.— У нас це вважається поганою прикметою. Вперше бачу в тутешніх місцях цього кущохвостого.

— Вірите в такі прикмети...

— Не дуже й вірю, а все ж неприємно...

Вечоріло. Вони наближались до невисокого чагарника, що нерівною смугою перетинав шлях. За чагарниками несподівано заблищала широка річка з пологими берегами.

— Ось і наша річка-красуня,— сказав Ярцев.— Звідси до рудника — рукою подати.

Край берега стояв паром. Тиміш з ходу з'їхав на нього і, голосно привітавшись з високим сивобородим дідуганом, сказав:

— Відшвартовуйтесь, діду,— поспішаємо!

— Встигнеш на той світ,— добродушно огризнувся паромник, знімаючи вірьовку з припону.

За річкою шлях простелився у розлогий видолинок, а коли машина вискочила на кряж — зору відкрилося незвичайне видовище: зубці гір, наче пурпурово-оранжеві язики полум'я, лизали сине небо.

На заході сонця в'їхали в невелике затишне село. На вулицях ще бігала босонога малеча, то там то тут дві-три жінки, стоячи біля воріт, гомоніли між собою.

Біля просторого цегляного будинку, недавно побіленого вапном, машина зупинилася, бо шлях перегородив шлагдаум. Тиміш, висунувшись із вікна, весело

привітався до солдата, котрий стояв біля шлагбаума з автоматом на грудях:

— Привіт чекістам!

— Здоров був, Тимоше! — весело озвався солдат, підходячи до машини. — Кого везеш?

— Кореспондента! — поважно промовив Ярцев. — З флоту. Про Стефана Вітра писатиме. Сам знаєш — я абикого не везиму...

Баглій показав бійцю розкриту червону книжечку — свою кореспондентську посвідку. Прикордонник, ковзнувши по ній коротким поглядом, перепитав:

— Про Стефана? Цікаво буде почитати. Щасливої путі! — І вже йдучи до шлагбаума, додав: — Таким у нас дорога відкрита.

Знову виїхали в степ, котрий тепер уже обгортали сутінки. Далі дорога обігнула широке узлісся і побігла по березі невеликого тихого озера. Тут, на широченній рівнині, взагалі багато озер, мінеральних озер-боліт і озерних котловин, що давно висохли і заросли різнотрав'ям. Ще трохи проїхали степом, як з чорного присмерку несподівано впливли білі стіни будинків. Це і було рудинчне селище, мета подорожі. Машина зупинилася біля контори рудника. Приїжджих зустріли високий бритоголовий вусань у вишиваній сорочці, підперезаний тонким плетеним шовковим поясом, і жінка в білій хустці.

— Ласкаво просимо! — сказав вусань, потискуючи Баглієву руку. — Я — Корній Пимонович, директор. А це — Ольга Павлівна, Стефанова мати.

— Ледве діждалися! — співуче промовила жінка. — Вже подумували, чи не сталося яке нещастя в дорозі. Скажіть же одразу: чи не бачилися ви, случаем, з моїм Стефаном? Ні? Так, так. А я перемліла душею. Думала: «Може, прямо від нього та розкажуть, як він там... Чи дуже змінився, чи не поранений...» Звісно, нам, матерям, одно на думці...

Артеменко запросив гостя до контори. Мар'янові довелося ще раз розповісти про те, як на флоті збирали гроші на батарею імені Вітра і як Сталін прислав телеграму, і тоді знову на кораблях і в частинах відбулися мітинги. Він докладно пояснив, за чим приїхав.

Незабаром у конторі зібралося мало не все селище. Палили цигарки, зітхали і все говорили і говорили про Стефана. Ольга Павлівна довго трималася, а тоді заплакала. За нею заплакали й інші жінки.

— О, це вже негоже! — звернувся до них Корній Пимонович.— Чому ж ви, Ольго Павлівно? Вам би тільки пишатися та радіти, що виростили такого сина...

— Я й радію,— крізь сльози сказала мати.— І радію, і журюся разом. Молодець він у мене. Але я знаю, що таке війна, сама скуштувала її за молодих літ. Там щодня, а буває — і щомиті заглядає у вічі смерть...

— У пісні не дарма співається, що хороброго куля боїться,— стояв на своєму Артеменко.— Боягуза смерть швидше знаходить...

І попливли спогади.

Згадували, який був Стефан у дитинстві й підлітком, кожен відшукував у його характері, в поведінці якісь особливо привабливі рисочки. Хоч змалку, та й тоді, як виріс, не дуже балакучий був, зате розсудливий і не лінивий. Де вже якась серйозна або термінова робота — постав туди Стефана і будь спокійний. Під час канікул він завжди працював на руднику. Робив і в каменоломні, і на будівництві кам'янодробарки, а в останнє літо був доводчиком олова.

Далі знову розмова зайшла про фронт. Чоловіки, хмурачись, ще сильніше зачали самосадом, а жінки голосніше захлипали: у кожного хтось був на фронті, листи надходили рідко, і кожен носив у серці журбу і тривогу.

Стримуючи на людях свою ніжність і теплоту, котрі все ж раз у раз проривалися, згадували своїх: і хто яку пісню любив, і в кого яка примовка була. З тих розмов перед Мар'яном поставали живі люди, батьки, брати і чоловіки цих втомлених за день, з виду суворих і задумливих рудокопів. Його приїзд став для них доброю нагодою гуртом згадати найдорожчих. І від тієї розмови кожному на серці ніби потеплішало і на обвітраних обличчях частіше проступали скупі усмішки. Ті прості робочі люди нагадували йому домівку, і він почувався серед них так, ніби приїхав до рідного Дніпропетровська.

Мабуть, довго ще тривала б розмова, коли б Артеменко не нагадав, що час уже пізній, а на світанні всіх жде робота.

Поволі спорожніла контора. До ранку попрощався Мар'ян і з Ольгою Павлівною. Його і Тимоша директор привів у кімнату для приїжджих. Там було два ліжка і стіл, а на столі, прикрита газетою, ждала гостей вечеря.

Вмиваючись з рукомийника, Баглій сказав Артеменкові:

— Не сподівався, що тут, у Забайкаллі, матиму справу саме з своїми земляками. Ось і ви, Корнію Пимоновичу, українець.

— Українець,— добродушно всміхнувся директор, проходячи по кімнаті і мало не дістаючи бритого головою стелі.— Тільки на Україні так досі й не довелося побувати. Колись ще діда мого з Полтавщини вислали сюди за недостатню класову свідомість.

— Як це розуміти?

— А так: панові своєму двоє ребер поламав, а живим залишив. За це пан і виклопотав йому десять років каторги і вічне поселення в холодних краях. Дід був хліборобом, не міг жити без землі. З поселення втік на Зелений Клин. Зеленим Клином українці-переселенці називають Південно-Уссурійський край. Але й на новому місці дід із злиднів не вилазив. Батько мій переїхав сюди, в Забайкалля. Спершу працював у копальнях Горного Зерентуя, потім оселився в Читі. А я після першої революції подався на рудники. Полюбив ці місця. Років з десять тому послали мене до Москви на курси, то — повірите? — я так нудьгував за цими краями, що мало не плакав. Тіснота ж там, у столиці, гуркітнява! А тут — простір, благодать...

Вранці Тиміш відправився назад, а Мар'ян пішов у гості до Ольги Павлівни. До обідньої пори розповідала вона йому про свого сина, показувала його листи, фотокартки і всі його речі, що лишилися вдома. По обіді разом з директором Баглій побував у каменоломнях, на кам'янодробарці, на промивці і доводці олова, розмовляв з багатьма робітниками. В уяві його все чіткіше вимальовувався образ Стефана.

Ольга Павлівна показала Баглієві любительське фото, на якому знятий Стефан серед своїх товаришів. У білій сорочці з розстебнутим коміром, вихрастий, з глибокою подовжньою складкою над переніссям. Дивиться він спідлоба, погляд вдумливий.

— Отакий він і був,— мовила мати, вказуючи на те фото.— Питаєте, які в нього очі? Не сірі, а такі... голукуваті. З дитинства любив забитися кудись у куток і годинами сидіти над книжкою. Ні, він зростав не відлюдьком. Сходився з однолітками не одразу, не просто, зате, бувало, коли зійдеться з кимось,— дружить довго

й щиро. А вчився так: то — одні п'ятірки, а то густо посипляться трійки. Нерівно вчився.

Мар'ян слухав і мовби бачив, як малий Стефанко, з шкільною торбиною за плечима, у вухатій шапці, кожущку і валянках виходить з хати і прямує зимовою вулицею. Сніги лежать глибокі, мороз стоїть тридцятип'яти-сорокаградусний. Такий мороз тут не страшний, бо повітря сухе і застигле. На сході сонця сніг голубий, з димарів стовпами підіймається рожевий дим. Вдалині хтось проїде на санях — за два кілометри чути скрипіння полозків.

Іноді взимку батько брав Стефана на полювання в ближні ліси, а одного разу вони їздили аж у Баргузинську тайгу, на соболя. Батько був мисливець, і вони привозили додому дві, а то й три шкури шовковисто-м'якого темно-жовтого соболиного хутра, чорно-буру лисицю, лисицю-вогневку або лисицю-сріблянку, дикого кабана чи борсука. Стефан рано привчився до полювання, стріляв майже без промаху.

Але більше він любив ходити в ліс без рушниці. Змалку бувало цілими днями пропадав у степу, серед високих трав, на тихому озері або в лісі. А ще любив слухати, як батько з Корнієм Пимоновичем, зустрівшись вихідного дня, згадують минуле. Їм випала юність, багата грізними подіями. Тоді перед уявним зором хлопця поставали гнітючі, моторошні картини дореволюційного життя тут, у Забайкаллі, або захоплюючі епізоди дев'ятсот п'ятого чи громадянської війни.

«Що за багатий край сія Сибір, що за могутній край!» — писав колись Радіщев. Справді, край казково багатий. У минулому столітті тут відкрили золото і кинулися сюди купці-промисловці з довгими загребущими руками. На великих золотих копальнях і розсипищах працювали тисячі робітників. Купці похапливо, похижацькому розробляли родовища цінного металу, нещадно визискували робітників, а самі купалися в золоті, в розкоші, гульбища влаштовували такі — небу ставало жарко. Декотрі золотопромисловці доходили до того, що замість води пили тільки шампанське, а приїздили до шинку чи до ресторану — перед ними слуги як не дорогими килимами, то кумачевими полотнищами дорогу вистеляли.

По-різному бісилися з жиру багаті, а біднота всюди однаково гірко бідувала.

Читав Стефан і «Хліб» та «Приваловські мільйони» Маміна-Сибіряка, і «Біля Удаю-річки» Шишкова, та й з материних та батькових вуст чув, як трудно жилося тут бідному люду. Зачитувався Стефан книжкою Арсеньева «По Уссурійському краю». Чим Забайкалля обділене? Усе тут є: і ліс, і степ, і повноводі ріки, і дичини всякої сила, а тільки й тут багаті та зажерливі не давали проходу злидарям.

Царі зсилали сюди, в Сибір, мудрих і мужніх борців — цвіт народу. Скільки їх тут побувало від Радіщева і декабристів до Леніна, Бабушкіна, Курнатовського, Костюшка...

Стефанові уявлялося: ніби хвилями, покоління за поколінням, перебували тут російські революціонери. І як він заздрих батькові, котрий пліч-о-пліч з Сергієм Лазовоював проти білобандитів та інтервентів у степах Забайкалля, і заздрих дядькові Артеменуку, який особисто знав Бабушкіна, Костюшка, Курнатовського...

Х

Увечері Баглій натрапив на Стефанів зошит, на якому було написано: «Щоденник». Мабуть, Рада, поспішаючи, випадково і його вручила Мар'яну із записами Вітра. Повагавшись трохи, Баглій все ж розкрив «Щоденник». Стефан писав:

«Маленька Рада нічим не привертала моєї уваги. Мовби вперше я помітив її тільки через кілька літ на комсомольських зборах у клубі. Йї тоді йшов шістнадцятий, вона вчилася у восьмому.

Одного разу — в кінці травня чи на початку червня — я пішов на берег озера і побачив там Раду. Подруги її купалися в озері, а вона сиділа на березі і широко розкритими очима задумливо дивилася у воду. Я зупинився неподалік. Раптом вона підвела голову, кинула на мене докірливий погляд і невдоволено спитала:

— Чого уп'явся?

— Вродлива ти, — сказав я. — Тобі вже казали це? Зашарівшись, Рада відвернулася. Помовчавши, відповіла:

— Ніхто не казав, але яке це має значення?

О, для мене це мало значення! Проте я тоді не знайшов, що сказати. Почуваючи себе ніяково, хотів уже піти геть, коли вона спитала:

— Що у тебе за книжка?

— Джек Лондон. Читала «Біле ікло»?

— Я люблю більше Тургенева, Толстого. Недавно прочитала «Війну і мир». Особливо мені сподобалося про Наташу Ростову...

Я подумав, що на сторінках «Війни і миру» Наташа, може, найпривабливіша саме в такому ж віці, як Рада тепер, і від тієї думки Рада чомусь здалася мені мовби ближчою і вродливішою і разом загадковішою.

— А Ленін любив Джека Лондона,— з викликом сказав я.

— А Ленін знав мого дідуся,— в тон мені раптом сказала Рада.

— Як — знав? — здивувався я.— Вони зустрічалися?

— Ніде не зустрічалися,— спохмурнівши, невдоволено відповіла Рада.— Дідусь у Катеринославі працював з Бабушкіним, а потім у дев'ятсот п'ятому зустрівся з ним і Курнатовським у Читі. Бабушкін і Курнатовський — це ж уже напевно — розповідали про нього Леніну. Так говорить мій тато. Він каже, що добре уявляє собі, як це було. Одного разу у Леніна з Бабушкіним зайшла мова про Катеринослав. От Бабушкін і сказав: «А знаєте, Володимире Іллічу, на Брянці був у мене гарний друг, робітник Захар Туренко. Грамотний і відважний». Ленін зацікавився: «Так, так! А розкажіть-но мені докладніше про нього...» Та розмова могла відбутися в Смоленську або і в Лондоні. У дев'ятсот п'ятому дідусь служив на Чорному морі. Його судно «Прут» приєдналося до повсталого «Потьомкіна». Дідуся засудили до вічної каторги. Курнатовський визволив його з акатуйської тюрми. Потім у Парижі розповідав Леніну про Читинську республіку. Еге ж, не міг він не розповідати про неї? А розповідаючи про читинських повстанців, неодмінно згадував і про дідуся.

— А я недавно прочитав «Овода». Читав і все згадував Курнатовського, Бабушкіна, Костюшка.

— Звідки ти знаєш про них? — щирсердо здивувалася Рада.

— Від дядька Артеменка і від твого тата. Дядькові Артеменку в дев'ятсот п'ятому було стільки літ, як тобі зараз. А в них тоді квартирував спершу Костюшко, а

потім твій дідусь.— Без будь-якого переходу додав: — А мій тато воював із Сергієм Лазо проти семеновців.

Сказавши це, я знітився, зрозумівши, що ті мої слова Рада могла сприйняти за вихвалання, а мені просто хотілося згадати і свого тата, котрого я так любив і котрий був ще молодий і ще міг би довго жити, але семеновські кулі надірвали його здоров'я, і він недавно помер. Я боявся, що Рада засміється і тим боляче образить мене. Але вона не засміялася, а з відвертою заздрістю спитала:

— Справді? З самим Лазо? І вони бачилися, як оце ми з тобою зараз?

— Ну, я ж сказав..

— А куди ти зібрався? — привітно спитала вона.— Купатися прийшов?

— Ні, я в ліс. Почитати хочу.

— Гарно в лісі, тільки я сама боюся туди ходити. А тобі — не страшно?

— Чому — страшно? Мене тато ще малого брав, коли ходив на полювання. Коли хочеш — ходімо разом. Я покажу тобі рододендрони. Вони якраз цвітуть.

Рада звелася на ноги і, гукнувши до подруг, щоб ті наглядали за своїм одягом, пішла зі мною.

Понад берегом озера ми дійшли до підліска, пробралися через дряпичкуватий чагарник і побрели лісом. Під ногами м'яко вгинався товстий шар опалого листя. На ньому вигравали золотаві сонячні зайчики. Угорі, в густих зелених хащах, виспівували птахи. Ліс був мішаний. Тут і монгольський дуб, і чорностовбурна береза, і даурська калина, а де-не-де між зеленню заблищать товсті міднокорі стовбури стрімких сосен. Дихалося там настільки легко, що хотілося сміятись. Рада й справді голосно засміялася.

— Чому ти? — спитав я.

— Так, як у раю, — захоплено сказала вона.

— Ніби ти знаєш, як у раю! — здивувався я.

— Це так мовиться, — сказала Рада і раптом зупинилася.— Ой, що то, Стефане?

Я підступив до неї і поглянув туди, куди дивилася вона. Кроків за десять від нас, біля великого чорного каменя, під кущем черемхи, густо обліпленим білим цвітом, наче облитим молоком, косуля годувала маленьке козеня. Побачивши нас, самка насторожено підняла голову, а козеня байдуже дивилося на нас, зрідка змигую-

чи очима. Очі у нього чорні-чорні, а тонкі ніздрі — лілові.

— Давай обійдемо, щоб не злякати,— пошепки озвалася Рада.

Але косуля зірвалася на ноги і стрибнула в чагарник. За нею подалося і козеня.

Рада щиро пожалкувала, що ми завадили годівлі малого. А я засміявся:

— Вони до цього звичні. Тут їм вовки та інші хижаки часто не дають спокою.

— Тут є вовки? — злякалася Рада.

— Вони зустрічаються рідко і зараз десь собі там, у глибині лісу. Вдень сюди, на узлісся, не наважуються навідуватися. Щоправда, одного разу я лежав під чагарником, читав, а на мене наткнувся червоний вовк. Я схопив у руки камінь, і вовк одразу зник.

— Червоний? — спитала Рада.

— Ну, не так, щоб зовсім. На спині у нього шерсть темніша, а на животі — світліша.

Я раз у раз збоку поглядав на Радку, милуючись її вродою. Все в ній мені подобалося: і тоненькі білі кістки з голубими бантиками, і великі сірі очі, і тоненький стан, і легеньке рожеве плаття. З нею мені було так гарно, як, здається, ще ніколи в житті не бувало.

Ми знову пролізли через чагарник і опинилися на невеликій скелі над самим озером. Під тією скелею і росли рододендрони. Вони були щедро уквітчані великими пурпурно-фіолетовими квітами, котрих досі Раді не доводилося бачити.

— Посидьмо тут,— сказала Рада, опускаючись на теплий камінь.— Однаково більшої краси вже ніде не знайдемо. Он поглянь, який метелик полетів! Великий, пелехатий, темно-синій. О-о, сів на воду! І вода тут синювата. Бачиш, Стефано? Тут синя вода з опаловим відтінком. А що ото за птиця — сама зелена, а голівка — золотава? Дятел? А ото, аж он на вершечку куща сидить? Пір'я яскраво-синє, а голова... У неї занадто велика голова. Зимородок? А оця оранжева, схожа на голуба? Китайська іволга?

Я леден був сидіти отак хоч і цілу вічність, з радісною усмішкою відповідаючи на Радіні запитання.

— І звідки, Стефано, ти все знаєш? — дивувалася Рада.— І всіх птахів, і назви дерев та квітів... А я нічого, ну, зовсім нічого не знаю.

— Що в тому дивного? — знизав я плечима. — Ти виросла на Україні, в місті, а я — серед цих лісів і степів.

— Я кажу не тільки про степ і ліс, — замислено, з сумом пояснила вона. — Ось і Джека Лондона не читала. А ти і про Бабушкіна та Костюшка теж знаєш...

Так ми й сиділи на скелі, розмовляючи, доки не почало вечоріти. І як же швидко, як непомітно пролетів час! Сонце було в zenіті, коли ми ввійшли в ліс, а тепер уже попливли над степом перші рожево-сизі сутінки.

Поверталися в селище притихлі, трохи втомлені, але щасливі. По степу стояли поодинокі дерева: там — липа, там — береза або верба. А в селищі найбільше тополь.

Мені, може, й на все життя запам'ятався той сонячний день, і рожево-сизий вечір, котрий швидко перейшов у темно-синю ніч, і сузір'я, що тієї ночі світилися не окремими зірками, а мовби великими шматками срібла.

Я довго не міг заснути. Думав і думав про Раду, і перед моїми очима все стояла вона — то задумлива, то весела, чиста і чарівна. Такою мені уявлялася Таня — дружина Костюшка, яка неповнолітньою пішла в революцію...

Тоді в моєму серці і народилося те почуття, що не дає мені й тепер спокою, і без якого я не знав би, що таке справжнє щастя».

XI

Третього дня вранці Мар'ян знову побував з Артеменком у каменоломнях і на кам'янодробарці, потім ходив по селищу і в степу, намагаючись уявити, як ішов Стефан на роботу, як після роботи поспішав до клубу або в неділю виходив у цей широкий степ, у царство квітів і трав. Про що йому думалося, що йому мріялось?

Опівдні разом з Корнієм Пимоновичем завітав Баглій до Ольги Павлівни. Доки він — у котрий вже раз! — переглядав фото, господиня накривала на стіл. Хтось постукав у двері і одразу відчинив їх. За порогом стояв старшина-прикордонник. Він попросив Артеменка вийти до нього. За кілька хвилин Корній Пимонович повернувся.

— Пробачте, але це — до вас, — звернувся він до Баглія. — Ми живемо на самому кордоні. Я забув попередити

ти, що вам належало зареєструватися на заставі. Такий у нас порядок. Не баріться — будемо ждати до обіду.

Мар'ян вийшов з хати і зупинився, здивований тим, що біля порога чекали на нього не тільки старшина, а й два бійці з гвинтівками.

— Прошу слідувати за нами, громадянине, — офіційно промовив старшина, обсмикуючи гімнастйорку.

— Ви арештували мене? — спитав Баглій усміхаючись.

— Поки що ні, — відповів старшина і відвів очі вбік.

— Чому ж тоді називаєте мене громадянином, а не... товаришем або просто лейтенантом?

— Вибачайте... Нам не доручалося вести з вами розмову, — на вилицюватому обличчі старшини пробився рум'янець. — Наказано супроводити.

На заставі у маленькій кімнаті Мар'яна прийняв молодший лейтенант, заступник начальника. То був низькорослий, повновидий юнак з добрими карими очима. Він тримався чемно, часто вибачався, перевіряючи Баглієві документи.

— Така формальність, розумієте... Вам треба було одразу прибути до нас, розумієте... Маємо, розумієте, наказ... Доведеться вам відправитися в комендатуру.

— Але ж на мене чекають...

Він розвів руками:

— Наказано...

Вони вийшли на ганок. Біля ганку солдат-прикордонник тримав за повід засідланого коня.

— Це для вас, — пояснив молодший лейтенант. — Вас супроводитимуть два бійці.

Справді, трохи поодаль уже сиділи на конях два прикордонники. Мар'ян сів у сідло. Тоді заступник начальника застави, звертаючись до бійців, голосно і строго наказав:

— При першій спробі до втечі — стріляти! — Зійшовши з ганку, він винувато всміхнувся до Баглія: — Самі розумієте, лейтенанте: жарти короткі. Частина дороги лежить понад кордоном.

Мар'янові було не до жартів. Коня він не знав і взагалі вершник з нього був нікудишний.

Вибралися в степ. Сержант, старший конвойний, наказав Баглієві їхати попереду і час від часу сердито погукував:

— Швидше, лейтенанте! Пришпорюйте коня! Швидше! Швидше!

«А що коли кінь раптом рвонеться вправо, в бік кордону?» — з острахом подумав тоді Мар'ян, і холодний піт виступив йому на лобі.

В комендатурі теж молодший лейтенант, але роками значно старший від заступника начальника застави, худорлявий, середнього зросту, з довгим гострим носом, чимось відверто невдоволений, говорив з Мар'яном суворо і всі Мар'янові виправдання відкидав. Наказав усе з кишень, до єдиного папірця, викласти на стіл. Взявши в руки Багліїв портсигар, довго оглядав його, зрідка підозріло зиркаючи на Мар'яна.

— Раджу не викручуватися, — зрештою сказав сердито. — Марна справа. Командировочна посвідка підроблена вашою рукою. Та є і вагоміші речові докази. Хто ж ви насправді?

— Насправді — кореспондент флотської газети, — невдоволено відповів Мар'ян. — Маю термінове завдання редакції...

— Як ви пробралися до кордону?

— Я не пробирався, а просто приїхав з Олов'яної трестівською машиною, — пояснив Баглій.

— У вас підроблений командировочний документ, — сказав молодший лейтенант. — Навіщо ви підробили?

— Я просто дописав назву кінцевого пункту, — сказав Мар'ян. — Мав завдання побувати тут.

— Чому ви не взяли в штабі прикордонних військ спеціального дозволу?

— Мені це і в голову не прийшло, бо в Читі я ще не знав, що тут — прикордонна зона.

— Не прикидайтеся наївним, громадянине! — підвищив голос молодший лейтенант.

Тоді Баглій рішуче зажадав, щоб його негайно зв'язали з Владивостоком, з редакцією флотської газети.

Молодший лейтенант іронічно всміхнувся і наказав солдату:

— Зв'яжіть мене з Читєю!

— Єсть, зв'язати з Читєю! — повторив солдат і виїшов до сусідньої кімнати.

За кілька хвилин на столі молодшого лейтенанта загуло в телефонному апараті. Він зняв трубку і, випроставшись та нахмуривши брови, сказав:

— Доповідає виконуючий обов'язки начальника Н-ської комендатури молодший лейтенант Зорич. Нами в прикордонній зоні затримано невідомого громадянина в

формі морського радянського лейтенанта. Іменує себе кореспондентом флотської газети. Приїхав нібито з Владивостока. Документи підроблені. При обшуку виявлено портсигар, на верхній кришці якого витиснено літери «Т. Ф.». Які будуть вказівки? Ясно! Єсть!

Поклавши трубку, молодший лейтенант звівся на ноги і натиснув на кнопку з боку столу. В коридорі задзвенів дзвінок, і одразу до кабінету ввійшов боєць.

— Відправити підозрілого на гауптвахту, — наказав молодший лейтенант. — Посилити охорону! Виконуйте!

— Я протестую! — схопився на ноги Мар'ян. — Вимагаю зв'язати з Владивостоком!..

— Ідіть, громадянине! — суворо наказав молодший лейтенант.

Баглія привели на гауптвахту. Вона виявилася невеликою комірчиною в довгому дерев'яному сараї, що стояв по другий бік шляху напроти штабу комендатури. У комірчині, поряд з дверима, було маленьке заграговане віконце. Біля віконця на стільці — відро з водою і кухоль. Під стіною напроти дверей — голі дерев'яні нари.

Мар'ян сів на нари і задумався. Варто було йому в Читі зайти у відповідні органи, взяти перепустку — і не довелося б від руки доповнювати своє посвідчення. Тепер має розплачуватися за свою легковажність...

З розповідей старших журналістів він знав, що нерідко їхньому брату випадало потрапляти в химерні ситуації, бо, прагнучи оперативно виконати завдання (а редакційні завдання завжди вимагають оперативності) доводилося долати різні перепони, іноді вдаватися і до хитрощів, котрі не завжди минали безкарно. Однак він не počував за собою занадто вже великої вини. Трохи заспокоївшись, вирішив терпеливо ждати розв'язки.

Перед заходом сонця побачив: до комендатури підїхала вантажна автомашина і з кабінки вийшов Артеменко з його, Мар'яновим, чемоданом і поспішив до приміщення. Від сорому Баглієві кров ударила в обличчя. Уявлялося, як там, десь на руднику, люди, котрі приймали його, мов рідного, тепер осудливо хитали головами, називали пройдисвітом, а може, й шпигуном, дорікали собі за недостатню пильність. Як же він гляне їм у вічі, особливо Ользі Павлівні?! Адже він прагнув лише одного: зібрати якомога швидше і більше фактів про Стефанове довоєнне життя, щоб розповісти про героя

мор'якам флоту. Треба негайно покласти край непорозумінню!

І він рішуче зажадав у вартового, щоб той покликав молодшого лейтенанта. Хотів зустрітися з ним, доки тут ще перебував Артеменко. Сподівався довести Зоричу, що його, Баглієва, вина не така вже й велика, і разом з Корнієм Пимоновичем повернутися на рудник. Міг би пообіцяти завтра ж залишити прикордонну зону, тим більше, що завдання своє по суті виконав.

Але Зорич не приходив. Минуло з півгодини, котрі здалися Баглієві вічністю. Потім він побачив, як Артеменко вийшов з комендатури вже без чемодана, сів у машину і поїхав. У Мар'янових грудях клекотав гнів і обурення. Він збирався наговорити молодшому лейтенанту купу неприємностей. Але Зорич так і не прийшов.

На заході сонця Мар'янові принесли вечерю. Він відмовився від неї на знак протесту проти безпідставного затримання.

Всю ніч не спав. Не тільки тому, що муляко було лежати на голих дошках нар і що нервувався. Від казарми до сараю, в якому він сидів, було протягнуто дріт і до нього припнуто на важкому ланцюгу здорового кудлатого пса, з тих, котрих називають вовкодавами. Собака безугаву бігав від казарми до сараю, і ланцюг пересувався по дроту із скреготом, який тут, у комірчині дерев'яного сараю, вкритого бляхою, може, в десять раз посилюючись, гримів рокітливим громом.

Вранці, ще до сніданку, завітав до Баглія комісар комендатури, статечний кремезний чоловік років сорока, в званні батальйонного комісара. Він щойно виписався з санчастини, де пролежав більше місяця з хворими нирками. Привітавшись з Мар'яном за руку, передав йому три пачки цигарок «Катюша» і Стефанові зошити.

Комісар пожурив Баглія за те, що той відмовився від вечері. Мар'ян пояснив, чому відмовився, і попросив зв'язати його з Владивостоком.

— З Владивостоком зв'яжуться, коли досі не зв'язалися, ті, кому належить,— сказав комісар, сідаючи поряд з Баглієм на нари.— Справа не така проста, як, можливо, вам здається. У вас знайдено портсигар. Звідки він у вас?

— Мені подарував його один матрос,— сказав Мар'ян.— Таких портсигарів у нас на флоті, мабуть, тисячі. Їх виготовляють самі бійці.

— Я ладен вам вірити,— роздумливо сказав комісар.— Але... за добу до вашого від'їзду сюди, на 26-му кілометрі від Владивостока, в лісі вбито капітан-лейтенанта Драгунського, знято з нього військово-морську форму, взято і саморобний дюралюмінієвий портсигар з відтиснутими на ньому тими ж літерами «Т. Ф.».. Є підстави підозрівати, що вбивця — семеновець, тобто японський шпигун, якого виявлено в Примор'ї і якого ми чекаємо тут. До того ж ви незаконно опинилися в прикордонній зоні. Що це? Випадковий збіг обставин? Чим поясните це ви? Як бачите — справа не проста.

— Ви підозрюєте мене в убивстві? — вражено спитав Мар'ян.

— У вас знайдено портсигар, подібний до того, який взято у вбитого,— повторив комісар.— Чим доведете, що вам його подарували? Повірити вам на слово?.. Директор рудника Артеменко вчора казав: «Інтуїція мені підказує, що лейтенант — чесна людина, що тут якесь непорозуміння». Можливо, й так. Але зрозумійте: ми не можемо покладатися лише на інтуїцію. Артеменка я просив на руднику поки що про ваш арешт нікому не говорити.

— Що буде далі? — спитав Мар'ян невесело.

— Далі? Треба затримати... справжнього шпигуна.

— Як і коли ви його затримаєте?

— Цього я не знаю.

— До того часу триматимете мене під арештом?

— Само собою. Але я розпоряджуся послабити режим. Вам дадуть постіль, харчуватиметеся з нашого загального котла. Вдень двері не братимуть на замок. Ви зможете, коли захочете, прогулятися по подвір'ю, посидіти на сонці, почитати в холодку, звичайно, під наглядом. В одному із зошитів, який я вам передав, знайдено фото. Воно, як підтвердив Артеменко, належить дочці інженера Туренка.

— Там було фото? — здивовано спитав Баглій.

— Воно і тепер там,— сказав комісар.— На Олов'яній ви зупинялися в Туренка?

— Так.

— Що ж, лейтенанте,— сказав комісар,— вам залишається терпеливо ждати вияснення справи.

Коли комісар пішов, Мар'ян став поквалітивно перегортати сторінки зошита, доки не натрапив на фото. То було мініатюрне фото, котрі виготовляють для докумен-

тів: гарна голівка із заплетеними кісками, що стирчали врізнобіч, тоненька шийка, овальна лінія плечей. Баглій приліг на нари і довго не міг відірвати погляду від того фото. У Ради — ледь розтулені повні губи, а в очах — безтурботна, хоч і стримана усмішка. Мар'ян подумав, що Рада усміхається до нього.

Після сніданку в доброму настрої він вийшов на подвір'я прогулятися. Тільки неприємно було від того, що собака з лютим гарчанням рвався з прив'язі у його бік, ніби чув у ньому чужого. А згодом від вулиці донеслися гнівні верескливі вигуки:

— Шпигун! Шпигун! Ага! Ага! Впіймався!

То дівтора, обліпивши паркан, вигукувала на Баглієву адресу.

Засмучений, він повернувся до своєї комірчини. Трохи заспокоївшись, взяв у руки Стефанів «Щоденник» і дочитав його. В одному місці були й такі рядки:

«Мені пощастило дізнатися, що в селі Леденгському жили племінники Івана Васильовича Бабушкіна — брати Олександр та Іван Юніни. Жили у великій бідності, бо, як і їх дядько, рано втратили батька, і кожен у восьмирічному віці змушений був піти в найми. Мабуть, не випадково Олександр, коли прийшла черга служити в Червоній Армії, опинився на Далекому Сході...»

Дочитавши Стефанові записи і «Щоденник», Мар'ян заходився писати нарис про Вітра і через два дні відправив його у Владивосток, в редакцію своєї газети.

ХІІ

Баглія під конвоєм з двох автоматників, у критій машині відправили в штаб прикордонного загону, який знаходився в козацькій станиці, занадто вже віддаленій від робітничого селища.

Коли він сідав у машину, навколо неї стояло чимало хлопчиків та дівчаток. Вони мовчки спостерігали за Баглієм. Та тільки-но машина рушила, — відчайдушно закричали:

— Німець! Фашист проклятий! Німець!..

Солдати-автоматники, переглядаючись між собою, сміялися, а Мар'янові від того гнівного крику зробилось моторошно. Хоч машина швидко вихопилася з села, йому довго ще вчувався той крик і наче пік у саме серце.

В розташування загону прибули надвечір. У штабі, в кімнаті чергового командира, конвойні повернули Мар'янові його чемодан, а самого передали літньому старшині. Старшина привів його в казарму і, вказавши на акуратно застелене ліжко, промовив:

— Вибачайте, окремої кімнати нема. Доведеться разом з солдатами...

— Тим краще,— зрадів Баглій, здогадуючись, що тут виявляють до нього більше довіри.

— Зайдіть до сусідньої кімнати,— озвався старшина.— Там — перукар. У вас чимала борода...

Після того, як Мар'ян поголився, старшина провів його знову в штаб. Там на нього вже чекали командир загону, полковник, високий чорновусий грузин, і бритоголовий, як і Артеменко, але молодий, ставний і чорнобровий капітан, начальник контррозвідки загону. Вітаючись з Баглієм, капітан назвав своє прізвище:

— Єгоров.

Полковник мовчки потиснув Мар'янову руку.

Капітан і Мар'ян сиділи за столом один проти одного, а полковник неквапливо походжав по просторому кабінету, застеленому м'яким килимом. Доки Єгоров прискіпливо розпитував, як і чому без належних документів Баглій з'явився в прикордонній зоні, полковник не озвався й словом. А коли начальник контррозвідки спитав, чи розуміє Баглій, що, за законами воєнного часу, його належить віддати до суду за підробку документів і за проявлену ним дивну безтурботність, полковник, зупинившись біля столу, сказав:

— Ти, Андрію Миколайовичу, не лякай лейтенанта. Він, я гадаю, і сам не радий, що встряв у таку халепу. Ясно, що припустився грубих помилок. Та на перший раз його можна простити: людина молода, недосвідчена, в прикордонній зоні досі бувати не доводилося, з нашими порядками не знайома. Чи не так, капітане?

Начальник контррозвідки знизав плечима і привітно всміхнувся до Баглія:

— Та, мабуть, доведеться простити.

Полковник, звертаючись до Мар'яна, пояснив:

— Вважайте, що вам пощастило. По вашому сліду йшов агент. Він був під пильним наглядом. Нашим товаришам з органів безпеки важливо було розкрити його наміри і зв'язки. Але у Владивостоці йому вдалося на якийсь час вислизнути з-під їхнього ока і це коштувало

капітан-лейтенантові Драгунському життя. Агентові будь-що треба було пробратися в станицю Богдять. Батько його — колишній богдатський багатій і семеновець. Перед революцією Ольга Павлівна служила у нього. А коли повернулася з пораненим чоловіком до станиці, через якийсь час обое змушені були наймитувати у того ж багатія, бо ні кола ні двора не мали. Згодом вони подалися на рудник, а багатій на початку колективізації з сім'єю втік до Китаю. Там спершу він, а потім і його син пішли на службу до Семенова*, який став японським розвідником.

— І як ви могли додуматися до такого: підробити документи?! — спитав капітан Єгоров.

— Я тільки дописав... — зінічено промовив Баглій.

Полковник застережно мовив:

— Скажемо м'якше: не підробили, а дещо підправили, але й цього було досить, щоб викликати підозру. Ви своє завдання виконали?

— Гадаю, що так, — відповів Баглій.

— От і добре.

На маленькому столику задзвенів телефон. Полковник підняв трубку і сказав:

— Мікеладзе слухає.

Мар'ян так і кинувся: «Мікеладзе? Чи не Леонардо Мікеладзе? Якщо вже стільки несподіванок трапляється в житті, чому б не статися і такий? Але — що це я? Тому Мікеладзе, колишньому солдату Читинського залізничного батальйону, тепер щонайменше — шістдесят п'ять літ, а цьому — не більше сорока п'яти».

Віддавши якісь розпорядження по телефону, полковник поклав трубку і, підступивши до Баглія, спитав:

— Чому це ви, лейтенанте, так пильно придивляєтеся до мене?

Від того запитання Мар'ян спершу знітився, далі появив:

— На Олов'яній до моїх рук потрапили зошити Стефана Вітра. В них викладена історія Читинської республіки. В 1905—1906 роках кілька місяців існувала така республіка в Забайкаллі...

Капітан Єгоров, відкинувшись на спинку стільця, весело засміявся:

* Радянські війська в 1945 році арештували білобандитського отамана Семенова в Харбіні. Того ж року його було засуджено до смертної кари і розстріляно.

— Зараз, Георгію Леонардовичу, лейтенант переповість вам ту історію! — сказав він, звертаючись до полковника. Потім обернувся до Баглія: — Вся справа в тому, що полковників батько брав участь у читинському збройному повстанні. А полковник не далі як позавчора на політзанятті сам розповідав нашим прикордонникам про Читинську республіку.

— То ви — син Леонардо Мікеладзе?! — тепер і від особливої поваги до полковника, і від нетерплячки Мар'ян схопився на ноги.

— Виходить, так, — роздумливо промовив полковник і привітно попросив: — Та ви сидіть, лейтенанте.

Баглій, опустившись на стілець, сказав:

— Я не знаю, як склалася доля вашого батька після придушення Читинської республіки.

— Нелегко склалася, — відповів полковник і, неквапливо пройшовшись по кабінету, знову зупинився перед Мар'яном. — В Читі тоді один за одним відбувалися судові процеси. Судили 26 писарів штабу військ Забайкальської області, судили солдатів 3-го залізничного батальйону, а разом з ними і мого батька. Батька засудили до смертної кари, яку потім замінили п'ятнадцятьма роками каторги. Відбував її в акатуйській, а потім — в горнозєрентуйській тюрмах. Я тоді був ще зовсім малий. Мати ж, щоб бути ближче до батька, переїхала зі мною з Тифліса до Чити. На волю батько вийшов після Лютневої революції. Він воював проти семеновців, проти японських інтервентів і дикого барона Унгера. А поліг у бою під Волочаївкою. Тоді батька заступив я...

Після громадянської Георгій Леонардович лишився в кадрах армії. Служив у Забайкаллі, в 5-й Кубанській кавалерійській бригаді. Там у 1929 році зустрівся з молодим червоноармійцем-кіннотником, племінником Івана Васильовича Бабушкіна Олександром Юніним. Виявляється, на призові Олександр попросився, щоб його послали служити туди, де загинув його дядько. Влітку того року на Далекому Сході знову стало неспокоїно: білокітайці захопили Китайсько-Східну залізницю, арештували радянських людей, робили набіги на нашу територію. Частини Окремої Далекосхідної армії наголову розбили білокітайців під містами Лахасусу і Фугдін. Проте восени, в ніч на 17 листопада, китайські війська значними силами перейшли в наступ на станицю

Абагайтуївську і роз'їзд № 86 на Забайкальській дільниці фронту. Командарм Блюхер прибув із Хабаровська в Забайкалля і наказав командуючому Забайкальською групою військ Степану Вострецову розгромити китайські гарнізони в містах Чжалайнор і Маньчжурія...

5-а Кубанська кавбригада Костянтина Рокоссовського, перемахнувши через Аргунь, яка тільки-но замерзла, кинулася на південь, в обхід чжалайнорської групи ворожих військ. Комбриг Рокоссовський прагнув якнайшвидше перерізати залізницю і ударом з тилу захопити місто Чжалайнор. Опівдні кавбригада оволоділа залізницею і вийшла в тил чжалайнорському гарнізону, а наступного дня увірвалася в місто. У тому бою поліг смертю хоробрих комсомолець Олександр Юнін.

Георгій Леонардович сповістив рідним Олександра про його загибель. Так і зав'язалося у нього листування з меншим братом Саші Іваном Юніним. Коли настала черга йти до лав Червоної Армії, Ваня теж попросився на Далекий Схід. Він поклявся відомстити за смерть брата. До початку війни служив у Владивостоці. Після закінчення строку служби Юніна послали на курси молодших лейтенантів. На початку 1941 року Ваня став комуністом. Кілька листів одержав Георгій Леонардович від нього з Волховського фронту. Далі листування урвалося. Може, Ваня загинув, а може, просто не до листів йому... Війна... До того ж, полковник одержав тоді нове призначення — сюди, в прикордонний загін...

Наступного дня, сповнений нових вражень, Мар'ян Баглій виїхав до Чити, повертаючись на свій флот.

ХІІІ

Липень 1942 року запам'ятався Мар'яну ще й тим, що тоді різко погіршало становище на фронті.

Після розгрому під Москвою гітлерівці, мобілізувавши свої резерви, готувалися до реваншу. Адже вони, згідно з своїми планами, мали ще 1941 року вийти на рубіж Волги, повністю розгромити радянські війська і тут завершити війну.

В кінці червня 1942 року, ударом армійської групи «Вейхс» на схід від Курська, вони почали літній наступ.

Радянські війська чинили впертий опір і в ряді місць зупинили фашистів. У тих боях під час контрнаступу і відзначився лейтенант Стефан Вітер, який зі своїм взводом морських піхотинців захопив штаб дивізії.

Доки ж до Владивостока дійшла звістка про Стефанів подвиг, війська Південного фронту під натиском фашистських військ змушені були залишити Донбас, а далі — й Ростов і відійти на лівий берег Дону. Створилася безпосередня загроза Сталінграду і Кавказу.

По суті вже з середини липня почалася оборонна битва на Сталінградському напрямку. Особливо запеклі й тривалі бої точилися у великому закруті Дону.

В один із тих днів (Мар'ян тоді був ще в Забайкаллі) Стефан написав Раді листа. Той лист потрапив до Баглієвих рук тільки по війні. Вітер писав:

«Дорога Радо!

Тепер — середина літа. Раніше не була пора наших стріч, нашого щастя. А зараз — пора великої тривоги. Ворог лютує. Кидає на фронт нові й нові сили. Як подумаю, що він уже рветься до Волги — серце обливається кров'ю і така ненависть піднімається в мені, що словами не можу й передати. Ясно, як божий день, що ми зупинимо фашиста, бо інакше не можна, інакше життя наше втратить сенс.

А тепер послухай, Радо, що сталося недавно. Кілька днів ми вели трудні бої на річці Чир, притоці Дону. Тоді Гітлер кинув сюди великі підкріплення, особливо багато танків. Нам довелося відходити. Мені з групою матросів було довірено зірвати міст через річку. Щоб не допустити нас до мосту, німці відкрили по нас ураганний вогонь. Творилося таке, що описувати не беруся, бо не зумію. Склали свої голови всі браточки-тихоокеанці з моєї групи. Я відстрілювався зі всіх сил, намагаючись висадити в повітря міст з допомогою підривного механізму. Та мені не пощастило: осколок снаряда влучив в електропровід, що вів до головного заряду, і розсік його. Втрачати жодної миті не можна було: німецькі танки з того боку вже підходили до мосту. Ось-ось вони перехопляться на цей бік. Що робити? Там же наші, поспіхом відходячи на новий рубіж, надіються на нас, а ми не виконаємо свого завдання, підведемо своїх: ворожі танки налетять несподівано, скільки марних жертв буде!.. Я й зробив те, що мав зробити, що зробив би

кожен наш боець: під зливою куль і осколків, що дзижчали наді мною і навколо мене, мов джмелі, кинувся назад, до заряду. Просувався перебіжками. Одного разу тільки-но впав, недалеко вибухнула міна. Я причаївся і встиг подумати: «Все, відвоюювався і завдання не виконав!» Аж ні, лишився цілий. Далі просувався повзком і таки добувся до заряду, підпалив обірваний шнур і став відповзати. За кілька секунд пролунав оглушливий вибух. По мосту вже йшли танки. Та на лівий берег жоден не встиг вискочити. Від несподіванки фашисти так розгубилися, що на якийсь час навіть обстріл припинили, і я встиг добігти до траншей, недавно залишених нашими. А вночі наздогнав своїх.

Повір мені, Радо: я й гадки не мав, що зробив щось незвичайне. Тим часом мене представлено до присвоєння звання Героя, і браточків моїх, які полягли біля мосту, посмертно буде нагороджено.

Ми — на новому рубежі. Зараз — вечір, на нашій ділянці — коротке затишшя. У мене випала вільна часинка, і ось я сиджу в бліндажі і пишу тобі, моя рідна. Недавно друзі мої так гаряче поздоровляли мене і з тим, що лишився живий, і що представлено до такої високої нагороди, а мені сумно. Тяжко сумую за полеглими друзями моїми бойовими, бо я сам відібрав їх, моїх найближчих і найулюбленіших, і вони лишилися там навіки. Не винен я в тому, що сам лишився живий, а їх — нема, однак біль втрати і якесь почуття вини, мов лещатами, стискає мені серце. Сумно мені і захотілося озватись до тебе, Радо. Я знаю, ти зрозумієш мене і розділиш мій смуток і мій біль, бо я ж і за тобою сумую щодня і щомиті.

Ми тут полюбили нову пісню, називається «Землянка». Згадуючи тебе, я часто, як оце й зараз, повторюю в думці рядки з тієї пісні:

До тебе мне дойти нелегко,
А до смерти четыре шага...

Проте не думай, моя люба, що я тільки те й роблю тут, що сумую. Ні, тут сумувати добре й ніколи. Але іноді й сумуємо гірко. Я певен, що ти, Радо, розумієш це. У кожного з нас є серце, і душа, і пам'ять, і всі ми — люди. Тому прошу тебе: прочитавши цього невеселого листа, не печалься сильно. Я вірю в нашу перемогу

твердо, всім своїм єством вірю. І ти вір, моя найрідніша! І частіше пиши мені. А я цілую тебе і міцно, міцно обіймаю.

Твій Стефан».

XIV

Тривала титанічна битва на Волзі. Слово «Сталінград» щодня було на вустах усіх людей планети. Стефан пишався тим, що Сталінград захищає понад сто тисяч морських піхотинців. Вони щодня звершували подвиги. Згадати хоча б тихоокеанця Михайла Панікаха, безстрашного юнака з Дніпропетровщини. Ще у вересні полк, у якому він служив, обороняв селище «Красный Октябрь». Німецькі танки пішли в атаку на позиції полку. Бійці, а за ними й Михайло, кидали на ворожі танки пляшки з пальною сумішшю. Раптом в одну з Михайлових пляшок влучила куля, і рідина, спалахнувши, облила його. Охоплений полум'ям, Паніках, наче факел, виплигнув з окопу, кинувся навстріч ворожій машині. Другою пляшкою він підпалив її і сам загинув. «Ось як воюють наші тихоокеанці! — писав тоді Стефан Раді. — Я горджуся, що і я — тихоокеанець».

Пишучи ті рядки, Вітер не знав, що і його дні були злічені.

...Завершувався грандіозний розгром німців під Сталінградом. Починався вирішальний контрнаступ радянських військ. Стефан був уже комуністом, мав звання капітана і командував батальйоном. Наші війська ламали оборону ворога на ріках Дон і Чир. І от коли Вітер зі своїми бійцями, форсувавши Чир, намагався закріпитися на новому плацдармі, на нього навалилися ворожі танки і піхота. На смерть стояли тихоокеанці. Але... під час тієї нерівної битви під вечір тяжко поранений Стефан потрапив до полону.

Минула чорна, сповнена нелюдських мук зимова ніч, минула половина нового і останнього його дня...

Два здоровенних солдати стягли Стефана з грузовика і кинули на землю. Гострий біль пронизав тіло, і настало забуття. Коли свідомість повернулася до нього, він побачив степ, широкий, як море, від обрію до обрію вкритий снігами. А над ним — блідо-синє небо.

З трудом повернув голову: вона лежала незручно, за-
надто відкинувшись назад, і їй щось муляло.

Знову побачивши засніжений степ, він здивувався:
«Тепер зима? Але ж чому так душно?»

В уяві його сплив спекотний літній день. Він, Стефан, одержав тоді завдання висадити в повітря міст. Загину-
ли всі бійці його групи. Німці вели шалений вогонь. Він,
Стефан, лежав у неглибокій улоговині, на сухій, порепаній
землі. Була мить, коли йому здалося, що настав кі-
нець. Тоді він побачив молочаїну. Вона стояла за яки-
хось півметра від нього. Листя на ній прив'яло. Невисо-
ка, тонка стеблина молочаю чітко вирізьблювалася на
тлі синього-синього неба. По стеблині повільно повзло
сонечко, висунувши в боки прозоро-сиві внутрішні
крильця. І може, та молочаїна і сонечко з прозоро-сизи-
ми крильцями, нагадавши йому золоті дні дитинства в
голубих степах Забайкалля, повернули йому сили, кину-
ли вперед, на подвиг, і врятували життя.

То було, як і тепер, на річці Чир. Але де зараз та
рятівна молочаїна? Що врятує його зараз?

«Тепер ніщо не врятує»,— подумав він, і, коли ця дум-
ка дійшла до свідомості, серце його скував жах.

Навкруг біліло німе засніжене поле.

«Ех, Стефане, Стефане, ось як ти кінчаєш!» — по яко-
мусь часі подумки звернувся він сам до себе, і перед
ним спливла інша картина. Далекий березневий ранок
у Забайкаллі. Біля підніжжя сопки на білому снігу, ко-
жен біля чорного стовпа, стоять четверо. Поодаль, у ни-
зині, замер натовп, а тут, ближче,— шеренги солдат.
Гримнув залп. Поволі розповзається дим, і ось крізь
нього вже видно, як трое впало на землю, а один стоїть
і пильно, пильно вдивляється в натовп. Там побивається
його дружина... Знову гримить залп, і знову повіль-
но тоне і прозоріє дим, і крізь нього стає видно, що
той, четвертий, притримуючись одною рукою за стовп,
а другу притискаючи до грудей, опускається на ко-
ліно...

То — Антон.

«Я стояв на твоїх могутніх плечах, Антоне,— думає
Стефан.— Я стояв на твоїх плечах і з тієї висоти бачив
світ. Прекрасний і неповторний світ. Може, і мої плечі
послужать ще одною сходинкою для чийогось нового
життя. З плечей на плечі, все вгору... Такий закон бут-
тя...»

За мить, за одну коротку мить промайнуло перед ним Антонове життя від його дитинства до того березневого ранку біля підніжжя Титової сопки. Колись йому, Стефану, доводилося читати, що в надзвичайно складні, трагічні хвилини в людській уяві проноситься ціле життя в картинах, з найменшими подробицями. Тоді він чомусь не вірив, що це — можливе. Тепер переконався: можливе. Наступної миті перед ним пропливло і його власне життя...

Серце нараз стислося, він аж скреготнув зубами, аж глухий стогін вирвався з його вуст; перед ним постали ті двоє, що були найрідніші в цілому світі,— мати і Рада. Матір він бачив неясно, наче крізь туман, а Радине обличчя проступало виразно, ніби вона була перед ним, ніби схилилася оце над ним. Мати — запечалена, а в Радиних очах — закоханий усміх...

Він так любить їх обох! Тільки матір — спокійною любов'ю, а Раду — тривожною, трепетною. Це зрозуміло: материнська любов дана навічно, а за Раду мав боротися, плакаючи і оберігаючи щомиті всі оці роки, відколи вони знаються, бо звісно ж — дівоче серце мінливе, іноді не підвладне і своїй господині...

Світить сонце. Лежать сніги, а над ними по-літньому палає сонце, безжально обпікає змучене, геть знівечене Стефанове тіло. Ось сонце заступили хмари. Ні, то напливли людські тіні. Так, над ним, над Стефаном, схилюлися вони, вороги його люті. Беруть за ноги і за плечі, кудись тягнуть.

Що це? Метал?

Холодний і слизький метал.

Збагнув: вони прив'язують його до великого снаряда...

Вони справді прив'язали його до термітного снаряда.

То був кінець. Страшний, диявольськи мученицький.

Глибоко в душі Стефан не вірив, що це — кінець. Навпаки, в ньому таки жила неясна, але глибока певність, що от-от станеться щось, що врятує його... Щось мусить статися, обов'язково мусить!

І разом з тим він знав, що це — кінець. Але як він швидко настав! Ще ж зовсім недавно він, Стефан, мріяв про те, що потрапить сюди, на ці вогненні рубежі, ще недавно він там, під Владивостоком, сидячи в землянці, писав про Антона.

Писав для інших, але, як потім зрозумів,— для себе і для Ради. Уже вступом, уже першим рядком звертався

до прийдешньої юні: «Зовуть мене Стефаном Вітром...» А закінчив той вступ — підсвідомо — зверненням до Ради. Виходить — писав заради любові. Любов до тієї великої страдниці, що дала йому життя, а він так і не встиг віддячити їй ласкою і добром, любов до Ради, до Антона, до людей, до майбутньої юні водила його рукою. І ще він прагнув досягнути, для чого людина живе, для чого народжується на світ білий.

Він лежав серед степу, серед безмежжя білих снігів. Неподалік від нього на землі остогидло гудів ворожий літак, а він у ту мить бачив себе там, далеко, на березі Тихого океану. Сидить у землянці, схилившись над столом, і швидко, швидко пише, наче боячись, що не встигне розповісти про Антона все, що знає. А йому доконче треба розповісти...

...Прив'язавши Стефана до термітного снаряда, фашисти скинули його з літака недалеко від міста Серафимович. В обвугленому трупі не можна було впізнати Вітра. Але при ньому знайшли напівзгорілий партквиток...

ХV

Довідавшись про Стефанову загибель, Мар'ян написав Раді листа. Відповідь прийшла від її батька. Іван Захарович сповіщав, що дочка відправилася на фронт, у Стефанову частину, санітаркою.

А через півроку діждався свого й Баглій: в кінці літа він одержав призначення на фронт. У діючу армію прибув у кінці вересня, коли наші війська вже досягли лівого берега Дніпра на 700-кілометровому фронті, від Лоева до Запоріжжя. Дніпро — надзвичайно серйозна перепона. В районі Дніпропетровська ширина його становить півтора кілометра, а місцями навіть більше. До того ж, німці на початку серпня почали будівництво оборонних рубежів, так званого «Східного валу» по берегах рік Нарва, Сож, Дніпро, Молочна. На ці укріплення, оголошені Гітлером німецьким «державним рубежем», фашисти покладали особливі надії.

Нижньодніпровськ засмутив Баглія своїми руїнами і чорними обгорілими деревами. Вразив і обмілілий Дніпро (в Запоріжжі було зірвано греблю Дніпрогесу і знову зашуміли пороги). Баглій бувало годинами дивився

на той бік ріки. Там над рідним містом не диміли труби заводів, не лунали протяжні гудки. Там був ворог. Він готувався до відчайдушної оборони. Там на початку війни Баглій залишив матір і сестру. Чи живі вони? Скільки ночей недоспав, думаючи про них! Тепер ось він, рідний Дніпропетровськ! Колись було це так близько — тільки перебігти по мосту або проїхати поїздом чи трамваем, а там недалеко і Комсомольська вулиця, на ній — триповерховий будинок, а в ньому — їхня квартира. Але не перебіжиш і не проїдеш по мосту: він зірваний, величезні ферми його важко звалились у воду, то там, то тут із води чорним гадюччям виглядало покручене залізне пруття.

День у день з великим нетерпінням ждав Мар'ян генерального штурму Дніпра. На всьому пониззі великої ріки від Орлика до Запоріжжя то спалахували, то втихали на якийсь час бої. Всюди у військових частинах тільки й розмов було, що про десанти та плацдарми. Вище і нижче Дніпропетровська радянські сміливці вже захопили «п'ятачки» і, відбиваючи незчисленні атаки гітлерівців, утримували їх.

Одного разу, сидючи в редакції армійської газети, яка розмістилася в просторій селянській хаті на Ломівці, Баглій переглядав підшивку газет: вивчав по ній бойовий шлях полків, дивізій і армій. На мить погляд затримався на заголовку кореспонденції: «Наша сестриця Рада-сибірячка». Від радості Мар'янове серце наче стрепенулося. Він уже давно шукає її. Але 3-й Український фронт великий. Спробуй знайти в ньому бійця. Тепер він знайшов, і Баглій впився очима в рядки кореспонденції. Так і є! Вона! Рада Туренко! Вона в цій армії, в 152-й стрілецькій дивізії генерала Василя Каруни. Виявляється, Рада під вогнем з поля бою винесла сотні поранених. Солдати її любовно називають Радою-сибірячкою...

Автор кореспонденції — воєнкор газети. Він зараз у редакції, Мар'ян щойно бачився з ним.

Баглій кинувся до сусідньої кімнати. Хоч колеги і радили йому почекати, доки той трохи поспить, бо на світанні повернувся з «п'ятачка» і недавно закінчив писати кореспонденцію в номер, Мар'ян не втримався — розбудив. Протираючи пальцями очі, кореспондент чортихався. Мар'ян почав вибачатися, а той гримнув:

— До біса твою галантність! Кажі швидше, що треба:

— Ти писав про Раду-сибірячку. Де вона тепер? Як її знайти?

Кореспондент сів на нарах, перепитав:

— Про яку Раду?

— Раду Туренко. Сержанта медицини.

— Туренко? Ага, згадав! Днів зо три тому бачив її. Вона з батальйону Юніна.

Баглій далі не став нічого розпитувати, поспішив до редактора просити машину.

Раду він розшукав швидко. Вона так зраділа зустрічі з ним, що, підбігши до нього, з сльозами на очах міцно обійняла його і двічі поцілувала в щоку.

Рада! Зовні вона мало чим змінилася відтоді, як вони зустрілися вперше на Олов'яній. Тільки тепер волосся було коротко підстрижене та очі наче зробилися більшими, а обличчя засмагло і на ньому вже не помітно дрібних веснянок.

На Раді — чобітки, туго перетята широким поясом гімнастюрка, а на голові трохи набік, акуратно посаджена пілотка. Ні, в солдатській формі Рада аніскільки не втратила жіночості, тільки здавалася ще тоншою.

Як же таке тендітне дівча могло винести з поля бою сотні пораниених?

— Звідки ви? Як сюди потрапили? — допитувалася дічина.

— Перед вами — воєнкор армійської газети, — жартома виструнчившись, весело сказав Мар'ян. — Тепер ми з вами дійдемо до самого Берліна.

— О, неодмінно, Мар'яне! — усміхаючись, сказала Рада. — А як ваші? Нічого не розвідали про них?

— Жодного знайомого дніпропетровця ще не зустрів, — засмучено сказав Баглій.

Рада нахмурила брови так, що між ними набігла зморшка:

— А моя бабуся загинула. Ще восени сорок першого, коли німці з боєм брали Дніпро. Сусіди розповідали: снаряд влучив у нашу хатину, а там була й бабуся... У нашому дворіку її й поховали. Не знаю, як написати про це татові. Ми ж її так кликали до себе, в Забайкалля. А вона все не вірила, що фашисти перейдуть через Дніпро.

Наступного дня Мар'ян побував з Радою на тому місці, де стояла колись хатина, яку відвідували Бабушкін і Костюшко, Таня і Матлахов. Навколо низенької мо-

гілки, в якій лежала Радина бабуса, прижухли чорнобривці і припала до землі пожовкла трава. Над могилою, високо піднявши чорне обгоріле гілля, стояв старий клен, наче велетенська людська рука, що благала у неба рятунку. Небо було чисте і синє-синє, по той бік Дніпра, за містом, сонце поволі хилилося до заходу, і звідти, з правого берега, здається, з міського парку, наче з району палацу Потьомкіна, час від часу німці стріляли з гармат. Снаряди глухо гуккали десь на пісках за Нижньодніпровськом.

Це було наступного дня, а та перша Мар'янова зустріч з Радою у Нижньодніпровську була коротка. Він спитав Раду, хто такий Юнін, чи не родич Бабушкіна.

— Як же не родич?! — радісно вигукнула Рада. — Вам неодмінно треба познайомитися з ним. Він племінник Івана Васильовича. Чудова і надзвичайно скромна людина, досвідчений командир. — І з гордістю додала: — Та що говорити? Стефанів батальйон не могли довірити аби кому.

Юнін саме перебував у присамарському лісі, і Мар'ян поспішив туди.

По тракту Харків—Дніпропетровськ не проб'єшся. Там без угаву рокотали мотори: прибувало нове поповнення особового складу, бойової техніки, підтягувалися тили. Мар'янові довелося пробиратися в об'їзд.

XVI

Опівдні розшукав Юніна в сильно понівеченому війною ліску. Лісок був мішаний: тут і осокір, і дуб, і вільха та береза. В останні дні йшли сильні дощі, погода стояла холодна. А того дня зранку вітер піс із півдня югу: біле марево покривало річку, саги, степ. Сонце ховалося десь за сизими хмарами, в ліску стояли прозоросині, наче світанкові, сутінки, сповнені стуку сокир, густого шаркання пил і приглушеного людського гону.

Капітан, чоловік років тридцяти, середнього росту, без кашкета, з чубом, зачесаним набік, в одній гімнастюрці без пояса, обрубував сокирою гілля на щойно поваленій вербі. Підійшовши до нього, Мар'ян трохи постояв, милуючись тим, як вправно орудує він сокирою, далі озвався:

— Поглянути на вас збоку — можна подумати, що ви з малих літ у лісорубах ходили. А, мабуть, на фронті вперше сокиру взяли до рук.

Капітан випростався, тильною стороною долоні витер краплини поту на лобі і сказав:

— Не вгадали, бо я таки лісоруб і є. — І спитав, застібавши гудзик на комірці гімнастюрки: — Ви — до мене?

Баглій назвав себе. Привітавшись з кореспондентом за руку, Юнін відійшов убік, де на дереві висів його одяг. Неквапливо одягнув кашкета, підперезався, обсмикнув гімнастюрку і, накинувши на плечі шинелю, мовив:

— Я до ваших послуг. Присісти можна ось хоч і на вербі. Прошу.

— Плоти майструєте? — сідаючи поряд з капітаном, спитав Баглій.

— Плоти, — відповів Юнін. — Роздобули півтора десятка байдарок і каюків. Для батальйону це замало.

— Мені вже відомо, що ви — племінник Івана Васильовича Бабушкіна, — сказав Баглій і попросив капітана хоч коротко розповісти про себе.

Юнін глянув на Мар'яна, і на повних вустах його майнула скупа усмішка. Промовив повагом, роздумливо:

— Що ж розповісти про себе? От ви, як підійшли, сказали, ніби я схожий на лісоруба. Справді я виріс у лісовому краї, на Вологодщині. Село у нас велике, мало не дві тисячі дворів. Ще й перед війною по старій пам'яті дехто називав його Соляною каторгою, бо колись там було таки не життя, а чиста каторга. Сіль у нас добували з підземельного солоного озера. Всі мої односельці працювали на виварюванні солі або на заготівлі дров для варниць. Та окаянна сіль з'їла й мого батька: надірвався на роботі і помер, коли мені пішов восьмий рік. А їдоків залишалося дев'ять душ. Не знаю, чи вижили б, якби не прийшла Радянська влада. Врятував нас колгосп. У 1929 році утворився у нас колгосп «12-й Жовтень». Старший мій брат Саша служив тоді в Забайкаллі, того року й загинув у бою з білокитайцями. По закінченні семирічки працював я в колгоспі, а тоді комсомол відрядив мене в складі групи молодих активістів на роботу в лісову промисловість. На лісопункті я й працював до призову в армію. — Юнін якось знічено усміхнувся до Мар'яна: — Так що не на фронті я вперше взяв у руки сокиру.

— А як воюється? — поцікавився Баглій.

— Воювати почав на Волховському фронті, там дістав тяжке поранення. Після тилового госпіталю знову повернувся на фронт, тільки вже на Карельський. Тепер тут, на Третньому Українському... Тут зустрівся і з вашою знайомою — з Радою...

— Чи жива дружина Івана Васильовича? — спитав Мар'ян.

— Жива, — пожвавився капітан. — Вона зараз у Харкові. Тільки-но війська Конєва визволили Харків, вона повернулася туди. Мешкає там у будинку старих більшовиків, на Сумській. Між іншим, Конєв — теж наш, вологодський, із села Ладейно.

— Це я вже знаю, — усміхнувся Баглій.

— Вчора одержав від тьоті листа, — вів далі Юнін. — Вона пише: «Швидше визволяй, Ваню, наш Дніпропетровськ...» Я розумію її! Вона жила колись у Катеринославі, тут зустрілася з Іваном Васильовичем.

Баглій і Юнін ще трохи посиділи, згадуючи Стефана Вітра і Раду. Мар'ян помітив, що капітан нервується, поглядає на годинника: йому зараз не до розмов. Баглій першим звівся на ноги. Вибачившись, що відірвав від нагальної роботи, побажав Юніну щасливо форсувати Дніпро. Стискаючи Мар'янову руку на прощання, капітан з усмішкою сказав:

— До зустрічі на тому боці!

XVII

Під кінець жовтня ночами на Дніпрі край берега замерзала вода. Хоч удень, на сонці, і танула тонка, мов скло, крига, але все частіше по небу снували сколошкані хмари і вряди-годи навіть зривався негустий сніг.

Настав вирішальний час. Стрілецький батальйон капітана Юніна дістав наказ форсувати Дніпро між Першою і Другою Діївками. Вночі на човнах і плотах вирушили до правого берега. А ніч, як на лихо, видалася місячною. Фашистські прожектори швидко намацали сміливців. Німці відкрили по Дніпру шквальний вогонь. Прямою наводкою з гармат, встановлених майже на самому березі, вони потопили чотири байдарки. Пливучи попереду батальйону, Юнін передав наказ:

— Натиснути на весла! Наддати сили!

Ось перші човни ткнулися носами в пісок правого берега. Ще мить — і з могутнім криком «ура!» юнінці кинулись на ворожі траншеї. З лівого берега атаку батальйону підтримали радянські гармати.

Зав'язався упертий, жорстокий бій. Німці чинили шалений опір. Смертоносні вогненні леза і спалахи рвали на шмаття сутінки ночі. Вибухали снаряди, дрібно вистукували кулемети.

О пів на третю ночі гітлерівські позиції було взято. Лишалось до світання закріпитись на зайнятому рубежі і підготуватися до наступу за розширення плацдарму.

На світанні фашисти почали контратаку, намагаючись будь-що скинути радянський батальйон у Дніпро. Та перша контратака, наштовхнувшись на сильний опір, захлинулась. Гітлерівці відкрили по юнінцях гарматний і мінометний вогонь, а слідом за цим на відважних захисників плацдарму поповзло п'ять танків. Повільно, з диким зловісним ревом навалювалися на траншеї сірі громаддя «тигрів» і «пантер» з рудими хрестами, а за ними бігли ворожі автоматники. Петеерівці капітана Юніна підбили два танки, але інші три, зупинившись, почали бити прямою наводкою по траншеях і окопах. Німецькі автоматники перебіжками пішли на зближення.

Становище ставало критичним. Командир батальйону наказав, крім бронебійниць, увести в дію проти танків зв'язки гранат.

Автоматники Юніна теж розряджали диск за диском по ворогу, створюючи суцільну лінію вогню.

Усе більше появлялося пораниених, і Рада Туренко ледве встигала подавати їм першу допомогу.

Лише тоді, як було підірвано третій танк і останні два кинулися тікати, за ними в паніці побігли і німецькі автоматники.

— Товариші! Друзі! Браття! — раз у раз звертався Юнін до своїх воїнів. — Дороги назад у нас нема. За нашими спинами — Дніпро. А за ворожими позиціями — рідний Дніпропетровськ. Там наші люди ждуть виволочення!

Він по очах бачив: усі його бійці ладні померти, але утримати плацдарм.

Протягом дня гітлерівці ще не раз піднімалися в контратаку, але успіху не досягли.

Надвечір надійшов наказ командира полку: «Підготуватися і вранці почати новий наступ».

Вночі капітан Юнін, ставлячи завдання командирам рот, особливо наголошував: по п'ятах гітлерівців іти прямо на Дніпропетровськ!

Перед світанням він подав сигнал до наступу. Батальйон дружно кинувся в атаку. Ворог не витримав шквального натиску, огризавшись, все ж почав відходити в напрямі вокзалу. Юнінці невідступно переслідували його.

Незабаром зав'язався відчайдушний бій за вокзал. Юнінців підтримали артилеристи і мінометники. І все ж бій виснажливий, до краю напружений точився близько трьох годин.

Оволодівши вокзалом, батальйон Юніна на плечах ворога увірвався в місто.

Німці, охоплені панікою, поспіхом відступали.

Батальйон Юніна вийшов на безлюдні вулиці. Головна магістраль — проспект Карла Маркса — лежала в руїнах. Догорали пожежі, їдкий дим плив над понівеченими будинками. На бруківці і на тротуарах — розбиті артилерією вози і автомашини, під ногами тріщало бите скло. Вітер із шелестом розносив обгорілі клаті паперу: фашисти спалили бібліотеки і архіви.

Де ж городяни? Чому не зустрічають визволителів?

Виявляється, німці перед відступом під загрозою розстрілу видворили дніпропетровців з міста і тепер під конвоєм гнали їх степами на південний захід. Очистивши Дніпропетровськ від ворога, батальйон Юніна подався в південні степи. І тількидесь біля Сурсько-Михайлівки він наздогнав величезну колону дніпропетровців. Там, серед степу, і відбулася зустріч городян з визволителями.

XVIII

Мар'ян утішався щастям: рідне місто визволене, мати і сестра лишилися в живих. Він побув з ними не більше години: фронт просувався вперед і воєнкорам вистачало роботи. Крім усього, Мар'яну не терпілося зустрітись з Радою і з Юніним, бо коли вони форсували Дніпро, він перебував на іншому плацдармі — в районі Старих Кайдаків і Лоцманської Кам'янки.

Однак тільки через тиждень Баглію вдалося вирватися в батальйон Юніна. Мар'ян уже знав, що юнінці

в бою за Дніпропетровськ виявили надзвичайну хоробрість. Представляючи Івана Михайловича до нагороди, командування так оцінювало його бойові дії:

«Капітан Юнін в боях 23—25 жовтня 1943 року за оволодіння містом Дніпропетровськ проявив сміливість, мужність і героїзм. Батальйон, яким командував капітан Юнін, одним з перших форсував ріку Дніпро і також одним з перших прорвав передній край оборони противника на правому березі... Форсування Дніпра здійснював уміло: швидко і при незначних втратах... Протягом усього періоду бойових дій капітан Юнін перебував у передніх лавах бойових порядків батальйону, своїм особистим прикладом запаливав бійців на виконання бойового завдання.

Капітан Юнін на чолі батальйону першим увірвався в місто Дніпропетровськ».

«Хіба ж це не символічний факт, не саме знамення історії?! — захоплено думав Баглій.— Іван Бабушкін, російський народний герой, учень і соратник Леніна, піднімав катеринославських пролетарів на революційну битву із старим світом. А через сорок п'ять років його племінник, відважний офіцер-комуніст Іван Юнін стає одним з перших визволителів того ж міста з гітлерівського ярма!»

Ідучи до Івана Михайловича, Мар'ян у своїй планшетці віз свіжий номер газети за 2 листопада 1943 року, в якому було опубліковано Указ про присвоєння Юніну звання Героя*.

І ще мав з собою Баглій флягу спирту. Бо все це треба відзначити в колі друзів: і визволення Дніпропетровська, і звання Героя. Обов'язково відзначити з воложанином Ванею Юніним і Радою-сибірячкою.

Мар'ян кохав Раду. Без неї він уже не уявляв свого життя.

...Батальйон Юніна зупинився в невеликому степовому селі на перепочинок. Зустрівшись з капітаном, Баглій гаряче поздоровив його з високою нагородою, обійняв і розцілував. Потім спитав, де зараз Рада.

Очі Івана Михайловича виповнилися смутком.

— Що з нею? — насторожився Баглій.

* У вестибюлі будинку Дніпропетровської міськради на високій стіні висить Дошка слави. На ній золотом виписані імена героїв битви за Дніпро і визволення Дніпропетровська. Серед них ви знайдете ім'я Героя Радянського Союзу Івана Михайловича Юніна.

— Убита,— важко видихнув Юнін.— Ще там, у бою за вокзал.

— Убита?! — не вірячи тому, що почув, перепитав Мар'ян.

Вони довго стояли отак, віч-на-віч, пильно вдивляючись один одному в обличчя. Зрештою, Юнін озвався:

— Вона була справжнім героєм. Скільки людей врятувала, скількох з вогню винесла! Я бувало питав її: «Трудно вам, Радю?» А вона, хмурячи брови, відповідала з докором: «Стефанові було трудніше...» На вокзалі, перебігаючи колію, раптом упала, наче спіткнулась. Поспішала до пораненого і... не добігла. Осколок влучив їй у груди. Останні її слова були: «Стефане! Я до кінця йшла за тобою, Стефане!...»

Баглій перепитав:

— Кажете — убита? Невже це правда?

Чи не чуючи його запитання, чи не зважаючи на нього, капітан промовляв далі:

— Вона померла з Стефановим ім'ям на вустах. Ми поховали її на міському кладовищі, недалеко від вокзалу. Поховали з військовими почесностями, як годиться...

Розмова відбувалася в просторій селянській хаті. В кутку стояв широкий незастелений стіл, біля нього — два саморобні стільці, а під вікном — лава. Більше нічого в хаті не було. Лише ці меблі та голі стіни. На столі — планшетка Юніна і кашкет. А за вікном згасав похмурий день пізньої осені. За вікном стояли голі дерева, за ними виднівся сірий неораний степ, і звідти, з того степу, доносилося глухе відлуння далекого бою.

Баглій підійшов до вікна і важко опустився на лаву. Нараз йому згадалися слова, сказані Радюю на березі Онону: «А я досі не знаю, яку радість принесу людям, чим зможу прислужитися їм».

Зустрівшись у тій селянській хаті і сумуючи за Радюю, Баглій і Юнін не думали про те, що ждало їх попереду. Хоч смерть на їхніх очах щодня забидала десятки і сотні бійців, але і на війні кожний носить у серці віру в своє майбутнє.

Трудні й звивисті фронтові дороги. Баглія і Юніна вони вже наступного дня розлучили. Минули зима і весна, кінчалось літо. Четверте жарке літо війни. Після поранення і лікування в госпіталі Мар'ян повертався на

фронт, у свою редакцію. Війська 2-го і 3-го Українських фронтів тоді саме завершили оточення ясько-кишинівської групи німецьких військ.

На тираспольському аеродромі Баглій, зіходячи з літака, побачив двох санітарів, які стояли біля трапу з носилками. На носилках лежав офіцер, до обличчя вкритий шинелею. Мимохідь кинувши погляд на пораненого, Баглій раптом зупинився: йому видалося щось дуже знайоме в мужньому обличчі, в обрисах лоба і білявому чубі офіцера. Повернувшись до санітарів, він спитав:

— Капітан Юнін?

— Так, Юнін,— була відповідь.— Тільки не капітан, а майор.

— Де його?

— Під Яссами.

— Вживе?

— Надії мало. Ось відправляємо в тилловий госпіталь.

Мар'ян зняв з голови пілотку, злегка вклонився в бік Юніна:

— Щастя тобі, доле!

Літак доправив Юніна в Харків.

Два місяці тривала боротьба за його життя.

Коли вперше в госпіталі до нього повернулася пам'ять і він побачив миле дівоче обличчя, що схилилося над ним, по якомусь часі ледь чутно спитав:

— Де я?

— В харківському госпіталі.

— А ви хто? Лікар?

— Ні, я сестра. Під час марення ви все кликали якусь сестру-сибірячку. А я — сибірячка. Ось мене і послали до вас.

— Як вас звати?

— Надею.

— Ви справді сибірячка?

— Справді. Я народилася в Красноярському краї, в селі Удачка. Потім батьки переїхали ближче до Ачинська. В Ачинську я закінчила дворічну школу медсестер і пішла працювати в ачинський госпіталь. Недавно госпіталь наш переведено сюди, ближче до фронту.

З листів, знайдених при Юніну, Надія вже знала, що Іван Михайлович перше тяжке поранення дістав десь під Ленінградом. У званні старшого лейтенанта він командував тоді стрілецькою ротою. Під час одної атаки

Юнін багнетом знищив кількох фашистів. Але і його підкосила ворожа куля. Лежачи на полі бою, втратив багато крові. В госпіталі зробили кілька переливань. Потім — операція. Вона тривала понад три години. Виявилося: куля зачепила серце і застрягла в хребці. Хірург не сподівався, що Юнін виживе. Те, що сталось, вважали дивом.

«Диво» повторилося і в харківському госпіталі. Коли Іван Михайлович став видужувати, одного разу Надя спитала його:

— У вас залізні нерви чи що? У кого ви вдалися?

Юнін вдячно усміхнувся до неї:

— Ми, леденські, всі живучі.

— Що значить — леденські? — поцікавилась Надя-сибірячка.

— Село таке є в лісах на Сухоні.

Пізньої осені Юнін виписався з госпіталю, а взимку став з Надею до шлюбу.

...Після війни Юніни оселяться на Україні. У них народяться син Валерій і донька Галина. Виростуть діти. Син відбудуватиме військову службу на флоті. Повернувшись після служби на Донбас, Валерій, наслідуючи приклад свого славного предка, піде в робітничий колектив слюсарем. А Галина стане студенткою Далекосхідного університету, житиме і вчитиметься у Владивостоці. Вона, як колись Стефан Вітер, буватиме у тому ж міському саду, де на березі мальовничої бухти Золотий Ріг височить чотириметрова чавунна фігура Сергія Лазо...

Але то вже інша повість.

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША	5
ЧАСТИНА ДРУГА	211
СПАДКОЄМЦІ	
Епілог	349

МИХАИЛ ПОТАПОВИЧ НЕЧАЙ
ВОСТОЧНЫЙ БАСТИОН

Р о м а н

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Кореневич*
Художник *В. Т. Гончаренко*
Художний редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *В. С. Грінберг*
Коректори *М. К. Дмитрієва, Ю. І. Кебкел*

Информ. бланк № 859

Здано до складання 21.08.78.
Підписано до друку 18.04.79.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2.
Гарнітура літературна. Друк висоний.
Умовн. друк. арк. 21,84.
Обл.-вид. арк. 23,141.
Тираж 100 000. Замовл. 9-217.
Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць
Головного підприємства
на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Нечай М. П.

Н59 Східний бастион. Роман.— К.: Дніпро, 1979.— 412 с.

У романі відтворюються героїчні біографії керівників катеринославського пролетаріату та читинського збройного повстання 1905 року — А. А. Костюшка-Валюжанича, І. В. Бабушкіна та В. К. Курнатовського, простежуються життєві шляхи нащадків славних революціонерів-ленінців.

Н 70303—071 59—79. 4702590200
М205(04)—79

У2